

R E E T K A S I K

Stahli

MANTLIPÄRIJAD

EESTI KEELE
UURIMISE LUGU

Stahli

MANTLIPÄRIJAD

R E E T K A S I K

Stahli

MANTLIPÄRIJAD

EESTI KEELE UURIMISE LUGU

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Raamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm
„Eesti keel ja kultuurimälu”, Tartu Ülikool ja Eesti Kultuurkapital

Retsenseerinud Karl Pajusalu
Toimetanud Katrin Kern

Küljendanud Tiia Ilus
Kaane kujundanud Kalle Paalits

Autoriõigus Reet Kasik, 2011

ISBN 978–9949–19–632–6

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

SAATEKS.....	7
SISSEJUHATUS.....	11

I OSA

ESIMESTEST KEELEKIRJELDUSTEST ISESEISVA UURIMISENI

1. Eesti keele vanimad kirjeldused. 17. ja 18. sajand	25
2. Eesti keele uurimine 19. sajandi alguses. Beiträge	42
3. Eduard Ahrensi soomepärase grammatika	52
4. Eesti keele õpetus ja uurimine Tartu ülikoolis 1802–1874. Friedrich Robert Faehlmann	60
5. Ferdinand Johann Wiedemann eesti keeleainestiku kogujana ja kirjeldajana	68
6. Võrdleva keeleteaduse tulek Eestisse. Mihkel Weske	77
7. Eesti Kirjameeste Selts ja kirjakeele arendamine	82
8. Keeleuendus. Johannes Aavik.....	93
9. Kirjakeele ja oskuskeele korraldus. Johannes Voldemar Veski	102
10. Eesti keele uurimine Tartu ülikoolis 1920.–1930. aastatel	112
11. Andrus Saareste ja murdeuurimine	120

II OSA

EESTI KEELETEADUSE VALDKONNAD 1944–2010

12. Eesti keele uurimise keskused pärast Teist maailmasõda	133
13. Keeleuurimise suunad, võimalused ja väljundid	144
14. Keelekorraldus ja kirjakeele arendamine	152

EESTI KEELE UURIMISE LUGU

15. Keeleajaloolised uurimissuunad.....	172
16. Murdeuurimine ja sotsiolingvistika.....	186
17. Leksikograafia, leksikoloogia ja semantika	201
18. Eesti foneetika ja fonoloogia uurimine	216
19. Eesti keele morfoloogia uurimine.....	227
20. Eesti keele sõnamoodustuse uurimine	237
21. Eesti keele süntaksi uurimine	243
22. Teksti- ja diskursuseanalüüs.....	256
KOKKUVÕTE	265
KIRJANDUS	269
NIMELOEND	299

SAATEKS

Selle raamatu esimene versioon seostub eesti keele ja kultuuri õpetamisega Helsingi ülikoolis aastatel 1995–1999. Minu õppekoormusse kuulunud „Sissejuhatust eesti keele uurimisse” on alamastme kursus ja selles staadiumis ei ole enamik üliõpilasi veel võimelised lugema eestikeelset keeleteaduslikku kirjandust. Seetõttu osutus vajalikuks kirjutada soomekeelne eesti keele uurimise kokkuvõte. Kursust ette valmistades sai selgeks, et ka eesti keeles ei ole võimalik saada hõlmavat ülevaadet eesti keeleteadusest, ja seetõttu kasvas raamatu maht üsna suureks. Kuna see aga oli kirjutatud spetsiaalselt soome üliõpilaslugejat silmas pidades, siis ei oleks raamatu eestikeelne tõlge sobinud õieti kellelegi.

Siinne väljaanne on raamatu „Johdatus viron kielen tutkimukseen” (Helsinki 1999, korduustrükk 2001) põhjal Eesti keelehuvilistele ja keeleteaduse üliõpilastele kirjutatud ülevaade eesti keele uurimise ajaloost ja tänapäevast. Algkäsitluse täiendamisel on arvesse võetud uuemaid teadusloolisi käsitlusi ja ülevaadeid, samuti on lisatud viimase kümne aasta jooksul eesti keele uurimises ja uurimisoos toimunu. Vähemaks on võetud välismaalastele vajalikke taustaselgitusi, keelekirjeldust ja kõrvutusi soome keeleteadusega. Eesmärgiks on anda ülevaade keeleteaduse tekkimisest ja arengust Eestis, uurimisasutustest ja keeleteadlastest, grammatikatest ja sõnaraamatutest, eesti keele uurimise suundadest, meetoditest ja uurimistulemustest alates kõige varasematest eesti keele kirjeldustest 17. sajandil ja lõpetades 2010. aastaga. Raamatu sihtrühmaks on eelkõige keeleteadlased, aga laiemalt ka kõik Eesti kultuuriloost huvitatud inimesed. Samuti on ta kasutatav õppevahendina kõrgkoolides keeleteadust õppivatele üliõpilastele.

Ainestik on jaotatud kahte ossa. Esimene osa käsitleb eesti keele uurimist alates esimestest keelekirjeldustest 17. sajandil kuni 1944. aastani. Tutvustatakse tähtsamaid uurijaid, keelekirjeldusi ja sõnastikke, vaadeldakse uurimisteesmasid, meetodeid ja keskseid probleeme. Kuna nii uurimisteede piiritlemine kui ka

uurijate spetsialiseerumine oli vähene, siis on selle osa ülesehitus põhiosas kronoloogiline. Teine osa käsitleb eesti keele uurimist pärast Teist maailmasõda kuni 2010. aasta lõpuni. Tutvustatakse eesti keele uurimise keskusi ja keeleteadlasi nii kodu- kui välismaal, käsitletakse uurimisvaldkondi ja uurimissuundi, kasutatavaid meetodeid ja teooriaid, tuuakse välja olulisemad uurimistulemused. Kuna keeleteaduse väli on viimaste aastakümnete jooksul kiiresti laienenud, samuti on kasvanud uurijate arv, on spetsialiseerumine olnud vältimatu. Üldisema tervikpildi saamiseks on teise osa ülesehitus temaatiline, alustades pikema ajalooga keeleuurimisvaldkondadest ja lõpetades uuematega.

Teine maailmasõda tähistab selget piiri Eesti ajaloos, arengus ja elulaadis. Selle alguses okupeeris Nõukogude Liit Eesti, likvideeris iseseisva Eesti Vabariigi ja tegi sellest Nõukogude Liidu osa. Järgnes sõda, Saksa okupatsioon ja teine Vene okupatsioon. Enamikul elualadel katkes järjepidevus ja elu korraldati ümber. Ümberkorraldamine puudutas nii inimesi, asutusi kui ka süsteemi. Nõukogude võim püüdis kustutada ühiskondlikust teadvusest eelmised 20 aastat. Vaid üksikud enne Teist maailmasõda tegutsenud inimesed jätkasid kultuuri- ja teaduselus. Kümned tuhanded olid põgenenud läände, kümned tuhanded vangistati ja küüditati Siberisse. Olemasolevad asutused likvideeriti või korraldati nende struktuur ja tegutsemispõhimõtted põhjalikult ümber. Käsitletavat teemat ja meetodid muutusid. Kümme esimest sõjajärgset aastat jätsid vähe püsivat ja väärtuslikku Eesti kultuuri ja teadusesse, kuni akadeemilisse ja kultuuriellu tuli ülikoolidest uus haritlaspõlvkond.

Muutused Eesti Vabariigi taaskehtestamisel 1990. aastate alguses ei olnud purustavad, vaid avardavad. Organisatsiooniline ja institutsionaalne järjepidevus säilis, enamik teadlasi jätkas oma uurimisalal. Otsustavalt muutusid ja laienesid uurimis- ja avaldamisvõimalused ning rahvusvahelised sidemed, mis peegeldusid nii teadustulemuste kvantiteedis kui ka kvaliteedis.

Üleminek teaduse projektipõhisele rahastamisele 1990. aastate lõpus on toonud kaasa põhjalikke muutusi teadustöö kavandamisel ja tulemuste publitseerimisel ning need muutused on mõjutanud ka siinse ülevaate kirjutamist. Aastaaruannetel põhineva konkureerimissüsteemi tõttu on mitmekordistunud publitseeritavate artiklite hulk, samas on vähenenud põhjalikumate, pikaajalise uurimistöö vilju kajastavate kokkuvõtlike uurimuste ja eriti monograafiate kirjutamine. Ka doktorikraadi taotletakse üha sagedamini artikliväitekirjaga, mis enne 1990. aastaid oli Eesti keeleteaduses tundmatu dissertatsioonivorm.

Avaldamiskohtade hierarhiseerimine ja rahvusvaheliste väljaannete eelistamine hindamissüsteemis on laiendanud avaldamisgeograafiat ja viinud suure osa eesti keeleteadusest Eestist välja, mille tulemusena kodumaal ei ole enam võimalik saada eesti keeles üldpilti eesti keele uurimisest ja selle tulemustest. Kollektiivsete projektide ja uurimisrühmade eelistamine rahastamisel on toonud seni põhiliselt individuaaluurimisel põhinevasse keeleteadusse loodus- ja tehnikateadustest tuttava rühmatöö ja kollektiivsed artiklid, mistõttu üksikteadlaste panus ja roll keeleteaduses on muutunud tunduvalt ebamäärasemaks ja raskemini kirjeldatavaks. Viimase kümne aasta keeleteadust kirjeldades on seetõttu pearõhk uurimisprojektidel, konkreetsetele artiklitele viidatakse valikuliselt ja keeleteadlaste uurijareportreed võivad jääda projektijuhi varju. Iga teadlase publikatsioonide loetelu on avalikult kättesaadav interneti kaudu Eesti Teadusinfosüsteemi kodulehelt (www.etis.ee/inimesed).

Olen tänulik professoritele Karl Pajusalule, Renate Pajusalule ja Helle Metslangile käsikirja lugemisel tehtud kasulike märkuste, täienduste ja soovitude eest.

Reet Kasik

Tartus emakeelepäeval 2011

SISSEJUHATUS

1. Eesti ja eesti keel

Eesti, ametliku nimetusega Eesti Vabariik, on suhteliselt väike maa Soome lahe lõunakaldal: läänest itta üle 300 km ja põhjast lõunasse 245 km. Eestis elab alla 1,5 miljoni inimese, kellest kaks kolmandikku räägib emakeelena eesti keelt.

Eesti nimi

Nimel on värvikas taust ja ei ole jõutud päris üksmeelele, missuguseid kohti ja mis keele või keelte rääkijaid selle nimetusega eri aegadel on tähistatud. Detailse ülevaate Eesti nime ajaloost ja kujunemisest on andnud Riho Grünthal (1997). Vanades allikates mainitud *aesti*-nimeline rahvas on kõige järgi otsustades elanud suhteliselt kaugel praegusest Eestist. Esimesena ja kõige põhjalikumalt on *aesti*’sid kirjeldanud Tacitus teoses „Germania” (98 AD), paigutades nad Balti aladele, oma kirjeldatava Germania idapiiri lähedale. Esimesel aastatuhandel mainivad *aesti*’sid veel mitu ajaloolast ja kroonikakirjutajat. Nimetus on olnud Läänemere aladel tuntud juba Rooma aegadel – ilmselt paljudeski keeltes. Skandinaavia saagades ja rahvapärimestes korduvad viited *aesti*’dele räägivad sellest, et skandinaavlastel on olnud juba esimesest aastatuhandest alates sellest rahvast püsivalt teadlikud. *Aesti*’de küsimus on hämar seetõttu, et praeguste eestlaste kohta ei ole varastes antiigiallikates, enne teist aastatuhandet, konkreetset infot. Alles Bremeni Adam oli esimene, kes oma Põhja-Euroopa kirjelduses aastast 1076 kirjutas täpsemalt sellest, kus Eesti (Aestland) paikneb, ja araablane al-Idrisi oli esimene, kes 1154. aastal paigutas Eesti (Astlandia) kaardile.

Teise aastatuhande alguses nime Eesti eri variandid üldistuvad ja kinnistuvad vähehaaval. Tõenäoliselt aastal 1216 sai valmis taani ajaloolase ja allikakirjutaja Saxo Grammaticuse kroonika „Gesta Danorum”, kus võib korduvalt kohata nimetusi *Hestia*, *Estia*, *Estones*, millega tähistati Taanist ida pool asuvat maad ja selle elanikke.

Henriku Liivimaa kroonikast hakkab pidev, kirjalikel allikatel põhinev info Eesti ja eestlaste ajaloost. Paul Ariste (1956) peab kroonikas esinevat nimetust *estones* juba eestlaste kohta käivaks. Kroonikas esineb see kõrvuti maakondade nimedega.

Sakslaste ja taanlaste vallutusretkedega seoses Eesti geograafiline tähendus kinnistus. 13. sajandist alates on Eesti reeglipäraselt tähistanud praegust Eestit või selle osa.

Kuigi skandinaavlastel ja hiljem Eesti rannarootslastel on olnud vaieldamatu mõju eesti keelele ja nähtavasti ka Eesti nime levikule, näib olevat tõsiasi, et lõplikult üldistus ja kinnistus Eesti saksa keele mõjul. Mägiste etümoloogilise sõnaraamatu järgi on nimetused eesti ja eestlane laenatud saksa keelest. Saksa-keelsed kirjutajad tõid need väljendid kirjakeelde ja kirjakeelest levisid nad kirjaoskuse laienedes ka rahvakeelde, kust tõrjusid välja varasemad nimetused. Nimetusi Eesti ja Eestimaa on eestlased ise tundnud juba 17. sajandil. Ala hõlmas Põhja-Eestit, ajaloolist Eestimaad. Ka nimetus Eestimaa keel on nähtavasti võetud kasutusele Põhja-Eesti keeleala kohta, aga on hiljem laienenud kogu eesti keele alale. Andrus Saareste (1958) järgi on vanim eestikeelne näide, kus nimi Eesti esineb, Stahli „Hand- vnd Hauszbuch'i” II osas 1630. aastatel.

Nime praegused kandjad, eestlased, on hakanud kasutama enda kohta nimetust eestlane suhteliselt hiljuti. Ariste (1956) järgi on hulgaliselt teateid, et neutraalse maarahva kõrval on eestlased alates 18. sajandist kasutanud enda kohta ka nimetust eestlane. Esimesed kirjalikult sel viisil seda nime kasutanud eestlastest kirjutajad on Saareste (1958) andmetel B. Gildemann 1849 oma teoses „Mailma made õppetus” ja F. R. Kreutzwald 1853. Üldisemalt hakkasid eestlased enda kohta kasutama nimetusi eestlane ja eesti keel alles 1860ndatel, mil endised maarahvas ja maakeel taandusid kiiresti kirjakeele ja kirjaoskuse leviku, rahvusliku liikumise ja üldise haridustaseme tõusuga.

Eesti nimele ei ole tänaseni suudetud leida usutavat etümoloogiat. Üritused tõestada *aesti* algupära on toonud kaasa mitu germaani ja balti etümoloogiat, millest Riho Grünthal (1997) on andnud põhjaliku ülevaate. Kuigi Eestil ei

ole skandinaavia keeltes apellatiivset algallikat, on siiski võimalik, et Eestisse on see nimi kulgenud skandinaavia keelte kaudu. Esimesel aastatuhandel on eesti-pärimus säilinud eeskätt skandinaavlastel. Riho Grünthali (1997) järgi võivad nii skandinaavia keelte *ei*-diftongi sisaldavad variandid kui ka balti keelte *ais*-algulised kohanimed olla väga vanad. Selle põhjal tuleks võimalikke apellatiivseid seoseid otsida algermaani või algbalti keelest. Selle poolt, et nimetus on elanud skandinaavlaste kasutuses, räägib see, et skandinaavlaste ja läänemeresoomlaste kontaktid on pärit varasest keskajast, mil viikingite kaubaretked suundusid läänemeresoomlaste elupaikade kaudu itta. Saksa kontaktid tekkisid palju hiljem, alles 12. sajandil. Selleks ajaks, kui nimi Eesti on laenunud eesti keelde, on ta muutnud oma iseloomu sel määral, et rahva asemel on suffiksita nimetus hakanud primaarselt tähistama maa-ala. Ka tänapäeva Eestis viidatakse asukaile tuletisega eestlane.

Eesti keel

Eesti keel kuulub uurali keelkonna soome-ugri keelte hulka. Uurali keelte ja suuremas osas Euroopas levinud indoeuroopa keelte vahel on selged tüpoloogilised erinevused. Uurali keeltes ei ole grammatilist sugu. Keeled on oma tüübilt aglutineerivad: sõnatüvele lisatakse tuletusliiteid, tunnuseid ja lõppe (*söö-k-la-tesse-gi*). Seetõttu on sõnavormid suhteliselt pikad. Uurali keeltele on omane rikkalik morfoloogia, näiteks on neis kõigis üsna palju käändeid. Ka postpositsioone (maja *taga*) on palju, prepositsioone (*enne* lõunat) seevastu võrdlemisi vähe.

Eesti keel kuulub uurali keelkonna läänemeresoome keelte rühma koos liivi, vadja, soome, vepsa, karjala ja isuri keelega. Sugulaskeeli omavahel võrreldes ja kirjalikke mälestisi abivahendina kasutades võib tänapäevane ajalooline keeleteadus saada usaldusväärseid andmeid mingi keelkonna ajaloost *ca* 10 000 aasta jooksul, uurali keelte kohta ligi 8000 aasta jooksul.

Eesti keele iseseisev ajalugu ei ole nii pikk. Huno Rätsepa (1987) andmetel hakkasid hõimumurded, mille alusel arenes hiljem välja eesti keel, eralduma läänemeresoome keelerühmast alles 2000–2500 aastat tagasi. Nende murrete rääkijad elasid siis juba Soome lahe lõunakaldal. Nii kaugest ajast ei ole muidugi kasutada mingeid kirjalikke allikaid, aga eesti keele seos teiste soome-ugri keeltega saab selgeks, kui sugulaskeeli omavahel võrrelda.

Teise aastatuhande alguses toimus Eesti alal räägitavates murretes muutusi, mis ei hõlmanud teisi läänemeresoome murdeid. Huno Rätsep (1987) on loetlenud tähtsaimate häälikuliste muutustena konsonantide palatalisatsiooni, vokaalide lõpukadu ja sisekadu, pikkade vokaalide lühenemist järgsilbis, vältevahelduse tekkimist, sõnalõpulise *n*-i kadu, geminaatkonsonantide nõrgenemist üksikkonsonantideks ja üksikkluusiilide nõrgenemist leenisklusiilideks. Hääliku muutused põhjustasid omakorda vormimuutusi. Eitusverb asendus eituspartikliga *ei*, pöördelõpud kadusid paljudest teistestki verbiparadigmadest. Omistusliited, potentsiaal ja essiiv taandusid. Tekkisid tänapäevane komitatiiv ja kaudne kõneviis. Sõnavormide lühenemine ja teised toimunud muutused avaldasid mõju keele tüpoloogilisele ehitusele, sellesse lisandus flekteerivaid jooni, nii et eri vorme võisid käändelõppude asemel väljendada eri tüvevariandid (*jõgi* : *jõe* : *jõge* : *jõkke*).

Eesti keele lõunamurded kohanesid muutustega paremini. Põhja-Eesti murretesse tekkis tasakaalu säilitamiseks palju aglutinatiivseid analoogiavorme. *i*-mitmus asendus genitiivitüvelise *de*-mitmusega, partitiivis *sid*- ja *si*-lõpuliste vormidega. *hen*-lõpu kaotanud illatiiv sai uue *sse*-lõpu, imperfekti tunnus *-i* asendus paljudes sõnatüüpides tunnusega *-si*.

Suuri muutusi toimus ka eesti murrete sõnavaras. 13.–17. sajandini valitses meie maad alamsaksakeelne võimkond. Sakslastega koos tulid maale kaasaegne Euroopa linnakultuur ja eluviisid. Nii pikaajaline ja põhjalik muutus peegeldus loomulikult keele sõnavaras. Eesti murretesse lisandus 500 aasta jooksul üle tuhande alamsaksa laenu. Huno Rätsepa andmetel moodustavad need tänapäeval 15% eesti kirjakeele sõnatüvedest.

Nii sündis pika aja jooksul eesti keel. Huno Rätsepa järgi toimus see lõplikult 14.–16. sajandil. Loomulikult ei tähenda see veel tänases mõttes eesti kirjakeelt, vaid genealoogilise liigituse üksust, mis koosnes paljudest eri murretest. Karl Pajusalu (2000), kes on püüdnud määrata eesti keele põhilisi kujunemistähti, eristab neid kolm: vanaeesti keel kuni aastani 1200; suurte muutuste perioodi eesti keel (1200–1700); uuseesti keel (alates 1700). 13. sajandi esimeste nappide ülestähenduste keel erineb tunduvalt sellest eesti keelest, mida saame aimata 16.–17. sajandi tekstide põhjal, ning 18. sajandi alguse põhjaeesti keel, nagu see ilmneb 1715. aasta Uues Testamendis jm toleaegetes tekstides, sarnaneb juba valdavalt tänapäeva eesti kirjakeele häälikulise ja morfoloogilise põhistruktuuriga ja erineb rohkem 16. sajandi esimestest säilinud eestikeelsetest tekstidest.

Eesti keele peamurded on Karl Pajusalu uusima liigenduse järgi (1999) Põhja-Eesti murre ja Lõuna-Eesti murre. Alo Raun ja Andrus Saareste (1965) on välja toonud 39 häälikulist ja 12 morfoloogilist erinevust Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahel (nt Lõuna-Eesti murretes on vokaalharmoonia, Põhja-Eestis ei ole, Lõuna-Eestis on *n*- või *h*-lõpuline inessiiv, Põhja-Eestis *s*-lõpuline). Eino Koponen (1998) on loetlenud ligi 20 000 ainult Lõuna-Eesti murdele iseloomulikku sõna. Põhja-Eesti peamurre jaguneb Süda-Eesti ja Kirde-Eesti murderühmaks. Süda-Eesti murderühma kuuluvad saarte, lääne-, kesk- ja idamurre, Kirde-Eesti murderühma kuuluvad rannamurre ja Alutaguse murre. Lõuna-Eesti peamurre jaguneb Mulgi, Tartu ja Võru murdeks.

Esimesed kirjalikud ülestähendused eesti keelest pärinevad 13. sajandist. Sellest ajast on üles kirjutatud u 500 eestikeelset sõna ja üks lause: „Laula, laula, pappi!“. Need sisalduvad Läti Henriku kroonikas, mis käsitleb sündmusi Baltimaadel 1184–1227, ja nn Taani hindamisraamatus (Liber Censur Daniae, 1224). Esimene eestikeelne tekst (nn Kullamaa käsikiri) on pärit 16. sajandi algusest. Selles on jäädvustatud kolm katoliiklikku teksti – meieisapalve, *Ave Maria* ja usutunnistus (*Credo*). Tekstid on alamsaksa kirjaviisis, nt meieisapalve algab „Ysamede, ken szynna olte taywas“. On teateid, et 16. sajandil on ilmunud ka eestikeelse tekstiga raamatuid. Seni on ainsana leitud fragmente Tallinna Niguliste kiriku pastori Simon Wanratti ja Pühavaimu koguduse õpetaja Johann Koelli Wittenbergis 1535 trükitud katekismusest, millest 1929. aastal leiti ühe teise raamatu kaanetäidiseks kasutatud 11 lehte.

Kuni 19. sajandini oli Eesti alal kasutusel kaks kirjakeelt: lõunaeesti (tartu) ja põhjaeesti (tallinna) keel. 19. sajandil tartu kirjakeel taandus. Tänapäeva eesti kirjakeel põhineb Põhja-Eesti keskmurdel, aga sellesse on aja jooksul sulandunud või võetud ka teiste murrete keelejooni.

2. Keeleteadus

Keeleteadus e lingvistika on umbes kaks ja pool tuhat aastat vana teadusharu. Alguses uurisid keelt filosoofid. Esimesed keelekirjelduse valdkonnad olid grammatika, mis otsis vastust küsimusele, kuidas keelt õigesti kasutada; retoorika, mis otsis vastust küsimusele, kuidas keelega mõju avaldada, ja poeetika, mis uuris,

kuidas keelt kasutatakse kirjanduses. 19. sajandi keskpaigast on keelt uurinud filoloogid, kes võrdlevad keeli omavahel ja rekonstrueerivad keele ajalugu. Modernne struktureaalne lingvistika tekkis 20. sajandi alguses. Selle eesmärgiks oli kirjeldada keelt sünkrooniliselt. Sünkrooniline kirjeldus tähendab keele sise-ehituse ehk struktuuri uurimist. Sellest eraldi areneb diakrooniline ehk ajalooline keeleteadus, mis uurib keele arengut ja muutumist.

Tänapäeva keeleteaduse väli on üsna lai. Keelt võib uurida kolmest vaatepunktist: keelel on struktuuriline, kognitiivne ja sotsiaalne külge. Keele struktuuri uurimine koosneb grammatika ja sõnavara kirjeldusest. Grammatikat uuritakse traditsiooniliselt kolmel tasandil: häälikuõpetus (foneetika ja fonoloogia), vormiõpetus (morfoloogia) ja lauseõpetus (süntaks). Kirjeldus võib olla normatiivne (kuidas on õige) või deskriptiivne (mis on olemas). Kognitiivsed uurimused käsitlevad semantika ja psühholingvistika küsimusi, keele omandamist ja mõistmist, tähenduse ja vormi vahekorda. Sotsiaalne aspekt keskendub keele pragmaatilisele küljele, keelekasutusele. Keelt vaadeldakse siis suhtlusvahendina. Pragmatika, tekstianalüüs ja diskursuse analüüs on peamiselt deskriptiivsed teadusharud. Kirjeldatakse, kuidas keelt kasutatakse eri olukordades, kuidas moodustuvad tekstid ja kuidas inimesed üksteist tõlgendavad. Retoorika uurib inimese kõne- ja suhtluskäitumist, argumenteerimist ja mõjutamist, tekstide tõlgendamist jms. Sotsiolingvistika uurib keele varieerumist ruumis ja ajas. Traditsiooniliselt kuulub siia murdeuurimine, aga 1960. aastatest alates on sotsiolingvistika uurimisala tunduvalt laienenud, hõlmates igasuguseid rühmakeeli, nende suhteid ja varieerumist. Kõigi nende valdkondadega tegeldakse ka eesti keeleteaduses.

3. Eesti keele uurimislöö lühikokkuvõte

Eesti keele uurimise ajaloos võib eristada mitut perioodi, mis erinevad üksteisest keeleuurimise üldiste tunnuste, eesmärkide ja meetodite poolest. Periodiseerimine on osaliselt subjektiivne, sest alati ei ole kerge otsustada, mis oli see olulisim sündmus, mis põhjustas muutuse või kust pööre algas. Aga tähtsaimad sündmused ja aastaarvud on sellised.

SISSEJUHATUS

1637 – Trükiti esimene eesti keele grammatika. 17. ja 18. sajandil ilmus mitu eesti keelt oskavate sakslastest pastorite kirjutatud eesti keele õpikut. Neid kõiki ühendab see, et eesti keele kirjeldus on kontrastiivne. Eesti keele grammatikat kõrvutati ladina või saksa keele grammatikatega ja otsiti ladina või saksa keele grammatiliste tunnuste vasteid eesti keelest.

1813 – Ilmumist alustas esimene keeleteaduslik sariväljaanne „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” (1813–1832). Eesti keele uurimises toimus pööre: oli tekkinud ajaloolis-võrdlev keeleteadus ja selle mõjul tuli ladina keelest lähtuva vaatepunkti asemele soome-ugri vaatepunkt. Eesti keele omadusi ja reegleid hakati otsima keelest endast. Beiträge artiklitele järgnesid Eduard Ahrensi eesti keele grammatika, Tartu ülikooli eesti keele lektori Faehlmanni eesti keele ehitust käsitlevad uurimused ja Ferdinand Johann Wiedemanni grammatika. Suunaks oli ehtsa keelematerjali kogumine ja kirjeldamine.

1879 – Ilmus esimene eestikeelne keeleteaduslik uurimus, Mihkel Weske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”. Eesti keelt hakkasid uurima eestlased ise ja esimesed neist – Mihkel Weske, Karl August Hermann ja Jakob Hurt – kaitsevad eesti keele alal doktoriväitekirja. Keeleuurimine hargnes eri suundadesse: üks valdkondi oli võrdlev keeleteadus ja sugulaskeelte uurimine, teine suund oli keelekorralduslik, mis seadis eesmärgiks ühtse eesti kirjakeele kujundamise.

1908 – Korraldati esimene keeleteaduslik konverents – Tartu ja Tallinna keeleteaduslike ühiskogunemine. Eestikeelse ühiskonna ja kultuuri mitmekülgne areng Tartus ja alates 20. sajandi algusest ka Tallinnas seadis keeleteaduse ette uued ülesanded. Keskseks küsimuseks oli eesti kirjakeele arendamine ja ühtlustamine. Tegevus koondus Eesti Kirjanduse Seltsi ja ajakirja Eesti Kirjandus ümber. Eesti keele arengus nähti mitut suunda. Johannes Aavik seadis eesmärgiks keeleteaduse ja eesti kirjakeele kiire ja otsustava muutmise; Johannes Voldemar Veski oli huvitatud teaduskeele arendamisest ja reeglipärasest, normitud kirjakeelest. Aastal 1919 loodi Tartu ülikoolis eesti keele professor ja Veski sai võimaluse levitada oma seisukohti ülikooli eesti keele lektorina. 1920.–1930. aastatel eesti kirjakeel stabiliseerus.

1925 – Andrus Saareste valiti Tartu ülikooli eesti keele professoriks ja Julius Mägiste läänemeresoome keelte professoriks. Samal aastal ilmus õigekeelsus-sõnaraamatu esimene osa, mis tähendas kirjakeele arengu eri suundade ja vaatepunktide ühtlustumise algust. Keeleuurimine ja kirjakeele korraldus eraldusid teineteisest. Eesti keele uurimise keskus oli Tartu ülikool ja selle juurde loodud Akadeemiline Emakeele Selts oma eesti keele arhiiviga, tähtsaimaks uurimisvaldkonnaks kujunes eesti murrete kogumine ja uurimine. Murrete ja keeleajaloo uurimise seisukohalt olid olulised ka eesti keele arhiivi ja Emakeele Seltsi töötajate Paul Ariste, Mihkel Toomse ja Alo Rauna väitekirjad. Kaasaegse keele uurimine oli tagasihoidlik ja peaaesjalikult keelehooldeline, parimaks näiteks Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika”.

1944 – Kõik juhtivad keeleteadlased lahkusid Eestist. Tartu Riiklikus Ülikoolis loodi eesti keele ja soome-ugri keelte kateeder ainsa kodumaale jäänud keeleteaduse doktori Paul Aristega eesotsas ning hakati kasvatama uut keeleteadlaste põlvkonda. Pärast Teist maailmasõda jagunes keeleuurimine Eestis kahe keskuse vahel: Tartu ülikooli eesti keele ja soome-ugri keelte kateedrid ja Tallinnasse rajatud Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI, nüüd Eesti Keele Instituut). Esimene sõjajärgne aastakümme oli üsna kehvakene. 1950. aastate teisel poolel ja 1960ndate alguses tehti küll mitu ajaloolis-võrdlevat uurimust, aga Nõukogude Eestis ei olnud võimalusi neid avaldada. Oluliseks said 1955. aastal ilmuma hakanud Emakeele Seltsi aastaraamat ning 1958. aastast ajakiri Keel ja Kirjandus.

1965 – Tartu ülikoolis loodi Huno Rätsepa juhtimisel struktuuralse lingvistika töörühm. 1960. aastad tähistasid modernse keeleteaduse tulekut Tartu ülikooli ja sealtkaudu kogu eesti keeleuurimisse. 1960ndatel ja 1970ndatel anti Tartu ülikoolis välja kaht keeleteaduslike uurimuste sarja: „Keel ja struktuur” (1–10, 1965–1978) ja „Keele modelleerimise probleeme” (1–5, 1966–1975). Valmis kandidaadi- ja doktoriväitekirju, mida õnnestus ka trükkis avaldada. Eesti keeleteadus murdis välja Nõukogude Liidu suletusest ja tekkisid rahvusvahelised kontaktid. Selle perioodi tähtsaim tulemus oli keeleuurijate uue, teoreetiliselt haritud põlvkonna koolitamine. 1965. aastal alustas Tallinnas ilmumist ajakiri Sovetskoje Finno-ugrovedenie (1990. aastast nimega *Linguistica Uralica*).

SISSEJUHATUS

1975 – Tallinna Keele ja Kirjanduse Instituudis moodustati tänapäeva eesti keele grammatika uurimise töörühm. 1970. aastate keskel Tartu rühm hargnes ja osa nooremaid keeleuurijaid läks tööle Tallinna. Nad rajasid töörühma ja hakkasid välja andma keeleteaduslike uurimuste sarja „Ars grammatica” ning valmistama ette eesti keele teadusliku grammatika koostamist. Perioodi olulisim tunnus on uurimisteede, meetodite ja teooriate mitmekülgus. Tartu ülikoolis saavutati häid tulemusi keeleajaloo, eriti sõnavara ajaloo uurimisel (uurimussari „Sõnasõel” 1–7, 1972–1986). 1980. aastatest alates on professor Haldur Õimu juhtimisel saavutatud rahvusvahelist tähelepanu äratanud tulemusi semantika ja arvutilingvistika alal.

1993 – Ilmus Keele ja Kirjanduse Instituudis koostatud deskriptiivse „Eesti keele grammatika” teine osa (esimene osa 1995). Osade kaupa hakkasid ilmuma aastakümneid koostatud suured sõnaraamatud: „Eesti murrete sõnaraamat” ja „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat”. Eesti taasiseseisvumise järel loodi Tartu ülikoolis eesti keele ja soome-ugri keelte kateedrite baasil kuus erinevat keeleuuri-
mise professuuri. 1996. aastal hakkas ilmuma „Eesti keele õppetooli toimetiste” nime all tuntud uurimussari, mida tänaseks on ilmunud 30 köidet (2008. aastast on sarja nimeks „Eesti ja üldkeeleteaduse instituudi toimetised”). 1997. aastal hakkas ilmuma sari „Eesti Keele Instituudi toimetised” ja 2004. aastal „Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised” (praegu „Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised”). Alates 2005. aastast ilmub Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat ja 2010. aastast Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi „Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri”. Rahvusvahelised sidemed laienesid ja eesti keeleteadus muutus maailma keeleteaduse enesestmõistetavaks osaks. Eestis arendatakse mitmeid rahvusvaheliselt aktuaalseid keeleteaduse suundi ja uurimisvaldkondi.

4. Eesti keele uurimislöö allikad

Eesti keele uurimise ajalugu on uurijatele huvi pakkunud 19. sajandist alates. 17.–19. sajandini oli keeleteadus üks osa maa ja rahva (kultuuri)ajaloost. Alates 19. sajandist on keeleuurijad ja grammatikakirjutajad selgitanud ja hinnanud ka seda, mida enne neid on keeleteaduse alal tehtud.

Esimesed haritlased, kes pöörasid tähelepanu eesti keele kirjeldamise varasemale ajaloole, olid Eduard Ahrens oma grammatika eessõnas (1843) ja Friedrich Robert Faehlmann samal ajal peetud ülikooliloengutes, mis hiljem avaldati Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes. Mõlemad keskenduvad peamiselt kirjaviisiküsimustele ning tegeliku keeletarvituse ja kirjalikes allikates kasutatava keele erinevustele ja suhtuvad eesti keele senistesse kirjeldustesse väga kriitiliselt. Esimene põhjalikum sissevaade eesti keele uurimise ajalukku on Wiedemanni grammatika sissejuhatuses (1875), kus antakse kriitiline ülevaade senistest eesti keele grammatikatest ja muust keeleuurimisest.

Esimese 300 aasta jooksul eesti keelt uurinud ning grammatikaid ja sõnaraamatuid kirjutanud meestest (nende hulgas polnud ühtki naist) on üsna palju üksikuurimusi, mis on peamiselt ilmunud tähtpäevadele pühendatud artiklitena. Akadeemikute sarjas on ilmunud tutvustavad ülevaated Ferdinand Johann Wiedemannist (Ariste 1973) ja Paul Aristest (Rätsep 1980). Põhjalikud monograafiad on olemas laiema profiiliga ühiskonnategelastest August Wilhelm Hupelist (Jürjo 2004) ja Jakob Hurdast (Laar 1995), kus mõnevõrra puudutatakse ka kummagi keeleteaduslikku tegevust. Keeleteaduse ajalooga seotud uurimisloolised väitekirjad on Arnold Kase doktoriväitekirj „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles” (1958), Eeva Ahvena kandidaaditöö „Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917” (1958) ja Heli Laanekase doktoriväitekirj „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” (2004). Palju uurimisloolist ainekku sisaldab Arnold Kase kaheosaline monograafia „Eesti kirjakeele ajaloost” (1970).

Ka 20. sajandi esimeste aastakümnete keeleuurijatest on mõnel määral kirjutatud. Põhjalikumalt on süvenetud Andrus Saareste ja Johannes Aaviku keelealasesse tegevusse, mille kohta on mitmeid artikleid. Murdeuurimise ajaloost saab teavet Karl Pajusalu jt raamatust „Eesti murded ja kohanimed” (2002, teine trükk 2008), aga tervikuna on Eesti Vabariigi aegne keeleteadus tänapäeval tundmatum kui 19. sajandi saavutused. Ka Teise maailmasõja järgse keeleteaduse

arengut ei ole kuigi põhjalikult uuritud. Lisaks mõnele ülevaateartiklile ilmus 1997. aastal kogumik „Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias”, mis annab ülevaate Keele ja Kirjanduse Instituudi poolseja aasta tegevusest. Keelekorralduse ajaloo ja mõjukamate keelekorraldajate tegevuse kohta 19. sajandi keskpaigast tänaseni saab teavet Tiiu Ereli raamatust „Eesti keelekorraldus” (2002) ja Raimo Raagi monograafiast „Talurahvakeelest riigikeeleks” (2008). 2003. aastal nägid trükivalgust kogumik „200 aastat eesti keele ülikooliõpet” ja Emakeele Seltsi aastaraamatu erinumber „Eesti keele uurimise analüüs”, mis annab ülevaate eri uurimisvaldkondade hetkeseisust, tähtsamatest uurijatest ja teadustöödest. Tuntumate üksikuurijate teadustegevuse kohta on kasutada peamiselt ajakirjades ja aastaraamatutes ilmunud juubelikirjutisi ja nekrolooge ning üksikuid raamatuarvustusi. Kõiki kättesaadavaid monograafiaid, kogumikke ja artikleid on siinse raamatu kirjutamisel kasutatud. Iga peatüki lõpus on kirjandusülevaade, mis toob ära peatüki kirjutamisel kasutatud allikad ja lisakirjandust asjast huvitatute jaoks.

Kirjandus

- Ariste, Paul**, Maakeel ja eesti keel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria 5. Tallinn, 1956: 117–125.
- Grünthal, Riho**, Livvista liiviin. Itämerensuomalaiset etnonüümit. (Castrenianumin toimitteita 51). Helsinki, 1997.
- Pajusalu, Karl**, Eesti murded ja murderühmad. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43. Tartu, 1999: 64–98.
- Pajusalu, Karl**, Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperiodid. – Keel ja Kirjandus 2000, 3: 153–160.
- Raun, Alo, Andrus Saareste**, Introduction to Estonian Linguistics. Ural-Altische Bibliothek XII. Wiesbaden, 1965.
- Rätsep, Huno**, Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 1987, 1: 1502–1524.
- Saareste, Andrus**, Kaunis emakeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006.

I osa

ESIMESTEST KEELEKIRJELDUSTEST
ISESEISVA UURIMISENI

1. Eesti keele vanimad kirjeldused. 17. ja 18. sajand

1.1. Lähtekohad

13. sajandil vallutasid Saksa ordurüütlid Läänemere idakalda alad, kus seni oli olnud eesti-, liivi- ja lätikeelne asustus. Siia asus elama suur hulk sakslasi ja ametlikuks keeleks sai saksa keel. 16. sajandi sõdades jagati see piirkond uuesti ümber. 17. sajandi alguses jagunes Eesti ala kolme kuningriigi vahel. Saaremaa kuulus Taani ja Norra kuninga võimupiirkonda, Liivimaad ehk tänase Eesti lõunaosa valitses katoliiklik Poola kuningas, Eestimaa ehk tänase Eesti põhjaosa oli luterliku Rootsi kuningriigi osa. Rootsi uus valitseja Karl IX alustas Liivimaa poolakatega sõda. Rootsi ja Poola vaheline sõda lõppes 1629 ja Liivimaa kuni Väina jõeni läks Rootsile. Taanlastele kuulunud Saaremaa läks Rootsi võimu alla 1645. Kogu Eestis algas nn Rootsi aeg, mis kestis 1700. aastal alanud Põhjasõjani. Hoolimata Rootsi võimust püsis Eesti ala endiselt saksakeelsena. Nii Rootsi kui ka hiljem Venemaa valitsesid poliitiliselt, aga nad olid kaugel. Sakslased elasid kohapeal ja haldasid majandus- ja kultuurielu. Eestlastel ja eesti keelel ei olnud mingit rolli mujal kui kodus ja külas.

Esimene ametlik institutsioon, kes sünnil hakkas pöörama tähelepanu eesti-keelsele elanikkonnale, oli kirik. Misjoniliikumisega jõudis siia ka nn misjonilingvistika. Saksa noormehed tulid Eesti- ja Liivimaale pastoriks, et levitada jumalasõna. Selleks oli vaja ära õppida kohalik keel ja tõlkida piibel. 17. sajandil ilmusid esimesed eesti keele kirjeldused, grammatikad. Grammatikate koostamine oli abivahend ja eeltöö piibli tõlkimisele. Rahvakeele grammatikate ilmumise poolest ei ole ükski sajand 17. sajandiga võrreldav, see oli rahvakeelte

grammatikate sajand. Enam-vähem samal ajal põhjaeesti keele (Stahl 1637) ja lõunaeesti keele (Gutslaff 1649) grammatikatega ilmusid soome (Petraeus 1649), läti (Rehhusen 1644) ja leedu keele (Sirvydas 1630) grammatikad. Sajandi jooksul ilmus neli eesti keele, neli läti keele, kolm soome keele, kaks leedu keele ja kaks rootsi keele grammatikat.

Mingi rahva keelt võib kirjeldada nii emakeelne kui võõrkeelne uurija. Eesti keele varasemasse uurimisse on põhipanuse andnud sakslased. Esimesed eesti keele grammatikad ja sõnaraamatud olid Eestis töötavate saksa pastorite koostatud ja need olid mõeldud õpikuteks Eestis töötavatele sakslastele. Misjonilingvistika meetodiks oli esitada õpitavat keelt ladina grammatika struktuuris, mida peeti ühiseks kontrastiivsust võimaldavaks lähtesüsteemiks kõikvõimalike „paganlike” keelte kirjeldamiseks.

1.2. Stahli grammatika

Esimeseks eesti keele kirjelduseks oli aastal 1637 Tallinnas trükitud raamatuke „Anführung zu der Esthnischen Sprach” („Sissejuhatus eesti keelde”), autoriks 37-aastane Kadrina pastor ja Järvamaa praost, oma aja tähelepanuväärseim keeleteadlane **Heinrich Stahl**. Stahl oli sündinud 1600 Tallinnas, läinud 17-aastasena Saksamaale õppima ja tulnud siis tagasi Tallinnasse kirikuõpetajaks. 1638 sai temast Tallinna toompraost, 1641 Ingerimaa ja Alutaguse piiskop, ta levitas Ingerimaal luteri usku ja tal oli sel pinnal mitmeid konflikte õigeusu kirikuga. 1657 suri Stahl katku.

Enne eesti keele õpiku koostamist oli Stahl seitsme aasta jooksul kirjutanud ja avaldanud mitu eestikeelset teksti. Eestikeelsete kirikuraamatute koostamine oli tema tegevusplaanis kesksel kohal. Olulisemad nendest on kaheosaline jutlustekogu „Leyen Spiegel” ning neljaosaline käsiraamat „Hand- vnd Hauszbuch”, mis sisaldas ka katekismust, kirikulaule ja vaimulikke tekste kodude tarbeks. Stahl oli eestikeelse protestantliku kirikukirjanduse alusepanija ja eesti vanima kirjakeele looja, kes ühtlustas keeleliselt ja avaldas seni vaid käsikirjadena levinud eestikeelseid piiblikatkendeid, jutlusi, palveid ja kirikulaule.

On loomulik, et kui päevakorda tuli eesti keele grammatika kirjutamine, siis valiti selle kirjutajaks Stahl. Raamatu eessõnas ütleb ta, et tal ei oleks iial

meeldegi tulnud sellise raamatu kirjutamine, kui mitmed härrad ja sõbrad ei oleks talle peale käinud. Mingi ühiskondlik nõudmine oli ilmselt olemas. Soome keele vanima grammatika autor, Turu piiskop ja ülikooli professor Eskil Petraeus ütleb oma õpiku eessõnas, et ta kirjutas grammatika kindralkuberner Per Brahe käsul. Rootsi valitsus pidas vajalikuks, et riigiametnikud oskaksid kohalikku keelt, sest see sidus äärealasid keskusega. Keeleõpetus oli vajalik ka luteri usu levitamiseks: kirikuõpetaja sai nii vajalikud algteadmised kohaliku keele kohta. 16. ja 17. sajandi grammatikad olidki mõeldud peamiselt muukeelsetele, võõrkeele õppimiseks. Emakeeleõpetus, niipalju kui seda oli, piirdus lugemise ja kirjutamisega. Usuti, et laps õpib emakeele ära iseenesest, ilma õpetamata.

Eesti grammatikakirjanduse esimest perioodi võib nimetada ladina-saksa perioodiks. Tolleaegsetes grammatikates ei kirjeldatud keele struktuuri keele enda omadustest ja reeglitest lähtudes, vaid keelekirjeldused olid ladina keele ja kirjeldatava keele kontrastiivsed grammatikad. Ladina keele süsteemi ja ladina keelt ennast kasutati õpetuse abivahendina. Misjonilingvistika põhimõtete kohaselt vajati võõrkeele õppimiseks grammatikat ja tõlkesõnastikku, kus ladina keele sõnadele olid antud rahvakeelsed vasted. Grammatika esitas, kuidas ladina keele kategooriaid väljendatakse kohalikus keeles ja kuidas neid kategooriaid võib tõlkida kohaliku keelde. Rahvakeelt kontrastiivselt ladina keelega võrreldes ja rahvakeele võõrast ülesehitust tuttava ladina keele struktuuriga kohandades püüti saada ja jagada teadmisi võõra keele kohta. Selline kaheosaline õpik oli ka Stahli grammatika, aga ladina keele raamistikule olid lisatud ka kõrvutused saksa keelega. See oli mõeldud Eesti alal elavatele ja töötavatele sakslastele: kirikutege-lastele, ametnikele, aadlikele – kõigile, kellel oli vaja osata kohaliku rahva keelt või kes tundsid selle vastu huvi.

Kuigi tolle aja rahvakeelte käsiraamatud olid enamasti ladinakeelsed, kirjutas Stahl oma grammatika saksa keeles, pidades ilmselt silmas raamatu tulevasi kasutajaid. „Anführung” oli eesti keele õpik iseseisvaks õppimiseks. Koole, kus eesti keelt oleks õpetatud, tollal ei olnud. Stahli õpikus on kokku 150 lk teksti, sellest 34 lk grammatikat, 100 lk saksa-eesti sõnastikku (ca 2000 sõna), eessõna jm. Stahl ei nimeta oma raamatut grammatikaks (mis tollal tähendas ladina keele kirjeldust). Ta oli kirjutanud eesti keele algõpetuse, siis sõna otseses mõttes sissejuhatuse eesti keelde.

Võrreldes teiste keelte toleaeagsete grammatikatega on Stahli algõpetus pinnaline ja sisaldab suhteliselt vähe informatsiooni. Traditsioonilise ladina

keelekirjelduse neljast osast – ortograafia, prosoodia, etümoloogia (= morfoloogia) ja süntaks – on Stahli raamatus esindatud vaid kaks, õigekirjutus ja vormiõpetus, mida tollal peeti grammatika tuumaks. Lauseõpetus ja prosoodia (hääldamine) puuduvad, ei ole ka tavapäraseid harjutustekste. Ei ole terminite seletusi, nähtavasti eeldati, et need on tuttavad kooliajast. Raamat on arvatavasti mõeldud haritlastele. Ladina grammatikates anti ka juhtnööre sõnade liitmiseks ja tuletamiseks, aga Stahli grammatikas sõnamoodustuse peatükki ei ole. Ta kirjutab vaid, et sõnamoodustuse reeglid on samasugused kui saksa keeles.

Lähtudes misjonilingvistika põhimõttest, et grammatika peab olema selge ja lihtne, on Stahl püüdnud esile tuua vaid saksa ja eesti keele ühisjooni. Erinevused on ilmselt teadlikult kõrvale jäetud, et keele põhijooni oleks kergem omandada. Ta ei esita käänd- ega pöörsõnade muutmistüüpe, vaid osutab, et kõiki sõnu käänatakse ja pööratakse ühtmoodi. Kommentaariks ütleb Stahl, et eesti keeles on tegelikult deklinatsioon sama palju kui genitiivil lõppe, kuid varieeritakse ainult vokaale, konsonandid ei muutu.

Tähestik on saksakeelne, sinna kuuluvad ka *c, f, x, z*. Pikka vokaali märgib *h* vokaali järel. Saksa keele eeskujul esitatakse ka artiklid *üx* ja *se*. Käändevormid on samad kui saksa keeles, käänamine on lihtne, sest Stahli järgi sõna tüvi ei muutu – tuleb vaid liita tüvevokaal ja käändelõpp. Sõnastikus esitab ta nt selliseid vorme nagu *lecht : lechtest, ubba : ubbast, sild : sildast, rind : rindast*. Stahl ei käsitle astmevaheldust ega kasuta seda ka ise oma eesti keeles. Üsna põhjalikult esitleb ta õigekirjutust, partikleid (22 liiki) ja arvsõnu.

Sõnamuutmisel on kontrastiivne vaatepunkt kõige selgem. Stahli käänamistabelis on kuus käänat: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv ja ablatiiv. Vokatiiv (*O armas mees*) on pärit ladina keele grammatikast, teised käänded on saksa keelega ühised. Reeglite esitamiseks käänatakse sõnu ja fraase. Mitmuse nominatiiv on *t*-tunnuseline (*armat meehet*), ainsuse genitiiv on *st*-lõpuline, mitmuse genitiiv *de*-tunnusega (*armade meehede / naisede*). Teiste mitmuse käänete kohal on tabelis ainsuse vormid, mille loogikat on kohati raske mõista: näiteks daativ on ainsuses *l*-lõpuline, mitmuses *lle*-lõpuline. Ablatiivil on kaks lõppu: *-st* ja *-lt*.

Kääne on tollaegse traditsiooni järgi semantiline mõiste ega ole otseselt seotud käändetunnustega, pigem funktsiooniga ja süntaktilise positsiooniga. Käänamist mõista aitab saksa keel: genitiivi *st*-lõpp on mõistetav, kui panna tähele, et nimisõnafraasi süntaktiline struktuur ei muutu, nt saksa keele *der Engel des*

Lichtes 'valguse ingel' on Stahlil *se Engel sest Valgkust*. Ka akusatiiv määratakse süntaktiliselt: see on sihitise kääne – ainsuses omastava- (*arma meele*), mitmuses nimetavakujuline.

Ka verbivorme püüab Stahl moodustada saksa keele eeskujul süntaktiliselt, nt *armastama*-verbi futuurumivorm *minna sahn armastama*, optatiiv *Eth minna sahxin / voixin armastama* ja konjunktiivivorme *Eth minna ollen armastanut*, pluskvamperfekt *kus minna ollin armastanut*, passiivi futuurum *kus minna sahn armastut sahma* jne. Verbe pööratakse vaid jaatavas kõnes, ühtki eitusvormi ei esitata. Stahlile, nagu ka järgnevate grammatikate autoritele on suuri raskusi põhjustanud just eesti verbivormistiku kirjeldamine. Selle üheks põhjuseks on eesti keele ja üldse soome-ugri keelte verbikategooriate suur erinevus ladina ja teiste indoeuroopa keelte verbivormide süsteemist.

Stahli õpikul ja teistel raamatutel, mida ta avaldas, oli suur mõju tolleaegsele keelekasutusele. Õigekirjutusreeglid, muutevormid, sõnavara ühtlustusid järgmiste aastakümnete jooksul Stahli õpetuste järgi. Saksa-ladina periood kestis eesti grammatikakirjanduses üle 150 aasta. Näiteks käänete arv tõusis esmakordselt üle kümne alles Rosenpläneri ajakirjas Beiträge aastal 1818.

1.3. Gutsloff'i grammatika

Juba 16. sajandi alguses, kui hakati kirjutama eestikeelseid tekste, oli kohalike murrete baasil tekkinud kaks kirjakeelt – põhjaeesti e tallinna keel ja lõunaeesti e tartu keel. Aastal 1648 ilmus ka lõunaeesti keele grammatika „Observationes Grammaticae circa linguam Estonicam” („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”), autoriks Urvaste kirikuõpetaja **Johann Gutsloff**. Erinevalt Stahli grammatikast on see ladinakeelne ja koosneb 86-leheküljelisest grammatikast ning 43-leheküljelisest saksa-ladina-lõunaeesti sõnastikust (*ca* 2000 sõna). Gutsloff on ilmselt osanud eesti keelt üsna hästi ja mõistnud ka grammatilist süsteemi. Kuigi ka Gutsloff ütleb, et eesti keele tähed on hulga, vormi ja väärtuse poolest samad mis saksa keeles, ei poolda ta pikkade vokaalide märkimist saksa keele sarnaselt *h*-ga, vaid soovib märkida hääliku pikkuse vokaali peale katusega: *kólma*, *kárn*. See kirjutusviis, mis mõnedes tekstides ka järgijaid leidis, ei tulnud siiski üldiselt kasutusele. Gutsloff on ilmselt tähele pannud ka Lõuna-Eestis üldlevinud

konsonantide palatalisatsiooni ja püüdnud näitesõnades kohati märkida seda konsonandile lisatud *j*-ga: *koj, panj, olj*.

Gutslaffi vormiõpetus on loogilisem kui Stahlil. Kuigi ka Gutslaffil on käänamistabelis viis käänat (ablatiivi ja vokatiivi on ta ära jätnud), kommenteerib ta seda viisil, mis näitab, et ta tunneb eesti käänamissüsteemi. Heebrea keelega sarnaselt peab ta eesti keele käändesüsteemi taandatavaks kahele põhikäände – nominatiivile ja rektiivile (mis vastab genitiivile): ainsuses *Penni : Penni, Meggi : Mäje, Sullane : Sullase, Jummal : Jummalala*, mitmuses *ne Penni : neinde Pennide, Mäji : Mäjide, Sullasi : Sullaside, Jummalala : Jummalide*. Teiste sõnavormide suhtes on ta kahtleval seisukohal. Tabelites sisaldub küll *st*-lõpuline genitiiv, *lle*-lõpuline daativ, samuti akusatiiv, mis tähistab ainsuses genitiivi ja partitiivi, mitmuses partitiivi vorme. Aga Gutslaff ütleb, et ta oleks õigupoolest tahtnud ka genitiivi ja daativi välja jätta, sest need moodustatakse rektiivist sobivaid lõppe lisades. Samal viisil liituvad rektiivile muudki lõpud: *-l, -lt, -n, -nt, -e, -st, -tte, -to*. Kui pidada kõiki neid vorme kääneteks, kasvab käänete arv 13-ni. Küsimus on seega käände mõistes. Gutslaff on nähtust tähele pannud, aga ta ei oska seda grammatikasse paigutada. Samas näitab Gutslaffi seletus vastuolu kanoonilise grammatikatraditsiooni ja sellega mittesobiva eesti keele vahel.

Gutslaff on märganud sedagi, et sõnatüvi käänamisel muutub: *Kuld : Kulla, Jalg : Jalla, Hirs : Hirre, Techt : Tähe, Aick : Aja, Weggi : Wäje, Welli : Welje, Sussi : Soe*. Aga temagi ei suuda kirjeldada eesti verbimorfoloogiat.

Stahliga võrreldes on lisandunud tuletusõpetus ja lauseõpetus. Gutslaff loetleb mõningaid liiteid, seletab nende tähendusi ja toob näiteid tuletistest. Lauseõpetuse osas on märkusi eesti keele kasutuse kohta, nt et eesti keeles tavaliselt ei kasutata artiklit (*üetz, se*) või et väljenduse *Se Poick sest Jummalast* asemel on parem ütelda *Jummalala Poick*.

Üldiselt võttes on see väike raamat, mis ilmus ainult kümme aastat pärast Stahlil grammatikat, tunduvalt põhjalikum ja eesti keele omapära paremini esitav kui eelmine. Aga Gutslaffi grammatikal ei olnud kahjuks seda mõju mis Stahlil omal. Võib-olla sellepärast, et see oli kirjutatud ladina keeles, või sellepärast, et Stahlil grammatika oli ametlikult tellitud ja aktsepteeritud. Või lihtsalt sellepärast, et Stahlil grammatika oli ilmunud varem ja sel oli nüüd juba kindel ja ametlik positsioon, nii et teistel grammatikatel polnud enam võimalust sellega võistelda. Stahlil grammatika mõju hakkas vähenema alles sajandi lõpus.

1.4. Gösekeni grammatika

Terve 17. sajandi jooksul oli Stahlil grammatika autoriteet nii suur, et ka rohkem kui 20 aastat hiljem ilmunud järgmine põhjaeesti keele grammatika jäljendas seda üsna truult. See on Tallinnas 1660 ilmunud „Manuductio ad Linguam Oesthonicam” („Juhatus eesti keele juurde”), autoriks Kullamaa pastor ja Läänemaa praost **Heinrich Göseken**. Kuigi Gösekeni grammatika jätkab oma ajastu traditsioone, on see suurem (547 lk) ja rikkalikuma ainestikuga. Põhiosa (üle 400 lk) moodustab sõnastik, grammatika on pinnalisem (75 lk). Gösekeni grammatika põhineb Lääne-Eesti Kullamaa murrakul, kuna ta peab seda kõige paremaks ja õigemaks eesti keeleks. Läänemurdest on nt pärit Gösekeni tähelepanek, et eestlastel on raske hääldada sõna alguse konsonantühendeid: *laas* pro *klaas*, *rumm* pro *trumm*.

Göseken esitab mõningaid uusi ettepanekuid õigekirjutuse osas, kuigi ta ise neid alati ei kasuta. Näiteks esitab ta, et pikka vokaali võiks kirjutada kahe tähega, mitte *h*-ga nagu Stahlil: *Maa*, *Tee*, *Siil* pro *Mah*, *Teh*, *Sihl*. Göseken on tähele pannud murdeerinevusi, näiteks pikkade vokaalide ja diftongide vaheldust (*Rööm*, *Röim*, *Röem*; *Mööök*, *Möök*), seda et eesti keeles ei ole *fi* (*Rahwas* v *Rawwas*, mitte *Raffas*), et 3. isiku lõpp on pigem *b* kui *p*. Ta on märganud ka astmevahelduse olemasolu, aga ei oska seda seletada. Ta kommenteerib, et eestlased armastavad vokaale ega salli konsonante ja seepärast kasutavad vorme nagu *via* (*vigga* asemel) jms. Ta on märganud ka muid astmevahelduslikke vorme (*anna* – *anda*, *lamma* – *lambas*, *korda* – *korra*), aga ta ei taipu, et tüvevariantid esinevad eri vormides, vaid esitab neid kui paralleelvorme *Argkat* ja *Arrat*, *ussuma* ja *usckuma*.

Vormiõpetus kordab Stahlil esitatut. Gutslaffi grammatika mõju võib näha lauseõpetuses ja osaliselt tuletusõpetuses. Gösekeni keeleline mõtlemine või eesti keele oskus on siiski nõrgem kui Gutslaffil. Tuletusõpetuses näiteks on tuletise ja alussõna suhted kohati meelevaldsed, lauseõpetuse reeglitele on lisatud märkus, et eestlasest talupoeg ei räägi kahjuks alati reeglipärast keelt, vaid kasutab näiteks arvsõnadega seoses ainsust: *kax Issandat tulleb* pro *kax Issandat tullewad*. Samuti taunib Göseken partitiivvormilist subjekti *mind is olle koddo mitte* pro *minna is olli koddo mitte*.

Gösekenil on tunduvalt rikkalikum saksa-ladina-eesti keele sõnastik kui varasemates grammatikates. Seal on palju Lääne-Eesti murdesõnu, rikas ja mitmekesine

keeleainestik. Sõnastikus on u 9000 saksa ja ladina sõna eestikeelsed vasted. Palju on uusi sõnu, samuti näiteid sõnade kasutamisest: väljendeid, vanasõnu, mõistatusi. Sõnastiku alguses on toodud 400 sõna, mis Gösekeni arvates on tulnud eesti keelde saksa keelest. See loetelu on esimene katse selgitada etümoloogiliselt eesti sõnade päritolu. Göseken on pööranud tähelepanu ka eesti keele liitsõnadele, kuigi ta kirjutab need lahku: *Silma Terra*. Tema sõnastik on 17. sajandi suurim sõnakogu.

1.5. Forseliuse kirjaviisiuendused

Esimene eesti keelt puudutav keeleline diskussioon peeti 17. sajandil lõpul nn piiblikonverentsidel (1686, 1687) seoses piibli tõlkimisega eesti keelde. Nendele konverentsidele kutsuti eesti keelt oskavaid pastoreid nii Põhja- kui Lõuna-Eestist. Eesti keelt oskavad kirikuõpetajad jagunesid 17. sajandi lõpul kahte leeri. Ühele poole jäi saksa orientatsioonist kinni pidav Eestimaa (Põhja-Eesti) konsistoorium ja teisele talupoegade keelekasutusele toetuv Liivimaa (Lõuna-Eesti). Rootsi riigis, kuhu ka Eesti alad kuulusid, oli piibli tõlkimine 17. sajandi lõpul päevakorral vähemalt 5–6 keeles korraga. Kõigis tolaaegsetes rahvakeelsetes piiblitõlgetes oli sama suundumus: kirjakeelt lähendati rahvakeelele, õigekirjutust muudeti, et piiblit oleks kergem ja parem lugeda.

Lõuna-Eesti kirjakeelt esindas neil konverentsidel Adrian Virginius, kes oli sündinud Lõuna-Eestis ja töötas seal kirikuõpetajana. Ta oskas eesti keelt üsna hästi ja andis trükkis välja mitu lõunaestikeelset teksti. Neist tähtsaim oli 1686 ilmunud Wastne Testament. See raamat viis tartukeelse kirikukirjanduse tallinna-keelsest ette. Testamendi keel oli rahvapärane ja üsna hea, eriti lauseehituse poolest. Virginius liitus nende noorema põlve keelemeestega, kes ei olnud rahul Stahli-pärase keelekasutusega ja seisid rahvapärase keele eest: kui grammatikates kirjeldatav ja rahva kasutatav keel erinevad teineteisest, tuleb trükitoodetes kasutada rahva, mitte grammatikate keelt.

Ka mujal Euroopas tekkis 17. sajandi lõpul samateemalisi keelealaseid diskussioone, aga mitte kuskil ei kasvanud need nii teravaks kui põhjaeesti ja rootsi keeleka seoses. Raimo Raag (1995) on võrrelnud 17. sajandi keelevaidlusi Eestis ja Rootsis. Ka Rootsis häiris nooremaid haritlasi kirju ja järjekindlusetu kirjaviis ja hakati propageerima põhimõtet, et kõne peab olema kirjutatud keelele normiks.

Ortograafias soovitati kirjutada pikki häälikuid kahekordselt, lühikesi ühekordselt – põhimõte, mida Eestis tuntakse uue e soomepärase kirjaviisina ja seostatakse peamiselt Eduard Ahrensi nimega (1843). Rootsi uus keeleprogramm leidis tugevat vastuseisu, kantsleikolleegium nõudis, et kuningas sekkuks asjasse ja paneks uue kirjaviisi keelu alla, kuna see kirjutab rootsi keelt teisiti kui „meie vanas piiblis”. Ka kiriku kõrgeim juhtkond Eestimaal oli seisukohal, et uuendused tekitaksid lõhe eesti ja saksa kirjaviisi vahel. Argumentidena rõhutati siingi, et eestikeelne piibel peab ilmuma samas kirjaviisis kui Lutheri piibel. Peale selle olevat juba suur osa talulastest õppinud lugema olemasolevaid raamatuid ja ei ole mingit põhjust muuta keelt talupoegade harimatu, lihvimatu ja valeliku hääldamise järgi. Muutused teeksid ka välismaalastele eesti keele lugemise raskeks.

Seetõttu oli uuendusmeelsetel oluline tõestada, et rahvakeelele toetaval kirjakeelel on niisama selged reeglid kui Stahli saksapärasel kirjakeelel. Kõige olulisemaks peeti kirjaviisi reeglipärastamist. Stahli pakutud ja senini kehtivat saksa ortograafia rakendamist eesti keelele ei peetud sobivaks, vaid sellele vastukaaluks töötati välja uus, eesti keele omapära rohkem arvesse võttev kirjaviis. Hiljem, kui ka see vahetati välja praeguse kirjaviisi vastu, sai selle nimeks vana kirjaviis.

Eesti keele nn vana kirjaviisi – reeglipärase rahvakeelel põhineva õigekirjutussüsteemi – töötasid üheskoos välja kaks meest: **Bengt Forselius** ja **Johann Hornung**. Forselius oli uuenduste väljamõtteleja ja Hornung talletas need oma grammatikas. Forselius ja Hornung olid koos kasvanud Põhja-Eestis Harju-Madisel, nad õppisid üheskoos Tallinnas gümnaasiumis ja Wittenbergi ülikoolis ning käisid sageli Rootsis. Bengt Forselius juhatas 1680. aastatel Tartu lähedal tegutsevat õpetajate seminari, kust sai kooliõpetaja, köstri või kirikuteenri hariduse 160 eesti noort. Rajati esimesed eestikeelsed rahvakoolid. Kui Forselius 1688 suri, oli Lõuna-Eestis juba 38 kooli 800 õpilasega ja Põhja-Eestis 8 kooli 200 õpilasega.

Piiblikonverentside kõige tõsisemaks probleemiks sai kirjaviis. Forselius esitas hulga konkreetseid ettepanekuid kirjaviisi muutmiseks. Need meenutasid samal ajal esitatud ettepanekuid rootsi kirjaviisi muutmiseks. Forselius soovitas jätta tähestikust välja võõrtähed *c, f, q, x, y, z*, lisas *ä, ö* ja *ü* iseseisvate vokaalidena ja soovitas pikkade vokaalide märkimist kahe tähega senise *h* asemel. Sõnamuutmise alalt pani Forselius näiteks tähele, et verbi eitavates vormides ei ole pöördelõppe.

Kuigi piiblikonverentsidel lükati Forseliuse ettepanekud tagasi, kasutas ta uuendusi omakoostatud aabitsas ning eesti poisse lugema ja kirjutama õpetades.

Aabitsas on kõik sõnad silbitatult. Ortograafia oli reegliäärane: kõik võõrtähed olid kadunud, *h* oli saanud oma õige ülesande (*täht, wibm, tabk*). Häälikute märkimine oli kogu raamatus ühtlane:

- (1) kinnise silbi pikad vokaalid kirjutati kahe tähega: *ööl, sees, hääd, hüüd-wad, pruuk-ma*;
- (2) sõna lõpus ja lahtises silbis kirjutati pikad vokaalid ühe tähega: *pä-lu, ma, se, pru-gib, lo-ja, sa-dud, ö-sel*;
- (3) lühikese silbi järel kirjutati konsonant kahe tähega: *tem-ma, pär-rast, wer-ri*;
- (4) pika silbi järel ja sõna lõpus kirjutati konsonant ühe tähega: *wi-na, mei-le, lep, püs, näp*.

See kirjaviis muutus üldiseks 18. sajandil ja seda kasutati peaaegu 19. sajandi lõpuni välja. Hiljem hakati seda nimetama vanaks kirjaviisiks.

1.6. Hornungi grammatika

Kui Forselius tagasiteel Rootsist tormisel Läänemerel uppus, jätkas keeleanuust tema sõber **Johann Hornung**. Teisel piiblikonverentsil kaitses ta Forseliuse ettepanekuid ning avaldas 1693 oma nime all ja omal vastutusel grammatika, jäädvustades sellega varasurnud Forseliuse kirjaviisi oma grammatikas. See ladina keeles kirjutatud põhjaeesti keele grammatika „Grammatica Estonica” on senisest grammatikatest veidi mahukam (116 lk), aga selles ei ole sõnastikku. Õigekirjareegleid Hornung ei esita, sest ta ei tahtnud ärritada Tallinna konsistooriumi ega põhjustada avaldamiskeeldu. Küll aga nimetab ta, et eesti sõnades ei esine tähti *c, f, x* ja *z*, ning esitab vokaalide loendis ka *ä, ö* ja *ü*.

Hornungi grammatika tähtsaim osa on vormiõpetus. Morfoloogiaosa alguses esitab ta sõnatuletusvõimalusi koos tuletusalustega (substantiividest tuletatud substantiivid, substantiividest tuletatud adjektiivid jne). Käändeid nimetab ta viis (lisades, et vokatiiv on alati nimetavakujuline) – nominatiiv, genitiiv, akusatiiv, daativ, ablatiiv, aga käänamisreeglid vastavad üsna hästi tegelikule keelekasutusele. Ka tema on viie traditsioonilise käände alla koondanud rohkem tegelikke käändevorme. Genitiiv on tänapäevane, mitte enam *st*-lõpuline (*Naela, Taewa*), akusatiiv vastab tänapäeva partitiivile (*Naela – Naelo, Taewast – Taewaid*),

ablatiivil on neli võimalikku käändelõppu (*-sse, -s, -st, -lt*). Käändelõppe leiab ka muude grammatikavahendite loeteludest: *ks* ja *ni* on nn enkliitikud, *ta* ja *ga* on sõna külge kinnituvad kaassõnad. Väärrib tähelepanu, et Hornung rõhutab nii *de-* kui ka *i-*mitmuse olemasolu eesti keeles ja *i-*mitmuse tunnusest esitab ta eri vokaale (*Jummalist, Jummalust, Jummaluist*). Üldse on Hornungi grammatikas rohkesti paralleelvorme. Hornung on esimene, kes jagab sõnad erinevalt muutuvatesse rühmadesse. Ta ütleb küll eesti keeles olevat üheainsa deklinatsiooni, kuid esitab üheksa käändsõnatüüpi, mille muutmine erineb põhiparadigma omast. Rühmitamisel võtab ta arvesse nominatiivi lõpphäälikuid, genitiivis toimuvaid muutusi, mõnes tüübis ka silpide arvu ja akusatiivi vormi.

Adverbid, konjunktsioonid ja interjektsioonid on jaotatud tähenduse järgi rühmadesse. Võrreldes seniste eesti keele grammatikatega on Hornungil ka verbivormid tegelikule keelekasutusele vastavad. Tüve muutusteta põhikonjugatsiooni kõrval on juhitud tähelepanu verbidele, mille vormides häälikud teisevad või kaovad. Grammatikas on esindatud neli ajavormi (olevik, lihtminevik, täisminevik ja enneminevik). Võõrapärane tulevikuvorm ja kummalised kõneviisid puuduvad. Konjunktiiv ja optatiiv on liidetud üheks kõneviisiks, selle all on esitatud tingiva kõneviisi vorme. Erinevalt eelkäijatest esitab Hornung oma grammatikas ka eitavaid vorme: *minna ei olle, minna ei olnud*.

Süntaksipeatükk on Hornungi grammatikas tagasihoidlik, aga ta on märganud osa- ja täisobjekti, ühildumist ning verbide erinevaid rektisioone.

Hornungi grammatika esitab tolle aja nooremate keelemeeste seisukohti. See on esimene eesti keele grammatika, kus kohalikust keelepruugist lähtudes on võetud rohkem arvesse kõneldava eesti keele erijooni. Käänamisega seoses selgitab Hornung ka astmevaheldust ja toob välja hulga erinevaid käänamistüüpe, püüdes neid isegi käändkondadesse ühendada. Kuna tema grammatika on lähemisiisilt pigem deskriptiivne kirjeldus kui õpik, siis esitab ta rohkesti rahvakeelest pärit paralleelvorme. Aga raamistikuna, süsteemina kasutab ta endiselt universaalset ladina grammatika malli. Esitus on kontrastiivne, võrdlusaluseks on ladina keel. Eesti keele erijooned tulevad esile kommentaarides, seletustes ja näiteainestikus.

Forseliuse ja Hornungi tegevus 17. sajandi kahe viimase aastakümne jooksul oli eesti keelekirjelduse arengu seisukohast tähelepanuväärne ja lähendas kirja-keelt rahvakeelele. 18. sajandi jooksul sai Hornungi õpetus laiema kandepinna ja tuli üsna üldiselt kasutusele. Ka eestikeelseid tekste oli juba palju rohkem.

1715. aastal ilmus ka põhjaeestikeelne Uus Testament Forseliuse-Hornungi kirjaviisis ja tõukas lõplikult kõrvale vana Stahli-aegse ortograafia.

1.7. Vanimad sõnastikud

Selleaegsete kirikumeeste eesti keele harrastus ei piirdunud üksnes kirikukirjanduse koostamisega, vaid hõlmas ka eesti keele sõnavara lähemat uurimist. 18. sajandi algupoolelt on säilinud kolm käsikirjalist sõnastikku. Kõige laiem ja tuntum neist on koostanud Pärnu pastor **Salomo Vestring**. See on põhjaeestimurdeline eesti-saksa sõnastik. Vestringi sõnavarakogu on olnud aluseks kõigile 18. sajandil trükist ilmunud eesti sõnastikele. See on üldse esimene eesti-saksa sõnaraamat, senised grammatikaõpikute lisana avaldatud sõnastikud olid kõik saksa-eesti suunaga ja neid kasutati eesti keele õppimiseks. Vestringi sõnastik sisaldab 8000–9000 eestikeelset sõna tähestiku järjekorras. Sõnastik kirjeldab ka grammatikat, sest Vestring esitab algvormile lisaks alati ka tüvevokaali ja astmevahelduse näitamiseks ainsuse omastava lõppsilbi või vormi: *Maddal G la, Kan G no, Mäggi G Mäe*. Grammatilistele vormidele järgneb saksakeelne vaste. Kui eestikeelset sõnal on mitu tähendust, siis on eri tähendused nummerdatud. On palju paralleelvorme eri murretest, samuti tänapäeval täiesti tundmatut sõnavara või haruldasi murdesõnu. Liitsõnad on Vestringil lahku kirjutatud, aga neid on sõnastikus palju. Vestringi sõnastik on tähelepanuväärne teos 18. sajandi leksikograafias.

1.8. Thor Helle grammatika ja piiblitõlge

18. sajandi tähelepanuväärsemaid keelemehi oli **Anton Thor Helle**, Tallinna lähedal asuva Jüri koguduse pastor. Tema suurim ja tuntuim töö on piibli tõlkimine põhjaeesti keelde. See ilmus 1739 ja sellel oli oluline osa eesti kirjakeele arengus. Piibli keelest sai kirjakeele norm, sealt õpiti õiget eesti keelt. See oli 18. sajandi kõige tähtsam ja ulatuslikum eestikeelne trükis. Paljudes kodudes oli see ainus raamat. Selle abil õpiti lugema ja maailma tundma. Esimese piiblitõlke keel ja stiil oli õnnestunud ja sellel oli pikaajaline mõju eesti kirjakeelele.

Oma aja parima eesti keele tundjana osales Thor Helle palju kirikukirjanduse tõlkimisel ja koostas ulatusliku eesti keele käsiraamatu (480 lk) „Kurtzgefazzte Anweisung zur Ehstnischen Sprache” („Lühike eesti keele õpetus”, 1732), kuhu kuulusid grammatika (80 lk), eesti-saksa sõnastik (7000 sõna) ja lugemisharjutustena 525 vanasõna, 135 mõistatust ja 10 saksakeelse tõlkega varustatud dialoogi. Selles raamatus on esimene eesti keele oskussõnastik, nimelt valik taime-nimetusi eesti, saksa ja ladina keeles, valik Põhja-Eesti kohanimesid jm.

Hääldamisosa alguses tõdetakse, et eesti keele õppimine on tunduvalt kergemaks muutunud, sest kirjutamis- ja lugemisviis on seatud maarahva häälduse järgi. Sellega rõhutatakse õpikus kasutatava Forseliuse-Hornungi kirjaviisi eelseid võrreldes varasema traditsiooniga. Hääldamise kohta märgib Thor Helle, et *h* võib sõna alguses esineda või ära jääda. Märkuses öeldakse, et mõningaid sõnu, nagu *kot*, *sant*, *töeste*, *öe*, tuleb hääldada kuulmise järgi. Siin on autor tõenäoliselt märganud palatalisatsiooni ja *õ*-d, aga ei oska neid märkida. Thor Helle on esimene, kes juhib tähelepanu vana kirjaviisi puudustele. Teda häirib, et see kirjaviis ei erista pikki ja lühikesi konsonante ega tee vahet sellistel sõnadel nagu *murre* 'der Dialekt' ja *murre* 'die Sorge', *linna* 'nach der Stadt' ja *linna* 'Flachs'.

Keelekirjeldusmudel on sama kui Hornungil ja teistel enne teda. See on ikka ladinapõhjaline, aga esitus on detailsem. Noomeni käändeid on ladina-saksa eeskujudele vastavalt kuus, aga ka Thor Helle viitab lisaks vokatiivile, mis on alati nominatiivikujuline. Deklinatsioon on üks, millest aga on rida kõrvalekaldu-misi. Neid esitatakse vastavalt nominatiivi lõpphäälikule 17 klassis, mille piires esitatakse erinevalt käänduvaid sõnatüüpe. Ka raamatu lõpus asetsevas sõnas-tikus on noomenite juurde määratud klass ja tüüp. Seega normivad sõnaraamatu noomenite tarvitamise vastavad paradigmad. Genitiivi kohta öeldakse, et see moodustatakse nominatiivist ja lõpeb alati vokaaliga. Astmevahelduse puhul nominatiivi *bb*, *gg*, *dd* võivad genitiivis kaduda, kusjuures vokaal muutub: *igga* : *ea*, *tubba* : *toa*. Thor Helle esitab akusatiivi (osastava) ja mitmuse tunnuse variante eri käändkondades ja eristab süstemaatiliselt järgsilbi *d* ja *t* (osastavas *-d*, *-t* või vokaallõpp, mitmuse omastavas *-de* või *-te*). Mitmuse akusatiiv võib olla *id-*, *sid-* või vokaallõpuline. Erinevalt Hornungist, kes oli esitanud hulga-liselt paralleelvorme, on Thor Helle lähenemine normatiivsem. Tema eesmärgiks on võimalikult ühtlane keelekasutus.

Verbi peatükk on põhjalikum kui noomeni oma ja üsna tänapäevane. Esitatakse neli kõneviisi: indikatiiv, imperatiiv, konjunktiiv ja optatiiv. Täielik paradigma

esitatakse abiverbist *ollema* ja verbist *walmistama*. Aktiivi preesensivormid moodustatakse reegli järgi *ma*-infinitiivist, et aga tüvemuutusi arvestatakse, on nõrgaastmelised kujud üldiselt rahvakeelsed (*seun, leian*). Imperatiivi moodustusjuhendid on tänapäevaga sarnased ja erinevalt Hornungist sisaldab imperatiivi paradigma ka eitavaid vorme (Hornungil olid *ärra, ärgo, ärge* ja *ärgem* adverbide hulgas). Konjunktiivi ainuke aeg on futuurum (*ma saan walmistanud*), optatiivi all esitatakse praeguse tingiva kõneviisi preesensi- ja perfektivorme. Kui Hornungil leidub nii pöördelõpuga kui -lõputa vorme, siis Thor Helle esitab ainult pöördelõpuga vormid. Eituse vormid langevad tänapäevastega kokku (*ei ma magga, ei ta warrastanud, ei olleks kissendanud*). Kändelistest vormidest esitatakse *ma-* ja *da-*infiniit, kusjuures teise infiniitvi vormid on enamasti rahvakeelele vastavad (*tulla, tua, waadata, nähha*), *s-* ja *st-*lõpuline gerundium (*luggemas, käskimast*), *nud-*supiinum (*usknud, näinud ~ nähnud*), kaks partitsiibi vormi (*armastaw, armastaja*). Passiivi peatükis esitatakse nii impersonaali kui ka personaalse passiivi vorme (*tehhakse, luakse, mind walmistakse, ma olen walmistud, mind on walmistud*).

Ka lauseõpetuses on rohkem reegleid ja märkusi kui varasemates grammatikates. Siin mainitakse, et adjektiiv ja substantiiv esinevad samas arvus ja käändes, noomen ja verb esinevad alati samas arvus, kollektiivmõistete puhul võib verb olla ainsuses või mitmuses: *rahwas sööb ~ söwad*. Peamise osa süntaksist hõlmab tolle aja käsitluslaadile vastavalt näidete esitamine üksikute käänete tarvitamise kohta, samuti *ma-* ja *da-*infiniitvi tarvitamise kohta. Nominatiivi, genitiivi ja akusatiiviga seoses esitatakse tähelepanekuid sihitise käändevalikuga kaasnivatest tähenduserinevustest. Thor Helle süntaksikäsitlus on Hornungi käsitlusega võrreldes täiesti erinev. Seda iseloomustab tublisti suurem ulatus (17 lk Hornungi 3,5 vastu), uue näitematerjali esitamine ja tunduvalt ulatuslikumate selgituste andmine.

Sõnastikus kasutab Thor Helle Vestringi ainestikku. Grammatikaandmete esitus sõnastikus meenutab tänapäeva õigekeelsussõnaraamatuid. Iga sõna muutevorme ei esitata eraldi, vaid sõna järel on tüübinumber, mille järgi võib grammatikakirjeldusest leida sõnamuutmise eeskujuks sobiva tüüpsõna.

Thor Helle keelekäsiraamat kujunes 18. sajandi eesti kirjakeele lähtemalliks, sellest sai oma aja kirjakeele norm, sest autor oli tuntud ja hinnatud kiriku-kirjanduse väljaandja ning oskas hästi eesti keelt. Siiski ei loonud Thor Helle grammatika käsitluslaadilt ega interpreteerimise sügavuselt uut etappi. Hornung

oli „Grammatica Esthonicas” ladina-saksa raamistiku piires juba küllalt ulatuslikult kirjeldanud Põhja-Eesti idapoolse osa rahvakeelt. Thor Helle jätkas seda traditsiooni 18. sajandi alguse keskmurde läänepoolse osa baasil ja tõi kirjakeelde sealseid jooni. Võrreldes eelneva grammatikaga on uudseks momendiks see, et Thor Helle on hakanud mitmel juhul paralleelsete keelendite hulgast valima teatavaid kujusid kui kirjakeelde sobivamaid. Neist on mitmed jäänud püsima tänapäevani. Thor Helle grammatika vormistik, samuti osa tõlgendusi on tunduvalt tänapäevasemad kui Hornungil. Need elasid edasi ka järgnevas Hupeli grammatikas, ulatudes seega 19. sajandi algusse. Alles siis suudeti ulatuslikuma ainesitiku ja uute meetodite abil viia meie keeleõpetus uude ajajärku.

1.9. Hupeli grammatika

18. sajandi lõpul avaldas Põltsamaa pastor, entsüklopeedilise haardega kirjamees ja saksa valgustusliikumise esindajaid Baltimaal **August Wilhelm Hupel** õpiku „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen” („Eesti mõlema peamurde tallinna ja tartu keeleõpetus”, 1780), mis ei erine palju Thor Helle grammatikast, kuigi viimase ilmumisest oli möödas juba pool sajandit. Keeleuurimise seisukohast on oluline, et selles olid esindatud mõlemad eesti keeled, põhjaeesti ja lõunaeesti grammatika. Suure väärtusega on sõnastikuosa (u 17 000 sõna), mis sisaldab nii saksa-eesti kui ka eesti-saksa sõnaraamatu. Hupel kogus ise rahvakeele sõnu ja tal oli korrespondente, kes talle materjali saatsid. Sõnastiku teises trükis oli juba u 20 000 sõna.

Keeleõpetuse sissejuhatuses viitab Hupel eesti ja soome keele sugulusele ja väidab, et eesti keel on soome keele õde. Varasemate grammatikatega võrreldes on uus lühike ülevaade eesti murretest. Põhja- ja Lõuna-Eesti murdeid võrreldes rõhutab ta Põhja-Eesti murde laiemat levikut: see hõlmab kogu Eestimaa, Saaremaa, Pärnumaa ja kolmandiku Tartumaast, samal ajal kui Lõuna-Eesti murret kõneldavat ainult 17-s Tartumaa kihelkonnas. Ta rõhutab, et suur osa kirikukirjandusest on ilmunud Põhja-Eesti murdes, kuid ei taha sellega Lõuna-Eesti murde eluõigust küsimärgi alla seada. Ühtse eesti kirjakeele idee oli Hupeli „Eesti keeleõpetusele” veel täiesti võõras.

Sissejuhatus annab ka hinnangu eesti keele struktuurile. See on Hupeli arvates kergem keel kui paljud teised, sest seda loetakse täpselt nii, kui kirjutatakse, rõhk

on alati esimesel silbil, tal on vaid üks sugu ja artikleid ei ole vaja, nimisõnad ja omadussõnad käänduvad ühtemoodi, on vaid üks peakäändkond ja üks peapöördkond, süntaksil on vähe reegleid. Grammatika ülesehituses toetub Hupeli peamiselt Thor Helle käsiraamatule, paralleelselt esitatud lõunaesti grammatikas on uurijate arvates olnud aluseks Otepää pastori Christoph Clare lõunaesti keele grammatika ja sõnaraamatu käsikiri.

Eelkäijatega võrreldes pakkus Hupeli „Eesti keeleõpetus” küll vähe uut, aga varasematest keelekäsiraamatutest mahukamana rahuldas see üliõpilaste ja pastori vajaduse eesti keele õppevahendi järele. Kui 19. sajandi algul loodi Tartu ülikoolis eesti keele lektori ametikoht, sai Hupeli grammatikast ülikooliõpik ja eesti keele õppijate uus põlvkond hakkas nõudma täiendatud uustrukki. See ilmus alles 1818. Grammatika osas ei ole siin midagi uut, kuid tublisti on täiendatud õpiku leksika osa, mis on üldse Hupeli kui keeleteooria tugevaim kül.

Hupeli grammatika ja sõnastiku tekstidest võib järeldada, et eesti keel ei ole 18. sajandi jooksul palju muutunud. Sajandi lõpul hakati välja andma ka ilmalikku kirjandust ja juturaamatuid. Autorite hulk suurenes, keelekasutus mitmekesisus. Kirjutajatel oli erinevaid murdejooni ja ka nende personaalne keelekasutus oli erinev.

See ligi 200 aastat kestnud esimeste eesti grammatikate periood andis lõpptulemuseks eesti kirjakeelest üsna selge üldpildi. Põhjaeesti ja lõunaesti keelt peeti eri keelteks ja mõlemate kohta avaldati grammatikaid. 17. sajandil ilmus neli grammatikat, mis kõik püüdsid kirjeldada eesti keelt keeleõppijale tuttava ladina keelekirjeldussüsteemi abil. 18. sajandil ilmus esimene eesti-saksa sõnaraamat ja veel kaks grammatikat. Nende 200 aasta jooksul asendati esimeste eestikeelsete tekstide saksapärase kirjaviisi reeglipärase ortograafiaga, nn vana kirjaviisiga. Autorid õppisid aja jooksul paremini tundma kohalikku keelt, nii et grammatikad ja sõnastikud sisaldasid üha rohkem keeleainestikku ja kirjeldasid 17. sajandi lõpuks juba üsna hästi tegelikku keelekasutust. Aga kuigi esitus oli detailsem ja aineastik õigem, säilis keelekirjelduse mudelina ladina keele grammatika süsteem. Samal ajal töötati välja ka otstarbekas leksikograafiline süsteem – sõnamuutmise kirjeldamiseks võeti kasutusele tüübinumbrid ning kujunes välja süsteem sõna grammatiliste vormide ja sõnamuutmisviisi esitamiseks.

Kõige vanemaid grammatikaid on säilinud vaid üksikuid eksemplare. 1974. aastal andis Rooma kirjastus Maarjamaa välja Stahli grammatika faksiimiletrüki. 1970. aastatel avaldas Harald Haarmann Saksamaal faksiimiletrükis neli

esimest grammatikat. Kolmeosalise kogumiku „Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts” I osa (Hamburg 1976) sisaldab Stahli ja Gutsloffi grammatikad, II osa (Hamburg 1977) Gösekeni grammatika ja III osa (Hamburg 1977) Hornungi grammatika. Tänapäev on osa meie vanemast grammatikapärandist loetav ka eesti keeles. 1998. aastal ilmus Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas Marju Lepajõe tõlkes Johannes Gutsloffi „Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”, 2006. aastal Eesti Keele Instituudi väljaandena Annika Kilgi ja Kristiina Rossi tõlkes Anton Thor Helle „Lühike sissejuhatus eesti keelde”, 2010. aastal Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi väljaandel „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350” (grammatika tõlkija Kai Tafenau).

Kirjandus

- Aarma, Liivi**, Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 1996, 6: 399–406.
- Jürjo, Indrek**, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004.
- Kask, Arnold**, Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu, 1970: 38–107.
- Kilgi, Annika**, „Lühike sissejuhatus” ja teised eesti keele grammatikad. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006: C8–C25.
- Kingisepp, Valve-Liivi**, Heinrich Gösekenist eesti kultuuriloos. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu 2010: 11–26.
- Lepajõe, Marju**, Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused” – Johannes Gutsloff, *Observationes Grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10). Tartu, 1998: 285–316.
- Pöldvee, Aivar**, Eesti tähesõja taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 2009, 8–9: 642–667.
- Pöldvee, Aivar**, Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 2010, 5: 331–352 ja 6: 419–429.
- Raag, Raimo**, Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toimetanud Jaak Peebo. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1). Tartu, 1995: 145–163.
- Rätsep, Huno**, Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 1987, 12: 709–715.
- Valmet, Aino**, Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 29. Tallinn, 1985: 12–23.

2. Eesti keele uurimine 19. sajandi alguses. Beiträge

2.1. Lähtekohad

18. ja 19. sajandi vahetusel hakkas suhtumine eesti keelesse muutuma ja sellele hakati pöörama tunduvalt suuremat tähelepanu. Euroopa valgustusajastu mõjul levis ka Eestisse ratsionaalne vaatepunkt, et kõik inimesed vajavad teadmisi ja haridust. Usuti, et vaimu harimine keele kaudu aitab vähendada sotsiaalseid vastuolusid. Samal ajal levinud romantismilaine tõi kaasa kasvava huvi rahvaluule ja rahvakeele vastu. Uus „sentimentaalne” põlvkond hindas ja väärtustas rahvakeelt ja -luulet. Progressiivsemad keelemehed rõhutasid vajadust uurida ja arendada keelt tema enda lähtekohtadest ja pidasid tähtsaks iga rahva õigust rääkida ja saada haridust emakeeles.

Sellises olukorras kasvas saksakeelsete estofiilide huvi ka eesti keele parandamise ja arendamise vastu. Selle perioodi olulisema keeleuurimisalgatusega tuli välja Pärnu Eliisabeti koguduse pastor **Johann Heinrich Rosenplänter**, kes hakkas välja andma ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der Ehstnischen Sprache” („Lisandusi eesti keele paremaks tundmiseks”). Seda aastaraamatu-taolist kogumikku ilmus aastatel 1813–1832 ühtekokku 20 numbrit, igaihes artiklite pikkusest sõltuvalt 128–219 lehekülge. Seal avaldati saksakeelseid teadusartikleid eesti keele ortograafiast, sõnamuutmisest, lauseõpetusest ja sõnavarast, eestikeelsete raamatute arvustusi, eesti murdenäiteid ja teoreetilisi kirjutisi keelest.

2.2. Kaks kirjakeelt

Tähtsamaid keeleküsimesi, mille üle Beiträge veergudel, aga ka laiemalt diskuteeriti, oli kirjakeele probleem. Algpäraste hõimumurrete põhjal oli kahe riikliku ja usulise keskuse, Tallinna ja Tartu ümbruskonnas 16. ja 17. sajandi jooksul kujunenud välja kaks kirjakeelt. Piibli tõlkimisega seoses püüti paaril korral luua sellist väljaannet, kus oleksid mõlemakeelsed tekstid kõrvuti, et seda võiks kasutada nii tartu kui ka tallinna keele alal, aga see ei õnnestunud. Tallinnakeelse Uue Testamendi tõlge ilmus kirjaviisivaidluste ja võimutülide tõttu 30 aastat hiljem (1715) kui lõunaestikeelne Wastne Testament (1686). Kaks kirjakeelt jäid teineteisest eraldatuks ja nende segunemist ei pooldatud. Selle perioodi tähtsaim keelekäsiraamat, Hupeli grammatika (1780) erines oma eelkäijatest selle poolest, et ühtede kaante vahele oli koondatud kahe kirjakeele grammatika ja sõnavara, aga kumbki keel oli esindatud eraldi ja sõnade järel oli tähistus, kas tegemist on revali (tallinna) või dorpati (tartu) keele sõnaga. Kirjandust ilmus mõlemas keeles ja Liivimaa talupojaseadus (1819) tõlgiti mõlemasse keelde, kuigi ühise kirjakeele pooldajad olid selle vastu.

Tallinna ja tartu kirjakeel, mis mõlemad olid omal viisil ühiskeeled, erinesid teineteisest ilmselt vähem kui algpärased murded. Juba 16.–18. sajandini ilmunud tartukeelsetes tekstides oli põhjaeesti jooni. Tallinna keeles oli lõunaeesti mõju suhteliselt vähe. Kahe kirjakeele säilimist toetas ka see, et Eesti ala jagunes kolme religioosse keskuse vahel – Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa kuulusid eri piiskoppide valitsemisalasse. Eestimaa ja Saaremaa piiskoppide valitsemisalal kasutati tallinna keelt, Liivimaal mõlemaid ja lisaks veel läti keelt. Tartu keele valitsemisala oli seega palju väiksem. Eesti ala 124 kihelkonnast olid tartukeelsed vaid 17 kihelkonda Kagu-Eestis pluss mõned Tartu- ja Viljandimaa kihelkonnad.

Tartu keele kõnelejad olid ka muidu nõrgemas positsioonis. Kogu piibel oli olemas vaid põhjaestikeelsena (tartu keeles oli vaid Wastne Testament), almanahhid ja kalendrid ilmusid sageli vaid põhjaeesti keeles, osa lõunaestlasi luges tallinnakeelset usulist kirjandust. Ilmalik kirjandus, mida üha rohkem välja anti, oli peamiselt tallinnakeelne.

Aga teiselt poolt oli Liivimaa (Lõuna-Eesti) Eesti ala harituim ja jõukaim piirkond. Kirjanduse levimise tingimused olid Liivimaal paremad. Eesti keele kasutajate hulk oli 19. sajandi alguses kasvamas, seda eriti Lõuna-Eestis. Liivimaal rajati esimesed eestikeelsed rahvakoolid kümme aastat varem ning kirjaoskus oli

seal juba 17. sajandil levinum. Näiteks nekrutiks võetud noormeestest oskas lugeda ja kirjutada Liivimaal 55%, Saaremaal 62% ja Eestimaal 40%. Ka 1632. aastal rajatud Tartu ülikoolil ning Tartusse kogunenud haritlaskonnal oli oma mõju. Samal ajal kui Napoleoni sõdade ajal ja mõjul haridustase ning kirjaoskus Põhja-Eestis 19. sajandi alguses taandusid, Lõuna-Eestis koolisüsteem säilis ja kirjaoskus laienes.

Eesti keele kasutusala oli veel piiratud, kuigi enam mitte nii kitsas kui varasematel perioodidel. Igapäevase suhtlemise kõrval kasutati maakeelt rahvaluules, kirikus, rahvakoolis, kirikukirjanduses, tarbetekstides. Hakkasid ilmuma esimesed eestikeelsed ilukirjandusteosed ja ajalehed. Eesti keelt ei kasutatud veel ei teadus-ega halduskeelena, samuti oli väga vähene selle kasutus ülikoolis, kohtus ja teatrilaval. Eesti keel tervikuna oli sotsiaalse murde seisundis: ühiskonnas kõrgemale astmele jõudnud eestlane läks tavaliselt üle saksa keelele. Sellest hoolimata ei olnud saksastumine nii ulatuslik, et kogu rahva keelevahetus oleks võinud kõne alla tulla.

Ilmalik kirjandus, ajalehed jm tekstid avardasid eesti kirjakeele piire. Samal ajal arenesid nii tartu kui tallinna kirjakeel: tuli juurde uusi sõnu, väljendusviise ja rahvalikke keelejooni. Keelekasutuses oli väga palju varieerumist, ei olnud mingeid vähegi kindlaimaid norme. Hupeli käsiraamat oli puudulik ja raskesti kättesaadav ning sellepärast võeti eeskujuks ka teisi autoriteetseid tekste (piibel, tuntud inimeste kirjutised), mis omakorda suurendas keelekasutuse variatiivsust.

19. sajandi alguses oli Eesti ala riiklikult ühtne, kuuludes tervikuna Vene tsaaririigi koosseisu. Valdav enamik rahvast oli usutunnistusest luterlased. 19. sajandi algus tähendas ka rahvuslikku ja sotsiaalset ühtlustumist – nimetused eestlane ja eesti keel hakkasid levima just sellal. Ka mitmeks allkeeleks jagunenud keelekogukond hakkas ühtlustuma, peamiselt keelevälise tegurite mõjul. On igati ootuspärane, et sellises olukorras hakati taotlema kahe kirjakeele ühendamist ja ühtlustamist. Oluliseks mõjutajaks oli saksa kirjakeele äsja toimunud ja veelgi jätkuv ühtlustamine. Samasugused protsessid olid teoksil ka Venemaal ja Soomes. Eesti sakslastest estofiilid kasutasid eesti kirjakeelt käsitlevates vaidlustes argumentidena viiteid ja võrdlusi saksa keelega. Keele ühtlustamises nähti rahva, kultuuri ja isegi riigi arengu tähtsat tegurit. Kõik keelevaidlustes osalejad pidasid ühtse kirjakeele saavutamist paremaks kui senise kahe kirjakeele olemasolu. Vaidlus puudutas peamiselt selle saavutamise teid ja vahendeid.

2.3. Ühtse kirjakeele taotlemine

Avalik diskussioon algas aastal 1811, kui Liivimaa valitsus korraldas küsitluse tartu keelt kasutavate pastorite hulgas, et selgitada ühise kirjakeele võimalusi. Põhjus oli eeskätt majanduslik: raamatute avaldamine kahes keeles oli kallis ja vähendas samal ajal kummagi turuosa. Küsitluse tulemused võib kokku võtta järgmiselt: ühtne kirjakeel Liivimaal on igat toetust vääriv, aga aeg selleks ei ole veel küps. Seega oli esimene ametlik püüd kirjakeelt ühtlustada läbi kukkunud.

Hilisemas poleemikas ajakirja Beiträge veergudel tõusis keskkseks kirjakeelte struktuuri ja arengutaseme võrdlemine. Beiträge peatoimetaja Rosenplänter toetas seisukohta, et tartu kirjakeelel tuleks loovutada oma positsioon tallinna kirjakeelele, kuna tartu kirjakeel oli Rosenplänteri meelest väiksema levikuga ja kultuuriliselt madalam, see oli inetu ega olnud piisavalt arenenud. Kasutades samasuguseid tundeargumente kui Rosenplänter, väitis aga pastor Steingrüber, et tartu keel on pehmem, peenem, kergem ja parema kõlaga kui tallinna keel. Ta tõi ka teaduslikke argumente keeleajaloost, näidates, et tartu keeles on säilinud vanu keelejooni, mida tallinna keeles enam ei ole. Põhjaeesti keele toetajad aga leidsid, et tallinna keeles on reeglipärasemad vormid ja selgem grammatiline ehitus.

Poleemika läks vahepeal päris teravaks. Ajajärgu tuntumate kultuuritegelaste hulka kuuluv **Otto Wilhelm Masing**, eestikeelsete ajalehtede väljaandja ning andekas ja aktiivne keelemees, oli palju järsem lõunaeesti keele vastane kui suhteliselt mõõdukas peatoimetaja Rosenplänter. Masing võttis tartu kirjakeele vastu sõna ajakirjanduses, isiklikus kirjavahetuses ja ametlikes kanalites. Ise kirjutas ja avaldas ta vaid tallinnakeelseid tekste. Ka tema ajaleht oli tallinnakeelne, kuigi ta elas ja tegutses kirikuõpetajana Tartu külje all Äksis.

Nii Rosenplänter kui ka teised tallinna keele pooldajad olid siiski arvamusel, et tallinna keelt eesti ühiskeelena tuleks rikastada tartu keele ja teiste murrete sõnavaraga ja muu ainestikuga. Seepärast oli murdesõnade kogumine üks Beiträge keskseid ülesandeid. Paljud kirjutajad kutsusid üles koguma ja kasutama murdesõnu. Beiträges avaldati Hupeli sõnastikust puuduvaid, rahvasuust ja raamatutest kogutud sõnaloendeid. Hilisemad sõnaraamatute koostajad kasutasid neid loendeid oma sõnastike tegemisel. Ka tartu keeleala estofiilid olid põhimõtteliselt arvamusel, et Eesti vajab ühist kirjakeelt. Nende eesmärgiks

oli selline ühiskeel, kus oleks esindatud kummagi keelevormi parimad jooned. Sellest, kuidas seda teha, oli neil üsna ähmane ettekujutus.

Lähtekoht oli igal juhul normatiivne – teha üks hea kirjakeel. Kas nii, et võtta kummagi keele parimad jooned, või nii, et võtta aluseks tallinna keel ja liita sinna tartu keelest ja teistest murretest parimad jooned. Algas avalik poleemika selle üle, mis kõlbab kirjakeelde ja mis mitte. Oli ka selline ettepanek, et moodustataks sakslastest koosnev komitee, kes valiks kummastki keelest parimad tunnused ja konstrueeriks nende põhjal uue eesti keele. See uus keel oleks kohustuslik, selle reeglid avaldataks normidena ja selle kasutamist valvaks tsensurid. Normide ja tsensurite ettepanek kutsus esile vastuseisu ja tagasilööke. Tartumeelsed pastoriid isegi loobusid mõneks ajaks Beiträge tellimisest, aga varsti muutus diskussioon jälle mõõdukamaks.

Tartueesti keelemeeste teeneks on tartueesti traditsioonilise keele eluõiguse tõestamine ja selliste väidete ümberlükkamine, nagu oleks tartu keel halvem, arenematum või vähem reeglipärane kui tallinna keel. Eitamata ühtse kirjakeele vajadust, tõid nad esile tallinna keele puudusi ja saavutasid selle, et tartu keelt ei tõrjutud järsult välja trükitoodetest, koolist ega raamatutest. Äkiline samm oleks olnud enneaegne ja tekitanud pahameelt kagueestlaste hulgas. Tuleb muidugi meeles pidada, et kõik need diskuteerijad olid sakslased. Eestlastele endile muutus ühtse kirjakeele idee lähedaseks alles rahvusliku liikumise kõrgajal 1860.–1870. aastatel. Selleni oli Beiträge ilmumise lõpul veel mitu aastakümnet aega. Tartu keele pooldajad ei eitanud vajadust ühise kirjakeele järele, aga nad olid vastu tartu keele halvustamisele ja tallinna keele piiritule ülistamisele ning vägivaldsele kiirele üleminekule. Eesti keelekorralduse seisukohad Beiträge diskussioonide järel 1830. aastatel olid järgmised:

- (1) ühine kirjakeel on vajalik;
- (2) tartu kirjakeel ei suuda igavesti säilitada oma seisundit väikese leviku ja teatud puudujääkide tõttu sõnavaras ja struktuuris (palju homonüümseid vorme, selgete ja reeglipäraste muutelõppude puudumine);
- (3) kuna ka tallinna keel ei ole puudusteta, tuleks ühiseks kirjakeeleks leida kompromissvariant, kus oleks ühendatud kummagi keele head omadused ja kõrvale jäetud halvad omadused;
- (4) kuna sellise keele väljatöötamine võtab aega, olgu esialgu nii, nagu on.

Just selline oli Tartus 1838. aastal loodud Õpetatud Eesti Seltsi (Gelehrte Estnische Gesellschaft) seisukoht. Alguses oli seltsis Beiträge tallinnameelsesse suunda suhtunud üpris kriitiliselt.

Diskussioon ühise kirjakeele üle eeldas kummagi keele omaduste ja struktuuri korralikku tundmist, kuna nii sõnavara kui ka grammatilist struktuuri kasutati argumentidena keele paremusest rääkides. Eesti keele kirjelduses oli sellega astutud samm edasi – suudeti kirjeldada keele sõnavara ja struktuuri keelekasutuse aspektist ja hakati võrdlema keelevariante nende väljendusvõimaluste ja ülesannetega toimetulemise seisukohast.

2.4. Sugulaskeeled ja keelesugulus

Ühise kirjakeele taotlemine oli vaid üks Beiträges käsitletud teemadest. Esimest korda tõusis arutlusteemaks ka selline nähtus nagu soomeugrilisus. See oli Euroopa keeleteaduse arengu tagajärg. Keeleteadus, mis seni oli olnud filosoofia osa, iseseisvus. Kõige olulisem oli ajaloolis-võrdleva keeleteaduse teke. Keeleteadus hakkas huvituma sellistest teemadest nagu inimkeele päritolu, keele ja mõtlemise, keele ja kultuuri, keele ja ajaloo vahekord, keelesugulus, ühine ja erinev igas keeles.

Esimesed soome ja ungari keele kõrvutused, samuti oletus saami ja samojeedi keelte sugulusest on pärit 17. sajandist. Aastal 1650 koostas Turu ülikooli professor Michael Wexonius kindralkuberner Per Brahe ülesandel põhjaliku ülevaate Rootsi riigist ja seal räägitavatest keeltest. Wexonius võrdles soome, eesti ja saami keelt mitmest küljest, pöörates lisaks sõnavarale tähelepanu ka häälikusüsteemile ja muutemorfoloogiale. Stahli eesti keele ja Petraeuse soome keele grammatika põhjal tõi ta esile rea eesti ja soome keelele ühiseid tunnuseid, nagu sarnane tähestik ja sõnavara, rõhk sõna alguses, grammatilise soo puudumine, ühesugune komparatsioon ja peaaegu samad pronoomenid, sarnased numeraalid, adverbid ja konjunktsioonid, ühesugune sõnamuutmissüsteem ja postpositsioonide kasutamine prepositsioonide asemel. Soome-ugri keeli puudutav uurimistöö andis sajandi lõpu poole palju uusi teadmisi ja ka uurimismeetodid arenesid uues suunas.

Seoses ratsionaalsete valgustusideedega hakati huvi tundma üksikute rahvakeelte arendamise ja parandamise vastu. Just sellisest küsimusteringist kasvasid

välja ka Eesti estofiilide keelehuvid. Eesti kirjakeele korraldamises ja eesti keele uurimises toimus 19. sajandil pööre: senise ladina suuna asemele tuli soome-ugri suund. See ilmneb selgelt Beiträges artiklites. Nendes hakati rohkem tähelepanu pöörama Soomele ja soome keelele. Soome mõju üheks põhjuseks oli tõenäoliselt ka poliitiline olukord – Eesti ja Soome olid äsja hakanud kuuluma sama Vene tsaaririigi koosseisu. Muidugi oli ka teisi põhjusi: ajaloolis-võrdleva keeleteaduse teke, samuti üldine rahvameelsuse ja -keelsuse ideede üleskerkimine. Rahvad said teadlikumaks oma identiteedist ja ka sugulasrahvastest.

Toimetaja Rosenplänter avaldas Beiträges artikli, kus ta tegi ettepaneku, et eesti keele uurimisel ja arendamisel tuleks toetuda soome keelele. Ta avaldas Beiträges ka katkendeid soome keele grammatikast ja kirjutas, et soome keel on eesti keele õde. Rosenplänter oli ka esimene, kes esitas Beiträges ülevaate soome-ugri keeltest. Oma uurimustes rääkis ta rohkem keele sõnavarast kui grammatikast. Artiklis eesti keele harimisest ja rikastamisest soovitas ta laenata uusi sõnu eeskätt murretest ja seejärel soome keelest, kust võib leida selliseidki sõnu, mida eesti murretes ei ole. Ka võib soome keelest laenata grammatilist ainetikku. Kolmanda võimalusena nimetas ta uute sõnade ja väljendite moodustamist olemasolevate mallide järgi, sõnade liitmist ja tõlkelaene. Viimane vahend, kui muud võimalused ei rahulda, on laenamine võõrkeeltest. Rosenplänter esitas seega juba 19. sajandi alguses kõik need võimalused, mida hiljem on kasutatud eesti kirjakeele sõnavara rikastamiseks. Beiträges tähendabki pööret keeleteaduse suundumuses. Seni oli eesti keele nähtuste seletamine toetunud saksa keelele, nüüd hakati üha sagedamini otsima võrdlusmaterjali soome keelest.

Ka eestikeelsetesse ajalehtedesse ilmus teateid soome-ugri keelesugulastest. Otto Wilhelm Masing andis välja eestikeelseid ajalehti Pühha-päwa Wahhelugemissed ja Ma-rahwa Näddala-Leht, mille eesmärgiks oli rahva valgustamine ja harimine. Ta käsitles artiklites ka keelesugulasi. Beiträges artiklid, kus oli juba räägitud eesti ja soome keele sugulusest, olid saksakeelsed, nüüd esitles Masing ka maarahvale soome-ugri rahvaid ja rääkis keelte sarnasustest. Kõige rohkem kirjutas ta soomlastest, aga nimetas ka karjalasi, marisid, permi rahvaid ning hante ja mansisid. Masing kirjutas maarahvale ka teistest keeleasjadest. Ta seletas näiteks, mis on kirjakeele ja kohaliku murde vahe. Masing kirjutas, et eesti keeles on palju murdeid, aga neid tuntakse ja kasutatakse vaid ühes kohas. Kirjakeel on haritud keel ja seda mõistavad kõik rahva liikmed. Masing oli tuntud kui kindel tallinna keele pooldaja ja tartu keele vastane.

2.5. Eesti keele grammatilise struktuuri seletamise katsed

Tänu Beiträgele toimus pööre ka eesti keele teadusliku kirjeldamise vallas. Eesti grammatikakirjanduse võib jagada kahte perioodi: saksa-ladina periood ja eesti periood. Erinevus on selles, kas keelt kirjeldatakse kontrastiivselt, ladina või saksa grammatikareeglite järgi, või otsitakse kirjeldusmeetod keelest endast, lähtudes kirjeldatava keele omadustest. Esimene, kes Beiträges sellesuunalisi mõtteid avaldas, oli Masing. Ta ei olnud rahul kaasaegsete kontrastiivsete grammatikatega. Ta väitis, et kõik senised grammatikakirjutajad on püüdnud eesti keelt teha, nad on nõudnud, et keelt tuleb kasutada nii, nagu nemad oma grammatikates on esitanud. Masing oli eriarvamusel – mitte grammatika ei tee keelt, vaid keel teeb oma grammatika. Keelereeglid tuleb leida keele enda seest, mitte teistest keeltest.

Eesti keelekirjelduse iseseisvumispüüdlustele oli otsustavaks toeks aastal 1816 ilmunud Stahlmanni saksakeelne soome keele grammatika. Rosenplänter avaldas Beiträges sellest katkendeid ja tegi ettepaneku, et ka eesti keele uurimisel ja arendamisel tuleks toetuda soome keelele. Beiträge aktiivsemaid kaastöölisi oli Kadrina pastor **Arnold Knüpffer**. Ta tundis huvi eesti keele ja rahvaluule vastu, avaldas artikleid ja kogus rahvaluulet. Tutvudes Beiträges avaldatud soome grammatikaga, märkas ta, et eesti keeles leiduvad samad käändevormid. Aastal 1817 avaldas ta Beiträges artikli eesti keele käänetest, kus esitas 13 käänet (*mees, mehhe, mehhel, mehhele, mehhelt, mehhes, mehhesse, mehbest, mehheni, mehheks, mehhega, mehbeta, meest*), kuigi ta ei pakkunud veel käänetele nime-tusi. Järgmisel aastal lisas ta veel ühe käändevormi, mida oli kuulnud Kadrinas ja Haljalas, nimelt *na*-lõpulise käände. Knüpffer oli see, kes esimesena tõdes eesti keeles kõigi 14 käände olemasolu.

Käänetest kirjutas Beiträges ka Eesti esimese luuletajana tuntud **Kristjan Jaak Peterson**. Peterson kirjeldas sise- ja väliskohakäänete sümmeetrilist süsteemi (seni oli räägitud vaid kahest ablatiivivormist, *st-* ja *lt*-lõpulisest). Ta analüüsis ka kolmekäändelise sihitise kasutust; see oli seni olnud eesti keele raskemini kirjeldatavaid nähtusi, sest selles ei olnud võimalik toetuda ladina ega saksa keelele. 17. sajandil kasutati peaaegu ainult nominatiivobjekti, 18. sajandi lõpul liialdati partitiivse objektiga, kuna Hornungi grammatika oli esitanud akusatiivi

partitiivikujulisena. Peterson osutas esimesena, et eesti keeles kasutatakse kahe-sugust objekti: määratud ja määramata objekti (st osa- ja täissihitist), kuigi ta ei suutnud veel esitada sihitise reegleid.

Ka Knüpfper ei kirjutanud ainult käänetest. Tema teine tähelepanuväärne kirjutus oli eesti keele sõnamoodustusest. Knüpfper jagas esimesena kõik käändsõnad kolme rühma: juursõnad, tuletised ja liitsõnad. Tuletisi rühmitas ta edasi liite ja tüve järgi, võttes arvesse ka tuletusviisi ja liidete tähendust. Hilisemad grammatikad on paljuski toetunud Knüpfperi analüüsile.

2.6. Õigekirjutusprobleemide analüüs

Beiträges puudutati ka eesti keele ortograafiasüsteemi. Jälle oli Masing see, kes pani tähele, et eesti keeles puudub täht ühe hääliku märkimiseks. Esimest korda tegi Masing Beiträges ettepaneku õ-tähe kasutuselevõtuks juba 1816. Saksa tähestikus sellist tähte ei ole, ja seni oli kirjutatud ühtemoodi nii sõnad *töö* ja *sööma* kui ka *rööm* ja *möök*. Hiljem, kui sakslased hakkasid eesti keelest paremini aru saama, märkasid nad siin süstemaatilist erinevust. Aga alles Masing hakkas rääkima eri häälikust, mille jaoks oleks vaja oma tähte. Selle üle diskuteeriti palju, tehti ettepanekuid, missuguse kujuga see täht peaks olema, ja avaldati loendeid sõnadest, mis tuleks kirjutada õ-ga. Beiträges hakati õ-tähte kasutama, aga muudesse eestikeelsetesse tekstidesse levis see alles 1840.–1850. aastatel tänu Faehlmannile ja Kreutzwaldile. Masing esitas ka teisi ettepanekuid eesti keele ortograafia täpsustamiseks: mh palatalisatsiooni, pikkade häälikute ja rõhu märkimiseks. Ettepanekud osutavad, et Masing tundis hästi eesti keele erijooni, ja tema tähelepanekud tasandasid teed uuele kirjaviisile, kuigi sinna läks veel aega. Masingut peeti üldiselt oma aja parimaks eesti keele oskajaks.

Beiträges pöörati palju tähelepanu eesti keele rikastamisele ja arendamisele. Oluline koht artiklites oli sõnavaraküsimustel. Kogu aeg oli tähelepanu all murdesõnavara kogumine. Beiträges avaldati tuhandeid sõnu, mis Hupeli sõnastikust puudusid. Püüti selgitada sõnade päritolu ja toodi näiteid saksa, vene, rootsi ja läti laenudest. Põhjalikult käsitleti sünonüüme, sest eesti sõnade täpsed tähendused tekitasid sakslastele sageli raskusi. Ka raamatuarvustustes ja -esitlustes oli tähtsal kohal teoste keelekasutus.

Olulise osa Beiträge materjalidest moodustasid eestikeelsed tekstid, mida oli kahesuguseid. Beiträges avaldati tihti saksa pastorite kirjutatud eestikeelseid jutlusi, kirikulaule jm ainekustikku, mille tase sõltus autori eesti keele oskusest. Ehtsat eesti keelt otsides avaldas Rosenplänter ka eestlaste suust üles kirjutatud rahvalaule jm rahvaluuleainestikku ning eestlaste saadetud kirju. Viimased olid eriti väärtuslikud, kuna neis oli rohkem võimalusi näha spontaanselt kirja pandud tegelikku rahvakeelt, kuigi kirjakirjutajad ei olnud alati päris vabad ajajärgu kirjakeele mõjudest.

Beiträge mõju oli mitmetahuline. Ta õpetas eesti keelt teaduslikult nägema ja analüüsima, vahendas arusaamist eesti keelest ja teadmisi eesti keele struktuurist tollaegsetele haritlastele, kasvas ja haris keelest kirjutajaid ja keelemehi, tegi eesti keelest huvipakkuva uurimisobjekti, levitas mõtet ühisest kogu rahva kirjakeelest. Eesti keele väärtuse tõstmiseks pani Rosenplänter ette, et eesti keelt tuleks õpetada ka gümnaasiumides, mitte üksnes rahvakoolides.

Kirjandus

Häkkinen, Kaisa, Suomen kielen historia 2. Turku, 2008.

Kask, Arnold, Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu, 1970: 110–121.

Laanekask, Heli, Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu, 2004.

3. Eduard Ahrensi soomepärane grammatika

3.1. Lähtekohad

Beiträge keelekäsitluste loomulik tagajärg oli uus ja parem eesti keele grammatika. 1843 ilmuski uus „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes”, autoriks tollal 40-aastane Kuusalu pastor **Eduard Ahrens**. Ainestik oli rahvakeelne, keelekirjeldusmall oli laenatud soome keele grammatikatest. Kuusalu asub teatavasti Soome lahe lõunakaldal Kirde-Eestis ja ka Kuusalu murre meenutab Eesti murretest kõige rohkem soome keelt.

Soome ja eesti keele sarnasusele oli esimesena tähelepanu juhtinud juba Hupel oma grammatikas (1780), aga ta ei teinud sellest mingeid järeldusi ega lasknud sel mõjutada oma keelekirjelduse mudelit. Suunamuutus toimus 19. sajandi alguses Beiträge mõjul. Ühelt poolt tõusis huvi maarahva keelekasutuse vastu, teiselt poolt hakati üha sagedamini rääkima vajadusest loobuda saksa eeskujudest ja hakata kirjeldama keelt eesti malli järgi, otsides keele omadusi ja grammatika reegleid keelest endast. Kui Beiträge kaudu tutvuti soome keele grammatikaga, pandi tähele sarnasusi ja mõisteti üha selgemini, et eesti keele ehitust ja sõnavara oleks otstarbekas kirjeldada soome keele abil. Rosenplänter ütles otse, et soome keel on kõigi eesti murrete ema – soome keelest tuleks laenata sõnu ja eesti keele reegleid võib kirjeldada vaid soome keele abil. Järgmiseks sammuks oli koostada süstemaatiline soome suunitlusega eesti keele grammatika. Selle ülesande võttis endale estofiilina tuntud ja eesti keelt korralikult oskav Eduard Ahrens. Ahrens on avaldanud mitu saksakeelset raamatut ja hulga artikleid Eesti oludest, kultuurist ja keelest, aga ei ole teada, et ta oleks kirjutanud midagi eesti keeles.

3.2. Toetumine rahvakeelele

Ahrensi grammatika 1843. aastal ilmunud esimeses väljaandes oli esindatud ainult hääliku- ja vormiõpetus, kümme aastat hiljem ilmunud uuustrükk sisaldas ka lauseõpetuse. Ahrensi grammatika oli esimene, kus ulatuslikult oli kasutatud rahvasuust kogutud ehtsat keeleainest. Pastorina pidas Ahrens oma põhieesmärgiks parandada eesti kirikukeelt. Sellal oli üldine kõneaine, et kirikukirjanduse keel on rahvakeelest lootusetult maha jäänud.

Grammatika eessõnas on Ahrens väga kriitiline varasemate eesti keele kirjelduste suhtes. Põhjuseks peab ta sobimatuid eeskujusid. Ta rõhutab Beiträgest tuttavat väidet, et eesti keel on soome keele tütar, et eesti keele ebareeglipärasusi ja mõistatuslikke vorme saab hästi seletada soome keelele toetudes ja ilma soome keele abita ei ole üldse võimalik eesti keelt rahuldavalt kirjeldada. Pidades silmas peamiselt eestikeelseid vaimulikke tekste, eristab Ahrens eesti kirjakeele arengus kolm perioodi: esimene algas Stahlist, teine Hornungist, kolmas Masingust. Kõik, mis kiriklikes tekstides on halba, on pärit Stahlilt, kõik, mis seal on hea, on pärit Hornungilt. Ahrens peab esimeseks ülesandeks uuendada kirikukirjanduse keelt, ilma selleta oleks igasugusest misjonitegevusest vähe kasu.

Oma grammatika esimeses osas on ta nii põhjalikult kirjeldanud eesti keele hääldamist, et sellest võib teha järeldusi tolleaegse eesti keele kohta. Ta juhib tähelepanu, et järgsilpide *o* hääldatakse nii tumedalt, et see meenutab *u*-d (*minno, hobbo*). Ilmselt oli järgsilbi *o* just sel ajal hakanud muutuma *u*-ks. Palataliseeritud konsonantide loetelus on tal *l, n, s* ja *t* kõrval ka *r* (*arst, torn, wars*), mida tänapäeva Põhja-Eesti murretes enam ei palataliseerita. Sõnades, kus äsja oli toimunud sisekadu, näivad pea- ja kaasrõhu suhted olevat teistsugused kui tänapäeval.

3.3. Uus kirjaviis

Kõige laiemalt tuntud on Ahrensi ettepanek minna üle uuele ehk soomepärasele kirjaviisile. Grammatika esimene väljaanne on veel vanas kirjaviisis, aga Ahrens juhib tähelepanu kahe tähega kirjutatud konsonantide hääldusprobleemile: kahekordne konsonant osutas, et eelmine vokaal on lühike, aga ebaselgeks jäi, kas konsonant ise on lühike või pikk. Näiteks sõnavorm *murre* võib

hääldatuna olla *mure* või *murre*. Eesti ortograafia olukorda parandaks suuresti üleminek soome kirjaviisile, soovitab Ahrens. Selle järgi tuleks pikk vokaal kirjutada alati kahe tähega, lühike vokaal ühe tähega (*lubba, kulluma, toma, küinal* asemel *luba, kuluma, tooma, küüinal*). Saksakeelse grammatika tekstinäited on siiski veel vanas kirjaviisis, aga raamatu lõppu lisatud paarikümneleheküljelise etümoloogilise sõnaloendi kirjaviis on tänapäevane. Ahrensi ettepanek leidis poolehoidu, juba järgmisel aastal ilmus esimene uus kirjaviisis raamat: Jõelähtme pastori G. H. Schüdlöffeli „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal” (Tartu 1844). Ahrens ise kirjutas näitesõnad uus kirjaviisis aastal 1848 ilmunud käänamisõpetuses („Zur Ehtsnischen Declinationslehre”) ja oma grammatika teises väljaandes 1853.

Idee võtta eesti õigekirjutuses kasutusele soomepärase kirjaviisi on tegelikult pärit soomlaselt A. J. Arwidssonilt, kes avaldas sellekohast arvamust Beiträges ilmunud artiklis 1822. Aruteludele ja vaidlustele kulus siiski mitu aastakümnet, enne kui uus kirjaviis tuli lõplikult tarvitusele aastatel 1869–1871. Ahrens oli siis juba surnud (ta suri 1863). Oma eluajal ei väsinud ta uut kirjaviisi kirikuringkondades soovitamast ja propageerimast. Ahrensi kaasaegsed hindasid kõrgelt tema grammatikat ja soome kirjaviisi propageerimist. Peterburi Teaduste Akadeemia soomlasest akadeemik Andreas Johan Sjögren kiitis teda ja tegi Peterburi TA-le ettepaneku anda talle Demidovi auhind (*une mention honorable*), nimetades ühe teenena seda, et ta oli oma grammatika teises väljaandes võtnud kasutusele uue kirjaviisi. Sjögreni ettepanekul valiti Ahrens Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks. Ta oli ka Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliige. Kirikuringkondades oli suhtumine teistsugune. Ahrensi ettepanekud reformida eesti keele ortograafia ja kirikukirjanduse keel lükkas sinod 1845. aastal tagasi kui tarbetud ja hiljem ei võetud neid enam arutusele.

3.4. Keelesüsteemi kirjeldus

Ahrensi grammatikast algas uus ajajärk ka vormi- ja lauseõpetuses, kuigi mitmed tema lähtekohtadest arenesid lõplikuks ja täiuslikuks süsteemiks alles Wiedemanni grammatikas. Ahrensi mõju Wiedemannile on vaieldamatu.

Vormiõpetuse peatükk algab astmevaheldussüsteemi (Ahrensil mutatsiooni) kirjeldusega. Analüüs on sünkrooniline ja lähtub mutatsiooni funktsioonist.

Teaduslikult põhjendatud mutatsioonisüsteem on esitatud morfoloogia osana ja selle koht grammatikas on sõnamuutmise ja lauseõpetuse ees. Ahrensil on olemas kõik astmevaheldusvormid: nõrgenev ja tugevnev astmevaheldus ja kummaski kolm astmevaheldustüüpi: klusiilide kadu nõrgas astmes (*nabh* : *nabha*, *kissu* : *kiskuda*), assimilatsioon (*mulda* : *mullata*, *kallas* : *kalda*) ja nõrgenemine (*tark* : *targa*, *saabas* : *saapa*), kuigi ta kasutab nende kohta eri termineid. Soome grammatikakirjeldusele toetudes kirjeldab Ahrens vaid klusiilide astmevaheldust ega pööra tähelepanu vältevahelduse laiemale süsteemile, mis ortograafias ei avaldu.

Käändevormid on Ahrens jaganud flektiivseteks ja sufiksilisteks. Flektiivsed on nimetav, omastav ja osastav (Ahrensi terminid definitiiv, relatiiv, indefinitiiv), sufiksilisi vorme on 9. Soome keelest puuduvaid *ga*-lõpulist kaasaütlevat ja *ni*-lõpulist rajavat ei pea Ahrens käänetekeks, vaid on paigutanud need vormid soome vastete järgi kaassõnade (postpositatsioonide) hulka.

Üks tunnus, mille järgi grammatikaid võrreldakse, on viis, kuidas kirjeldatakse sõnamuutmist. Soome-ugri morfofonoloogia ajaloos võib vormimoodustuse kirjeldajad Kalevi Wiigi järgi jaotada kahte rühma: nominativistideks ja tüveõpetuse pooldajateks. Nominativistid moodustavad kõik vormid nimetava käände põhjal, teised peavad olulisimaks (tugevaastmelist) vokaaltüve. Ahrens oli nominativist: sõna põhivorm oli tal ainsuse nimetav ja selle põhjal seletab ta oma süsteemis kõikide käänete moodustamist. Nimetava käände järgi on ta jaganud kõik käändsõnad nelja käändkonda, võttes arvesse silpide arvu ja selle, kas nimetav lõpeb vokaali või konsonandiga: ühesilbilised (*ma*, *keel*, *laew*), kahesilbilised konsonantlõpulisel (*ramat*, *harjas*, *kapsas*), kahesilbilised vokaallõpulisel (*emma*, *jaggo*, *õige*), kolme- ja enamasilbilised (*boleto*, *koddanik*). Käändkonnad on ta jaganud alarühmadesse, kus on arvesse võtnud omastava ja osastava vormi ja tüvevokaali. Ka verbile esitab Ahrens ühe põhivormi, millest moodustatakse kõik ülejäänud: see on käskiva kõneviisi tüvi. Soome grammatikatest oleks olnud eeskujuks võtta nii nimetavast kui ka tugeva astme vokaaltüvest lähtujaid. Aga lõpukao ja muude häälikumuutuste tagajärjel ei esine tugevaastmeline vokaaltüvi eesti keeles nii reeglipäraselt iseseisva vormina kui soome keeles, ja ka see võis olla põhjuseks, miks Ahrens ei saanud või ei tahtnud vokaaltüvest lähtuvat süsteemi kasutada.

Kuigi Ahrens lähtus käänamisel nimetavast käändest, võttis ta probleemsetel juhtudel ja vormide põhjusi seletades mõnikord appi keeleajaloo, mille ta leidis

soome grammatikast, ja jõudis sedakaudu ka algupärase tugeva astme vokaaltüveni. Soome keele abil selgitas Ahrens näiteks eesti konsonantlõpuliste sõnade erinevat tüvevokaali (*laew* : *laewa*, *tal* : *talle*, *jõhw* : *jõhwi*, *laul* : *laulu*). Ta väitis, et eesti vormid on tekkinud soome vormide lühenemisel ja õiget tüvevokaali näeb soomekeelsest sõnast. Kohati on ta kasutanud soome keelt argumendina selliste vormide vastu, mida ta pidas vigasteks. Ahrensi meelest polnud õige kasutada eesti keeles selliseid illatiivivorme nagu *juurde* ja *suurde*, vaid *juure* ja *suure*, sest soome illatiivivormid on *juureen* ja *suureen*, mitte *juurteen* ja *suurteen*. Näited osutavad, kuidas Ahrens käsitles eesti grammatikat: ta justkui tuletas eesti keele vormid soome keele vormidest. Ahrens ei kirjutanud siiski süstemaatilist soome-eesti kõrvutatavat grammatikat või ajaloolist morfoloogiat; ta ei loetle eesti noomenite algupäraseid (soomekeelseid) vorme ega esita morfofonoloogilisi reegleid, mida kasutades saaks soomekeelsetest vormidest eestikeelseid. Selliseid võrdlusi ja viiteid on teoses üsna juhuslikult – Ahrens kasutab seda meetodit vaid mõnede juhtumite seletamiseks.

Ahrensi 1843. aasta grammatikas esitatud käändkondade süsteem sai Õpetatud Eesti Seltsis kriitika osaliseks, sest nimetava käände põhjal määratud käändkondadesse sattus hulgaliselt erandvorme ja erinevalt käänduvaid sõnu. Võrdlusaineks oli äsja ilmunud Friedrich Robert Faehlmanni vokaaltüvest lähtuv morfoloogiakäsitus. Ahrens solvus kriitikast ja kirjutas terava vastuse. Kui ÕES seda muutmatul kujul ei avaldanud, astus Ahrens seltsist välja. Sellest hoolimata muutis ta hiljem oma käändkondade süsteemi, võttes eeskujuna Faehlmanni tüüpkondadest, ja avaldas käänamise kohta eri raamatu „Zur Ehistnischen Declinationslehre“ (1848). Seal ei jaga ta sõnu käändkondadesse enam üksi nimetava põhjal, vaid võtab arvesse ka muid vorme (peale nimetava ka ainsuse ja mitmuse omastava ja osastava). Ta ei saa sellest veel päriselt töötavat süsteemi ja mõned seletused, kuidas moodustada ühest vormist teine, on üsna keerulised. Põhi- ja peavormidel põhineva käändkondade süsteemi arendas lõpuni välja Wiedemann oma grammatikas (1875), aga Ahrens oli esimene, kes võttis arvesse, et eesti keeles ei saa sõnade käänamist kirjeldada ühe vormi põhjal, vaid on vaja mitut lähtevormi. Grammatika teises trükis (1853) on käänamissüsteemi esitust parandatud.

Põhjalik ja ülevaatlik on ka arvsõnade, asesõnade ja muutumatute sõnade käsitus. Sellest ilmneb selgesti tollaegse keelekasutuse erinevus tänapäevasega võrreldes.

Ahrensi grammatikas on 18 lehekülge tuletusõpetust. Ta kirjutab, et tuletamine põhineb tüvisõnadel (*Stammwörter*), mis võivad olla ühe- või kahesilbilised. Kõik pikemad sõnad on tuletised. Ta käsitles nimi-, omadus- ja tegusõnaliiteid, pöörates tähelepanu ka tüvisõnale. Ta märkis, et verbitüvi võib esineda ka noomenina: deverbaalsete substantiividena kasutatakse kas ühesilbilisi (pikk silp või tugev aste: *and : anni, keet : keedu, käim : käima*) või kahesilbilisi (kaks lühikest silpi või nõrk aste: *anne, kassu, ellu, tännu*) verbitüvesid. Lisavokaali ei pidanud ta liiteks, vaid muutunud tüvevokaaliks. Peale selle on ta loetlenud hulga liiteid (ta nimetab neid lõppsilpideks) koos näitesõnadega. Tuletatud verbid jaotas ta deverbaalseteks ja denominaalseteks; transitiivsete ja intransitiivsete, samuti frekventatiivsete ja retsiprooksete tähenduste vaheline piir on õige. Liit sõnade kohta ütleb Ahrens, et need moodustatakse nagu saksa keeles – põhisõna viimasena.

3.5. Lauseõpetus

Eesti grammatikakirjandus astus tänu Ahrensile pika sammu edasi ka lauseõpetuse alal. Varasemate hajusate ja pinnaliste üksiktähelepanekute asemel ilmus nüüd esimene süstemaatiline süntaksikäsitlus. Lauseõpetuse osas on viis peatükki: subjekt, predikaat, atribuut, objekt ja liitlause. Mitut nähtust on Ahrens kirjeldanud esimesena, nagu koopula, tegusõnaline ja käändsõnaline öeldis, lisand, täis- ja osasihitis. Predikaadi peatükis esitatakse eesti ajavormide süsteem, aktiivi, passiivi ja impersonaali suhe. Objekti peatükk on kõige laiem ja hõlmab ka tänapäeva adverbiaali mõiste. Siia mahub täis- ja osasihitise reeglite kõrvale ka teiste käändevormide kasutamine, samuti kaassõnade, tegevusnimede ja keskõnade ning määrsõnade süntakiline kasutus. Tänapäeva eesti keele seisukohast vaadates meenutavad lauseõpetuse reeglid rohkem soome kui eesti keelt ja on raske otsustada, kas põhjuseks on kohalik soomepärase murre, soome grammatikate mõju või tolleaegne, poolteistsada aastat tagasi tavapärase keelekasutus. Ahrens ületas varasemaid eesti lauseehituse kirjeldajaid nii kirjelduse ulatuselt kui analüüsi sügavuselt. Hilisemad lauseõpetuse kirjeldajad viitavad sageli Ahrensile.

3.6. Sõnade päritolu

Grammatika esimese osa lõpus on paarikümneleheküljeline etümoloogiline sõnastik, mis on esimene süstemaatiline katse selgitada eesti ja soome keele ühist sõnavara. Seal on ka laensõnu vene, saksa ja rootsi keelest. Mitme sõna päritolu ümber sündis diskussioon soome keeleteadlase August Ahlqvistiga, kes avaldas ajakirjas *Inland* kriitilise arvustuse Ahrensi etümoloogiast. Ta tõi esile vigu, aga eksis ka ise, mis andis Ahrensile võimaluse teravaks vastulauseks. Näiteks Ahrens andis eesti *rääkima*-verbile originaaliks alamsaksa *spreken*, Ahlqvist arvas, et see on pärit soome *rääkkyä*-verbist (*kraaksuma*). Vana laensõna *raamat* on Ahrensil ühendatud vene *gramota*-sõnaga. Ahlqvisti meelest on see sõna tulnud eesti ja soome keelde alles katoliiklikul ajal, sest venelased ei ole toonud eestlastele ja soomlastele ei kirja ega raamatuid. Kohanimi *Rakvere* kutsus esile pikka aega kestnud vaidluse Eesti kohanimedes tavalise *vere*-lõpu algupära ümber. Küsimus pole tänaseni kõiki rahuldavalt lahenenud: professorid Paul Alvre ja Valdek Pall olid *-vere* algupära küsimuses avalikult eri meelt veel 1970. aastatel.

3.7. Kirjakeelest ja murretest

Ahrensi grammatika oli oma iseloomult kirjakeelt korraldav, normatiivne grammatika. Ahrens esitas grammatikas vaid selliseid vorme, mida ta pidas õigeks ja soovitas kirjakeeles kasutada. Grammatika teises trükis oli kaks lisapeatükki: „Murded” ja „Rahvalaulud”. Ahrens käsitles neidki kirjakeele normidest lähtudes. Ta pidas murrete tunnuseks vaid sõnavara, grammatilistes erinevustes nägi aga peamiselt keelevigu. Ka rahvalaule analüüsis ta kirjakeele aspektist. Tunnistades, et rahvaluules on palju vanu arhailisi vorme, pidas ta neist õigeks vaid selliseid, mis vastasid täpselt soome keele vormidele. Ahrens pidas soome keelt vanemaks ja eesti keele algupäraseks keelekujuks. Seepärast suhtus ta rahvaluulesse vägagi kriitiliselt, leides sealt suure hulga valesid ja sobimatuid vorme, millel tema meelest polnud mingit tähendust. Ta pidas rahvaluulet vaid surnud keeleks.

Huvipakkuv on Ahrensi raamat Hornungi keeleteaduslikust tegevusest, mis on õigupoolest esimene eesti keeleteaduse ajalugu käsitlev teos. 50-leheküljelises raamatus „Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache”

(„Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja”, 1845) sisaldub detailne ülevaade senistest grammatikatest. Kriitika lähtub sellest, kui hästi grammatikad kirjeldavad tegelikku (kõneldavat) eesti keelt. Sellest aspektist on mõistetav, et hinnang Stahlile on täiesti eitav. Ahrens analüüsib Stahlil keelekasutust üsna üksikasjalikult ja näitab, et Stahl püüdis tõepoolest kasutada eesti keelt oma grammatikareeglite järgi: laused ja muud väljendid on saksapärased, sõnades ei ole astmehaldust, partitiivi asemel on alati genitiivivorm. Hornungi grammatikasse (1693) suhtub Ahrens positiivselt, seevastu Thor Helle piiblitõlkest ta lugu ei pea, leides, et piiblitõlke eesti keel on halvem kui Hornungil.

Ahrens viimane ulatuslikum keeleteaduslik uurimus käsitlebki eestikeelse piibli tõlkevigu. Raamatus „Sprachfehler der Ehstnischen Bibel” (1853) väljendab Ahrens arvamust, et Thor Helle eesti keele oskus ei olnud kõige parem, millest annavad märku paljud Ahrensi meelest vigased vormid ja lauseehitus. Ahrens loetleb leitud vigu 75 leheküljel. Mitu neist kirjeldab vaid mingi teise paikkonna keelt. Siingi jäi Ahrens keelekorraldajaks. Ta lähtus oma kriitikas normatiivsest grammatikast: kõik paralleelvormid mõistis ta hukka ja pidas õigeks vaid oma grammatikas esitatuid.

2003. aastal avaldas Eesti Keele Instituut Ahrensi grammatika 1853. aasta väljaande eestikeelse tõlke. Kristiina Rossi toimetatud kogumikus „Uue ajastu misjonilingvist Eduard Ahrens 200” sisalduvad ka tõlked „Johann Hornung, meie eesti kirikukeele looja” ja „Eesti Piibli tõlkevead”.

Kirjandus

- Alvre, Paul**, Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuendajana. – Keel ja Kirjandus 1993, 4: 199–211 ja 5: 277–281.
- Ross, Kristiina**, Saateks. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koostanud ja toimetanud Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- Wiik, Kalevi**, Kolme ja puoli vuosisataa suomalaista ja virolaista kielioppikirjallisuutta: nominien taivutus – Lähivertailuja 3. Turku, 1988: 11–26.

4. Eesti keele õpetus ja uurimine Tartu ülikoolis 1802–1874. Friedrich Robert Faehlmann

4.1. Lähtekohad

Eesti keele õpetamise küsimus tõusis esimest korda päevakorrale 1630, kui Rootsi võimud avasid Tartus gümnaasiumi. Avamiskõnes ütles Liivimaa kindral-kuberner Johan Skytte, et seal hakatakse lisaks neljale põhikeelele (ladina, kreeka, heebrea ja kaldea keel) õpetama ka prantsuse, läti, eesti ja ingeri keele rääkimist, lugemist ja kirjutamist. Ei ole andmeid, et neid keeli oleks ka tegelikult õpetatud. Kui gümnaasium 1632 ülikooliks muudeti, ei olnud kohalike keelte õpetamine enam päevakorral, sest tolleaegsete arusaamade järgi ei õpetatud ülikoolides nn tavalisi keeli. Õpetuskeeleks oli ladina keel ja seda pidi üliõpilane oskama juba enne ülikooli tulekut. Keeleoskust täiendas kõneõpetuse ja retoorika professor, kes õpetas kreeka ja rooma kirjandust. Teistest keeltest õpetati ülikoolis kreeka ja heebrea keelt.

Mitu professorit ja üliõpilast oskasid tegelikult ka eesti keelt, mõned neist on saanud hiljem tuntuks tõlkijatena. Tolleaegse Tartu ülikooli kasvandikest on eesti keele heaks kõige rohkem teinud Johann Gutsloff, kes kirjutas esimese lõunaestli keele grammatika ja tõlkis piiblitekste. Ka Adrian Virginius, kes tõlkis lõunaestli keelde Wastse Testamendi ja muid piiblisi, oli Tartu ülikooli kasvandik.

Tunnistused, mis anti ülikoolist pastorikoha või muude avalike ametite taotlejatele, räägivad üliõpilaste heast eesti keele oskusest, mis oli neis ameteis vältimatu. Suutmaks hinnata kohataotlejate keeleoskust, pidid professoridki keelt

mingil määral oskama. Professorid õppisid keelt eestlastest teenijatelt ja kohalikega suheldes. Teoloogiaprofessoritel oli tavaliselt ka eesti kogudus ja nad pidid muidugi seetõttu keelt oskama. Samuti räägib eesti keele oskusest tollal ülikooli ringkondades levinud eestikeelse juhuluule harrastus. Paljud üliõpilased ja vilistlased on jätnud jälgi eesti kirjakeele ja kirjanduse arengusse. Huvi kohalike keelte vastu tõi kaasa vajaduse eestikeelse kirjanduse järele. Saksamaalt ja Rootsist Tartusse saabunud haritlased ei suhtunud kohalikku rahvasse nii üleolevalt ja põlglikult kui baltisaksa aadelkond, kellest enamik pidas kirjaoskust orjale tarbetuks, kahjulikuks või isegi kuritegelikuks. Ülikooli inimesed said mõjutusi humanismi ja varase valgustusaja ideedest, aga ka õpingud mitmes ülikoolis ja reisid Euroopas aitasid kitsarinnalisust vältida. Tuleb muidugi meeles pidada, et tolaegses ülikoolis ei harrastanud eesti keelt eestlased.

4.2. Esimesed eesti keele lektorid

Uus periood algas Vene keiserliku ülikooli avamisest aastal 1802. Siis hakati õpetama ka eesti keelt. Tartu ülikoolis loodi 1803 eesti keele lektori ametikoht, aga see sündis praktilisest vajadusest – lektori ülesandeks oli õpetada usuteaduskonna sakslastest üliõpilastele eesti keelt, et nad võiksid töötada Eestis kirikuõpetajatena. Esimeseks lektoriks sai Tartu linnakooli inspektor ja Jaani koguduse õpetaja **Friedrich David Lenz**. Esimesed lektorid õpetasid kahte keelt: tallinna kirjakeelt ja tartu kirjakeelt. Õpikuna kasutati Hupeli grammatikat, millest just ülikooli survele anti 1818 välja korduustrükk.

Eesti keele lektorid olid alguses kõik sakslased ja keeleuurimisega ei tegele- nud. Eesti keelt oskasid nad siiski kõik ja mõned neist on huvi tundnud ka eesti keele teoreetiliste küsimuste vastu. Kolmas lektor **Ludwig Wilhelm Moritz** (1817–1822) näiteks on Rosenplänteri Beiträges avaldanud artikli kahe kirja- keele ühendamisest. Moritz oli tartu kirjakeele pooldaja. Järgmise lektori, Tartu linnakooli inspektori ja Jaani koguduse abiõpetaja **Johann Boubriigi** (1826–1838) ajal Tartu ülikoolis eesti keele õpetamine mingil määral elavnes. Uus lektor, kes valiti ametisse 1826, tundis suurt huvi eesti keele ja rahvaluule, maa- rahva mineviku ja isegi tuleviku vastu. Teda huvitas, mida sisaldab eesti rikkalik rahvaluule ja milliseid väljendusvõimalusi on eesti keeles. Lektori koha taotle- mise avalduses kirjutas ta oma kauaaegsest suurest huvist eesti keele vastu ja

kavatsustest lektorina uurida sügavamalt selle keele olemust. Keeleoskuse tõenduseks esitas ta 44-leheküljelise uurimuse eesti keele murdeist ja ühise kirjakeele loomisest. Selles käsitles ta lähemalt kahte peamurret, millel oli kirjakeele traditsioon, aga nimetas ka muid murdeid. Ta eitas kahe eesti keele olemasolu ja uskus, et on vaid üks keel, millel on murdeid nagu teisteski keeltes. Uurimuses on lühike ülevaade Põhja- ja Lõuna-Eesti murdealadest ja märkus selle kohta, et põhjaeesti keel levib ka Lõuna-Eesti aladel. Võrdlemisi põhjalikult on analüüsitud kummagi murde häälikulisi, vormilisi, semantilisi ja sõnavaralisi erinevusi. Boubrig rõhutas, et eesti keel ei ole abitu, arenematu ja kummaline, vaid vastupidi väga kujundirikas ja nõtkes. Ta toob näiteid piltlike väljendite kohta ja peab kahetsusväärseks, et eesti keeles on palju halba saksa keele mõju. Kasutatakse *ehstonisiertes Deutsch*'i (eestistatud saksa keelt). Kui tahetakse teada, mis on algupärane, tuleks eesti keelt võrrelda soome keelega. Eelkäijatest erinevalt pooldas Boubrig ühise eesti kirjakeele ideed. Ühe 1826. aasta loengusarja pealkirigi oli otsekohene: ühisest kirjakeelest. Boubrigi eesmärk ei olnud ainult teoloogide õpetamine, ta on pööranud tähelepanu ka eestikeelse rahvakooli olukorra parandamisele.

Aastal 1838 moodustati Tartu ülikooli juurde Gelehrte Estnische Gesellschaft (Õpetatud Eesti Selts, ÕES). Boubrig oli seltsi asutajaliige ja pidas seltsi koosolekutel ettekandeid eesti murretest, tallinna ja tartu keele ühendamisest, eestlastest ja eesti keele eripärast, arheoloogiast, rahvaluulest jne. Osa ettekandeid on hiljem avaldatud seltsi toimetistes. Ühes 1843. aastal toimetistes avaldatud artiklis sisalduvad ka lektorikoha taotlemiseks esitatud uurimuse põhiväited.

Esimene eestlasest eesti keele lektor oli 1838 ametisse astunud **Dietrich Jürgenson**, Tartu õpetajate seminari inspektor. Ta jätkas õpetamist Hupeli grammatika järgi, aga kasutas tundides ka O. W. Masingu väljaantavat Ma-rahwa Näddala-Lehte. Jürgenson oli esimene, kes tõi Tartu ülikooli eesti kirjanduse. Kevadel 1841 pidas ta ühel semestril loengukursuse eesti kirjanduse ajaloost. Kokkuvõtte neist loengutest ilmus ÕES-i toimetistes. Jürgenson on loengutel analüüsinud ka eesti rahvalaule. Samuti tundis ta huvi liivi keele vastu ja on üks väheseid, kes on üles kirjutanud liivi keele Salatsi murret. Jürgenson pidas loenguid vaid kolm aastat, ta suri 1841.

4.3. Friedrich Robert Faehlmann – uurija

Pärast Jürgensoni oli lektori kohal kaheksa aastat **Friedrich Robert Faehlmann** (1798–1850). Hariduselt ja ametilt oli ta arst, aga tundis suurt huvi filoloogia ja kultuuri vastu. Temagi õppekoormus oli nagu eelkäijatelgi kaks tundi nädalas – tund grammatikat ja teine tund vestlusharjutusi. Kevadsemestril käsitleti vormiõpetust, sügissemestril lauseõpetust. Faehlmann ei tahtnud õpetada Hupeli grammatika järgi nagu eelmised lektorid, tema analüüsis ise läbi kogu aines-tiku ja hindas ümber mitmed keeleõpetuse küsimused. Praktilise õpetuse kõrval hakkas ta pidama teoreetilisi loenguid eesti keele vormimoodustusest ja muu-destki küsimustest. Neist loengutest said alguse uurimused eesti morfoloogiast, mis avaldati hiljem ÕES-i toimetistes. Tema oli esimene lektor, kes püüdis ka eesti keele ehitust paremini kirjeldada, avaldades kaheksa lektoriaasta jooksul 32 artiklit eesti keele kohta.

Kuulajateks olid temalgi usuteaduskonna sakslastest üliõpilased, kellest ena-mik ei tundnud tegelikult eesti keele vastu huvi. On säilinud huvipakkuv kirja-vahetus Faehlmanni ja Luunja mõisniku parun Nolckeni vahel. Parun küsib Faehlmannilt, mida ÕES õieti taotleb, uurides ja arendades talupoegade keelt. Kas ei oleks mõistlikum lasta sel keelel ununeda ja kaduda? Rahvale oleks kind-lasti kõige parem ja kasulikum sulanduda sakslaste hulka. Faehlmann vastas, et enne kui rääkida keele kadumisest, tuleks seda põhjalikult uurida. Eesti keelt on siiani vähe uuritud, kuigi see pakub uurijale palju huvitavat, väidab Faehlmann. Ta räägib ka asja praktilisemast poolest. Kui tahetakse mõjutada rahvast, tema kultuuri ja majanduslikku olukorda ning hävitada ebausk, tuleb selle rahva keelt tundma õppida. Kui rahvas siis on saavutanud kõrgema kultuuritaseme, hakkab ta ise igatsema valgustust ja liitumist harituma rahvaga. On võimalik, et niisviisi sulab eesti rahvas vabatahtlikult saksa rahva hulka, möönab Faehlmann diplo-maatilisel. Aga kultuuritaseme parandamise peamiseks vahendiks on keel, kirju-tab Faehlmann.

Oma ettekannetes ja kirjutistes rõhutas Faehlmann, et keel ja selle areng sõl-tuvad ajaloost. Arutades küsimust, mida eestlased on säilitanud varasest mine-vikust, tõdes ta, et keelt tuleb pidada tähtsaimaks mälestusmärgiks, mis räägib rahva ajaloost. Kahjuks on eesti keele puhul sellest kaunist kunstiteosest järel vaid varemed. Ajaloo mõju keelele käsitles Faehlmann teravasõnaliselt juba esi-mestes loengutes: kui sakslased alistasisid eestlaste maa ja rahva, tehti eestlastest

orjad. Orjalt võeti kõik, aga jäeti siiski keel – see pidi olema orja märk ja eristama teda isandast. Eesti kirjakeelest mõtleminegi oleks olnud patt.

Kirjakeele varasemas ajaloos eristas Faehlmann Stahli perioodi ja piiblikeele perioodi. Nagu Ahrens, nii ei hinnanud ka Faehlmann Stahli grammatikat. Ta kirjutas, et Stahl türanniseeris eesti keelt terve sajandi. Faehlmann rõhutas, et mitte ainult kaasajal, vaid ka Stahli ajal ei võinud talupoeg sellist keelt mõista, sest see oli surutud ladina keele raamidesse. Piibli keel on Faehlmanni arvates mõnevõrra parem, aga ka see pole vaba endistest puudustest ja on türanniseerinud eesti keelt järgmised sada aastat.

See seisukoht oli põhjuseks, miks Faehlmann ei tahtnudki uurida ega õpetada raamatutes olevat kirikueesti keelt, vaid seda keelt, mida rahvas ise räägib. Varasemad grammatikakirjutajad olid väitnud, et eesti keel on välismaalasele kerge. Faehlmann väitis vastupidi, et see keel on raske, kuna rahvakeele ja kirjakeele erinevus on suur ja kirjakeelt pole püütudki rahvakeele põhjal arendada, nagu seda teiste keelte puhul on tehtud. Teine põhjus, miks eesti keelt on Faehlmanni meelest raske õppida, on see, et keelt on vähe uuritud. Kirikuõpetajad on rahul saja-aastase piiblikeelega ega ole huvitatud tegelikust keelest.

Faehlmann tundis huvi eesti murrete vastu ja uuris nende suhet kirjakeelega. Kaht peamurret omavahel võrreldes osutas ta, et need ei erine mitte ainult häälduse ja sõnavara poolest, vaid ka vormimoodustuse ja lauseehituse poolest. Ta võrdles neid ka soome keelega ja järeldas, et eesti ja soome on õigupoolest üks ja sama keel, et tallinna keel ja soome keel ei ole teineteisest kaugemal kui tallinna keel ja tartu keel. Ta on oma seisukohtades siiski tagasihoidlikum kui Ahrens: kuigi ta pidas soome, tallinna ja tartu keelt sama keele murreteks, rõhutas ta siiski pigem nende erinevusi kui sarnasusi. Luuleliselt kirjeldas ta, kuidas soomlane venitab vormid ebatavaliselt pikaks, põhjajäestlane säilitab esteetilise ja harmoonilise mõõdukuse, lõunaeestlane aga lühendab liiga, mille tulemusena sõna vormistik muutub ebaselgeks. Faehlmanni meelest sobib põhjajäesti keel paremini kirjakeeleks, kuna see on rikkam ja selle vormistik reeglipärasem.

Soome keelest laenamise ja soome keele eeskujusse suhtus Faehlmann kriitiliselt. Faehlmanni meelest ei olnud eesti keel vaene, vaid ajaloolises arengus soome keelest mõnevõrra ees, sest eestlastel on oma geograafilise asendi tõttu juba enne sakslaste tulekut olnud rohkem kultuurisidemeid Põhjamaadega ja muu Euroopaga. Kuigi Faehlmann süüdistas sakslasi eestlaste kultuurilises mahajäämuses, mõistis ta sedagi, et vaid klassivaheid rõhutav ja eestlasi orja tasemel

kohtlev poliitika on võinud säilitada rahva keele ja kultuuri. Kui sakslased poleks eestlaste suhtes nii kitsarinnalised, oleksid eestlased juba ammu saksastunud nagu muinaspreislased.

Ülikoolilektorina pidas Faehlmann oma kohuseks uurida keele ehitust. Ta ei kavatsenudki kirjutada terviklikku grammatikat, vaid võttis eesmärgiks käsitleda üksikuid keeleküsimusi. Ta hindas ümber paljusid varasemaid käsitlusi. Näiteks osutas ta, et vokaalid *ä*, *ö* ja *ü* on eesti keeles teise väärtusega kui saksa keeles. Nad ei ole *a*, *o* ja *u umlaut*-variandid teatud positsioonides, vaid iseseisvad häälikud, millel pole otsest seost *a*, *o* ja *u*-ga.

Grammatikaküsimustest käsitles ta kõigepealt astmevaheldust. Astmevaheldus on Faehlmanni käsitluses flektiivne vormimoodustusvahend, mis hõlmab keelt tervikuna, nii käänamist, pööramist, omadussõnade võrdlemist kui ka tuletust. Kuskil ei esine see iseseisvalt, aga kaasneb igasuguse vormimoodustusega. Faehlmann on esimene, kes käsitleb astmevaheldust teaduslikult aluselt. Ta kirjeldab grammatiliste vormide saamise eri meetodeid, eriti sisefleksiooni ja tunnuste lisamist tüvele. Eesti tüvefleksiooni kõrvutas ta kreeka ja saksa keele tüvemuutustega. Mutatsioonina käsitles ta põhjalikumalt vaid klusiilide astmevaheldust. Eri-inevalt Ahrensi võttis Faehlmann põhivormiks tugevaastmelise tüve, millest astme nõrgenemisega saadakse teine tüvevariant. Ta tõi esile kõik olulisemad astmevaheldusnähtused: häälikute nõrgenemine (*saak* : *saagi*, *selg* : *selja*, *tiib* : *tiiva*), häälikute kadumine (*ubba* : *oa*, *kässi* : *käe*), assimilatsioon (*tõmbama* : *tõmmata*, *vald* : *valla*, *kord* : *korra*) ja vokaali muutumine (*nugga* : *noa*, *süssi* : *söe*, *igga* : *ea*). Tüvevariante kirjeldas Faehlmann nii sõnamuutmise kui sõnamoodustuse ülevaates. Käsitlemata jäi vältevaheldus, mis ei ilmne kirja pildis, vaid üksnes hääldamises. Faehlmann küll pööras tähelepanu häälduserinevustele nagu nimetav *kangas* ja seesütlev *kangas*, aga ta pidas seda intonatsiooni ja rõhu probleemiks, hilistekkelist vältevaheldust ta tüvemuutatsioonina ei vaadelnud. Astmevahelduse käsitlus on lähedane Ahrensi kirjeldusele, aga kuna Ahrens võttis põhivormiks nimetava, on tema süsteem detailsem: tal nt on *kumb* : *kumma* ja *hammas* : *hamba* eri muutmisklassis, Faehlmannil aga kuuluvad nad samasse rühma, sest algvormiks on tugevaastmeline tüvi.

Faehlmann pidas eesti keele eriliseks rikkuseks selle käändsõnavormide suurt hulka. Eestlane võib sageli paari sõnavormiga väljendada seda, milleks teistes keeltes on vaja pikka kirjeldust. Kuna Faehlmanni meelest polnud keegi vormiõpetust põhjalikult käsitlenud, kirjutas ta noomenite käänamisest pika artikli.

Käändevorme on 13. Faehlmann on jätnud Ahrensiga võrreldes välja rannikumurde *na*-lõpulise essiivi, aga tal on olemas *ga*-lõpuline komitatiiv. Faehlmann püüdis kirjeldada ka mõne vormi, eriti mitmuse partitiivi moodustamise reegleid. Ta oli esimene, kes näitas mitmuse partitiivi lõpu ja tüvevokaali suhet: *a*-lõpulistel sõnadel on mitmuse osastavas *u* (*lina* : *linu*, *silda* : *sildu*), teatud juhtudel ka *e* või *i* (*sukka* : *sukke*, *koera* : *koeri*).

Muutmissüsteemi kirjeldamisel võttis Faehlmann aluseks vokaaltüve. Käändsõnad jagas ta tüvevokaali alusel viide käändkonda. Mõned rühmad on samasugused nagu praeguses keelekirjelduses ja ühendavad ühesugusel viisil käänduvaid sõnu: ühesilbilised pika vokaaliga lõppevad (*puu*, *täi*), *ne*-lõpulised sõnad jne. Ka tegusõnad jagab ta tüvevokaali järgi nelja pöördkonda. Nendestki on mõned kasutusel tänaseni: ühesilbilise pikavokaalilise tüvega *joma* 'jooma'-*käi*-*ma*-tüüp, konsonanttüveliste verbide *pistma*-*naerma*-tüüp. Faehlmann on esimesena tajunud noomeni- ja verbitüvede sarnasust ja koostanud selle põhjal paralleelse käändsõnade ja pöördõnade muutmissüsteemi. See on eelkäijatega võrreldes täiesti teistsugune lähenemisviis ja on jätnud jälgi hilisematesse grammatikatesse. Mõnedest tänapäevastest teaduslikest tähelepanekutest hoolimata ei ole lõplik tulemus ehk Faehlmanni noomenite ja verbide muutmissüsteem päris õnnestunud. Temalgi on nagu Ahrensil rühmitamise aluseks vaid üks sõnavorm – vokaaltüvi. Põhivormina on tugeva astme tüvi eesti keeles sobivam kui nimetav kääne, aga eesti sõnade klassifitseerimiseks ei piisa ühest vormist. Kuna Faehlmann ei osanud märgata teisi sõnamuutmist mõjutavaid tegureid (astmevaheldus jm), sattus tal nagu Ahrensilgi samasse rühma eri viisil muutuvaid sõnu. Faehlmann tajus ka ise, et tema klassifikatsioon on vaid üks võimalik sõnade rühmitamise viis, mis on kaugel täiuslikkusest.

Faehlmann käsitles ka tuletusõpetust. Ta analüüsis tüvisõnu ja neist suffiksrite abil moodustatud tuletisi. Siingi pidas ta põhivormiks tugevaastmelist tüve ja kirjeldas häälikute muutusi, tuletusliiteid ja tuletusviisi tüvevokaalist lähtudes. Faehlmann pani tähele, et eesti keeles on tuletiste kõrval ka tüved iseseisvalt kasutusel: *jätkama* ja *jätk*, *sullama* ja *sulla*, jne. Ta ühendas omavahel samatüvelised sõnad *seis* – *seisma* – *seisatama*, *kand* – *kandma* – *kannatama*, *näggo* – *näggema* – *näitama*, *tuggi* – *tuggev* – *tuggevaste* – *toetama* jne. Ta käsitles ka liidete tähendusi ja juhtis tähelepanu, et sõnade tuletusvõimaluste tundmine annab võimaluse vajaduse korral moodustada olemasolevatest uusi rahvapäraseid

sõnu. Ta ise on siiski piirdunud keelenähtuse kirjeldamisega ega ole soovitanud või moodustanud uusi sõnu.

Faehlmanni lektoriaja vaidlusalusemaid küsimusi oli eesti keele ortograafia. Faehlmann pooldas kirjaviisi muutmist ja toetas põhimõtteliselt Ahrensi sellesuunalisi püüdlusi 1843. aasta grammatikas, aga tegi ka oma ettepanekuid. Faehlmann hindas rahvakeelt ja kasutas seda ise meelsasti, Ta kirjutas ja avaldas eestikeelset ilukirjandust ja kasutas seal rahvapäraseid väljendeid. Osa tema ilukirjanduslikest teostest kuulub eesti kirjanduse klassikasse.

Kirjandus

Kask, Arnold, Fr. R. Faehlmann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. – Keel ja Kirjandus 1982: 457–464.

Rätsep, Huno, 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979: 27–42.

5. Ferdinand Johann Wiedemann eesti keeleainestiku kogujana ja kirjeldajana

5.1. Lähtekohad

19. sajandi jooksul arenes keeleteadus kiiresti. Sajandi algul sündinud ajaloolis-võrdlev meetod omandas tugeva teadusliku aluse. Vene tsaaririigis uuriti soome-ugri keeli nii Peterburi teaduste akadeemias kui ka Helsingi ülikoolis, kuhu tsaaririigi võimud olid üle viinud rootsiaegse Turu akadeemia ja kus 1851. aastal oli loodud soome keele ja kirjanduse professor. Koos keeleteadusega arenesid ka rahvaluuleuurimine, etnograafia, arheoloogia ja teised uurimisvaldkonnad, mis on keeleuurimisega lähedalt seotud. Ka eesti keele uurimine läks asjaarmastajate käest spetsialistide kätte. 19. sajandi lõpukümnenditel on eesti professionaalses keeleuurimises eristatavad kolm suunda.

- (1) Keeleainestiku kogumine ja kirjeldamine. Seda deskriptiivset uurimismeetodit esindab akadeemilisel tasemel kõige paremini Ferdinand Johann Wiedemann.
- (2) Võrdlev keeleteadus ja soome-ugri keelte ajaloo uurimine. Seda dia-kroonilist keeleuurimismeetodit kasutas ja arendas Eestis Mihkel Weske.
- (3) Teised tolleaegsed vähesed keeleuurijad Jakob Hurt, Karl August Hermann, Jaan Jõgever keskendusid peamiselt keelekorraldusele ja ühtse eesti kirjakeele arendamisele.

5.2. Wiedemanni positsioon keeleteaduses

Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) oli viimane, aga teenekaim sakslasest eesti keele uurija. Ta sündis ja õppis Haapsalus ja hiljem Tallinnas. Ta tuli Tartu ülikooli õppima õigusteadust, aga oli algusest peale rohkem huvitatud keeleteadusest. Ta saigi ülikoolist kreeka ja ladina keele õpetaja kutse ning töötas õpetajana Tartus, Jelgavas ja seejärel 20 aastat Tallinnas. Tallinna perioodil alustas ta oma keeleteaduslikku tegevust. Olemasolevat usulist kirjandust ja Tallinnas sõjaväes olevaid noormehi keelejuhtidena kasutades kirjutas ta komi keele, mari keele ja udmurdi keele grammatika. Need äratasid tähelepanu Peterburi teaduste akadeemias: Wiedemann valiti 1854. aastal akadeemia kirjavahetajaliikmeks ja viis aastat hiljem tegevliikmeks soome-ugri keelte alal. Hiljem on ta kirjutanud põhjalikke uurimusi ja ülevaateid ka teistest soome-ugri keeltest (vadja, liivi, handi, mordva, permi keeled).

Paul Ariste väidab oma raamatus „Ferdinand Johann Wiedemann” (1973), et 19. sajandil rajasid soome-ugri keeleteadusele tugeva põhja kuus suurmeest: ungarlased Antal Reguly, Pál Hunfalvy ja József Budenz, soomlased Andreas Johan Sjögren ja Matthias Alexander Castrén ning Haapsalu mees Ferdinand Johann Wiedemann. Tolleaegse ajaloolis-võrdleva keeleteaduse õitseajal jäi Wiedemann keeleainestiku kogujana ja kirjeldajana peavoolust mõnevõrra kõrvale. Tänapäeval, mil hinnatakse ka keelte ehituse deskriptiivset esitust, tuleb Wiedemanni saavutusi hinnata kõrgemalt kui varem. Wiedemanni peeti väga arvestatavaks ja lugupeetud keeleteadlaseks küll juba eluajal. Kuigi ta ei väidelnud keeleteaduse doktoriks ega saanud kunagi Tartu ülikooli professoriks, valiti ta ülikooli audoktoriks ja auliikmeks. Ta oli ka Ungari teaduste akadeemia ja mitme välismaise keeleteadusliku seltsi auliige. Wiedemann oli soomlase Sjögreni järel viimane soome-ugri keelte akadeemik Peterburi teaduste akadeemias. Uut sobivat kandidaati enam ei leitud.

5.3. Murdekogumisreisid ja sõnaraamat

Eesti keelt hakkas Wiedemann esmakordselt uurima 50-aastase mehena Tallinnas ja jätkas seda tegevust Peterburis, kuhu ta 1857. aastal akadeemikuna elama kolis. Esimene uurimus oli 1855. aastal akadeemiale koostatud detailne

analüüs kaks aastat varem ilmunud Ahrensi grammatikast „Ueber die neuste Behandlung der Ehstnischen Grammatik” („Eesti grammatika uusimast kirjeldusest”). Wiedemann hindas Ahrensi grammatikat ja uut kirjaviisi kõrgelt, aga esitas mitmeid parandusettepanekuid. Ta pooldas Ahrensi ettepanekut kirjutada lühikesed häälikud ühe tähega, pikad häälikud kahe tähega. Samuti pooldas ta Ahrensi uuendust, et sõna lõpus ei kirjutata *o*, vaid Põhja-Eesti häälduse järgi *u*. Ta oleks tahtnud tugevate ja nõrkade klusiilide eeskujul eristada ka tugevat ja nõrka *s*-i ning võtta nõrga *s*-i märgina kasutusele *z*. Ka oleks tahtnud ta eri märke palatalisatsiooni jaoks ning *g* ja *k* ees oleva velaarpalataalse nasaali *n* märkimiseks. Wiedemann ei pidanud õigeaks Ahrensi liiga suurt sõltuvust soome keelest, mida ta Wiedemanni sõnul ei tundnud piisavalt. Ka ei pidanud Wiedemann eesti keelt soome keele tütreks, nagu Ahrens oli väitnud, vaid täiesti iseseisvaks soomeugri keeleks, mis on soome keele lähedane sugulaskeel. Ta kritiseeris Ahrensit ka liiga normatiivse hoiaku pärast, et Ahrens pidas ainukesteks õigeteks eesti keele vormideks neid, mida ta ise tundis ja kasutas.

Wiedemann esitas akadeemiale kava koostada suur eesti keele sõnaraamat ja grammatika. Ta põhjendas vajadust sõnaraamatu järele sellega, et viimaste aastate jooksul on kogutud palju rahvaluulet, samuti oli ilmunud Kreutzwaldi eepos „Kalevipoeg”, aga neid olevat raske lugeda, sest nii rahvaluulekogudes kui eeposes on hulgaliselt sõnu, mida ei leia ühestki sõnaraamatust. Ka eestikeelses kirjan-duses on sõnu, mis sõnaraamatutes puuduvad. Samuti ei olnud eesti keele kohta Wiedemanni kinnitusel olemas korralikku kirjeldavat grammatikat. Lõunaeeesti ja põhjaeeesti keelt pidas Wiedemann nii erinevaks, et ei pidanud võimalikuks esitada mõlemat ühes grammatikas. Oma uurimisaineks tahtis ta võtta põhjaeeesti keele. Kavandataval sõnaraamatul ja grammatikal ei oleks Wiedemanni meelest ainult teaduslik tähtsus, vaid need aitaksid kaasa eesti kirjakeele fikseerimisele. Wiedemanni sihiks ei olnud eesti keelt mitte üksnes kirjeldada, vaid ka arendada ja rikastada.

Wiedemann alustas oma murdekogumisretki 1861. Kaheksa aasta jooksul veetis ta ulatuslikel kogumisretkedel kõik suved, käies süstemaatiliselt läbi Eesti murdealad, saared kaasa arvatud. Lõuna-Eesti alal jäid ta pikaajalisteks keelejuhtideks Võrus arstina töötav Kreutzwald ja Õpetatud Eesti Seltsi soovitusel rahvaluule- ja keeleuurija Jakob Hurt Põlvast. Kreutzwaldi abiga selgitas Wiedemann „Kalevipoja” sõnade tähendusi ja lõunaeeesti sõnade õiget hääldust, samuti andis Kreutzwald Wiedemannile kasutada oma vanasõnade kogu ja muudki

aastate jooksul kogunenud keelelist materjali. Hurdast sai hiljem Wiedemanni töö jätkaja. Pärast akadeemiku surma avaldas Hurt eesti-saksa sõnaraamatu teise trüki, kuhu lisas Wiedemanni hiljem kogutud ainestikku.

Kokku kogus Wiedemann 15 aasta jooksul aukartust äratava hulga teadmisi eesti murretest ja kirjakeelest. Lõuna-Eesti murretega lähemalt tutvudes hakkas Wiedemann ka nende vastu sügavamalt huvi tundma ning avaldas 1864. aastal eriuurimuse Võru murdest „Versuch ueber den werroestnischen Dialekt” („Ülevaade Võru murdest”, 1864, eestikeelne tõlge Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas 2002). Ta oli sõnavaras, hääldamises ja keele struktuuris märganud nii palju erinevusi, et pidas võimalikuks rääkida eri keelest, mitte ainult eesti keele murdest. Ka hilisemad uurijad on osutanud, et lõunaeeesti on võinud varem olla iseseisev läänemeresoome hõimukeel. Wiedemanni retkede ajal oli Lõuna-Eestis murre veel üldiselt tarvitusel, põhjaeeesti keel ei olnud olulisel mõjutanud selle sõnavara ega grammatilist struktuuri. Wiedemann on andnud üksikasjaliku ülevaate Võru murde häälikutest, sõnatuletusest ja vormiõpetusest. Uurimuses on vanu keelesugemeid, mida praegusest Lõuna-Eesti keelepruugist enam ei leia.

Suur eesti-saksa sõnaraamat „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch von F. J. Wiedemann” ilmus 1869. aastal. Suures formaadis sõnaraamatus oli 1672 veergu pluss 150 lk teksti (eessõna, saksakeelne register jm). Wiedemanni eesmärgiks oli koguda sinna kokku kogu 19. sajandi esimese poole sõnavara. Peale omakogutud materjali kasutas ta ära kõik varasemad sõnastikud ja sõnavarakogud, nii trükkis ilmunud kui käsikirjalised. Ta kogus sõnu ka ilukirjandusest. Wiedemann kasutas sõnade märkimiseks kirjaviisi, mis oli lähedane tolaeagsele teadustöös kasutatud Lepsiuse foneetilisele transkriptsioonile: palatalisatsiooni väljendas akuudimärk konsonandi järel (n' , l' , t'), vokaalidevahelise poolhelilise s -i märgiks oli z (*kazu*, aga *kaswama*), pikka vokaali osutas põikkriips vokaali kohal, diftongi komponendid olid ühendatud kaarega jne. Sõnaraamatust on ilmunud kolm uustrüki 1893, 1923 ja 1973.

5.4. Deskriptiivne grammatika

Kui eesti-saksa sõnaraamat oli ilmunud, hakkas Wiedemann koostama eesti keele grammatikat. Suurem osa grammatika ainekku oli kogutud koos sõnaraamatu materjaliga, aga Wiedemann jätkas kogumistööd ka siis, kui sõnaraamat oli juba trükkis. Ligi 700-leheküljeline „Grammatik der ehstnischen Sprache” ilmus Peterburis 1875.

Wiedemanni eesti keele grammatika on viimane ligi kaks ja poolsada aastat jätkunud võõrkeelsete grammatikate traditsioonist. Nii ulatuselt kui analüüsi sügavuselt ületab see kõik varasemad grammatikad ja on eesti keele uurimise suursaavutus. See on teaduslik grammatika, mis püsis ületamatuna 120 aastat. Tänapäevane eesti keele kirjeldav grammatika ilmus alles aastatel 1993–1995. Wiedemanni grammatika on Ahrensi grammatika kõrval olnud eeskujuks esimeste eestikeelsete grammatikate kirjutajatele alates Karl August Hermannist, samuti on see olnud asendamatu allikmaterjal kõigile eesti keele uurijatele.

Grammatika sissejuhatuses arutleb Wiedemann teoreetiliste probleemide üle. Just grammatika kirjutamise ajal arenes ja aktualiseerus ajaloolis-võrdlev keeleteadus ja Wiedemann pidi otsustama, kas peaks ka tema grammatika olema ajalooline. Ta oli seisukohal, et deskriptiivne ja ajaloolis-võrdlev käsitlus on täiesti erinevad asjad. Ta otsustas deskriptiivse grammatika kasuks, sest tema veendumuse järgi eeldab ajaloolis-võrdlev uurimine üksikute keelte põhjalikku tundmist ja sellepärast on õige alustada kaasaegsete keelte detailselt kirjeldamisest. Ka keele ajaloo uurija peaks võtma lähtekohaks elava keele ja alles seejärel osutama, millised vormid sellele on eelnenud. See Wiedemanni seisukoht on viimase pool sajandi jooksul jälle arvestatav, noorgrammatikute ajaloolis-võrdleva koolkonna ainuvalitsemise järel.

Peale meetodi esitlemise on grammatika sissejuhatuses kriitiline ülevaade varasematest grammatikatest ja muust keeleuurimisest. See on õigupoolest esimene eesti keele uurimise ajalugu. Ahrens ja Faehlmann, kes samuti olid kirja keele varasemale ajaloolise tähelepanu pööranud, piirdusid vaid kirjaviisi arengu vaatlusega. Sissejuhatuses on ka ülevaade eesti murdeliigendusest ja murdeerinest ning esitatakse nii Lõuna- kui Põhja-Eesti tähtsamate murrete häälikulisi ja vormilisi erijooni. Peale selle on sissejuhatuses detailne rahvaluule keele analüüs, mis põhineb Kreutzwaldi eeposel „Kalevipoeg”.

Ühise kirjakeele aluseks sobis Wiedemanni arvates kõige paremini Kesk-Eesti murre. Selle grammatilise struktuuri süstemaatiline kirjeldus moodustabki grammatika neli põhiosa (häälikuõpetus, tuletusõpetus, vormiõpetus ja lauseõpetus). Võrdlusmaterjalina on esitatud rohkesti erinevaid murdejooni ja Wiedemann näibki pidavat normiks kõike seda, mis keeles üldisemalt kasutusel. Ta võrdleb grammatika sissejuhatuses eesti ja soome grammatika kirjutamise meetodit ja osutab, et eesti keele kirjeldamisel ei saa piirduda üksnes kirjutatud keelega, sest erinevalt soome keelest ei ole eesti kirjakeel veel välja kujunenud, eri autorite keeletarvituses on igasuguseid murdejooni üsna ohtrasti. Peale selle on kirjakeelel kaks põhikuju: lõunaeesti ja põhjaeesti kirjakeel. Seetõttu pidas Wiedemann otstarbekaks kogu eesti keelt käsitlevas grammatikas esitada ka murdevorme.

Häälikuõpetus katab 77 lehekülge, kus on põhjalikult kirjeldatud eri murrete foneetilisi tunnuseid ja häälikulisi variante. Samas peatükis käsitleb ta ka palatalisatsiooni ja vokaalharmooniat. Palataliseeritud konsonantide hulgas on ka *r* ja ta märgib, et palatalisatsioon on eri murretes erinev. Vokaalharmoonia käsitlus algab Võru murdest, aga kirjeldatakse ka Põhja-Eesti taandunud vokaalharmooniat ehk seda, mil viisil järgsilbi vokaalid on muutunud. Rõhu peatükis käsitleb Wiedemann eesti kvantiteediprobleemi. Rõhk (aktsent) tähendas tal enam-vähem seda, mis tänapäeval silbivälde. Ta pidas seda foneetiliseks nähtuseks, mida kasutatakse sõnamuutmisel ja tuletuses. Eesti prosoodia lähtekohaks pidas Wiedemann silpide jagunemist lühikesteks ja pikkadeks. Lühikesed silbid on alati nõrgarõhulised, pikad silbid võivad olla nõrga- või raskerõhulised. Eesti grammatikate mitte-eestlastest kirjutajad ei eristanud kaua II ja III välde. Ka siis, kui nad märkasid erinevust häälduses, ei mõistnud nad, kas see tuleneb pikkusest, rõhust või intonatsioonist. Kuna Wiedemann nägi kvantiteedi vahelduses vaid rõhunähtust, ei pidanud ta vajalikuks II ja III välde eristamist kirjapildis. Ka Wiedemanni sõnaraamatus pole II ja III välde eristatud. On siiski kerge märgata, et lühikesed nõrgarõhulised silbid vastavad tänapäeva I vältele, pikad nõrgarõhulised II vältele ja pikad raskerõhulised III vältele.

See Wiedemanni tähelepanek, et eesti välde eristamisel on kaks eri tüüpi opositsiooni: pikkus ja aktsent, on tänapäeva fonoloogias üldiselt aktsepteeritud põhimõtte. Wiedemann märkas ka seda, et sõna rõhuliigenduses vastab üks raskerõhuline silp kahele kergerõhulisele silbile. Ka seda nn mooradeks liigendamist on edasi arendanud 1970. aastate fonoloogid. Keele foneetiliste tunnuste hulka

paigutas Wiedemann ka mutatsiooni (astmevahelduse). Mutatsioonina kirjeldas Wiedemann igasuguseid tüvevariantide reeglipäraseid kvaliteedivaheldusi, aga keskne on klusiilide ja *s*-i vaheldus. Wiedemann ei liigita astmevaheldustüüpe nii detailselt kui Ahrens, vaid piirdub tugeva ja nõrga astme vastandamisega.

Häälikuõpetuse peatükile järgneb üsna täielik ülevaade eesti sõnamoodustusest. Sõnamoodustuse kirjeldus täidab 150 lehekülge. Võttes arvesse ka murretes esinevad suffiksid, loetleb Wiedemann 54 noomeniliidet, 21 verbiliidet ja 27 adverbiliidet. Kõigis hilisemates grammatikates on see arv tunduvalt väiksem. Iga liite kohta esitatakse alguses selle tähendused koos suure hulga näitesõnadega, viidates alati ka alussõnale, millest tuletis saadud (eraldi verbaalsed ja nominaalsed, nõrga- ja tugevaastmelised, vokaal- ja konsonantlõpulised alustüved). Vaid üksikjuhtudel on viiteid suffiksi ajaloole ja arengule, nt võrdlusi soome keeles esinevate vanemate kujudega, eriti adverbide tuletamist käsitlevas peatükis. Wiedemann osutab, et eesti keele adverbid on enamasti käändsõnalist päritolu.

Vormiõpetus hõlmab 256 lehekülge, sealhulgas noomenite ja verbide vormimoodustus, omadussõnade võrdlemine, arv-, ase- ja määrsõnade käsitus. Käändeid on kümme. Akusatiivi Wiedemann käändevormiks ei pea, sest see on alati nominatiivi-, genitiivi- või partitiivikujuline. Ka terminatiiv ja essiiv pole käändevormid, vaid lõpud *-na* ja *-ni* on paigutatud adverbiliidete peatükki. Ta nimetab ka komitatiivi, kuid ei taha pidada sedagi käändeks, sest lõpp *-ga* meenutab rohkem postpositsiooni (*suure hädaga*, mitte *suurega hädaga*). Iga käändevormi kasutusfunktsioone kirjeldavad näited.

Deskriptivistina ei võta Wiedemann normatiivset hoiakut vormivariantide kohta, vaid esitab kõik paralleelvormid (nt *de-* ja *i-*mitmus). Ainsuse nimetava, omastava ja osastava ning mitmuse osastava põhjal on käändsõnad jaotatud seitsmesse käändkonda, millele lisandub kaheksas, erandite käändkond. Wiedemanni grammatika on esimene, kus sõnade klassifitseerimisel on aluseks võetud peavormid, kõik varasemad grammatikad olid püüdnud leida ühte põhivormi, mille põhjal saaks otsustada sõna käänamise üle. Kuigi Ahrenski oli pärast seda, kui tema grammatika nominatiivikeskne käänamissüsteem sai kriitika osaliseks, püüdnud raamatus „Zur Ehstnischen Declinationslehre” võtta abiks muid vorme, ei suutnud ta seda välja arendada korralikuks toimivaks süsteemiks. Wiedemann mõistis, et eesti keeles on käänamine välja kujunenud ajaloolistel põhjustel, aga keel on nii tugevasti muutunud, et tänapäevane sõnakuju ja käänamine pole enam otseses seoses.

Verbivormistiku kohta märgib Wiedemann, et see meenutab soome keele süsteemi, aga on mõneski mõttes vaesem ja lihtsam: infinitiive ja nende käändevorme on vähem, konjunktiiv (st potentsiaal) on peaaegu kadunud, eitavatel vormidel pole pöördelõppe jm. Wiedemannil on palju näiteid arhailistest või mõnes murdes esinevatest vormidest. Kadunud potentsiaali demonstreerib ta nt Hornungi grammatika abil, isikulise passiivi näited on Lõuna-Eesti murdest jne. Verbivormide süsteemi kohta on esitatud neljaleheküljeline tabel, kus esitatakse kõik võimalikud vormid kuuest verbist. Perifrastilise vormimoodustuse (abiverbide *olema, saama, pidama* abil moodustatud liitvormide) kohta ütleb Wiedemann õigesti, et see on võõrast päritolu ja tulnud eesti keelde enamasti saksa keele mõjul (nt *saama*-tulevik). Pöördkondi on kuus, seitsmendaks ebareeglipärase verbide loend. Murdevormid on igas pöördkonnas eraldi välja toodud. Kõige põhjalikumad on võrdlused Võru murdega. Teiste sõnaliikide (arvsõnad, kaassõnad jne) esituses on haruldasi vorme, mida tänapäeval enam ei tunta.

Lauseõpetuse peatükis on hulgaliselt kirjakeelest ja murretest kogutud andmeid, mis pole mahtunud vormiõpetuse peatükki. On tähelepanekuid sõnajärje, lausetüüpide, ellipsi, lause pea- ja kõrval liikmete kohta. Lauseliikmetest käsitletakse alust, öeldist, sihitist, täiendit, lisandit, määrust. Lühidalt on peatutud ka liitlausel. On hästi palju näitematerjali, aga lauseõpetust pole Wiedemann suutnud kirjeldada nii põhjalikult kui vormiõpetust. Sageli on ta toetunud Ahrensi lausekirjeldusele. Kohati ta ka vaidleb Ahrensigaga, aga kuna eesti keel polnud Wiedemanni emakeel, siis on tal olnud raske süveneda eesti lauseehituse peensustesse. Sellest hoolimata on tal mõneski asjas õnnestunud Ahrensit edasi arendada. Ta esitab üsna täpsed juhtnöörid täis- ja osaaluse, öeldistäite ja sihitise kasutamise kohta. Eessõnas mainitud Jakob Hurda abi on ilmselt just lauseõpetuse peatükis kõige suurem olnud.

Grammatikas jäi kasutamata suur hulk kogutud keeleainestikku ja selle materjali avaldas Wiedemann järgmisel aastal eraldi raamatuna „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten” („Eestlaste sisemisest ja välisest elust”, 500 lk). See sisaldab vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi, mänge, kombeid ja uskumusi, hellitus- ja vandesõnu jms materjali. Kirjeldused on täienduseks sõnaraamatule, kuna sõnaraamatus ei olnud võimalik seletada kõiki mõisteid nii põhjalikult kui eestlaste eluviisi käsitlevas eriuurimuses. Wiedemann on kirjeldanud sünni, surma, kosimise, pulmadega seotud kombeid ja laule, majanduse ja

põlluharimisega seotud tavadid, ilmaennustusi ja tähtpäevade tähistamist, rahvamediitsiini ja nõidumist. See teos pakub väärtuslikku materjali folkloristikale.

Wiedemann kirjutas seitsme aasta jooksul kolm suurt Eesti-ainelist teost. Samal ajal kogus ta materjali teiste soome-ugri keelte kohta, kirjutas arvustusi ja artikleid ning luges pidevalt eestikeelset kirjandust, otsides uusi sõnu. Kohe pärast kavandatud Eesti-aineliste uurimuste lõppu süvenes ta jälle teistesse soome-ugri keeltesse. Ta avaldas suure komi-saksa sõnaraamatu ja selle lisana udmurdi-saksa sõnaraamatu. Veel ilmus talt komi keele grammatika, mis tegelikult on esimene ühe soome-ugri keelerühma võrdlev grammatika, sest siin esitatakse kõrvutavalt ka teiste permi keelte ainestikku.

Kirjandus

Ariste, Paul, Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn, 1973.

Alvre, Paul, Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1975, 12: 715–726.

6. Võrdleva keeleteaduse tulek Eestisse. Mihkel Weske

6.1. Lähtekohad

19. sajandil sai Euroopas valitsevaks ajaloolis-võrdlev keeleteadus. See oli populaarne eriti Saksamaal, kus võrreldi omavahel indoeuroopa keeli ja tõestati nende sugulus. Soome-ugri keelte sugulus oli selge juba varem, aga noorgrammatilise koolkonna (nagu neid nimetati) juhtiv asend keeleteaduses hoogustas ja arendas diakroonilist uurimist. Eestisse tõi võrdleva keeleteaduse Mihkel Weske, kes oli õppinud seda Leipzigi ülikoolis.

6.2. Weske ülikoolilektorina

Mihkel Weske (1843–1890) oli 19. sajandi teise poole juhtivaid keeleteadlasi Eestis. Juba poisikesena äratas ta tähelepanu oma keelilise andekusega ja ta saadeti õppima Leipzigi misjonikooli, kust läks õige pea ülikooli keeli õppima, valides peamineks soome-ugri keeled ja võrdleva keeleteaduse. Weske oli esimene kõrgharidusega eesti keeleteadlane, kes valdas ka teoreetilist keeleteadust. Ta kaitses Leipzigis doktoriväitekirja soome-ugri keelte alal, 1874 valiti ta Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Oli rahvusliku ärkamise hiilgeaeg, eesti kirjakeele väljatöötamise aeg, mis nüüd peegeldus ka eesti keele lektori töös.

Ülikooli õppejõu ja teadlase töö oli Weske põhiamet, ta ei õpetanud eesti keelt põhitöö kõrvalt nagu varasemad lektorid. Sügisel 1874 pidas ta ametisse astumise loengu soome-ugri keelte ajaloolisest arengust indoeuroopa keeltega

võrreldes ja eesti grammatikameetodist. Kuulajate hulgas oli terve ülikooli nõukogu eesotsas rektoriga. Senised eesti keele lektorid olid saanud kõrghariduse muudel erialadel, Weske oli esimene, kel oli lingvistikaharidus. Ta oli uurinud teisi soome-ugri keeli, oskas hästi soome keelt ja hakkas seda 1876. aastast alates ka ülikoolis õpetama.

Ülikoolis alustas Weske eesti murrete uurimist ja tegi ülikooli lähetusel esimesed murdekogumisreisid. Suvel 1875 kogus ta murret Setu-, Võru- ja Viljandimaal. Aastal 1880 tegi ta ülikooli toetusel tööreisi Soome. Mihkel Weske muutis eesti keele lektori ametikoha sisuliselt teadlase tööks, eesti filoloogia ja fennougristika õpetaja ametiks. Üheksa tööaasta jooksul pidas ta 15 erinevat loengusarja: „Kalevipoja” eeposest, rahvaluulest, eesti mütoloogiast; kõige rohkem siiski keeleteadusest – esimestel aastatel eesti, soome ja liivi keele võrdlevast grammatikast, hiljem kõigi soome-ugri keelte võrdlevast grammatikast.

Samal ajal muutus ka kuulajaskond. Usuteaduskonna sakslastest kuulajate hulka ilmus keele vastu huvi tundvaid eestlastest üliõpilasi, k.a hilisemad eesti keele ja kultuuriloo suurnimed Karl August Hermann, Hugo Treffner, Jaan Bergmann, Jakob Hurt, Jaan Jõgever, Mattias Johann Eisen jt. Weske tegi ülikooli juhtkonnale korduvalt ettepaneku muuta eesti keele lektori koht dotsendi või professori ametikohaks, aga tema ettepanekut ei võetud kaalumisele. Aastal 1885 läks Weske uurimisreisile Ungarisse ja sealt järgmisel aastal Venemaale Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õppejõuks.

6.3. Võrdlevad uurimused

Mihkel Weske tuli keeleteadusesse aastal 1872 saksakeelse doktoriväitekirjaga „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes” („Uurimusi soome keelkonna võrdlevast grammatikast”). Soome keelkond tähendas soome-ugri keeli. Väitekirjas on kaks põhiosa: (1) noomenite käänamine läänemeresoome keeltes ja (2) *n*-käänded kõigis soome-ugri keeltes. Weske oli kriitiline varasemate uurimuste suhtes ja väitekirja tõi palju vastuolusid. Eriarvamused Ahrensi, Wiedemanni ja Ahlqvistiga olid paratamatud juba uurimismeetodi erinevuse tõttu. Weske toetus eesti keele nähtusi uurides esimesena täielikult ajaloolis-võrdleva lingvistika meetodile. Käänamist käsitledes rõhutas ta kirjakeele normide ajaloolist tausta: vorme moodustades tuleb lähtuda

sõnatüvest ja vaadata, kuidas käändelõpud tüvele liituvad, mitte aga tuletada üht vormi teisest. Näiteks *meel*-sõna sisseütlev *meele* ei ole moodustatud, nagu Ahrens väitis, osastavast *meel-t*, kuhu olevat lisatud alguses *e* ja siis on *t* kadunud, vaid illatiivi õige vorm on näha soome keelest: *mieleen*, mille veel vanem vorm on *mielehen*. Keele ajaloolise arengu käigus on *n* sõna lõpust kadunud ja järgsilbi vokaal lühenenud. Samalaadne kriitika sai osaks Wiedemannile ja Ahlqvistile: õige käänamine nõuab sõna tüve ja ajaloolise arengu tundmist, rõhutas Weske.

6.4. Eestikeelne häälikuõpetus

Weske peateos on „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”. See on esimene eesti foneetikaõpik ja samas ka esimene eestikeelne keeleteaduslik uurimus. See ilmus 1879. Uue kirjaviisi võit oli selleks ajaks selge, aga õigekirjutus, mis oleks peegeldanud häälikute kvantiteeti, ei olnud veel ühtlustunud. Kvantiteet – häälikute pikkus- ja vältesuhted – on eesti foneetika tähtsaim ja iseloomulikem erijoon. Ahrens ja Wiedemann olid oma saksakeelsetes grammatikates küll püüdnud eesti keele ehitust analüüsida eesti (Ahrens ka soome) keele enda struktuuri-reeglite põhjal, aga kuna eesti keel polnud kummagi emakeel, ei suutnud nad eesti vältete süsteemist päriselt aru saada ega seda rahuldavalt kirjeldada. Nad kirjeldasid klusiilide astmevaheldust, aga Ahrens ei märganud ja Wiedemann ei mõistnud süstemaatilise vältevahelduse grammatilisi funktsioone, st vastanduse (*selle*) *laulu*, *kannu*, *metsa* ja (*seda*) *laulu*, *kannu*, *metsa* kvantiteedisuhteid. Wiedemann küll kirjeldas sõnaväldet tänapäevaseks, aga ta ei pööranud tähelepanu sellele, millest see tuleneb ja mida see tähendab.

Mihkel Weske vaatles kvantiteeti foneetiliselt, häälikute omadusena. Tema tõi eesti keele kirjeldusse häälikuvälte mõiste, mis püsis muutumatuna sada aastat, ja kuigi tänapäeval räägitakse sõnavältest ja peetakse vältet üsna üksmeelselt pigem silbi kui hääliku iseloomustajaks, on Weske õpetusest üha jälgi näiteks kooligrammatikas. Weske esitas, et erinevalt teistest keeltest ei ole eesti häälikutel kahte (lühike ja pikk), vaid kolm pikkusastet ehk vältet (lühike, pikk ja ülipikk häälik). Diftongidel ja konsonantühenditel on kaks pikkust, millest esimene vastab üksikhäälikute teisele vältele ja teine üksikhäälikute kolmandale vältele. See tähendab, et vältesuhe (*selle*) *laulu* ja (*seda*) *laulu* on samasugune nagu vältesuhe (*selle*) *kaalu* ja (*seda*) *kaalu*. Juba väitekirjas oli ta kirjeldanud selle nähtuse

ajaloolist tausta: esimese silbi pikenemine ja kolmas välde on ajalooliselt teise silbi pika vokaali lühenemise tagajärg: *linna* < *linnaan* < *linnahän*. Weske juhtis tähelepanu välte ja rõhu erinevusele ja osutas, et suurem rõhk ei tähenda, et hääliku pikkus (välde) muutuks.

Weske puudutas ka teisi häälikuõpetuse küsimusi. Ta esitas esimesena tänapäevase selgituse klusiilide *b, d, g* ja *p, t, k* suhtele, väites et *b, d* ja *g* pole eesti keeles muud kui *p, t* ja *k* esimese välte märgid. Eestis on üks *k*-häälik, millel on kolm pikkust, aga kaks tähte, nt *tigu* : *tiku* : *tikku*.

Weske astmevahelduskäsitlus analüüsib tänapäeva keelt, aga sisaldab keeleajaloolisi seletusi. Ta osutas, et astmevahelduslike sõnade tugev ja nõrk aste sõltuvad algupärase teise silbi kinnisusest või lahtisusest: kui teine silp oli kinnine, kujunes nõrk aste, kui teine silp oli lahtine, kujunes tugev aste.

Weske esitas ka teoreetiliselt põhjendatud õigekirjaettepanekuid, mis põhinesid teise ja kolmanda välte süstemaatilisel eristamisel: kirjutada üksikhäälikuid vastavalt vältele ühe, kahe või kolme tähega: *selle kella* ja *se da kella*, *selle saani* ja *se da saaani*, ning III välte häälikuühendites kirjutada pikk häälik kahe tähega: *selle metsa* ja *mine mettsa*, *väljas* ja *vällja*, *vihhm* : *vihma* : *vihhma* jne. Weske soovitas võtta selline ortograafia üldkasutusse. Kuna aga eesti keele õigekiri oli juba enam-vähem välja kujunenud, siis seda ettepanekut ei pooldatud.

Weske 1879 ilmunud häälikuõpetus tähistab kolme pöördpunkti eesti keeleteaduses: see on esimene sõnatüvest lähtuv grammatika, see on esimene keeleajalugu arvesse võttev sünkrooniline keelekirjeldus ja see on esimene omakeelne häälikuõpetus.

6.5. Teisi uurimusi

Kui Weske käis 1880. aastal Soomes, hakkas ta kavandama eesti ja soome keele võrdleva häälikuloo koostamist. See jäi siiski kirjutamata, aga juba järgmisel aastal avaldas ta esimese soome keele õpiku eestlastele. Weske pidas soome keele oskust igale eestlasele kasulikuks, aga ta rõhutas ka selle väärtust eesti keele uurimise aspektist. Eesti murrete, rahvaluulekeele ja vana kirjakeele uurimustes on ta vaadelnud nähtusi ja vorme, mida eesti kirjakeeles ei ole, ja seletanud neid soome keele abil.

Ka murdekogumisretkedel kogutud materjali on ta kasutanud eesti ja soome keele võrdlemisel. Märkimisväärne ja üldjoontes õige on ta kirjutis rannikumurde algupärasest. Ta leidis rannikumurdest veel vanemaid jooni kui läänemeresoome aluskeelele ajalooliselt lähemast soome keelest ja järeldas, et rannikumurde vanad vormid ei ole soome mõjud, vaid eesti keele algupärased jooned, mis on seal paremini säilinud kui mujal.

Aastatel 1885–1886 oli Weske Ungaris, kust saatis Õpetatud Eesti Seltsile kirjutisi soome-ugri ühissõnavarast ning eesti ja ungari keele sõnavõrdlusi. Järgmistel aastatel Kaasani ülikoolis uuris ta mari keelt, selgitas mari murdepiire ja kahe mari kirjakeele murdeerinevusi. Samuti võrdles ta omavahel mari ja mordva keelt, nähes seal lähedast keelesugulust.

Weske kõige mahukam uurimus on Kaasani kirjutatud teos soome-ugri, slaavi ja balti keelte laenusuhetest. Weske ei olnud rahul Ahlqvisti ja Castréni pinnaliste sõnavõrdlustega, kuna nad olid Weske meelest pööranud tähelepanu vaid sarnasele väliskujule. Põhjaliku komparativistliku hariduse saanud teadlasena rõhutas Weske häälikuseaduste olulisust keeleteaduslikes uurimustes. Ta lähtus seisukohast, et kogu Põhja-Venemaa on olnud varem soomeugrilise asustusega, ja otsis sealsetest kohanimedest ja muudest sõnadest vanu soomeugri tüvesid. Weske uurimusse on muidugi jäänud suuri lünki, kuna see oli esimene omataoline, aga seal on ka palju väärtuslikku. Tolleaegse keeleteaduse taseme taustal on see tähelepanuväärne uurimus.

Weske suri südamerabandusse Kaasani 1890. Tema teaduslik pärand osutab, et ta tundis huvi nii teoreetiliste kui praktiliste keeleküsimumuste vastu. Ta teoreetilised uurimused on suurema väärtusega. Praktilistes keeleküsimumustes jäid tema ettepanekud enamasti rakendamata, sest ta hoidis kinni keeleajalooliselt põhjendatud ettepanekutest ega tahtnud nõustuda lihtsamate praktiliste lahendustega.

Kirjandus

Alvre, Paul, Mihkel Veske fennougristina. – Keel ja Kirjandus 1993, 1: 1–19.

Hint, Mati, Sada aastat eesti keele foneetikat. – Keel ja Kirjandus 1980, 1: 26–28.

7. Eesti Kirjameeste Selts ja kirjakeele arendamine

7.1. Lähtekohad

Tartu ülikooli juurde oli juba 1838 rajatud teaduslik selts ÕES. Seltsi tegevus oli aga saksakeelne ja see ühendas peaaesjalikult ülikooli õppejõude ja professoreid. 19. sajandi viimase kolmandiku jooksul oli eesti rahvuslik liikumine saavutanud juba sellise taseme, et Eestis oli tekkinud aktiivne emakeelne kultuurielu, mille juhtfiguurideks olid ajalehtede toimetajad, rahvakoolide õpetajad ja eestlastest eestimeelsed pastorid. Aastal 1872 loodi Tartus Eesti Kirjameeste Selts (EKmS), mis seadis eesmärgiks eestikeelse õpetuse ja teaduse (keele, rahvaluule, ajaloo) arendamise. Seltsi esimeheks sai kirikuõpetaja Jakob Hurt. Hurt on eesti kultuuriloos tuntud eeskätt folkloristina ja ühiskonnategelasena. Tema keeleteaduslikku tegevust tuntakse vähem, kuigi ta oli Helsingis väitekirja kaitsnud keeleteaduse doktor ja kuulub koos Mihkel Weske ja Karl August Hermanniga esimeste akadeemilise kraadiga eesti soost keeleteadlaste hulka.

7.2. Jakob Hurt ja ühise kirjakeele taotlemine

Jakob Hurt (1839–1907) oli lõunaestlane. Ta oli juba noorena keelest huvitatud ja kogus oma kodumurde Põlva sõnavara. 1862 pidas ta ÕES-is esimese ettekande Põlva murde onomatopoeetilistest sõnadest. Seltsi juhtkond soovitas teda ka Wiedemannile kui parimat Lõuna-Eesti murdekeele tundjat. Wiedemann kasutas Hurta keelejuhina Lõuna-Eesti murretega tutvumisel. Hurt jätkas

kodumurde kogumist ka pärast ülikooli lõpetamist. Hurt on see mees, kes pani Eestis aluse süstemaatilisele rahvaluulekogumisele. Tuntud üleskutses (1888) rõhutas ta murdeuurimise vajadust ja soovitas panna rahvaluuletekste kirja võimalikult täpselt, nii nagu räägitakse. Tänu tema üleskutsesele ongi rahvaluulearhiivis palju väärtuslikke andmeid 19. sajandi eesti murrete kohta.

Hurda keelekorralduslik tegevus põhines rahvuse mõistel, eesti keele rahvusliku väärtuse tunnetamisel. Rahvuse tunnustena tõstis Hurt esile ühise päritolu ja kodumaa, ühise ajaloo ja traditsiooni ning ühise keele ja kombestiku. Tema selgelt väljendatud eesmärk oli ühtne kirjakeel. Juba kirjameeste seltsi teisel koosolekul kuulutas Jakob Hurt: „Kogu eesti rahval peab olema üks kirjakeel ja üks kirjaviis, nagu see on igal rahval, kes kirjutab ja loeb.” Hurt osales aktiivselt eesti kirjakeelt käsitlevates vaidlustes.

Esimene avalik väitlus sel teemal oli mäletatavasti peetud juba Beiträge veergudel, kui otsiti võimalusi luua kahe kirjakeele baasil ühine eesti kirjakeel. Ligi poolsada aastat hiljem, rahvusliku ärkamise ajal, kerkis ühtse kirjakeele küsimus tähtsaimaks eesmärgiks. Kahe kirjakeele võitlus ei olnud enam aktuaalne, nüüd oli tulipunktis uus kirjaviis, mida Ahrens oli soovitanud juba 1843. Kui sajandi keskel hakkasid ilmuma eestikeelsed ajalehed, tekkis kirjaviisi küsimuses avalik väitlus leheveergudel. Esimene poleemika peeti Friedrich Reinhold Kreutzwaldi algatusel ajalehes Tallorahwa Postimees 1857–1858.

Teine väitlus algas 1864, kui Jakob Hurt avaldas raamatukese „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi”. Selles kirjutab ta eesti keele häälikutest, lühikeste ja pikkade häälikute märkimise reeglitest, andis juhiseid silbitamiseks, suure ja väikese algustähe tarvitamiseks ja pärisnimede õigekirjaks. Raamatu põhiväärtus on selles, et see oli esimene laiadele rahvahulkadele mõeldud eestikeelne ortograafiakäsiraamat uue kirjaviisi õppimiseks. Kuigi see tekitas suure diskussiooni, aitas ta siiski kaasa ettepanekute levitamisele ja kiirendas uue kirjaviisi kasutuselevõttu. Veel kord tõusis vaidlus 1867 ajalehes Eesti Postimees, aga nüüd olid uue kirjaviisi pooldajad selges ülekaalus. Aastakümneid kestnud vaidlus lõppes, kui autoriteetne EKMS tegi 1872 otsuse loobuda täielikult vanast kirjaviisist ja minna üle uuele süsteemile, kus pikad häälikud kirjutatakse kahe tähega, lühikesed ühe tähega.

Vaidlus kirjakeele ühtlustamise ümber ei lõppenud sellega, vaid seati uus eesmärk – tuli ühtlustada ka grammatika. Kirjust ja varieeruvast murdepõhisest keelekasutusest tuli välja arendada normitud kirjakeel, mille reegleid võiks

õpetada koolis ja rakendada tekste kirjutades. Kui Jakob Hurdast sai 1871 Eesti Postimehe lisalehe toimetaja, avaldas ta seal hulga ettepanekuid, mida ta ise kasutas ja ka teistele soovitas. Kirjameeste seltsi juhina sai ta oma ettepanekutele sageli toeks seltsi keeleteoimkonna otsuse.

Hurt oli esimesi, kes käsitles sõnade kokku- ja lahkukirjutamist. Kirjameeste seltsi ettekandes 1878 esitas ta reegliettepanekud, millest mõned kehtivad tänapäevani: ühendverbide lahkukirjutamine (*ära võtma, alla kirjutama*), omastavalise täiendsõna kokku- ja lahkukirjutamine tähendusest lähtudes (*tuuleveski, aga venna raamat*).

Kirjameeste seltsi tegevus oli mitmekülgne ja hõlmas kogu kultuurivaldkonna, aga üheks selle tähtsamaks ülesandeks peeti eesti kirjakeele ühtlustamist ja arendamist. Selts tegutses kogu olemasolu aja ka keelekomisjonina. Esitati soovitusi ja võeti vastu otsuseid normide kohta, mida seltsi väljaannetes ja sedakaudu ka laiemalt kasutama hakati. Üks esimesi otsuseid oli näiteks astmeüldistuse kohta: verbide oleviku 3. pöörde olgu astmevahelduslikes sõnades samas astmes kui teisedki pöörded, seega mitte *nad tahavad, ta lugeb*, vaid *nad tahavad, ta loeb*. Tüüpiline oli, et nii Hurt kui teised esitasid kirjakeele normideks just niisuguseid vorme, nagu nad ise kasutasid ja mida nad subjektiivselt parimaks pidasid. See ei loonud just kõige paremaid eeldusi kokkuleppele jõudmiseks. Kõige rohkem vaieldud küsimusi olid näiteks

- pika *ää* ja *ea*-küsimus (*pää, hää, sääl, pääl* vs. *pea, hea, seal, peal*)
- mitmuse 3. pöörde lõpp tingivas kõneviisis ja lihtminevikus (*annaksid, lugesid* vs. *annaksivad, lugesivad*)
- verbide *ta*-liide umbisikulises tegumoes (*armastud* vs. *armastatud, kirjutakse* vs. *kirjutatakse*)

Põlvast pärit Hurt taotles pikavokaalilistele lõunaeesti vormidele suuremat eluõigust. Ta pooldas küll ühise kirjakeele väljakujundamist Põhja-Eesti keskmurde baasil, aga oli seisukohal, et seda tuleks rikastada lõunaeestilise ainesega. Keelekorralduse alalgi aktiivne Mihkel Weske toetus jäigemalt Põhja-Eesti keskmurdele, mida ta oli uurinud ja mida ta tundis, ega aktsepteerinud sinna teiste murrete segamist. Tema pooldas Põhja-Eestis kasutatavaid diftongilisi vorme.

Päevakorral oli muidki ortograafiaalaseid vaidlusi. Oma väitekirja põhjal hakkas Weske nõudma foneetilisel täpsemal kirjaviisi, mis teeks vahet II ja III välte märkimisel. Kui Hurt läks 1880 Peterburi õpetajaks, sai Weske seltsis

juhtiva positsiooni oma kätte ja jätkas veelgi aktiivsemalt oma ettepanekute propageerimist. Kui omakorda Weske läks viie aasta pärast Ungarisse ja sealt Kaasanisse, hakati tema ettepanekutesse suhtuma kriitilisemalt. Suhteliselt keerulisena ei levinud need ettepanekud eriti ka tegelikku keelekasutusse. Pikkade vaidluste järel otsustati lõpuks loobuda II ja III välte eristamisest mujal kui klusiilide puhul. Selline kirjaviis on tänaseni püsinud.

Keeleteadlasena keskendus Hurt sõnatuletuse küsimustele. Eesti rahvuslased taotlesid 1880. aastatel järjekordselt Tartu ülikooli eesti keele professuuri loomist ja nägid ainsa kandidaadina selle kohale Jakob Hurta. Hurda kandidatuur ei sobinud baltisakslastele ega vene ringkondadele ja professuuri küsimusega hakati venitama. Ettekäändeks toodi, et Hurdal puudub teaduskraad. Hurt asuski intensiivsemalt teadusega tegelema. Nagu selgub tema kirjadest Helsingi ülikooli soome keele professorile August Ahlqvistile, kavatses ta alguses kirjutada väitekirja kogu eesti sõnatuletusest, aga oli töö laiahaardelisuse tõttu sunnitud teemat piirama.

Ta keskendus *ne*-liitelistele sõnadele ja kaitses sel teemal Helsingi ülikoolis saksakeelse väitekirja „Die estnischen Nomina auf *ne*-purum” (1886). Selles analüüsib ta üksikasjalikult *ne*-lõpuliste adjektiivide ja substantiivide arengut eri murretes ja soome keelega võrreldes, toob välja tuletiste tähendusrühmad ja kirjeldab tuletusvõimalusi. Ajaloolise arenguga seoses osutab ta näiteks, et mitmuse osastava *sid*-lõpp (*teesid, aukusid, odasid*) on algselt pärit *ne*-liiteliste sõnade osastavast (*rebas/id*), samuti seostab ta *ste*-lõpulised kohanimed (*Halliste, Jõgeveste*) *ne*-sõnade mitmuse omastavaga.

1902 ilmus veel teinegi tuletusalane uurimus „Eesti sõnadest *line*-lõpuga”. Selles kirjeldatakse *line*-liiteliste adjektiivide ja substantiivide tähendusrühmi ja tuletusvõimalusi, pöörates tähelepanu ka *lik*- ja *line*-liiteliste adjektiivide tähendusvahekorrale. Esimene uurimus oli keeleajalooline ja tänapäeva keele tuletusmalle kirjeldav, teine peab silmas rohkem kirjakeele arendamise ja keelekorralduse eesmärke. Eesti keele professuuri loomise taotlusele vastas ülikooli vene juhtkond sellegipoolest kindla ei.

7.3. Karl August Hermann ja kirjakeele reeglid

Eesti keelt ei uuritud 19. sajandil mitte kuskil ametlikult. Ülikoolis oli küll keeleõpetaja ametikoht, aga oma teaduslike harrastustega võis eesti keele lektor tegelda vaid Eesti Kirjameeste Seltsis. Seal oli kolm keeleteaduse doktorit – Mihkel Weske, Jakob Hurt ja Karl August Hermann, aga nad olid kirjakeele arengu suhtes väga harva ühel arvamusel. Weske esindas Hurdast ja Hermannist erinevat suunda. Saksa päritolu akadeemik Wiedemann, keda paljud pidasid autoriteediks ja kellelt oodati sõltumatut arvamust, pidas end deskriptivistiks. Ta kogus keeleainestikku ja kirjeldas seda, kuid hoidus hinnangutest ega sekkunud vaidlustesse keelekasutuse teemadel.

Karl August Hermann (1851–1909) õppis paar aastat Tartu ülikoolis usuteadust, aga kuulus selle kõrval Mihkel Weske loenguid ja sooritas eksameid keeleteaduslikes ainetes. Katkestanud usuteaduse õpingud, suundus ta 1878. aastal Weske eeskujul Leipzigi ülikooli keeleteadust õppima. Juba 1880. aastal kaitses ta Leipzigi ülikoolis doktoriväitekirja eesti sõnatüvedest ja väldeest („Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit vergleichenden Hinweisen auf das Suomi”). Kolmest keeleteaduse harust (deskriptiivsest, võrdlevast ja ajaloolisest keeleteadusest) peab ta oma väitekirja ajaloolise keeleteaduse põhimõtetest lähtuvaks, kusjuures ajalooline keeleteadus on välja arenenud deskriptiivsest ja võrdlevast keeleteadusest.

Naasnud kodumaale, pühendus ta peamiselt ajakirjanduslikule tegevusele ja oli tuntud muusikategelane. Tema olulisim jälg eesti keeleteaduses on see, et ta avaldas 1884 esimese eestikeelse eesti keele grammatika „Eesti keele Grammatik: Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida. Kirja pannud Dr. K. A. Hermann”. Tõuke sai ta kirjameeste seltsilt, kes 1880 kuulutas välja avaliku konkursi eesti keele grammatika kirjutamiseks. Tähtjaks ei saadud ühtki käsikirja, kuid võistlus ilmselt innustas paljusid keelemehi tööle, nende hulgas Hermannit.

Hermannit grammatika oli mõeldud ühest küljest kooliõpikuks ja teiselt poolt käsiraamatuks kõigile keelehuvilistele. Kuna see oli esimene eestikeelne grammatika, pidi Hermann looma ka grammatikaterminoloogia. Tulemus oli üsna hea, suur osa neist terminitest on eesti grammatikakirjanduses tänaseni kasutusel: käänete nimetused, *ainsus* ja *mitmus*, *häälik*, *kääne* ja *käänamine*, *pööre*

ja pööramine, käändkond ja pöördkond, asesõna, määr sõna, täisminevik ja enne-minevik ja paljud teised.

Hermanni grammatika hõlmab hääliku- ja vormiõpetuse osa. Kuna paar aastat varem oli ilmunud Weske häälikuõpetus, siis selles vallas pole Hermannil palju uut ütelda. Astmevahelduse ja käänamise käsitluses lähtub ta Ahrensis, nii et nimetav kääne või verbi oleviku tüvi on põhivormiks, hoolimata sellest, kas see on nõrgas või tugevas astmes. Ta pole võtnud arvesse Wiedemanni mitme põhi-vormiga süsteemi ega Weske käsitlust, kus põhivormiks on tugevaastmeline tüvi. Hermanni grammatika kinnistas reegli hilisdiftongide kõrgete vokaalide madal-dumisest astmevaheldusega seoses (*lugeda : loen, tuba : toa, viga : vea, süsi : söe*). Põhjalikult on ta kirjeldanud käänamist. Tal on 15 käänat, nende hulgas sihitav (akusatiiv). Käändsõnad on jaotatud kümnesse käändkonda ja need edasi kokku 42 tüüp-konda. Süsteem pole eriti õnnestunud, tüüp-kondi on liiga palju.

Kirjameeste seltsi ja ühtse kirjakeele ideest innustatuna on ta tahtnud kirju-tada normatiivse grammatika, kus on esindatud vaid soovitatavad vormid. Põhi-mõtteks oli õigete ja valede vormide järsk eristamine, mis eeldas paralleelvormide vältimist. Hermann taotles keelesüsteemi lihtsust ja kergesti õpitavust. Ta soovitas ainult *de*-mitmust, pidades *i*-mitmust ebasoovitatavaks. Mitmuse osas-tavas peab ta *sid*-lõpulisilise vorme paremateks kui vokaallõpulisilise (*sõdasid, leppasid, ridasid, sadasid*, mitte *sõdu, leppi, ridu, sadu*). Nendes küsimustes toimus pööre alles 20. sajandi alguskümnenditel seoses keeleuuendusega. On ka selliseid keele-küsimusi, kus Hermanni grammatikat võib pidada pika vaidluse lõppotsuseks, mis tänaseni on jäänud püsima: konsonanttüveliste sõnade sisseütlevas on kinnis-tunud *de*-lõpp (*keelde, juurde, meelde*, mitte *keeles, juures, meele*), alaleütlevas on üldine *le*-lõpp, kuigi kaasrõhulistes silpides on hääldus *-lle* (eranditeks *sulle, mulle, talle*), alalütlevas *l*-lõpp ka ühesilbilistes sõnades (*tal, mul, sul*), olev kääne on teiste käänete sarnaselt omastavatüveline, mitte tugevaastmeline, *s*-lõpulisiliste sõnade tüvi ei muutu käänamisel (*jänese, varese*, mitte *jänekse, varekse*), samuti ei muutu *tu*-liiteliste sõnade tüvi (*õnnetud mehed*, mitte *õnnetumad mehed*). Nendegi reeglite taga on keelesüsteemi lihtsuse ja ühtluse taotlus. Hermann pööras esimesena tähelepanu lühikese ülivõrde vormidele (*suur : suurem : suurim*).

Verbimuutmisel esitab Hermann veel lihtminevik ja tingiva kõneviisi mit-muse 3. pöördes *vad*-lõpu (*tulivad, palusivad, paluksivad*), mis püsis eesti gram-matikas 20. sajandi alguseni. Hermanni grammatika sai suhteliselt hea vastuvõtu,

kuigi ei lõpetanud vaidlusi. Kuna rahvusliku ärkamise ajal oli ka palju muid vaidlusküsimusi, nende hulgas poliitilisi, siis suhtuti ka keeleküsimumustesse sageli „poliitiliselt” – mingi ettepanek sai pooldava või eitava vastuvõtu selle järgi, kes oli ettepaneku esitaja. Väga tihti oli ühel pool Mihkel Weske oma keeleajalooliselt ja foneetiliselt põhjendatud ettepanekutega, teisel pool Jakob Hurt ja Karl August Hermann, kes pidasid olulisemaks tegelikku keelekasutust, murdelist alust ja lihtsust. Kõik olid siiski üksmeelsed selles, et ühtse normitud kirjakeele reegleid on vaja.

Kirjakeele reeglite alastes vaidlustes ja aruteludes osales tollal, 19. sajandi lõpukümnenditel, peale keeleteadlaste ka teisi keelehuvilisi. Vabariiklusena liitis kirjameeste selts mitmesugust rahvast. Seltsi asutajad ja ka keelearutelude juhtivad jõud ei olnud sageli üldse keeleteadlased, vaid praktiliste keeleküsimumuste vastu huvi tundvad mehed – sageli õpetajad, kes igapäevases töös vajasisid reegleid ja norme koolis õpetamiseks ja kasutamiseks. Kuna haritud keeleteadlased, ühelt poolt Hurt ja Hermann, teiselt poolt Weske, esindasid erinevaid koolkondi ja seisukohti ja olid sageli omavahel tülis, siis on mõistetav, et laiemad keelekasutajate hulgad soovisid vähemalt keeleküsimumustes üksmeelt. Seltsi liikmete ja ajalehelugejate enamik ei suutnud jälgida teaduslikke diskussioone, vaid esitas võrdsete õigusega ka oma praktilisi ettepanekuid. Paljudes küsimustes jäigi edaspidise arutelu aluseks hoopis õpetaja Johann Kurriku 1886 seltsis peetud ettekanne ja hiljem ajalehtedes avaldatud kirjakeele reeglite soovituslik loetelu, mille alusel 20. sajandi alguses EKMS-i järglase Eesti Kirjanduse Seltsi ajal lepiti kokku ja võeti vastu tänapäeva eesti kirjakeele reeglid. Aga sinnani oli veel mõni aastakümme aega.

Mihkel Weske lahkumise järel oli Tartu ülikooli eesti keele lektori koht neli aastat täitmata. Vahepeal tegevajakirjanikuna ja muusikategelasena tuntust kogunud Hermann otsustas alustada akadeemilist karjääri. Vajalikud eeldused – teaduskraad, keelealased artiklid ja esimene eesti keele grammatika – olid tal olemas ja 1889 valitigi ta Mihkel Weske järel Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Hermann töötas ülikooli eesti keele lektorina 20 aastat. Sellesse perioodi langes kõige rängem venestamisae, mil ülikooli juhtkond oleks eesti keele lektori koha heameelega koondanud. Alates 1893. aastast tuli loenguid pidada vene keeles. Et oleks piisav hulk registreeritud üliõpilasi, võtsid Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed endale kohustuse käia Hermannil loengutel. Kahtlemata oli sel mõju rahvusmeelsuse kasvatamisele ja hea eesti keele kasutamisele.

Kuigi eesti keele lektori koht oli mõeldud üliõpilastele vaid praktilise keele õpetamiseks, püüdis Hermann jätkata õpetuses Weske liini ning eesti keele grammatika seletamise ja kirjanduse ajaloo kõrval õpetada ka fennougriatika valdkonda kuuluvaid aineid. Teda huvitas võrdlev keeleteadus, rahvaste minevikukontaktid, mille järgi ta püüdis seletada asjaomaste keelte sõnavara ja grammatilisi nähtusi võrreldes. Leipzigi ülikoolis oli ta õppinud kirikuslaavi ja lõunaslaavi keelte kõrval hiina ja jaapani keelt ning pidas nende kohta loenguid ka Tartus. Ühel aastal õpetas ta türgi keele grammatikat võrdlevalt ugri ja altai keeltega, Kohati oli tema mõttekäik üsna lennukas. Keelesugulaste otsimisel jõudis ta välja kaugete idamaa keeltenegi suutnud alati vältida ebateaduslikke otsustusi. Kokkuvõtteid nende keelte kohta loengukursustel esitatud seisukohtadest võib lugeda aastatel 1881–1897 ÕES-i toimetistes ilmunud saksakeelsetest artiklitest. Hiljem õpetas ta eesti kirjakeele ajalugu, eesti ja soome keele võrdlevat grammatikat ja aastal 1891 esimest korda Tartu ülikoolis ka ungari keele grammatikat võrdlevalt teiste ugri keelte omaga. Eesti keele õpetamisel keskendus ta sageli ühele valdkonnale korraga, pidades kursusi eesti foneetikast, etümoloogiast, käänamisest ja pööramisest, süntaksist, samuti eesti kirjakeele ajaloost ja võrdlevast grammatikast.

1896. aastal ilmus Hermannini „Eesti keele Lause-õpetus. Eesti keele grammatika teine jagu”. Erinevalt hääliku- ja sõnaõpetusest pole lauseõpetuse kirjeldus päris esimene, sest 1885. aastal oli jõudnud ilmuda Hans Eineri 15-leheküljeline eestikeelne lauseõpetus, aga Hermannini 81-leheküljeline raamat on tunduvalt põhjalikum. Hermannini terminoloogia on õnnestunud kui Eineril, tänaseni on kasutusel näiteks *täisalus*, *täissihitis*, *liitlause* jmt terminid.

Eesti Keele Instituut avaldas 2001. aastal Urmas Sutropi koostatud kogumiku „Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150”. Kogumik sisaldab Hermannini grammatika ja muid artikleid, samuti artikleid Hermannini kohta ja tema tööde valikbibliograafia.

7.4. Sõnavara ja murded

Kirjakeele reeglid olid vaid üheks kirjameeste seltsi huviobjektiks. Palju diskuteeriti ka sõnavara ümber. Jakob Hurt arutles sõnavara rikastamise teede üle. Ta pooldas laenamist teistest keeltest, eriti soome keelest. Samuti soovitas ta murdesõnade laiemat kasutuselevõttu ja uute sõnade moodustamist tuletusliidete abil.

Ta rõhutas, et keeles on olemas selged sõnamoodustusreeglid, millest tuleb kinni pidada. Ta tõi ka ise kirjakeelde sõnu, nt soome eeskujul moodustatud *alaealine*, *sõnastik*, *laevastik* on Hurda sõnad. Kuna Hurta peeti tolle aja parimaks keeletundjaks, usaldati just temale Wiedemanni sõnaraamatu uue trüki ettevalmistamine ja toimetamine 1893.

Karl August Hermann oli järjekindel purist, kes igal võimalusel propageeris puhaskeeslust. Ta taunis võõrsõnu ega pidanud laenamist sõnavara täiendamise viisina õigeaks, tahtis isegi keelest kõrvaldada ka vanu ammu mугanenud laensõnu (*tiiki* asemel *pala*, *supi* asemel *leem*, *vorsti* asemel *mauk*, *härä* ja *proua* asemel *isand* ja *emand*).

Kirjameeste selts pööras tähelepanu ka eestikeelsele terminoloogiale. Kavanitati oskussõnastike loomist ja nimetati iga eriala jaoks vastutav inimene. Suurematest tulemustest ei või terminoloogia vallas küll rääkida, enamasti piirdus töö plaanide tegemisega. Weske häälikuõpetuse valmimist jälgiti huviga, aga seltsi toimetiste sarja seda siiski ei võetud, peeti küllap liiga erialaseks. 1880 pandi välja auhind eesti keele grammatika kirjutamiseks – ilmselt selle õhutusel kirjutas Hermann oma grammatika, mis ilmus neli aastat hiljem.

Kirjakeele korralduse aluseks peeti murrete uurimist. Lõuna-Eesti murdeid tundis hästi Jakob Hurt, kes soovitas sealt sõnu ka kirjakeelde. Kuna Põhja-Eesti murrete uurijat ei olnud, süvenes neisse Mihkel Weske. Ta sai seltsilt ka rahalist tuge Kesk-Eesti murdekogumisretke jaoks 1878. Eeskätt keskmurdest lähtudes hakkas ta esitama ettepanekuid kirjakeele arendamiseks. Weske oli ka murdeuurijana mitmekülgne. Järgmisel aastal käis ta Lääne-Eestis ja leidis sealt uusi murdejooni. Rahvajuttude kogumikku kirjutas ta sissejuhatuse Ida-Eesti Koda-vere murdest.

Murdeuurimisega seostus ka nimeuurimine. Seltsis arutati nt võõrkeelsete nimede kirjutamist eesti keeles. Hurt noomis vanemaid, kes annavad lapsel selliseid võõrapäraseid peeni nimesid, mida keegi ei oska õigel viisil hääldada. Ta soovitas lihtsaid eesti nimesid. Ta pani pahaks ka seda, et paljud muutsid oma perekonnanime võõrapäraseks ning et uusi kohanimed anti saksapärasena. Ta soovitas lisaks rahvaluulele ja murretele koguda ka kohanimed ning mingil määral andis see ka tulemusi. Ka Weske hakkas kohanimed koguma.

Seltsis peeti ka populaarteaduslikke ettekandeid keelest. Kiideti emakeele ilu ja soovitati selle arengu eest hoolt kanda. Peeti ettekandeid eesti keele ajaloo, keele muutumisest ja arengust, murdejoontest, uuriti kirjakeele ajalugu

ja vanemaid eestikeelseid tekste. Peeti ettekandeid vanadest grammatikatest ja uutest keeleteaduslikest teostest, sedamööda, kuidas neid ilmus (nt Wiedemanni grammatikast, Weske slaavi ja soome-ugri keelte suhteid käsitlevast teosest).

Mingil määral püüti valgustada soome-ugri ja teiste keelte uurimise tulemusi. Mihkel Weske rääkis indoeuroopa keelte hargnemisest ja võrdles seda soome-ugri keelte arenguga. Käsitleti soome-ugri rahvaste algkodu ja hilisema paiknemise probleeme. Soome-ugri rahvaste minevikust rääkisid ka teised peale keeleteadlaste. Teaduslikult olid kõige kõrgemal tasemel Weske ettekanded. Kuigi ka Hurt ja Hermann olid keeleteaduse doktorid, ei olnud see nende ainus ega isegi peamine tegevusala. Ja teoreetiliselt baasilt jäid nad Weskele tugevasti alla.

7.5. Jaan Jõgever ja organisatsioonilised küsimused

1880. aastatel tõusis esile uus keeleuurija **Jaan Jõgever** (1860–1824), kes õppis Tartu ülikoolis võrdlevat keeleteadust ja slaavi keeli ning tegutses aastaid Tartus eesti ja vene keele õpetajana. Kirjameeste seltsiga liitus ta 1881, paar aastat hiljem valiti ta seltsi juhatusse. Ta pidas seltsis mitu ettekannet, käsitledes ilmunud grammatikaid, keelesugulust, vanimaid säilinud eestikeelseid tekste ja enda väljatöötatud käändkondade ja pöördkondade süsteemi. Ta kritiseeris nii Wiedemanni kui Hermannini muutkondade süsteemi ja pidas enda oma palju lihtsamaks. Hiljem esitas ta sellele ka ajaloolisi põhjendusi. Veel olulisemaks tuleb pidada Jõgeveri tööd seltsi jätkamise huvides. Aastatel 1887–1889 seltsi tegevus vähenes, juhatus ega president Hugo Treffner ei tundnud asja vastu erilist huvi. Aastal 1888 sai Jõgever õiguse tegutseda vajaduse korral seltsi presidendi esindajana. Siiski lõpetati seltsi tegevus 1893 aastal sisemiste vastuolude ja reeglite rikkumise tõttu. Palju aastaid püüdis Jõgever saada luba seltsi töö jätkamiseks või uue seltsi asutamiseks.

Aastal 1906 hakkas Jõgever välja andma ajakirja Eesti Kirjandus, kus avaldati nii teaduslikku kui ka ilukirjanduslikku loomingut. Ta ise kirjutas ajakirja 35 artiklit keeleteaduslikest küsimustest, lisaks veel muudel teemadel. Kaks aastat oli Jõgever ajakirja väljaandja ja toimetaja, aga kui 1907 loodi Eesti Kirjanduse Selts, loovutas Jõgever ajakirja seltsile, jäädes ise peatoimetajaks. Eesti Kirjanduse Seltsi

peaülesandeks oli eestikeelse terminoloogia loomine ja õigekeelsussõnaraamatu koostamine. Jõgever osales selles töös aktiivselt.

Aastal 1909 pärast Karl August Hermanni surma valiti Jõgever kolme kandidaadi hulgast Tartu ülikooli järgmiseks eesti keele lektoriks (teised kandidaadid olid Oskar Kallas ja Karl Leetberg). Lektorina jätkas ta traditsioonilisel viisil, õpetades nii eesti keele grammatikat kui eesti kirjanduse ajalugu. Jõgever ise on väitnud, et ta püüdis alati hoida õpilasi kursis uuema keeleteadusliku ja rahvaluule-alase kirjandusega. See ongi rohkem professori kui lektori töö. Eesti iseisvumise järel saigi Jõgeverist 1919 eestikeelse Tartu ülikooli esimene eesti keele professor. Lühikeseks jäänud professuuri jooksul ei jõudnud ta kuigi palju mõjutada eesti keeleteadust. Kuna eesti keele struktuuri ja keekekasutuse õpetus jäi lektori ülesandeks, keskendus Jõgever professorina teaduslikele kursustele: ta õpetas häälikuajalugu, murdeid, keeleteaduse meetodeid ja kirjakeele ajalugu jm. Ise uuris ta vanu tekste ja kirjakeele ajalugu, huvitus häälikuajaloost ja kogus murdeainestikku peamiselt saarte murde alalt. Jõgever kirjutas ka kaheosalise eesti keele õpiku koolidele (1904), mida kasutati veel 1920. aastatelgi.

Kirjandus

- Alvre, Paul**, Tähelepanekuid Jakob Hurda doktoriväitekirjast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 1998: 7–13.
- Kask, Arnold**, Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn, 1984: 141–169.
- Kask, Arnold**, Sada aastat eesti kirjakeele normeerimise algusest. – Keel ja Kirjandus 1972, 6: 346–354.
- Kingisepp, Valve**, Karl August Hermann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. 150 aastat sünnist. – Keel ja Kirjandus 2001, 9: 611–623 ja 10: 704–715.
- Punga, Leili**, Ühe keelemehe tegevusest (125 aastat Jaan Jõgeverit sünnist). – Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, 1987: 12–19.
- Põldmäe, Rudolf**, Eesti Kirjameeste Seltsi taotlustest ja saavutustest. – Keel ja Kirjandus 1974, 10: 597–604.

8. Keeleuuendus. Johannes Aavik

8.1. Lähtekohad

Noore haritlaskonna esiletõus 20. sajandi alguses tõi kaasa uusi suundumusi eestluse ja eesti kultuuri arengus. Tekkis Noor-Eesti rühmitus, mis hakkas püüdlema euroopaliku kultuuri poole, 1906. aastal ilmuma hakanud ajakiri Eesti Kirjandus ja 1907. aastal loodud Eesti Kirjanduse Selts löid pärast ränka venestusaega taas võimaluse avalikuks mõttevahetuseks ja seisukohtade esiletoomiseks. Arutelu kirjakeele üle oli seni olnud teemaks ühe või teise murdejoone ülevõtmine kirjakeelde. Nüüd laienes diskussioon kirjakeele arengusuundi ja arendamise meetodeid hõlmavaks. Uuele haritlaspõlvkonnale, esmajärjekorras kirjanikele sai üha selgemaks, kui oluliselt on eesti keel maha jäänud moodsa kultuuri nõuetest. Keele parandamise vajadust võrreldi taimede ja loomade parandamisega põllumajanduses. Keeleuuendus oli see üldnimetus, mille all mõeldi eesti kirjakeele kiire, mitmekülgse, subjektiivse ja tulemusliku arengu perioodi 20. sajandi esimestel aastakümnetel. Keeleuuendusliikumise rajas ja selle kava töötas välja Johannes Aavik, kes ka kogu keeleuuendusliikumist kogu selle perioodi jooksul juhtis. Teda toetasid keeleteadlased Villem Grünthal, Lauri Kettunen ja Oskar Loorits, rääkimata kirjanikest, kellest paljud, eriti luuletajad kasutasid meelsasti uuendatud keelt.

8.2. Keeleuuenduse põhimõtted

Johannes Aavik (1880–1973) sündis ja käis koolis Saaremaal, kust tuli 1902 õppima Tartu ülikooli, aga siirdus sealt Venemaale ja jätkas mõne aasta pärast

õpinguid Helsingi ülikoolis. Ta lõpetas Helsingi ülikooli 1910 romaani filoloogia ning soome keele ja kirjanduse magistrina. Ülikooliajal oli ta liitunud Noor-Eestiga ja hakanud Noor-Eesti albumites avaldama keeleteaduslikke artikleid. Pärast ülikooli oli ta aasta Jaltas prantsuse keele õpetajaks ja läks seejärel tagasi Saaremaale, kus hakkas tundma huvi eesti keele ja keeleuuenduse vastu. 1911. aasta suvel Kuressaares küpses radikaalse keeleuuenduse kava, mis peale sõnavara pidi hõlmama ka grammatika. Tema hea sõber ja õpingukaaslane Villem Grünthal oli sellal Eesti Kirjanduse peatoimetaja ja hakkas avaldama Aaviku keeleteaduslikke kirjutisi. Varsti hakkasid ilmuma ka Aaviku raamatud.

Aavik seadis eesmärgiks keele uuendamise ehk siis eesti kirjakeele otsustava muutmise. Korralik filoloogiline haridus ja teiste keelte tundmine sünnitasid unistuse arendada eesti keel niisama rikkaks kui vanad kultuurkeeled. Keeleuuenduse tippaeg oli 1912–1924, aga selle mõju nii keelekorralduse teooriale kui ka praktikale on ulatunud palju kaugemale. Kindlasti ei saavutanud keeleuuendus kõiki neid eesmärke, mille kohta on näiteid Aaviku 1930. aastate tõlgetes, aga see pakkus palju ainetikku kirjakeele arendamiseks.

Oma teooria alused avaldas Aavik teoreetilises peateoses „Keeleuuenduse äärmised võimalused” (1924, kirjutatud 1914–1918). Selle järgi ei ole keel üksnes mingi rahva väärtuslik omadus, rahvuslik aare, rahvusliku omapära looja ja parim tunnus, vaid keelt tuleb mõista peamiselt kui inimtegevuse abivahendit, instrumenti, masinat, mille ülesandeks on mõtete väljendamine ja sedakaudu sageli ka esteetilise mõju saavutamine. See ei olnud Aaviku originaalne idee, mitmed 20. sajandi alguse keeleteadlased olid rõhutanud loomulike keelte kui ilma igasuguse kavata, juhuse tahtel tekkinud süsteemide puudulikkust ja olid arvamusel, et keelesse tuleb suhtuda kui instrumenti. Kuna keel on eeskätt vahend, tuleb seda pidevalt täiustada, arendada, parandada kõigi käepäraste vahenditega kuni tehiskelteni välja. Nõnda Aavik ka tegi: ta tõi eesti kirjakeelde hulga materjali rahvakeelest, soome keelest ja teistest võõrkeeltest, moodustas tuletisi ja lõi kunstlikult uusi sõnu, rikastas grammatikat ja jagas stiilinõuandeid.

Keeleuuendusliikumise võib-olla tähtsaimaks tõukejõuks oli püüd keele ilu poole. Aaviku tuntuim loosung oli „Keele kaunima kõlavuse poole”. Ilusaks pidas ta häälikulist kõlavust, lühemust ja rütmi, sõnavara rikkust ja süntaksi painduvust. Uurijate arvates on siin mõjutajateks olnud sakslase Karl Vossleri ja taanlase Otto Jesperseni seisukohad, aga ka Ungari 100 aastat varem läbiviidud keeleuuenduse juhi Ferenc Kazinczy esteetiline põhimõte. Teisteks püüeteks olid

otstarbekus ja omapärasus. Otstarbekuse all pidas Aavik silmas sõnavara ja grammatiliste kategooriate rikkust, keelendite selgust ja täpsust, vähemal määral väljenduse lühidust ja grammatika kergesti õpitavust. Omapärasust taotledes pidas ta oluliseks vanemate häälikuseaduslike vormide eelistamist analoogiavormidele, süntaksi puhastamist tarbetutest võõrapärasustest, võõra struktuuriga sõnade asendamist võimaluse korral omasõnadega. Rahvusliku omapärana pidas Aavik silmas soomeugrilisust ega näinud siin vahet eesti ja soome keele vahel.

8.3. Sõnavara rikastamine

Kõige paremini tuntakse Aaviku saavutusi eesti keele sõnavara rikastajana. Aavik pidas sõnavara keele kõige olulisemaks ja konkreetsemaks osaks – selle rikkus või puudujäägid määravad keele väärtuse või väärtusetuse. Aavik oli veendunud, et eesti keel sellisena, nagu see sajandi alguses oli, ei olnud enam võimeline täitma talle seatud nõudmisi ja ülesandeid, kuna eesti keele sõnavara oli vaene, vajalike mõistete ja asjade tähistamiseks ei olnud piisavalt sõnu. Ei olnud vajalikul hulgal oskussõnu ja sageli oli puudu ka tavalisi, igapäevaseid sõnu.

Sõnavara võis Aaviku arvates kasvatada kahel viisil: moodustada uusi tuletisi ja liitsõnu või hankida uusi juursõnu. Oma uuendustöö alguses moodustas ta tavapäraseid tuletisi ja liitsõnu: *aur* > *aurik*, *välja* > *väljendama*, *päevakord*. Hiljem seadsid keeleuendajad eesmärgiks asendada võimalikult palju tuletisi ja liitsõnu tüvisõnadega, kuna pidasid liitsõnu liiga pikaks ja tuletisi liiga raskeks, kui samast tüvest on kasutusel liiga palju häälikuliselt koostiselt sarnaseid sõnu. Selle all kannataks keele kõla ja see tekitaks segadust. Väljenduse lühendamise skaala oli järgmine: (1) lause asemel fraas; (2) fraasi asemel liitsõna; (3) liitsõna asemel tuletis; (4) tuletise asemel tüvisõna. Nt *täht*, *millel on saba* > *sabaga täht* > *saba-täht* > *komeet*; *võõrsil käia* > *külastada*, *kokku saada* > *kohtuda*, *laiali laguneda* > *levida*.

Parimaks sõnavara rikastamise viisiks pidas Aavik uute tüvede hankimist teistest keeltest. Saksa või vene keele liiga suurt mõju Aavik ei kartnud. Sõna päritolul ei olnud põhimõttelist tähtsust, olulisim oli sõna häälikuline sobivus keelde. Soome keele paigutas Aavik sõnavara allikana samale astmele eesti murretega: see oli tema meelest foneetiliselt, leksikaalselt ja grammatiliselt eesti keelele niisama lähedane kui murded, aga oli rikkalikum ja haritum keel kui eesti keel. Helsingi

ülikoolis õppinud Aavikul olid head eeldused soome keelest laenamiseks, ta oskas hästi soome keelt ja tundis soome keeleteadust.

Soome laensõnade esimene kõrgeraadiol oli olnud juba aastatel 1880–1885. Sellest alates on eesti keeles kasutusel nt sõnad *aine, algupärane, eri, eritlema, esimees, lause, lähetama, näidend, näitlema, osakond, pabe, teeskleva, tehas, toimetaja, ülikool, üliõpilane* jt. Aavik lõi esimesena selge ja põhjendatud üldkäsitluse soome laensõnade osast ja tähtsusest eesti keele sõnavara rikastajana. Samuti esitas ta 1912 esimese süstemaatilise ja üksikasjaliku laensõnade ja laenamisvõimaluste terviküsteemi, mida ta aastate jooksul korduvalt täiendas ja varieeris. Ta ise oli tootlikumaid laenuettepanekute tegijaid: Huno Rätsepa (1981) andmetel pakkus ta ise üle 800 laensõna, suurema osa aastatel 1912–1920. Ta oli ka väsimatu soome laensõnade soovitaja ja propageerija. Keeleteadlasena mõistis ta soome keelest laenamise piiranguid ja tingimusi ja on neid ka oma kirjutistes esile toonud. Laenamise tingimuseks pidas Aavik laensõna vajalikkust: see pidi rikastama eesti keelt uue tähendusega või tähendusvarjundiga. Sõna pidi sobima eesti keele hääldussüsteemiga, aga see ei tohtinud meenutada liiga palju mõnda juba olemasolevat sõna. Ei võinud laenata selliseid sõnu, mis olid eesti keeles juba tuntud mõnes teises tähenduses. Ei võinud laenata ka selliseid sõnu, mis häälikulise kohandamise järel oleks kõlanud inetult. Soome keelest laenatud tuletistel pidi olema eesti keelde sobiv tuletusliide, kuna keelde pole võimalik tuua tundmatuid liiteid.

Tuletiste laenamise kõrval püüdis Aavik algusest peale täiendada ja arendada eesti keele oma sõnamoodustussüsteemi, kasutades selleski sageli eeskujuks soome keele malle. Ta soovitas näiteks *us*-liiteliste abstraktsete nimisõnade süstemaatilist moodustust *kas-*, *line-*, *lik*-liitelistest omadussõnadest (*viljakas* > *viljakus*, *jutukas* > *jutukus*, *aineline* > *aineliskus*, *hingeline* > *hingeliskus*, *sõbralik* > *sõbralikkus*, *teaduslik* > *teaduslikkus*), *v*-kesksõnadest (*kalduvus*, *arusaadavus*) ja *tu*-liitelistest omadussõnadest (*surematuus*, *arusaamatus*, *lõpatus*). Ta soovitas ka asendada *tus*-tuletised lihtsamate *us*-tuletistega (*argus* pro *argtus*, *halbus* pro *halbtus*). Soome keele eeskujul arendas Aavik eesti keeles välja *u*-liiteliste refleksiivsete ja passiivsete verbide tuletussüsteemi (*kattuma*, *mattuma*, *käänduma*). Aastal 1920 avaldas ta eri raamatu *u*-liiteliste verbide moodustamisest. Ta taas-elustas ja soovitas kirjakeelde ka mitmeid teisi liiteid nagu *-skele*, *-ele*, *-abta*, *-ldasa*, *-mus*, *-tus*, *-ard*, *-nd*, *-tar*. Osa neist oli laenatud soome keelest, teiste puhul oli kasutusvaldkonna laiendamiseks kasutatud soome malle. Aavik soovitas

lühemaid tuletisi *mine*-tuletiste asemele (*küsimus* pro *küsimine*, *nõue* pro *nõudmine*, *tagasitulek* pro *tagasitulemine*, *pöörang* pro *pööramine*), *ne*-tuletisi *line*-tuletiste asemele (*omapärane* pro *omapäraline*), *matu*-liiteliste omadussõnade kasutamist ka nimisõnadena (*tundmatu*, *tänamatu*) ja selgitas *lik*- ja *line*-liiteliste omadussõnade moodustusreegleid.

Huno Rätsepa (1981) andmetel on Aaviku soovitatud umbes 250-st soome tüvisõnast keelde püsima jäänud 60 ümber: *aldis*, *anuma*, *haldama*, *hetk*, *juhm*, *raev*, *reibas*, *säilima*, *sünge*. On selge, et tundmatud tüvisõnad juurduvad keeles halvemini kui tuletised. Soome keelele ja mõnele eesti murdele ühiseid sõnaettepanekuid on Aaviku soovitude hulgas u 50: näiteks on nende hulgas *haju*-*ma*, *lebama*, *loobuma*, *orb*, *rivi*, *säästma*, *taotlema*, *varustama*. Lisaks soovitas Aavik u 500 tuletuslaenu (sõna, mis on moodustatud soome eeskuju järgi eesti oma tüvest ja liitest) ja neist pooled on jäänud kirjakeelde püsima, nt *hajameelne*, *innukas*, *keelduma*, *kummaline*, *käituma*, *lausung*, *mõtiskelu*, *püstitama*, *tootma*, *tõlgitsema*. Huno Rätsepa arvutuste järgi on nüüdisest kirjakeeles umbes 800 soome laensõna, millest Aaviku tooduid on umbes 40%.

Aavik ei piirdunud laenamise ja sõnamoodustusega. Ta arendas välja oma tehissõnade loomemeetodi, mis on mingis mõttes maailma ulatuseski ainulaadne. Ta moodustas vokaalidest ja konsonantidest suhteliselt vabalt uusi häälikuliselt sobivaid kunstlikke sõnu, mida keeles tuntakse tehissõnade nime all. Aavik pidas keelt vahendiks, mida võib vajaduse järgi muuta. Tehissõnu luues kasutas ta kolme meetodit.

- (1) Kombineerimismeetod – häälikuid vabalt kombineerides püüdis Aavik luua sõnale sellise struktuuri, millel oleks ilus kõla ja mida oleks kerge hääldada. Ta püüdis arvestada ka häälikute ja häälikurühmade võimalikke tähendusassotsiatsioone. Kõige edukamaks on nendest häälikukombinatsioonidest osutunud *veenma*. See levis kiiresti ja sellest tekkis mitmeid tuletisi: *veenduma*, *veendumus*.
- (2) Muundusmeetod – uus sõna moodustatakse mingi teise (sageli võõrkeelse) sõna häälikkoostist sobivalt muutes: *siiras* (< pr *sincere*), *ese* (< sm *esine*), *laup* (< vn *lob*), *lünk* (< sks *Lücke*), *relv* (< revolver), mõrv (< sks *Mord*), range (< sks *streng*), *reetma* (< sks *verraten*), *evima* (< ingl *have*).
- (3) Koondusmeetod – uus sõna moodustatakse eri sõnade osi kokku pannes. Seda meetodit on laiemaltki kasutatud, nii on moodustatud nt inglise *smog* (*smoke* + *fog*) ja selle eeskujul eesti *sudu* (*suits* + *udu*), vn *kolhoos*,

sovhoos, komsomol jt. Aaviku selletaolistest ettepanekutest on keelde jäänud nt *välmina* (< *välja mõtlema*), *selmet* (< *selle asemel et*), *tõik* (< *tõsi + seik*), *eede* (< *ettepanek*), *süüme* (< *südametunnistus*), *muide* (*muidugi + sm muuten*).

Aavik on soovitanud ja propageerinud u 350 tehissõna, millest tänaseni on kirja-keelde jäänud Huno Rätsepa andmetel u 30.

8.4. Grammatika mitmekesistamine

Aavik kui sõnade looja ja sõnavara rikastaja on nii üldiselt tuntud, et sageli samastataksegi keeleuendus sõnavaratööga. Aga väga tähelepanuväärne on olnud Aaviku roll ka eesti grammatikasüsteemi täiendaja ja rikastajana. Muutuste ja täienduste eesmärgiks oli enamasti saada kasutusse lühemaid, paindlikumaid ja ka ilusamaid vorme. Näiteks võime Aavikule tänulikud olla järgmiste eesti keeleõpetuse tänaseks tavapärase vormide eest.

- (1) Lühike *i*-mitmus. Eesti kirjakeeles oli kaua valitsev põhjaeestiline *de*-mitmus (*huvitavatele raamatutele, suurtes metsades*). Aaviku algatusel hakkas kirjakeeles levima ja arenes ka lõunaeestiline *i*-mitmus (*huvitavaile raamatutele, suuris metsis*). Teatud sõnatüüpides on sellest saanud tavaline, neutraalne ja võrdlemisi üldine *de*-mitmuse paralleelvorm, teistes sõnatüüpides kasutatakse *i*-mitmust eeskätt stiilivõttena, nt luulekeeles.
- (2) Vokaallõpuline mitmuse osastav (*sõpru, õunu, lehti, loomi, linde, õnnelikke*) on samuti lõunaeestiline joon, mis tänu Aavikule levis sõnatüüpides, kus varem oli esinenud vaid põhjaeestiline *sid*-lõpuline osastav (*sõprasad, õunasid, lehtesid, loomasid, lindusid, õnnelikkusid*). Tänapäeva eesti keeles on vokaallõpuline mitmuse osastav kahesilbilistest sõnadest üldlevinud ja *sid*-lõpp mõjub arhailisena – seda kasutatakse eeskätt sõnatüüpides, milles vokaallõpp pole võimalik.
- (3) Varem üldise *sse*-lõpulise sisseütleva kõrvale (*majasse, talusse, porisse, kivisse, esimesesse inimesesse*) levis kahesilbilistes sõnades lühem nn geminaatillatiiv (*majja, tallu, porri, kivvi, esimesse inimesse*).

- (4) Analüütilise *kõige*-ülivõrde kõrvale (*kõige kaunim, kõige sügavam, kõige suurem*) soovitas Aavik soomepärasest lühikest ülivõrret (*kauneim, sügavam, suurim*). Seegi on nüüdisest keeles üldine.
- (5) Oleva käände vorm, mis oli olnud kasutusel vanas kirjakeeles, oli 20. sajandi alguseks peaaegu ununenud. Keeleuuenduse ajal sai olev käände uuesti kõik käändevormi õigused ja kinnistus ka selle omastavatüveline moodustus analoogiliselt kõigi teiste käänetega (*sepana, lesena, tundena*).
- (6) Ka vana, vaid mõnes fraasis säilinud instruktiivi e viisiütleva käände kasutus laienes (*avasui, lehvivi hõlmu, värisevi käsi*).
- (7) Verbimorfoloogia valdkonnas esitas Aavik samuti mitmeid uuendusi. Kirjakeeles on mõnel määral tänaseni kasutusel tingiva ja kaudse kõneviisi täismineviku sünteetiline vorm (*olnuksin, võinuksime, olnuvat*). Üsna populaarne on Aaviku soovitatud *maks*-vorm (*ma*-tegevusnime saav käände): *tegime kõik võimaliku päästmaks teda sellest raskest olukorrast*.

Kõik Aaviku ettepanekud muidugi kasutusse ei läinud, vähemalt mitte üldlevinutena. Näiteks lühemad kesksõnavormid *kirjutand, saand, oodat, kirjutet* esinevad tänaseni aeg-ajalt mõne noore radikaalse luuletaja keelekasutuses, samuti *y* traditsioonilise *ü* asemel. Neid ei ole unustatud, aga kirjakeelde ja ühiskeelde need ettepanekud ei juurdunud.

Aaviku ja tema kaasaja kohta üldiselt kasutatav termin keeleuuendus ei tähenda sõna-sõnalt uut keelt, vaid see kuulub ühe osana keelekorraldusse, kirjakeele arendamise perioodi. Suur osa kasutusse tulnud ettepanekuid ei olnud täiesti uued väljamõeldised, vaid pigem parandused ja reeglid, millel oli keeles olemas mingi alus. Sellist keelekorraldust võib nimetada uuenduseks ehk selles mõttes, et parandusettepanekuid tuli lühikese aja jooksul tavalult palju. Keel uueneb ikka, kõik keeled uuenevad pidevalt, aga harilikult käib see aeglaselt, vähehaaval ja peaaegu märkamatu. Eesti keele uuendusaegne areng oli kiire ja intensiivne. Keele grammatilist süsteemi on tunduvalt raskem muuta, parandada ja täiendada kui sõnavara. Uut sõna on mingi mõiste tähistamiseks vaja, keeles on lünk, mille täitmist oodatakse. Grammatikas selliseid auke otseselt ei ole, grammatika on alati täielik ja mingil määral konservatiivsem ja püsivam kui sõnavara. Grammatikasüsteemi täiendamine ja muutmine nõuab erilist lingvistilist annet. Ja seda Aavikul kahtlemata oli.

8.5. Õigekeelsus ja keelekasutus

Johannes Aaviku keelekorraldusliku ja keelehooldelise töö tulemused on kogutud aastal 1936 ilmunud raamatusse „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika”. Teos on omapärane „vigade grammatika” – ainekite käsitlemisel on lähtutud vigasest ja ebasoovitavast keelekasutusest, mida kommenteeritakse ja mille asemele soovitatakse paremaid, sobivamaid väljendusviise ja vorme. Tegemist on praktilisi vajadusi silmas pidava keelekasutuse käsiraamatuga, kuid samal ajal on raamatus mitme grammatikavaldkonna süstemaatiline analüüs, kõige rohkem vormiõpetuse osas (välte, astmevaheldus, käänamine ja pööramine, sõnamoodustus), aga ka õigekirjutuses. Keelekäsiraamat on kohati subjektiivne, poleemiline ja kriitiline, mitte kindlate objektiivsete reeglite kogum, nagu grammatika ootuspäraselt on. Aaviku raamat võeti vastu kui praktiline õigekeelsuse käsiraamat, keelehoolderaamat, kust leiab palju huvitavat ka tänane lugeja.

Aaviku käsiraamat on ka stiiliõpetuse ja paindliku keelekasutuse õpik, kus õpetatakse märkama väljendusviiside tõlgendusvõimalusi ja stiilivarjundeid. Aavik pidas eesti lause sõnajärjestust saksamõjuliseks ja esitas reeglid selle eestipärastamiseks. Ta selgitas sihitisereegleid, lauselühendite moodustamise ja kasutamise reegleid, soovitas osaluse ja osaõeldistäite kasutamist, täpsustas ühildumis- ja sõltumusreegleid, õpetas tihendama lauset ja vabanema ülemäärastest sõnadest (tarbetutest asesõnadest, rõhutavatest kaas- ja määrsõnadest). Paljudele ühendverbidele pakkus Aavik ühesõnalist asendust: *laiali ajama – hajutama, ette kuulutama – ennustama, hukka mõistma – taunima, tagasi tulema – naasma* jne. Samal ajal ta rõhutas, et lause tihendamine ei tohi häirida mõtteselgust, loogilisust ja mõistetavust. Tema raamatus on mitmeid hoiatavaid näiteid, kus tihendamine toob kasu asemel kahju.

Põhjalik on Aaviku käsiraamatu sõnamoodustuspeatükk. Selles on esitatud 52 käandsõnaliidet, 9 verbiliidet ja 15 määrsõnaliidet, nende tähendused ja kasutusreeglid. Kuigi Aavik eelistas tüvisõnu tuletistele ja liitsõnadele, pidas ta rikast ja paindlikku tuletussüsteemi keele väärtuslikuks omaduseks, mida on põhjust arendada ja kasutada. Küll oli ta vastu liialdustele ja tema meelest nn ametlik keelekasutus liialdas tuletiste kasutamisega. Tarbekeele ja ametikeele suurim mõjutaja Eestis oli tollal Johannes Voldemar Veski, kelle ideaaliks oli reeglipärasus ja süstemaatilisus. Veskil oli soov kujundada tuletiste abil keele sõnamoodustusest lünkadeta reeglipärane süsteem, kus oleks võimalikult vähe

kattumisi ja erandeid. Aavik ei kiitnud seda heaks. Vaidlused trükisõnas nende kahe mehe vahel olid tavalised. Üks ägedamaid vaidlusküsimusi oli *tus-* ja *tis-* lõpuliste tuletiste kasutamine. Ka omadussõnaliidete *-lik*, *-line* ja *-ne* kasutuses olid Aavik ja Veski sageli eriarvamusel.

Aavik moodustas ka ise sõnu ning pakkus keelde uusi tuletisi. Vähemalt ühel korral tuli tal hoiatada enda pakutud võimaluse liigagara kasutamise eest. Verbi-liide *-u*, mida Aavik oli soovitanud süstemaatiliseks kasutamiseks, sai tõeliseks moeväljenduseks ja laiendas oma piire, nii et Aavik oli sunnitud sõna võtma liialdamise vastu. Oma käsiraamatus seletab ta sihilise ja sihitu verbi vastandlikkust ja peab *u*-tuletist tarbetuks, kui vastandlikkust ei ole: *seisatama*, *minestama*, *talvitama*, *liigatama*, *vältama*, *kestma*, *kostma*, *sööstma* või kui verb on *i*-liiteline (*i* on *u* eesvokaalne vaste, seega sama sufiks): *säilima*, *süttima*, *ühtima*, *sööbima*.

Ortograafiaküsimustest peatub Aavik pikemalt ühendverbide kokku- ja lahkukirjutamisel, taunides liigset kokkukirjutamist, samuti suure ja väikese algustähe kasutamisel, soovitades kirjutada kohanime ka täiendina alati suure tähega, välja arvatud mõnes erandjuhul. Aavik oli esimesi, kes kahtles 1920ndatel vastuvõetud reeglis, et kõiki perekonnanimesid käänataks nagu üldnimesid, ja soovitas piiranguid, mis üldjoontes kehtivad sellisena praegugi.

1926.–1933. aastani töötas Aavik Tartu ülikooli eesti keele lektorina, sealt alates eradotsendina. Ülikoolis luges Aavik praktilise eesti keele süstemaatilist kursust, kusjuures ta tutvustas üliõpilastele lähemalt ka keeleuuendeid ja viimasel ajal tarvitusele võetud uusi sõnu. Selle kõrval oli tal loenguid ka rahvaluulest ja rahvusliku liikumise aja kirjandusest.

1944. aastal põgenes Aavik koos perekonnaga Rootsi, kus tegeles peamiselt tõlkimisega, kuid avaldas ka hulga artikleid eesti õigekeelsusest.

Kirjandus

Kindlam, Ester, Tähtsaim rahvuskultuuriline aare. Johannes Aaviku õigekeelsuslikke töökspidamisi. – Kirjakeel 1983. Tallinn, 1983: 38–51.

Raag, Virve, The Effects of Planned Change on Estonian Morphology. Uppsala 1998.

Rätsep, Huno, Johannes Aavik ja soome laenud. – Keel ja Kirjandus 1981, 5: 289–296.

Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn, 1971.

9. Kirjakeele ja oskuskeele korraldus. Johannes Voldemar Veski

9.1. Lähtekohad

Johannes Aaviku mõtted ja ettepanekud tekitasid ägedaid vaidlusi. Nooremad kirjanikud hakkasid üha üldisemalt omaks võtma keeleuuenduse põhimõtteid, vanemate hulgas oli ka keeleuuenduse vastaseid. Ka igapäevane keelekasutus muutus aeglaselt. Järgnevatel aastatel sai üha selgemaks, et eesti keelemehed jagunesid kolme rühma:

- (1) Johannes Aaviku ja Villem Grünthali juhitud keeleuuenduslik suund, kelle arvates tuli keelt rikastada laenulise materjaliga ja kõigi võimalike võtetega;
- (2) Jaan Jõgeveri ja Karl Leetbergi juhitud konservatiivne suund, kes suhtus uuendustesse väga ettevaatlikult ja leppis nendega vaid äärmisel juhul;
- (3) Johannes Voldemar Veski juhitud korralduslik suund, kes nägi samuti keele arendamise vajadust, aga soovis ehitada sellest korraldusliku süsteemi ja uskus, et kõik keele arendamiseks vajalik leidub keeles endas (murded, tuletusliited).

Johannes Voldemar Veski (1873–1968) oli eesti kirjakeele arenguloos eriline isiksus. Ta oli keeleteaduses iseõppija, aga on jäänud eesti kirjakeele ajalukku asendamatu terminoloogina ja eesti kirjakeele korraldajana, sõnaraamatutegijana, ajakirjade Eesti Kirjandus ja Eesti Keel toimetajana, Tartu ülikooli eesti keele lektori ja professorina, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuna.

9.2. Organiseerimistöö

Veski oli juba kooliajal huvitatud eesti keelest ja selle ortograafiast. Ta oli teistest parem keeleoskaja ja nii jäi juba rahvakooliajal tema ülesandeks käsikirjalise õpilaslehe keeleline korrektuur. Ta jätkas õpinguid Tartus Treffneri gümnaasiumis. Seal tollal eesti keelt ei õpetatud, aga Veski huvi keelte vastu viis selleni, et temast sai sama kooli ladina ja saksa keele õpetaja. Ta õppis kaks aastat Tartu ülikoolis loodusteadusi, aga kuulas samal ajal tollaegse eesti keele lektori Karl August Hermanniga eesti keele loenguid, kogus ja saatis 1898 Hurdale 360 Wiedemanni sõnaraamatust puuduvat sõna ja läks aastal 1900 kord kuus ilmuva Rahva Lõbu-Lehe keeleteimetajaks. Seal hakkas ta avaldama ka oma artikleid, millest tähelepandevaim oli kriitiline artikkel Hermanniga üldise teadusteraamatu ehk entsüklopeedia esimese osa kohta. Veski kritiseeris entsüklopeedia oskussõnu ja keelekasutust laiemaltki. Tekkis poleemika, millest on näha, et Veski nõudis keelelt rahvapärasust, loogilist selgust ja mõistetavust. Eriti teadustekstis pidi olema täpne terminite kasutamisega.

Nendest seisukohtadest pidas Veski kinni ka hilisemas keelelises tegevuses. Aastal 1901 kutsuti Veski Tallinna uue ajalehe Teataja toimetussektetäriks ja keeleteimetajaks. Koos Eduard Vildega arutles ta lehe keelekasutuse üle. Nad otsustasid, et Tallinna lehena peab Teataja kasutama rohkem Põhja-Eesti keelejooni. Igapäevane toimetustöö sundis Veskit süvenema keelekõnnumustesse ja nii kujunesid välja tema keelelised põhimõtted. Kui Teataja 1905 kinni pandi, jätkas Veski keeleteimetaja tööd teistes Tallinna lehtedes. Keelekõnnumustega tegeles ta aktiivsemalt, kui oli 1907–1914 Eestimaa Rahvahariduse Seltsi kirjandusosakonna esimeheks. Seal tekkis 1907 mõte, et tuleks korraldada ühine koosolek Tartus toimiva Eesti Kirjanduse Seltsiga kirjakeele normide ühtlustamiseks. Materjali aruteluks saadi ajalehtede kirjust ja kõikuvast keelekasutusest.

Esimene kahe seltsi keelemeeste ühine kogunemine oli 1908 neutraalsel pinnal – Kesk-Eestis Tapal, kuhu tuli kummastki seltsist kuus inimest. Enne üksikõnnumuste juurde asumist räägiti kirjakeele korraldamise põhimõtetest, lähtekohaks E. N. Setälä teos „Oikeakielisyydestä suomen kielen käytäntöön katsoen”. Soome eeskujudele toetudes oldi seisukohal, et vastuvõetavad vormid peavad olema tegelikult kasutusel, rahvale mõistetavad ja otstarbekad. Samast koosolekust kirjutas hiljem ka Jaan Jõgever, kelle sõnul otsustati arvestada (1) keeleajalugu, (2) murdeid ja rahvapärast kõnekeelt, (3) keeleväljendite otstarbekust.

Keelekonverentsidest alates on otstarbekohasuse printsiip olnud Veski tähtsaim õigekeelsuspõhimõte. Järgmised keelekonverentsid peeti 1909 Tartus, 1910 Tallinnas ja 1911 Tartus. Konverentsidest osavõtjad mõistsid, et eesti keel on kultuurkeeltega võrreldes vaesem ja ebakindlam ja et kirjakeel vajab vormistiku ja sõnavara ühtlustamist ja rikastamist. Konverentside otsustega püüti eeskätt ühtlustada kirjakeele kasutust, leppida kokku ortograafia, hääldamise ja vormiõpetuse reeglites ja normides, kuna kõik nägid selle vajadust kooli, ajakirjanduse ja igapäevase keelekasutuse jaoks. Keelekonverentside otsused avaldas trükkis J. V. Veski, kes oli ainuke kõigist koosolekuist osavõtnud isik. Otsused ilmusid 1912 pealkirja all „Eesti kirjakeele reeglid”. Veski mõistis, et keelekonverentsid täidavad oma ülesande juhul, kui kõik keelekasutajad tunnistavad ja aktsepteerivad nende otsuseid. Aga nii ei juhtunud. Kohe esimese kokkutuleku järel kuulutas Noor-Eesti juhtfiguur, luuletaja Gustav Suits, et luulele ei või määrata norme ja luuletajad kavatsevad jätkata senist tava ja kasutada edaspidigi lõunaeesilisi keelevorme. Vahetult pärast keelekonverentsi 1912 hakkas Noor-Eestisse kuuluv Johannes Aavik propageerima keeleuuendust, rõhutades keele esteetilisi omadusi ja keelekasutaja loovust.

9.3. Keelekorralduse põhimõtted ja Eesti Kirjanduse Selts

Veski ei jäänud keeleuuenduse suhtes ükskõikseks. Ta oli keelekorraldustöös võtnud algusest peale lähtekohaks teatud põhimõtted ja püüdnud nende põhjal välja töötada konkreetseid keelelisi vaatepunkte. Oma arusaama kirjakeele arendamisest esitas ta 1913 artiklis „Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest”. Keel on tema meelest võrreldav areneva ja muutuva elusorganismiga, kus ei ole kohta järskudel revolutsioonilistel hüpetel. Veski rõhutas keelekorralduse põhimõttena otstarbekohasust, selgust ja reeglipärasust ning seadis selle keele ilust ja rahvapärasusest ettepoole. Otstarbekus tähendas ratsionaalsele Veskile eelkõige süsteemsust, järjekindlust ja loogilisust. Kirjakeelde sobivateks pidas ta vaid selliseid norme, mis moodustavad selge süsteemi. Selles asjas oli ta eriarvamusel mitme kolleegiga, kelle meelest süsteem ei olnud nii oluline kui rahva tegelik keelekasutus ja ühiskeelsus. Eesti kirjakeele arenguliinid on ka hiljem liikunud

nende kahe põhimõtte vahelises pingeväljas. On püütud võtta arvesse ühelt poolt üldist keelekasutust, teiselt poolt reeglite lihtsust ja kergust.

Kui Aavik võrdles keelt instrumendiga, mis vajab tehniku osavat kätt, siis Veskile oli keelekorraldaja eeskätt aednik. Ta nägi keeles elavat organismi, mis areneb ja heidab kasvades endast ära mittevajalikuks muutunud osad, aga rikastubsamal ajal uute aineosade ja mõistetega ning saavutab suurema väljendusrikkuse.

Nagu Aavik, nii pidas ka Veski tähtsaks eesti keele arendamist, et see rahuldaks areneva elu nõudmisi. Aga kui Aavik pidas silmas eelkõige kunsti ja ilukirjanduse keele nõudmisi, siis Veskile oli keel ennekõike informatsiooni, hariduse, teaduse vahend, tarbekeel. Aavikut ei huvitanud keele rikastamiseks sobiva ainese päritolu, Veski aga uskus, et arenguks vajaminev aines on peidus keeles eneses, seda tuleb vaid eesmärgipäraselt arendada.

Oma seisukohti sai Veski hakata ellu viima aastal 1914, kui ta tuli Tallinnast tagasi Tartusse Eesti Kirjanduse Seltsi teadussekretäriks ja liitus õigekeelsussõnaraamatut kavandava töörühmaga. Kohe keelekonverentside järel, aastal 1910 oli Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond otsustanud, et on aeg koostada õigekirjutuse käsiraamat ja sõnaraamat. Sõnaraamatu käsikiri oli Veski saabudes valmis *s*-täheni. Järgmisel aastal sai käsikiri valmis ning Veski hakkas seda toimetama ja täiendama. Sõnaraamatu õigekeelsusallikaks olid keelekonverentside otsused, aga osa asju muudeti sõnaraamatu tegemise käigus. Raamatust pealkirjaga „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” sai esimene eesti õigekeelsussõnaraamat (150 lk, 20 000 sõna ja tuletist). Liitsõnu selles ei ole, sõnade tähendusi ei selgitata, näidatakse vaid sõnade kirjpilt ja muutmine. Töö tehti ära rühmatööna aastatel 1910–1918. Käsikiri arutati sõna-sõnalt läbi Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonna koosolekutel, millest võttis osa 15 inimest, kaasa arvatud aja-järgu tähtsaimad keelemehed Jaan Jõgever, Johannes Voldemar Veski, Johannes Aavik ja Villem Grünthal. Sõnaraamatu valmimiseks kulus 167 koosolekut.

Sõnaraamat ilmus 1918. Vastuvõtt oli pooldav, sest keelekasutus ei olnud aastate jooksul ühtlustunud, vaid vastupidi, muutunud eriti kirjuks. Noored sulemehed vaatasid üha enam Euroopa poole, võtsid kasutusele võõrsõnu, soome laensõnu, tundmatuid väljendeid ja eripäraseid grammatilisi vorme. Keeleuuendus oli saanud oma poolele suurema osa eesti noortest kirjanikest. Aaviku kirjutised, uued ettepanekud, kõned ja nooreestlaste ilukirjanduslikud tööd pakkusid vanemale põlvkonnale palju ainet hukkamõistmiseks. Kõige ägedam keeleuuenduse

vastane oli Karl Leetberg. Rahulikumalt ja asjalikumalt vaatlus Aaviku uuendusi Jaan Jõgever, aga ka tema oli arvamusel, et Aaviku poolt rõhutatud iluprintsiip on väga ebamäärane ja subjektiivne. Jõgever ise tõstis järjekordselt esile otstarbekust ja oli seda meelt, et uuendusi on küll vaja, aga need peaksid võimalikult vähe erinema üldisest keelekasutusest ja peaksid sobima olemasolevasse süsteemi. Johannes Voldemar Veski suhtus asjasse erinevalt. Ta oli keeleuuenduslastega samal arvamusel selles, et eesti keele sõnavara on vaene. Aga ta rõhutas, et ainus õige allikas sõnavara rikastamiseks on murded, rahvakeel. Sealt tuleb otsida sünonüüme ja võtta kirjakeelde uusi sõnu. Ka oskussõnavara tuleb täiendada eelkõige murdesõnade ja uute tuletiste abil ja alles seejärel hakata laenama väljastpoolt. Tavalised keelekasutajad ei suutnud segases olukorras orienteeruda. Ilukirjanduse keel võttis uuendused kiiremini omaks, tarbekeel ja igapäevakeel muutusid aeglasemalt. Aastateks 1917–1918 kasvasid erinevused väga suureks. Sellises olukorras oli õigekirjutussõnaraamat väga oodatud ja müüdi läbi paari kuuga.

Kohe hakati Eesti Kirjanduse Seltsis ette valmistama uustrükki. Parandus- ja täiendustööd anti Veskile. Aga käsikirja maht kasvas üha ja 1925 ilmus alles selle esimene osa. Aastatel 1925–1937 ilmus kokku kolm osa pealkirjaga „Eesti õigekeelsuse sõnaraamat”. Neist kaks osa oli kirjutanud Veski, viimase, kolmanda osa koostas Elmar Muuk. Ainestik oli kogutud paljudest allikatest: sõnaraamatutest, kirjandusest, murretest; palju oli võõrsõnu, samuti Veski moodustatud tuletisi.

Kõik ei olnud Veski keelekorraldustööga siiski rahul. Veskil oli palju teisigi töid ja sõnaraamat ei edenenu nii kiiresti, kui oli oodatud. Seetõttu anti 1933 välja üheosaline „Väike õigekeelsuse sõnaraamat”. Selle toimetaja **Elmar Muuk** (1901–1941) pidas oluliseks tegelikku keeletarvitust ja selle tendentse. Ta taotles ühist, üldtunnustatud kirjakeelt ja püüdis ühendada Veski, Aaviku ja ühiskeelsust rõhutanud professor Saareste suunda. Seetõttu palus ta sageli kirjanduse seltsi keeletoimkonnalt seisukohti ja norme vaidlusalustes küsimustes. Tarve sellise sõnastiku järele oli nii suur, et järgmise viie aasta jooksul avaldati sellest kuus kordustrükki. Õigekeelsussõnaraamatut toetasid ka keelelised käsiraamatud. 1923. aastal ilmunud Oskar Looritsa keeleõpetus oli keeleuuenduslik ega arvestanud kuigi palju keeletoimkonna otsustega. Eelmised grammatikad olid aga vananenud ega suutnud enam rahuldada tegelikke tarbeid. „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu” seisukohti silmas pidav Elmar Muugi „Eesti keeleõpetus” (1927) sai positiivse vastuvõtu osaliseks. Sellest avaldati ka lühem väljaanne koolidele,

„Lühike eesti keeleõpetus” (1927), millest järgneva kümne aasta jooksul anti välja kaheksa trükki. 1927. aastast hakati Eesti rahvakoolides haridusministeeriumi otsusel õpetama normitud kirjakeelt.

1930. aastate jooksul eesti keeletarvitus ühtlustus ja stabiliseerus. Aastakümne lõpus esitas Arnold Kask ülevaate selle kohta, missuguses suunas kirjakeel on arenenud ja kuidas ning millal on normitud keel maksvusele pääsenud. Ainestikuna kasutas ta ajakirja Looming, sest see ajakiri jättis oma kaastööliste keele alal teatava vabaduse. Kase andmetel on 1923. aastal Loomingus avaldatud luuletustest normitud keeles 9, rahvaluulekeeles 1, Lõuna-Eesti murdes 5 ja uuenduslikus keeles 33, seega on normitud keeles kirjutatud 18% ja uuenduslikus keeles 68%. Kümme aastat hiljem on vahekord veidi teistsugune. 1933. a on normitud keeles 49 luuletust, uuenduslikus 98 ja Lõuna-Eesti murdes 4. Seega on normitud keeles 32%, uuenduslikus 64%. 1938. aasta kolme esimese numbril põhjal on pilt veelgi muutunud: uuenduslikus keeles on luuletusi ainult 6, normitud keeles 22, Lõuna-Eesti murdes 4. Normitud keeles on seega kirjutatud 68%, uuenduslikus keeles ainult 18% luuletustest.

Proosavormis kirjutatud tööde puhul on see arengusuund veelgi ilmekamalt märgatav. 1923 oli normitud keeles kirjutatud 36 proosatööd (neistki 10 tõlget) ja uuenduslikus keeles 38 tööd. Seega oli ka proosa alal ülekaal uuenduslikus keeles kirjutatud töödel. 1933 oli normitud keeles kirjutatud 110 artiklit, novelli, arvustust, uuenduslikus keeles aga ainult 44 (s.o 28%). 1938. aasta Loomingu numbris oli aga 54 normitud keeles avaldatud kirjutist ja ainult 3 uuendusliku keele sugemeid sisaldavat arvustust. Järele olid jäänud seega ainult mõned üksikud, kes polnud veel loobunud omal ajal soovitatud uuenduste tarvitamisest. Võib siis järeldada, et EKS-i keelekorralduslikud püüded kandsid vilja ja Eesti Vabariigi lõpuaastateks jõuti välja enam-vähem kindlaks kujunenud ühtlase kirjakeeleni.

Veski ei olnud alati rahul EKS-i keeletoimkonna otsustega ja avaldas nende kohta kriitilisi artikleid ja seletusi. Üha rohkem pidas ta oluliseks valikulist süsteemsust, korraldas keelt reeglipäraseks ja hoidus eranditest. Keele arendamist reeglipärasuse ja süsteemsuse suunas pidas Veski tähtsaks just otstarbekuse seisukohalt. Liigset reeglipärasust kritiseeris Tartu ülikooli eesti keele professor Andrus Saareste, kelle meelest selline süstematiseerimine teeb kahju kirjakeele traditsioonidele ja sõdib ühiskeele vastu.

Veski vastas oma artiklis, et ta ei või anda täielikku vabadust keelekasutajate subjektiivsetele väljendusvõimalustele, sest muidu hakkaks igaüks kasutama keelt omamoodi. Üldkeel ja kirjakeel peavad olema kõigi inimeste üldise omavahealise arusaamise vahendajaks ja seepärast on kirjakeele normeerimine vältimatu. Et tulemus ei oleks juhuslik, püüdis Veski jälle kord panna kirja need põhimõtted, millest keelekorralduses võib ja tuleb lähtuda. Need on ennekõike otstarbekus ja reeglipärasus, mida Veski on algusest peale au sees hoidnud. Hiljem tõusis üha tähtsamale kohale süstemaatilise suunitluse nõue. Veski tahtis panna kokku „kauni ehitise” ja hakkas üha rohkem kasutama loodusteaduslikku aretamisõigust, püüdes muuta ja kõrvaldada keelest kõike seda, mis ei olnud reeglipärane. Oskuskeele korraldamisel on selline otsustavus omal kohal, ja nii ongi Veski suurimad teened just oskuskeelekorralduses.

9.4. Oskussõnavara arendamine

20. sajandi alguses puudusid oskussõnastikud peaaegu täiesti. Polnud võimalust teaduslikku kirjandust eesti keeles kirjutada, sest puudus teaduse keel. Oskussõnade puudust tunti teravalt esimestes emakeelsetes koolides ja populaarteaduslike tööde kirjutamisel. Oskussõnade saamiseks pöördui EKS-i poole. Ja nii ilmusid juba enne iseseisvust EKS-i kaasabil mitu oskussõnastikku, nagu „Matematika sõnastik” 1909, „Maateaduse sõnastik” 1911, „Keemia sõnastik” 1914, „Kodumaa taimed I” 1918.

Eriti intensiivseks muutus tegevus oskussõnastike alal Eesti iseseisvuse ajal. Kui lektor Jaan Jõgever määrati 1919 Tartu ülikooli eesti keele professoriks, kutsuti eesti keele lektoriks Johannes Voldemar Veski. Ülikool avas ukseid Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolina ja õpetuskeeleks sai eesti keel. Õpetust ja teadustööd raskendas see, et eestikeelset erialasõnavara ja eestikeelset teadust ei olnud õigupoolest olemas. Ülikooli õppejõud hakkasid eesti keele lektori Veski abil ja juhatusel välja töötama oma eriala terminoloogiaid. Kuu aega pärast ülikooli avamist loodi esimene oskuskeelekomisjon ja järgmiste kuude jooksul tuli neid juurde: zoologia, geograafia, matemaatika, õigusteadus, kehakultuur ja filosoofia olid esimesed oskuskeelekomisjonid. Eriala teadlaste ja professorite kõrval kuulus kõikide nende komisjonide koosseisu ka Veski. Töö käis tavaliselt nii, et iga rühmaliige esitas oma kitsa eriala terminid, nende sobivust ja keelekuju arutati

üheskoos ja eesti keelest puuduvatele terminitele püüti Veski juhatusel leida sobiv eesti vaste. Mõnikord, aga harvem kasutati ka teist meetodit: aluseks võeti mingi võõrkeelne erialasõnastik ja hakati *a*-tähest pihta.

Järgmistel aastatel lisandus uusi oskuskeelekomisjone, nt 1921 keemia, agroomia, botaanika; 1922 arstiteadus ja metsandus jne. Komisjoni esimeheks oli alati vastava teadusala autoriteetne professor. Töö kestis palju aastaid, isegi aastakümneid. Koostöö kõiki tulemusi ei ole tänaseni avaldatud, aga üldjuhul püüti kokkulepitud sõnavara avaldada terminoloogiasõnastikuna. Aastaks 1940 oli ilmunud kokku 36 oskussõnastikku, suur osa neist ülikooli vastava ala õppejõudude ja Veski koostööna. Mitmed suured sõnaraamatud ei jõudnud ilmuda, aga ülikooli õppejõud hakkasid komisjonides kokkulepitud termineid kasutama õppetöös ja Veski paigutas suure osa neist oma õigekeelsussõnaraamatusse.

Paljudest tollal väljatöötatud terminitest on tänaseks saanud igapäevased üldkeele sõnad. Nt arstiteaduses *haigla, ravi, ravila, valk, toime, nakkus, lahkamine*, geograafias *maak, kivim, pinnas, elamu, asula, rohtla, puit, väljak*, õigusteaduses *hagi, kehtima, sõltuma*, teistelt aladelt veel *juhend, juhis, liiklema, loendama, ühik* jne.

Veski töötas aastakümneid ülikoolis eesti oskuskeelte loomise ja ühtlustamise vallas. On paljuski Veski teene, et kõikidel teadusaladel on meil isenesestmõistetavalt olemas eestikeelne terminoloogia. Tänapäeval on teadusalade kiire arengu tõttu vaja üha uusi erialasõnastikke. Veski näitas ja õpetas oma tööga ka järgmistele põlvkondadele, milliste keeleliste vahenditega uusi termineid võib luua ja kuidas probleeme lahendada.

Oma sõnalist loomingut tutvustas Veski ise üsna vähe. On teada, mida otsustati neil koosolekutel, millest Veski osa võttis, aga missugused neist sõnadest on otseselt Veski moodustatud, ei ole teada. Täpne dokumenteeritud info on mõnekümne sõna kohta, aga tema osavõtul moodustatud oskuskeelendeid on kümneid tuhandeid. Eesti ühiskeeles kohanenud Veski loodud sõnu on praeguste teadmiste järgi paarsada. Veskil ei olnud ka terminoloogia alal lähedasi õpilasi, kes oleksid tema töömeetodit detailselt tundnud.

Algusest peale soosis Veski murdesõnade kasutust oskussõnavara allikana. Ta ise hankis murdesõnu peamiselt Wiedemanni sõnaraamatust ja oma kodumurdest. Neist allikatest leidis ta uusi tüvisõnu, mõnikord ka liiteid, mille tähendust ja kasutust ta vajadust mööda muutis või laiendas või täpsustas. Näiteks *nakkama* on *hakkama*-verbi lõunaeesti vaste, mille Veski võttis kasutusele külgehakkava

haiguse tähistamiseks; *sõltuma* on aga pärit murdesõnast *sõltus*, mis tähendab aasa, trippi, millest nt mantel varna riputati. Murdelise päritoluga on ka näiteks *kulles, nügiline, rõdu, rase, lõiv, kõnnumaa, tuusik* jt.

Veski kõige tulemuslikumaks tegevuseks on peetud sõnamoodustust, nii tuletamist kui liitsõnamoodustust. Oluline on see põhimõtteline seik, et Veskil õnnestus taaselustada ja uuesti kasutusele võtta varem ebaproduktiivseid, vaid mõnes üksikus murdesõnas tuntud tuletusliiteid. Nt Lõuna-Eestis tuntakse ülestuhnitud maa tähenduses sõnu *songermaa, songermu*. Veski eraldas sealt *mu*-liite ja moodustas sõnad *elamu, valamu, varamu, pühamu*. Samuti arendas ta produktiivseks liited *-el* (*väänel* eeskujul *kompel, tundel, hoidel*), *-as* (*kõblas, pinnas, meelas*), *-m* (*ajam, kivim, hõljum, kahjum, kasum, ravim*), *-e* : *-me* (*jube : juhtme, mōode : mōōtme*).

Paljud Veski tuletised on tänaseks muutunud erialaterminitest üsna tavalisteks ühiskeele sõnadeks, nagu denominaalsed nimisõnad *õisik, istik, pimik, toimik, uluk, väljak, märkmik, võistkond, rohtla, taimla, asula, haigla, kanala, sigala, jäljend, paljand, majand*; deverbaalsed nimisõnad *lööve, raie, toime, näriline, sidur, lülitati, mahuti, pibusti, valuvaigisti, eritis, käitis, seos, veos*; pöördtuletised *ajend, eelis, ravi*; omadussõnad *meelas, tehis, lookjas, sulgjas, pärilik, loomne, taimne*; tegusõnad *keevitama, kiiritama, kuivendama, kõrguma, loendama, relvitustama, tarbima*.

Liitsõnamoodustuses hakkas just Veski teadlikumalt ja sihipärasemalt vahet tegema nominatiivse ja genitiivse liitumise vahel (nominatiivse vahendinimetusega *aurküite, vesijahutus, elektersoojendus*), samuti kasutas ta oskuslikult *s*-tüvelist liitumist (*vallaslaps, kinnisvara, ühiselamu, sunnismaisus, karusnahk, vääriskivi*), moodustas verbaalse esiosaga liitsõnu (*siirdistutama, taandarenema, iminapp, liikandaken*) ja adverbiaalse esiosaga liitsõnu (*hulgimüük, jaekaubandus*).

Veski ei eitanud ka tehissõnu, vaid pidas ka täiesti uute tüvisõnade kunstlikku loomist üheks keele rikastamise teeks. Veski enda tehistüved on enamasti loodud küll mõne olemasoleva tüve eeskujul, st muundusmeetodil: *maak, puit, valk, kehtima*.

Veski ei kirjutanud kunagi terviklikku grammatikat ega ulatuslikumaid erialaseid töid. Tema seisukohti ja vaateid võib õppida tundma sõnaraamatutest. Üksikküsimustest on ta kirjutanud arvukalt artikleid, millest osa on koondatud kogumikku „Johannes Voldemar Veski keelelisi töid” (1958). Aga Veski pidas ka aastakümneid loenguid Tartu ülikoolis ja esitas oma keelelisi seisukohti suuliselt.

Veski alustas lektoritööd 1920, kui professoriks oli äsja ametisse nimetatud Jaan Jõgever. Lektorina oli Veski ülesandeks tänapäeva eesti kirjakeele struktuuri õpetamine ja eesti keele õpetus välismaalastele. Veski pidas igal aastal kaks semestrit kestvat grammatikakursust 4 tundi nädalas (3 t loengut + 1 t harjutusi). Sügissemestril oli kavas hääliku- ja vormiõpetus, kevadsemestril tuletusõpetus ja lauseõpetus. Tolleaegne üliõpilane oli harilikult murdekeelne ja enamik sellest, mida Veski oma loengutel käsitles, oli talle üsna tundmatu.

Veski jäi lektori kohalt pensionile 1938, kui sai 65 aastat vanaks, aga ta jätkas õpetamist tunnitasuise õppejõuna. Kui sügisel 1944 oli sõjajärgsesse Tartusse jäänud vaid kaks filoloogiaosakonna õppejõudu (Paul Ariste, Arnold Kask), kutsuti Veski uuesti õpetama. Ta õpetas jälle tänapäeva eesti keelt, sõnavaraõpetust ja hiljem terminoloogiakursust. Ta oli ka mitme ülikooli toimetiste sarja keeletoimetaja ja aastani 1955 eesti keele kateedri (õppetooli) juhataja, kuni Arnold Kask kaitses doktoriväitekirja ja võis kandideerida professoriks.

Kirjandus

- Centum. (Johannes Voldemar Veski 100. sünniaastapäeva tähistades Keele ja Kirjanduse Instituut, Emakeele Selts). Tallinn, 1974.
- Kask, Arnold**, Tänapäeva kirjakeele kujunemisteedelt. Mõningaid jooni EKS-i keelelisest tegevusest. – Eesti Keel 1938, 5: 241–256.
- Kull, Rein**, J. V. Veski ja markantne terminilooming. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn, 1987: 19–41.
- Rätsep, Huno**, J. V. Veski ja tänapäev. – Keel ja Kirjandus 1973, 6: 366–368.

10. Eesti keele uurimine Tartu ülikoolis 1920.–1930. aastatel

10.1. Lähtekohad

Rahvusteaduste olukord enne Eesti iseseisvusaega ei olnud kiita. Esimene tulemusi andnud huvilaine sündis küll juba 19. sajandi alguses Rosenplänteri ja tema mõttekaaslaste väljaantud Beiträge (1813–1832) ajal. Veidi hiljem (1838) rajasid keele ja rahvaluule vastu huvi tundvad estofiilid Õpetatud Eesti Seltsi, kus lõi kaasa ka mõningaid eestlasi (Faehlmann, Jürgenson jt), aga selts muutus kiiresti saksameelseks ja lakkas tegutsemast 20. sajandi alguses. Eesti hariduse ja teaduse (keel, rahvaluule, ajalugu) nimel uljalt alustanud, pelgalt eestlasi ühendav Eesti Kirjameeste Selts (1872–1893) lõpetas tülidega ja lakkas tegutsemast venestamisperioodi algul ja mõjul. Pooleli jäänud töö jätkus alles aastal 1907 rajatud Eesti Kirjanduse Seltsis. Seltsis loodi erialade toimkonnad ja osa neist (keel, ajalugu) hakkasid arendama tööd rahvusteaduste alal. Jaan Jõgeveri ajakirjast Eesti Kirjandus (loodud 1906) sai nende teadusalade perioodiline väljaanne.

Vanas Tartu ülikoolis ei olnud nende alade uurimiseks või õpetamiseks ühtki ametikohta, välja arvatud praktilise eesti keele lektor. Sama Vene tsaaririigi koosseisu kuulunud Helsingi ülikool sai soome keele ja kirjanduse professori ametikoha aastal 1851, Tartus püüdsid eesti keele professuuri loomiseks samme astuda nii Mihkel Weske kui Karl August Hermann, Jakob Hurt ei varjanud, et kaitses eesti keele alal Helsingis doktoriväitekirja just professorikoha lootuses. Aga Tartu ülikooli saksa-, hiljem venemeelne juhtkond ei pidanud vajalikuks rahvusteaduste professuuri loomist. Ülikool oli rahvusteaduste alal kõrvalseisja ja kui mõni õppejõud ka tundis huvi nende alade vastu, siis see oli tema vaba aja

harrastus. Seetõttu oli kogu tegevus rahvusteaduste vallas peamiselt amatöörlik (mõnede eranditega). Sellistes oludes ei võinud eestlastest teadlaste arv olla kuigi suur. Keeleuurijatest saab nimetada Leipzigi doktoriväitekirja kaitsnud Mihkel Wesket ja Karl August Hermanni ning Helsingi ülikoolist keeleteaduse doktori kraadi saanud Jakob Hurta, aga nemad olid Eesti iseseisvumise ajaks juba kõik surnud. Eesti rahvusteaduste alal olid 19. sajandil muulased ettevalmistuse ja töövõimaluste suhtes tihtigi palju soodsamates tingimustes, mistõttu muulaste osa eesti rahvusteaduste tolleaegses arendamises ei saa pidada väheseks, kui meenutada kas või Ferdinand Johann Wiedemanni, Lauri Kettuse, Heikki Ojansuu tegevust. Eesti iseseisvudes olid ennast keeleuurijatena mingil määral näidanud õigupoolest vaid Tartu ülikooli eesti keele lektor Jaan Jõgever ja Helsingi ülikoolis õppiv Andrus Saareste. Jõgever oli õppinud võrdlevat keeleteadust ning vene keelt ja kirjandust Tartu ülikoolis, Saareste tuli Eesti iseseisvudes Helsingi ülikoolist üle Tartu ülikooli ja lõpetas selle 1921.

10.2. Eesti keele uurimine eesti ülikoolis

1919. aasta lõpus sai Tartu ülikoolist Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. Õpetuskeeleks ja teaduskeeleks sai eesti keel. Eesti noortele sai võimalikuks õppida emakeeles peainena eesti keelt, kirjandust, rahvaluulet, rahvateadust, ajalugu ja soome-ugri keeli, saada gümnaasiumiõpetaja kutse ning kaitsta doktoriväitekirja. Ülikooliseaduse esimene paragrahv viitab rahvuslike teaduste asendi ja osatähtsuse muutumisele iseseisvas Eestis, seades ülikooli üheks tähtsamaks ülesandeks Eesti elu käsitleva teaduse edendamise. Ülikooli algpäevil loodi filosoofiateaduskonnas rahvusteaduste uurimiseks ja õpetamiseks üheksa professori- ja dotsendikohta, lisaks veel neli praktilisemate ülesannetega lektorikohta. 1930. aastatel lisandusid neile mitmed eradotsendid ja abiõppejõud. Alates 1920. aastast tekkis ülikooli juurde mitmeid rahvusteaduste uurimise instituute (kabinette) ja akadeemilisi, peamiselt õppejõududest ja üliõpilastest koosnevaid teaduslikke ühinguid – keeleteaduse alal näiteks Akadeemiline Emakeele Selts, foneetikalaboratorium ja Eesti Keele Arhiiv. Ka 1912. aastast tegevuseta seisnud Õpetatud Eesti Selts hakkas aastal 1919 värskendatud jõududega uuesti tegutsema, keskendudes Eesti-kesksetele teemadele.

Kasvava uurijatepere teaduslike teoste ja kirjutiste avaldamiseks ei piisanud iseseisvuseelsetest publitseerimisvõimalustest. Olemasolevad väljaanded (Õpetatud Eesti Seltsi toimetised ja aastaraamatud, ajakiri Eesti Kirjandus) hakkasid ilmuma korrapärasemalt ja suurema mahuga. Juurde tuli uusi eriajakirju ja väljaandesarju, nagu ajakiri Eesti Keel (aastast 1922), aga ka Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised, Eesti Keele Arhiivi toimetised, Tartu ülikooli toimetiste B-seeria jm.

Eesti keele ja sugulaskeelte uurimine sai Eestis püsivamalt juurduda alles ümberkorraldatud Tartu ülikoolis, milles algaastal 1919 asutati kolm vastavat professuuri koos lektoraatidega ja mille juures elustus vana Õpetatud Eesti Selts ning tekkis Akadeemiline Emakeele Selts. Esimeseks eesti keele professori kohusetäitjaks valitud **Jaan Jõgever** ei jõudnud eesti keele uurimisele kuigi palju mõju avaldada. Ta pidas loenguid murretest, häälikuloost ja kirjakeele ajaloost, kogus oma kodukoha Saaremaa murret, pidas sel teemal mõned ettekanded ja avaldas mõne artikli. Kui erakorraline professor Jõgever 1924. aastal kinnitati korraliseks professoriks, siis nimetati kriitiliselt tema teadustööde referatiivsust ja seal esinevaid vigu. Jõgeveri surma järel tema teaduslikust pärandist ülevaate teinud Andrus Saareste leidis, et Jõgeveri murdematerjalide kogu on siiski tuntava väärtusega teadusliku töö tegijatele ülikoolis ja väärib säilitamist.

Lähemaid sugulaskeeli kutsuti Helsingist õpetama **Lauri Kettunen**, kes valiti läänemeresoome keelte professoriks. Kui Tartu ülikool hakkas õpetama ja teadust tegema eesti keeles, ei olnud piisavalt professoritasemel õppejõude ja Tartusse kutsuti mitmeid soome professoreid. Neil oli kergem eesti keel ära õppida kui sakslastel või venelastel, kes seni professorikohti olid täitnud. Kettunen oskas eesti keelt hästi juba Tartusse tülles, ta oli sajandi algul põhjalikult eesti murdeid uurinud ja palju Eestis viibinud. Kettunen töötas Tartu ülikooli professorina kuni aastani 1925, siis läks ta tagasi Helsingisse. Läänemeresoome keelte professoriks sai tema järel **Julius Mägiste** (1900–1978) ja äsja loodud uurali keelte professuuri täitis **Julius Mark** (1890–1959).

Eesti keele professoriks valiti samal 1925. aastal **Andrus Saareste** (1892–1964), kes töötas sel kohal kogu sõjaeelse aja kuni aastani 1941. Eesti keele uurimise põhiülesandeks peeti sel perioodil võimalikult täielikku murdekogumist ja säilitamist ning ajaloolis-võrdlevat analüüsi. Andrus Saareste tundis erilist huvi murrete sõnavara vastu. Tollal oli Tartuski eeskujuks Helsingi ülikooli soome keele professori E. N. Setälä aastal 1896 esitatud suurte sõnaraamatute

kava – tuli koostada murdesõnaraamat, tänapäeva keele sõnaraamat, vana kirja-keele sõnaraamat ja etümoloogiline sõnaraamat (sõnade päritolu ja vasted teistes soome-ugri keeltes). 1920. aastal loodud Akadeemilise Emakeele Seltsi ülesandeks jäi murdesõnaraamatu koostamine, aga seltsi esimees Andrus Saareste ise oli rohkem huvitatud mõistelisest sõnaraamatust.

1930. aastate algul liitusid murdeuurijatega **Mihkel Toomse** (1905–1986), kellest sai Emakeele Seltsi murdekogude hooldaja ja Kirde-Eesti rannikumurde uurija, ning **Paul Ariste** (1904–1990), kes töötas ülikoolis assistendina ja kogus suviti Hiiumaa murdeainestikku. Doktorikraadini jõudis Paul Ariste 1939. aastal, tema väitekiri „Hiiu murrete häälikud” on tänini ühe murde häälduse põhjalikumaid foneetilisi analüüse. Toomse avaldas Akadeemilise Emakeele Seltsi ja Eesti Keele Arhiivi toimetiste sarjades paar artiklit Kirde-Eesti rannikumurdest, aga doktoriväitekirjana kaitses 1941 aastal murdemorfoloogiat käsitleva uurimuse „Eesti *ta-*, *tä-*verbide konsonantsest liitumisest”. Erinevalt Saarestest oli Toomse koos sugulaskeelte professorite Mägiste ja Margiga võrdlev-ajaloolise meetodi pooldaja ja järgis murdeuurimises soome murdeuurijate ja Lauri Kettuse suunda. Sellel pinnal tekkis Eesti Vabariigi lõpuaastatel konfliktsituatsioon, mis kümnevahetuse ühiskondlik-poliitiliste segaduste õhkkonnas veelgi võimendusid.

Eesti sõnavara teaduslikku tundmist viisid edasi uurimused laensõnadest ja keelekontaktidest. Paul Ariste uuris rootsi ja alamsaksa laensõnu eesti murretes. Ta on osutanud ka eesti keeles üsna haruldase päritoluga laensõnadele lapi keelest, mustlaskeelest, heebrea keelest. Peeter Arumaa avaldas kirjutisi läti laenudest eesti keeles ja eesti-läti keelelistest suhetest. Sõnavara etümoloogiatega tegeles ka Julius Mägiste, kes avaldas näiteks 1930. aastatel uurimusi eesti ja kreevinite keelelistest kokkupuudetest, läänemeresoome keelte kassinimetustest ja laeneprefiksitest ning lühemaid etümoloogilisi märkmeid. Tema arvukates läänemeresoome keelte ajalugu ja arengut käsitlevates uurimustes on rikkalikult eesti keelt puudutavat ainekku. Villem Ernitsal valmis käsikiri eesti laensõnadest slaavi keeltes, eriti eestivene murretes.

Ülikooli foneetikalaborist sai kõige otsesemat kasu Paul Ariste, kes pärast magistrakraadi saamist sai Tartu ülikoolilt stipendiumi, mille varal ta uuris katselist foneetikat Helsingi ja Hamburgi ülikoolis. Naasnud Eestisse, sai Paul Ariste 1933. aastal ülikoolis assistendiks, pidas loenguid foneetikast ja juhendas katselise foneetika praktikume. Ka kutsus ta talviti oma Hiiumaa keelejuhte Tartusse, kus tegi nendega foneetikalaboratooriumis katseid. Nõnda valmis

doktoriväitekirja „Hiiu murrete häälikud”, mida ta kaitses 1939. aasta kevadel. Selle kõrval uuris Ariste juba siis ka sugulaskeeli, avaldades näiteks vadja tekste ja uurides foneetikalaboris vadja švaaga seotud probleeme.

Lauseehitust püüdis üksikasjalikult kirjeldada läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen, kes 1924 avaldas 100-leheküljelise uurimuse „Lauseliikmed eesti keeles”, mis oli üks väheseid kaasaegse keele kirjeldusi Tartu ülikoolis. **Rein Nurkse** kirjutas eesti kongruentsist (1937), **Villem Grünthal** (1885–1942) sai Helsingis valmis väitekirja läänemeresoome keelte nominatiivobjektist (1941).

Üks suuremaid sõnaraamatuprojekte 1920.–1930. aastate Eestis oli õigekeelsussõnaraamat. See oli Eesti Kirjanduse Seltsi suurtöö. Käsikirja koostas suuremalt jaolt ülikooli eesti keele lektor Johannes Voldemar Veski. Selles sisaldus suur hulk uusi termineid ülikooliõpetuse ja eestikeelse teaduse tarbeks. Nagu teada, laenati eesti ühiskeelde neil aastatel väga palju sõnu soome keelest, eriti keeleuuendusliikumise mõjul. Eesti teaduskeele väljakujundamisel ja arendamisel oli soome keele mõju väike, õigupoolest peaaegu olematu. Veski pooldas oma murdesõnu ja tuletisi ning hoidus soome mallidest.

Kaasaegse keele uurimine oli Tartu ülikoolis vähene ja peaaegselt korraldatav laadi, parimaks näiteks teise eesti keele lektori (hiljem dotsendi) Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika”. Aavik tuli Saaremaalt Tartusse ülikooli eesti keele lektoriks 1926, kui keeleuuenduse kurv oli juba langes (1927 hakati eesti koolides haridusministeeriumi otsusel õpetama normitud kirjakeelt). Tema tööks oli õpetada praktilist eesti keelt ja ta hakkas kohe kavandama õigekeelsusõpiku koostamist, mis ilmus 1936.

Kaks Tartu ülikooli eesti keele lektorit osalesid mõlemad aktiivselt eesti kirjakeele arendamisel, aga nad esindasid erinevaid suundi. Veski otsis kirjakeele arendamise teid ja võimalusi keelest endast, Aavik pooldas julgelt teiste keelte kasutamist ja laenamist. Aavik lähtus kirjakeele kui kultuurikeele üldisematest vajadustest, eriti ilukirjanduskeele kultiveerimise huvidest ja haritlaste väljendustarbest. Veski oma järjepidevas, aastakümneid kestnud sõnavaraalases tegevuses oli aga seotud oskuskeele hoopis konkreetsemate vajadustega. Professoritest suhtus Jaan Jõgeveri keele muutmisse ettevaatlikult, keskendudes peamiselt igapäevakeelele ja selleks sobis senine eesti keel tema meelest hästi. Keele reeglid toimivad Jõgeveri meelest kõige paremini puhtas rahvakeeles, kus pole võõraste keelte mõjusid. Sellel põhines ka tema võrdlemisi eitav suhtumine keeleuuendusse, ta pidas seda rohkem Aaviku eralõbuks. Ka Kettunen

sekkus eesti kirjakeele arenguvaidlustesse ja avaldas isegi raamatu keeleuenduse kohta (1919). Tema suhtus keeleuendusse positiivselt, aga kritiseeris mõningaid Aaviku ekstravagantsusi ja äärmuslikke ettepanekuid. Saareste võttis harva sõna kirjakeele arendamise teemal, aga oma harvades sõnavõttudes rõhutas ta kirjakeele arendamise teoreetilisi põhimõtteid ja suhtus kriitiliselt subjektiivsetest isiklikest huvidest sõltuvasse keelekorraldusse.

10.3. Keeleajaloo uurimine Tartu ülikoolis

19. ja 20. sajandi vahetusel sai Soomes keskseks uurimisteenaks soome keele ja soome-ugri keelte ajaloo uurimine professor Setälä juhtimisel. See teadusuund oli Eestis esindatud tagasihoidlikult. Eesti keele ajaloo tuntuimad uurijad sel perioodil ongi soomlased: Eemil Nestor Setälä, Heikki Ojansuu ja Lauri Kettunen. Keeleteadusest huvitunud noored eestlased õppisid 20. sajandi alguses Helsingi ülikoolis. Neist on jäänud eesti keele uurimislukku vähemalt Johannes Aavik, Villem Grünthal, Julius Mark ja Andrus Saareste, nendest vaid Tartu ülikooli uurali keelte professori Julius Margi uurimissuunaks jäi keeleajalugu.

Eesti häälikuloo (häälikute ajaloo) alusepanija on 20. sajandi alguse tähelepanuväärsemaid läänemeresoome keelte uurijaid **Lauri Kettunen** (1885–1963). Kettunen tuli esimest korda Eestisse 1908, tema uurimisobjektiks oli arhailine Kodavere murre. 1913 ilmus Kettuse doktoriväitekiri sellest murdest. Uurimus oli meetodilt keeleajalooline ja üldse esimene ühe murde häälikuajalugu. Kettunen uuris nii konsonantide kui vokaalide kujunemist Kodavere murdes, erinevalt Setäläst, kes pidas oluliseks vaid konsonantide muutumise kirjeldamist. Kettuse väitekirjas on ka eksperimentaalfoneetilisi andmeid.

Juba enne Tartu ülikooli tööle asumist oli Kettunen peale Kodavere murde uurimuste avaldanud mitmeid eesti keele kohta käivaid artikleid ja ülikooliõpikuks mõeldud „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet” („Eesti keele häälikuajaloo peajooned”), mis ilmus kolmes trükis (1917, 1929, 1932). Veel oli ta koostanud eesti–soome sõnaraamatu (1917, II trükk 1958) ja populaarse õpiku „Viron ja suomen eroavaisuudet” („Eesti ja soome keele erinevused”, kaks trükki 1916, 1926). Need olid teinud Kettuse eesti teadlastele ja haritlastele tuttavaks. Tema huvi eesti keele vastu süvenes Tartu ülikoolis töötades. Ta avaldas üliõpilaste jaoks soome keele õpiku, kus ta pööras erilist tähelepanu eesti ja soome

keele struktuurierinevustele. Lauri Kettunen oli Emakeele Seltsi loojaid 1920 ja seltsi esimees kuni aastani 1924, Kettuselt on pärit ka seltsi nimi. Ta kuulus ka Emakeele Seltsi väljaantava ajakirja Eesti Keel toimetusse ja avaldas seal artikleid eesti keele ajaloost ja kirjakeelest.

Eesti keele häälikuloo uurimine oli 1920. aastate Tartu ülikoolis siiski üsna napp, sest Kettunen oli avaldanud oma tähtsamad sellealased tööd juba enne Tartusse tulekut. Villem Grünthali häälikulooline uurimus Muhu murdest jäi käsikirja ja Mihkel Toomse uurimus Kirde-Eesti rannikumurde häälikuajaloost ja selle suhetest soome murretega ei saanud valmis, sellest ilmus vaid mõni artikkel. Sugulaskeelte professorite uurimisteenaks oli eesti ja sugulaskeelte ajalooline morfoloogia ja derivatsiooni kujunemine. Julius Margi väitekirja oli omistusliidetest (1923), Julius Mägiste doktoriväitekirja (1928) hõlmas läänemeresoome keelte *oi*-deminutiive. Mägiste hakkas hiljem huvi tundma sõnade päritolu vastu. Siiski avaldas ta 1930. aastatel ka mitmeid lühemaid kirjutisi häälikuloo üksikprobleemidest, nagu esimese silbi *eu*-diftongi kohta, vokaalide velarisatsioonist, adverbilõppude *-sti* ja *-ste* vokaalivahelduse tagapõhjast, sisekaost läänemeresoome keeltes, läänemeresoome murrete *õ* kadumisest ja muud.

Mark jätkas vormitunnuste ajaloolise kujunemise uurimist. Villem Grünthal, kes oli jäänud tööle Helsingi ülikooli eesti keele lektoriks, jõudis oma väitekirja kaitsmiseni alles vahetult enne sõda (1941), selle teemaks oli läänemeresoome keelte täissihitise ajalooline kujunemine. Sõja ajal kaitses Tartus doktorikraadi Emakeele Seltsi teadussekretär **Alo Raun** (1905–2004), teemaks eesti ja sugulaskeelte võrdlusastmete kujunemine (1942). Otseselt eesti keele ajalugu käsitlev uurimus oli Mihkel Toomse väitekirja eesti *ta*-liitelistest verbidest (1941). Oma väitekirja sissejuhatuses kirjeldas Toomse ka eesti keele uurimise lugu: hääliku- ja vormiõpetuse seikade tundmine on endiselt samal tasemel kui Setälä häälikuloos 1890 avaldatud, täienduseks vaid Kettuse uurimused Kodavere murdest (1913), paljudel nähtustel on ikka veel käibel sama seletus kui Wiedemanni grammatikas 1875. Tartu ülikoolis enne sõda valminud tähelepanuväärseim eesti keele alane ajalooline uurimus on Paul Ariste väitekirja Hiiumaa murde häälikuloost 1939.

Eesti Vabariigi aegne Tartu ülikool lõi eesti keeleteadusele tugeva aluse. Kõige toekama teoreetilise põhja sai murdeuurimine, aga arvestatav teaduslik alus oli pandud ka katselisele foneetikale, vana kirjakeele uurimisele, sõnavara etümoloo ja laensõnade uurimisele. Oli loodud peamiste teadusalade eestikeelne terminoloogia ning sõnaraamatute ja grammatikate abiga tekitatud tugev baas

ühtse normitud kirjakeele levimiseks. Eesti ja sugulaskeelte alal kaitsti seitse doktoriväitekirja, aga vaid üks doktoritest jäi Teise maailmasõja tormides Eestisse, kus tal oli võimalik hakata jälle kord otsast peale, et koolitada välja uus põlvkond eesti keele õpetajaid ja keeleteadlasi.

Kirjandus

Alvre, Paul, Professor Lauri Kettuneni sünnist sada aastat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, 1987: 20–26.

Mägiste, Julius, Rahvuslike teaduste edust Eestis. – Looming 1937: 470–486.

Rätsep, Huno, Viron ja suomen kielen tutkimuksen yhteisiä suuntaviivoja. – Virittäjä 1994, 2: 267–273.

Valge, Jüri, Villem Grünthal-Ridala keelemehena. – Sananjalka 27: 165–173.

11. Andrus Saareste ja murdeuurimine

11.1. Lähtekohad

Rahvaluule ja murdetekstide avaldamist esitas eesmärgina juba keeleainestiku kogumise algataja Jakob Hurt. Sõnaraamatust ta ei rääkinud, kuna Wiedemanni põhjalik sõnaraamat oli äsja ilmunud. Kirjakeele kiire areng 20. sajandi alguses äratas taas huvi rahvakeele ja murdesõnade vastu. Eesti Kirjanduse Seltsi õhutusel algas kirjakeele teadlik rikastamine murdesõnadega. Kuna Soomes ja Lätis oli juba sajandi vahetusel alanud süstemaatiline murdesõnavara kogumine, eesmärgiks koostada mahukas rahvakeele sõnaraamat, hakati ka Eestis naabrite õhutusel pöörama tähelepanu sellele, et murdesõnavara kogumine oli pärast Wiedemanni jäänud unarusse. Aastal 1914 peeti Tartus Vanemuise saalis murdekogumiskoosolek, mille tulemusena oli Eesti Kirjanduse Seltsil juba aasta lõpuks 75 murdekogujat.

1920 loodi Tartu ülikooli juurde Akadeemiline Emakeele Selts, kellele kirjanduse selts andis üle oma murdekogud. Emakeele Selts tegutses eesti ja sugulaskeelte arhiivi ruumides ja selle igapäevaseks põhitööks pidi kujunema murdeuurimise jätkamine ja murdesõnaraamatu koostamine. Koosolekul, millest võtsid osa professorid Jaan Jõgever, Lauri Kettunen ja Julius Mark ning üliõpilane Andrus Saareste, otsustati alustada süstemaatilise murdekogumisega suvel 1922. Sellest alates järgmised 20 aastat juhtis ja kavandas eesti murdeuurimist Andrus Saareste, 20. sajandi esimese poole silmapaistvaim eesti keeleteadlane. 1930. aastate lõpul olid seltsi tegevuse ja murdeuurimisega tihedalt seotud teadlased veel ka eesti ja sugukeelte arhiivi juhataja, ülikooli läänemeresoome keelte professor

Julius Mägiste, samuti arhiivi assistent Paul Ariste, Emakeele Seltsi teadussekretär Alo Raun ja murdekogude hooldaja Mihkel Toomse.

11.2. Õpingud ja esimesed uurimused

Andrus Saareste (1892–1964) oli Tartu ülikooli eesti keele professor, tuntud murdeuurija, Eesti murdearhiivi rajaja. Saareste on keelegeograafilise uurimismeetodi algataja ja mõjukaim esindaja eesti keeleteaduses. Saareste oli sündinud Tallinnas, aga tema vanemad olid pärit Lääne-Eestist, sealt sai alguse Saareste erihuvi Lääne-Eesti murde vastu. Andrus Saareste eriline huvi oli prantsuse keel ja kirjandus ja see juhtis mingil määral ka tema keeleteaduslikke huvisid.

Saareste alustas õpinguid Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas 1912, aga läks juba pool aastat hiljem üle Helsingi ülikooli, kus ta õppis romaani filoloogiat, soome keelt ja kirjandust, esteetikat, üldist kirjandusteadust ja kunstiajalugu. Õppimine Helsingi ülikoolis ei teinud temast fennofiili; selles suhtes erines ta oma eelkäijatest Johannes Aavikust, Villem Grünthalist ja Gustav Suitsust. Teda ei tõmmanud kaasa ka kodumaal leviv keeleuuendus, ta oli põhimõtteliselt igasuguse keele kunstliku arendamise vastu, aktsepteerides üksnes keelehooldamist, teatud murdevormide heakskiitmist või ortograafia lähendamist hääldamisele.

Helsingis õppimise aastatel sai Saarestest murdeuurija ja koguja. Ta tutvus prantsuse keelegeograafia uurijate töödega, kus oli esitatud mõistelise (ideoloogilise) sõnaraamatu teooria ja kavandamine. Ta nägi, kuidas Soomes lõigati sõnasedeliteks Lönngroti sõnaraamat, et saada mõisteloetelusid soome murrete kogumiseks. Ta tegi samamoodi Wiedemanni sõnaraamatuga, kui hakkas koguma eesti murdematerjali. Juba siis sündis tal idee koostada eesti murdeatlas ja eesti keele mõisteline sõnaraamat.

Eesti murdeainestiku kogumist alustas Saareste 1915, kui oli 1914. aasta suvel olnud Genfi ülikoolis prantsuse keelt õppimas ja pääsenud sõja jalust tagasi Eestisse. Suvel 1916 oli ta poolteist kuud Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaadina Lääne-Eestis ja kirjutas esimese uurimuse Vigala murde peajoontest. Ta käsitles peamiselt selliseid tunnuseid, mille pooltest Vigala murre erines teistest Põhja-Eesti murretest. Juba siis hakkas ta koguma ka murdesõnavara ja arendas mõtteid kirjakeele sõnaraamatu ideed. See oli aeg, mil koostati samaaegselt nelja eesti

keele sõnaraamatut: Johannes Aaviku „Uute sõnade sõnastik” sisaldas peamiselt Wiedemanni sõnaraamatust võetud murdesõnu ja viimase kahe aastakümne uudissõnu; Lauri Kettuse eesti-soome sõnaraamat koondas kaasaegse kirjakeele põhisõnavara ja tähtsamaid neologisme, Kollektiivse „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamatu” eesmärk oli esitada tüvisõnade ja tuletiste kirjapilt ja muutmine ning lõpuks Saareste eesti kirjakeele sõnaraamat, kuhu ilmselt koguti haruldasemaid sõnu eesti kirjandusest.

Kui 1919 avati taas Tartu ülikool, kus nüüd oli peaaoinena võimalik õppida ka eesti ja läänemeresoome keeli, tuli Saareste tagasi Tartu ülikooli. Lõpetamiseks kulus kaks aastat, mille jooksul ta jätkas ka murdekogumisretki ja tegi lõputöö Kihnu murdest. Üliõpilasena võttis ta osa Emakeele Seltsi asutamiskoosolekust 23. märtsil 1920 ja pidas järgmisel koosolekul ettekande murdeuurimisest. Selles esitles ta keelegeograafilist meetodit ja soovitas selle kasutamist eesti murrete uurimisel. Seltsi kolmandal koosolekul valiti ta juhatusse liikmeks.

Oma kogutud murdesõnu soovitas ta ka laiemaks kasutamiseks. Mitmed neist juurdusidki kirjakeelde (*aduma, askeldama, ennatlik, hubane, jõhker, kalkvel, kümblema, liikkima, naast, peibutama, suulas, uudistama, vibuti, õdus*). 1922 alustas Emakeele Selts üliõpilasstipendiaatide abiga süstemaatilist murdekogumistööd. Saareste kavandas tööd kümneks eelseisvaks aastaks: murdesõnu tuli Wiedemanni sõnaraamatu abil koguda 30 kihelkonnast, lõplikuks eesmärgiks suur murdesõnaraamat; igast kihelkonnast koostada häälikulooline ülevaade; kirjutada üles murdetekste; koguda igast kihelkonnast süstemaatiliselt kohanimedid. Ta koostas ja avaldas ka murdekogumise juhendi, määras uuritavad kihelkonnad ja üliõpilaste ülesanded ning kontrollis üle loovutatud materjali.

1922 hakkas Emakeele Selts välja andma ajakirja Eesti Keel, mille toimetuse sekretär ja alates 1924. aastast peatoimetaja oli Saareste kuni 1931. aastani. Ta oli ka uue väljaande aktiivsemaid autoreid. Algaastatel toimetas ta ka ajakirja keelehooldesakonda „Küsimusi ja vastuseid”. Keelekasutus, õigekeelsus ja keelekorraldus olid Saareste huviorbiidis kahel korral 1920. aastate alguses ja hiljem 1930. aastatel.

Aastast 1919 oli Saareste kuulunud komisjoni, mille ülesandeks oli lahendada eelmisel aastal ilmunud õigekirjutuse sõnaraamatu uustruki ettevalmistusega seotud keeleküsimusi. Selles töös sündis praktilisi õigekeelsusküsimusi käsitlevaid seisukohavõtte, millest on juba selgelt näha Saareste enda arusaamad kirjakeele korraldusest ja hooldest. Saareste taotles keele omapära, keele struktuuri

eesmärgipärasust ja selgust. Parajasti oli käsil üsna segavate muutuste aeg, eesti kirjakeele arendamise tippajajärk, mil keelt harisid ja töötlesid mh Johannes Aavik, Johannes Voldemar Veski, Lauri Kettunen, Karl Leetberg, Villem Grünt-hal, igauks oma põhimõtete järgi. Saareste meelest pidi kirjakeel olema kergesti õpitav, väljendusvõimaluste poolest rikas ja paindlik, olema lihtsa, selge ja täpsena sobiv kunstnikele, teadlastele, ametnikele ja teistele kodanikele. Ajastu taustal on tähelepanuväärne pedagoogilise põhimõtte rõhutamine ning teadus- ja haldus- keele arendamise nõue. Kuigi Saareste tunnistas Aaviku suuri teeneid kirjakeele arendamisel, häiris teda kirjanduse ja kunsti keele ülearendamine, kauniduse ja tühja mängulisuse taotlemine.

11.3. Sõnavara levik, murdeatlas ja Eesti murdeliigendus

Kuna Saareste huvi oli sõnade keelegeograafiline uurimine, võttis ta oma dok- toriväitekirja teemaks leksikaalsed suhted eesti murretes. Eesmärgiks oli esitada täpne kirjeldus kõigist sünonüümsetest nimetustest eri murdealadel, selgitada murdesõnavara erinevuste iga ja kui suured need erinevused olid eesti keele eraldiarengu alguses. Lai ainek oli pärit aastatel 1915–1924 tehtud murde- kogumisretkedelt. Töö sai valmis kahe ja poole aastaga ja 1924 kaitses Saareste Tartu ülikooli aulas ülikooli pika ajaloo jooksul esimest eesti keele alast doktori- väitekirja „Leksikaalsetest vahekordadest eesti murretes. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga”. See oli esimene ulatuslik uurimus eesti murrete sõnavara päritolust. Uurimisobjektiks oli 160 mõistet ja nende märkimiseks eri murdealadel kasutata- vad sõnad. Mõisted oli jagatud 15 tähendusrühma: nt loodus, taimed, kehaosad, põllumajandus, toidud, kehakatted jne. Analüüsitud oli iga murdesõna levikut eesti ja sugulaskeeltes. Väitekirja, mis oli esimene Saareste kolmest peateosest (tei- sed olid murdeatlas ja mõisteline sõnaraamat), sai kõrge hinnangu ja on säili- tanud teadusliku väärtuse tänaseni.

Viis päeva pärast Saareste väitekirja kaitsmist suri Tartu ülikooli esimene eesti keele professor Jaan Jõgever. Saareste nimetati dotsendiks ja määrati eesti keele õppetooli hoidjaks. Mõni kuu hiljem valiti ta erakorraliseks professoriks, kuna tal oli liiga vähe õpetamiskogemust. Korraliseks professoriks sai ta kolme aasta

pärast. Selles ametis töötas ta aastani 1941. Õppejõuna hakkas ta kõigepealt lugema kahesemestrilist murdekursust, hiljem lisandusid häälikulugu ja ajalooline morfoloogia ning üldkeeleteaduse kursus. Mõne aasta jooksul pidas ta ka kursust eesti ja lähimate sugulaskeelte sõnajärjest.

1925 valiti Saareste Emakeele Seltsi esimeheks. Varem oli ta olnud murdekogumistöö juht ja ajakirja Eesti Keel peatoimetaja, nüüd sai ta ülesandeks seltsi kogu tegevuse juhtimine. Murdekogumine laienes kogu aja, kogud kasvasid ja seltsis loodi eraldi murdetoimkond. Sellegi esimeheks kinnitati Saareste.

1930. aastate alguses hakkas Saareste kavandama eesti murdeatlast ja selle aluseks olevat küsitlust. Aastal 1930 esitles ta oma kavandeid ja proovikaarte Soomes. Küsimusi oli 800, Saareste teatas, et ta ise on kogunud ainestikku 300 paikkonnast. Emakeele Seltsi stipendiaatide ainestik kattis 200 paikkonda. 1938 ilmus „Eesti murdeatlase” esimene suureformaadiline vihik, 1941 järgnes teine. Murdeatlase avaldamise katkestas sõda. Saareste oli kavandanud seitse vihikut ja 250 kaarti, aga ta jõudis kahes vihikus avaldada vaid 66 kaarti. 1955 ilmus Saarestelt Rootsis „Väike eesti murdeatlas”, kus oli 128 väiksemat kaarti, aga see ei suuda täielikult asendada neid viit vihikut, mis jäid ilmumata.

1930. aastate alguseks olid Saarestel nii põhjalikud teadmised eesti dialektoloogiast ja eesti keele ajaloost, et oli võimalik suuremate üldistuste tegemine. Juba 1922 oli ilmunud Wiedemanni sõnaraamatu kolmas trükk, millele Saareste oli kirjutanud sissejuhatuse „Eesti, eestlased ja eesti keel”. Uurimuses „Eesti keeleala murdelisest liigendamisest” (1932) täpsustas ja selgitas ta eesti murrete ja murrakute piire. Selles uurimuses tõmmati esmakordselt eesti keeleala tähtsaimad piirid, kasutades keelegeograafia meetodit. Otsustused põhinesid umbes viiesajal Saareste enda koostatud murdekaardil. Saareste töö tulemused kehtivad eesti dialektoloogias üldjoontes tänaseni. Aastal 1932 kirjutas ta ka ülevaateteose „Die estnische Sprache” eesti keele struktuuri ja ajaloo tutvustamiseks välismaalastele. Hilisemast ajast on pärit samateemaline „Kaunis emakeel” I ja II (Lund 1952, uustrükk Tallinn 2006) ja selle teaduslikum versioon „Introduction to Estonian Linguistics” (koos Alo Raunaga, Wiesbaden 1965).

11.4. Murdeuurimise probleeme ja mõisteline sõnaraamat

Murdeatlasel kõrval hakkas Saareste süstemaatilisemalt tegelema mõistelise sõnaraamatu kavandamisega. Sellega seoses muutis ta mõnevõrra murdekogumise meetodit: Wiedemanni sõnaraamatul põhinev küsitlus asendati temaatilise või mõistepõhise küsitlusega. Rohkem tähelepanu pöörati vanade ja haruldaste murdesõnade üleskirjutamisele. 1920.–1930. aastatel oligi keskseks tööks murdekogumine. Emakeele Selts sai rahalist abi murdestipendiaatide palkamiseks. Eesti keelt õppivaid üliõpilasi oli palju, mitmed neist olid huvitatud seltsi pakutavatest töövõimalustest. Aastal 1937 käisid Saareste ja seltsi teadussekretär Alo Raun Soomes tutvumas murdekogumise kogemustega. Seal oli käigus murdekorrespondentide ehk küsimustele vastajate süsteem, mille vajadusest oli Eestis juba varem rääkinud Julius Mägiste. Emakeele Selts andiski aastaid murdestipendiaadina töötanud Hella Keemale ülesandeks kohalike murdetundjate ja küsimustele vastajate võrgustiku organiseerimise ja väljaõpetamise.

1930. aastate lõpul tekkisid ja kasvasid Emakeele Seltsis vastuolud ajaloolise suuna ja Saareste suuna vahel. Seltsis kavandati murdetekstide ja kohanimede väljaandmist, samuti kogude korrastamist ja murdesõnaraamatu eeltöid. Murdearhiivi juhataja Julius Mägiste ja mõned teisedki olid arvamusel, et seltsi väljaminekutes olid ühe inimese uurimistööd – murdeatlas ja mõisteline sõnaraamat – saanud rohkem tähelepanu kui seltsi kollektiivsed projektid. Nad pidasid mõistelise sõnaraamatu plaane ja sõnakogumismeetodi muutmist traditsioonilise töö ja kavandatava murdesõnaraamatu võistlejaks. Mitmed uurijad pidasid ainsaks õigeks meetodiks ajaloolis-võrdlevat analüüsi ega kiitnud heaks keelegeograafilist meetodit. Objektiivselt võttes oleks murdesõnavara kogud ilma mõistelise kogumismeetodita täna palju vaesemad: kui küsitleti Wiedemanni sõnaraamatu järgi, saadi andmeid ainult seal sisalduvate sõnade kasutuse või puudumise kohta paikkonnas; mõistepõhise kogumisega tuli aga ilmsiks palju uut sõnavara.

Kriitika tagajärjel plaane siiski kohendati ja 1930. aastate lõpust on pärit Emakeele Seltsi kõige suuremad ja väärtuslikumad kogud. Hakati ka koostama murdesõnaraamatu prooviartikleid, millest esimesed avaldati 1939. Sellest hoolimata kasvasid Saareste vastuolud eriti Mihkel Toomsega, kellest aastal 1937 oli saanud murdekogude hooldaja. Päris teravaks läks asi 1940. aastal. Tartu ülikooli

vastukaaluks oli president Konstantin Pätsi eestvedamisel Tallinna loodud Eesti Teaduste Akadeemia, kes alustas Emakeele Seltsi ja murdekogumise vastu majanduslikku survet. Teaduste akadeemia oli huvitatud seltsi murdekogudest ja tegi ettepaneku seltsi liitmiseks teaduste akadeemiaga. Seltsi esimees Saareste, teadussekretär Raun ja murdearhiivi juhataja Mägiste pidasid oluliseks seltsi iseseisvuse säilitamist. Neile töötas vastu Mihkel Toomse, kellest sai aastal 1940 asutatud teaduste akadeemia murdeuurimisinstituudi juht. Riik kandis suure osa murdekogumistööks mõeldud eelarvest seltsi arvelt üle murdeuurimisinstituudile, aga seal ei saadud plaanidest kaugemale, murdekogujad ei läinud Toomse meelitus-test hoolimata instituudi juurde ja Emakeele Selts jätkas murdekogumist vabatahtlike toel.

Vastuolud vähenesid juunis 1940, kui Eestis toimus riigipööre. Riigi rahaline toetus Emakeele Seltsile taastati ja murdeatlase teine vihik läks trükki. Saareste hakkas koostama ka mõistelise sõnaraamatu käsikirja. Sõda katkestas need tööd. 1944 põgenes Saareste Nõukogude vägede pealetungi eest Rootsi. „Eesti keele mõisteline sõnaraamat” I–IV (2500 lk) ilmus Rootsis aastatel 1958–1968.

Erinevalt vormilise järjestusega sõnaraamatutest, kus sõnad esitatakse tähestiku järjekorras, on mõisteline sõnaraamat sisulise järjestusega sõnakogu. Mõiste- piirkondade e ideoloogiliste peatükkide pealkirjaks on valitud kõige üldisemad, neutraalsemad sõnad (*ader, ahil, aeg, ait, armastus, edev, heinategu, kalandus* jne), sõnaraamatu võõrrahvustest tarvitajaid silmas pidades on neile lisatud prantsuskeelne tõlge. Järgnevad viited teistele mõttelähedastele peatükkidele (nt *aasta > aeg, ajamöödud, kevad, suvi, sügis, talv, kuud, nädal, päev, pühad ja tähtpäevad, ilmastik*) ja vastandmõistetele ning peatükki kuuluvad sõnaartiklid. Sõnaraamatu kasutamist ja selles sisalduvate sõnade leidmist hõlbustab aastal 1979 ilmunud indeksikoide, mille koostasid Saareste kolleegid Valter Tauli ning Johannes ja Raimo Raag. Sõnaraamat on olemuselt ajalooline ja etnograafiline, sõnavaraline ainestik kajastab 19. sajandi talupoja elu. See on mõistetav, kuna sõnaraamatu allikaks on murdekogud ja need on oma loomult ajaloolised. 1920. aastatel hoogsalt alanud murdekogumise eesmärk oli algusest peale päästa vana, kadumas olev rahvakeel. Eesti keele mõisteline sõnaraamat oli pikka aega kõige täielikum eesti sõnaraamat.

11.5. Muid uurimusi

Murdeuurimine, murdeainestiku kogumine ja avaldamine moodustasid Saareste elutöö põhiosa, aga tema sulest on ilmunud ka uurimusi eesti keele ajaloost. Ülikooliõpetus ning keele ja ajaloo uurimine nõudsid eesti kirjakeele vanimate tekstide avaldamist. Vanade raamatute otsimine Euroopa raamatukogudest oli professor Saareste tööks suvistel reisidel. Aastatel 1927–1931 ilmus osade kaupa Saareste ja ajalooprofessori ning arhiivide uurija Arno Rafael Cederbergi koostöös „Valik eesti kirjakeele vanimaid mälestisi a 1524–1739” (uustrükk 1992). Avaldatud tekste analüüsis Saareste ajakirja Eesti Keel artiklites. Ta ei jõudnud avaldada kavandatud monograafiat eesti kirja- ja ühiskeele ajaloost. Tema selleteemaliste uurimuste tulemused on lugejale kättesaadavad üksikuurimustena ja eesti keele arenemise eri perioodide lühiülevaadetena. 1923–1940 ilmusid artiklid Kullamaa käsikirja keelest, Wanradt-Koelli katekismuse keelest, Agenda Parva keelest, piiblitõlke keelest, ülevaated 13.–16. sajandi eesti kirjakeelest ja Rootsi-Poola perioodi eesti keelest.

Eesti kirjakeele arengu küsimustes rääkis Saareste kaasa 1930. aastatel. Kõneldes Akadeemilise Emakeele Seltsi aastakoosolekul eesti keele programmist, eristas ta puhtteaduslikku tegevust ja rakenduslikku keelekorraldustööd. Keelekorralduse kohta avaldas ta oma vaated 1933. aastal artiklis „Meie keele korraldamise põhimõttest ja nende kohaldamisest” ja 1937. aastal Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika” pikas retsensioonis, mis ilmus eraldi väljaandena.

Saareste suurimaid teeneid on ühiskeele mõiste olulisuse rõhutamine eesti keelekorralduses. Tema meelest ei tohi elavat keelt tuua ohvriks grammatilise ehituse reeglipärasusele ega normatiivsele grammatikale. Saareste pidas kirjakeele arendamisel oluliseks psühholoogilise otstarbekuse arvessevõtmist, toetumist keeleoskusele ja keelevaistule, ühiskeele traditsioonide austamist, rahvakeeles ja ühiskeeles ilmnevate väärtuserinevuste arvessevõtmist. Ta vastandab rahvakeelsuse, tegeliku otstarbekuse ja keele elu spontaanselt juhtivad reeglid subjektiivse sekkumisega. Talle on vastumeelt üksikisiku juhtiv suunamine ja ratsionaalne süstematiseerimine või isiklikust maitsest, meeldimisest, sümpaatiast ja meeleolust sõltuvad suundumused. See kõik on Saareste meelest vastuolus keelekasutuses toimuva spontaanse arenguga, aga ka arenguküsimuste kollektiivse ja parlamentaarse aruteluga. Reeglipärasust ja järjekindlust pidas Saareste oluliseks siis, kui

keelde tuuakse midagi uut. Uus peaks olema reeglistatud lihtsalt, et seda oleks kergem omandada.

Nende seisukohtade lähteks on tolleaegne Euroopa keeleteadus. Saareste oli selgete üldkeeleteaduslike seisukohtadega lingvist. Aastate jooksul oli ta saanud mõjutusi eriti Prantsuse keelegeograafiast, Prantsuse sotsioloogiliselt koolkonnalt, strukturalismi esimestest saavutustest ja semantika uutest suundadest. Aastaid pidas ta loengusarju üldkeeleteadusest, käsitles seminarides oma aja keeleteoreetilisi küsimusi (nt de Saussure'i seisukohti) ja avaldas mitmeid keeleteoreetilisi ja keelefilosoofilisi artikleid, kus oli alati palju näiteid. Saareste võttis osa rahvusvahelistest lingvistikakongressidest Genfis 1931 ja Kopenhaagenis 1936. Ta oli valitud rahvusvahelise keeleteadusliku ajakirja *Acta Linguistica* toimetuse koosseisu.

Sügisel 1940 reorganiseeriti Tartu ülikool teiste nõukogude ülikoolide struktuurile vastavaks. Selle nimi oli nüüd Tartu Riiklik Ülikool, õppetoolide asemele rajati suuremad üksused – kateedrid. Saarestest sai eesti keele kateedri juhataja. Saksa okupatsiooni ajal lasti Saareste ametist lahti, põhjuseks endised vastuolud haridusministeeriumi ja teaduste akadeemiaga. Sügisel 1942 sai ta väikese stipendiumi mõistelise sõnaraamatu tegemiseks. Tähtsaks tõusis hoopis Mihkel Toomse, kes oli mõne kuu ka saksaegse Tartu ülikooli eesti keele professor.

1944 põgenes Saareste Rootsi. Tema uueks elukohaks sai Uppsala, kus ta alguses töötas murde- ja rahvaluule arhiivis, hiljem Uppsala ülikooli soome-ugri keelte osakonnas. Ta oli nüüd iseseisev uurija ja võis jätkata tööd eesti murdeatlase kallal. Saareste ehitas endale üles uue keelejuhtide süsteemi – Rootsis oli eestlasi paljudest paikkondadest ja see abistas teda tema töös. Ta oli ka tihedas kirj vahetuses Tallinna Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektoriga, kust talle saadeti murdekartoteegi andmeid. Vahepeal pidas ta ka loenguid Uppsala ülikooli eesti kultuuriseminaris. Kahekümne Rootsis veedetud aasta jooksul avaldas ta üle 30 keeleteadusliku artikli ja oma elutöö kaalukama osa: väikese eesti murdeatlase, kaheosalise käsitluse „Kaunis emakeel”, ingliskeelse „Introduction to Estonian Linguistics” (koos Alo Raunaga) ja neljaosalise „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu”. Kõige rohkem kirjutas ta eesti murretest ja murdepiiridest, samuti vanast kirjakeelest. Ta oli Uppsala Eesti Seltsi, Eesti teadusliku instituudi ja Eesti teadusseltsi aktiivne liige. Ta suri 72-aastasena 1964. Mõistelise sõnaraamatu viimased vihikud ja indeks ilmusid pärast autori surma.

Kirjandus

Kask, Arnold, Andrus Saareste keelelisest tegevusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28. Tallinn, 1984.

Rätsep, Huno, Andrus Saareste Tartu ülikoolis. – Keel ja Kirjandus 1982, 9: 464–473.

II osa

KEELETEADUSE VALDKONNAD
1944–2010

12. Eesti keele uurimise keskused pärast Teist maailmasõda

12.1. Tartu ülikool

Aastal 1944 põgenes enamik eesti keele uurijaid Nõukogude okupatsiooni eel lääneriikidesse, kus võimalust mööda jätkati uurimistööd. Läksid Andrus Saareste, Johannes Aavik, Julius Mägiste, Alo Raun, Julius Mark, Mihkel Toomse jt. Osa ei jõudnud või ei tahtnud põgeneda ja nende ülesandeks jäi säilitada Tartu ülikool eestikeelsena ja valmistada ette eesti keele uurijate järelkasvu. Et inimesi oli vähe, siis moodustati alguses ühine eesti ja soome-ugri keelte kateeder (nõukogude ajal nimetati õppetoole kateedriteks), mille juhatajaks sai **Paul Ariste**, kes oli 1939. aastal kaitsnud doktoriväitekirja Hiiu murrete häälikutest. Õppejõududeks olid alguses Johannes Voldemar Veski, kes õpetas tänapäeva eesti keelt, Arnold Kask, kes hakkas õpetama keeleajalugu ja eesti keele sõnavara, ning karjala keele uurija Paula Palmeos, kellest sai pikaks ajaks Tartu ainuke soome ja ungari keele lektor. Foneetikalaboratooriumi assistendi kohal hakkas tööle Gerda Laugaste, kellest hiljem sai eesti keele häälikuõpetuse ja vormiõpetuse lektor. Ainus doktorikraadiga õppejõud oli Paul Ariste.

Järgmistel aastatel muudeti ülikooli õppesüsteem Nõukogude Liidu ülikoolide süsteemile vastavaks. See tähendas üldhariduskoolisarnast õpetust. Seati sisse kõigile ühesugune eesti keele ja kirjanduse õppekava ja kursuste süsteem: kõik samal sügisel õpinguid alustanud ühe eriala üliõpilased moodustasid esimese kursuse, kes ühe ja sama õppeplaani kohaselt liikusid kursuselt kursusele ja lõpetasid koos viie aasta pärast. Eesti filoloogia (ametlikult eesti keele ja kirjanduse)

erialale võeti igal aastal sisseastumiseksamite järgi vastu 25–40 üliõpilast (arvu määras ministeerium). Tagasi vabamale õppekavale ja valikuvõimalusi pakkuvale ainesüsteemile mindi alles 1990. aastate alguses.

Viieaastane õppeplan ja kursuste süsteem lisasid eesti keele alaste loengute ja õppetundide hulka. Kolmandast kursusest jagunesid eesti filoloogia üliõpilased nelja eriharu vahel: eesti keel, eesti kirjandus, soome-ugri keeled, rahvaluule. See tõi kaasa kahe suguseid loenguid: kõigile ühised õppeained ja erikursused, mis olid mõeldud eriharu üliõpilastele. Loodi kaugõpe (meenutab praegust avatud ülikooli), mis tõi kaasa uusi töövorme ja võimaldas emakeeleõpetajatel, toimetajatel jt hankida erialane kõrgharidus töö kõrvalt.

Muudeti ka teaduskraadide süsteemi. Nõukogude ülikooli viieaastase põhikursuse lõpetaja ei saanud kraadi, vaid kvalifikatsiooni: filoloog, eesti keele ja kirjanduse õpetaja. Parimatele lõpetajatele anti võimalus jätkata kaheastmelises kraadiõppes: kolmeaastase aspirantuuri eesmärk oli kaitsta väitekirja ja saada teaduste kandidaadi kraad; hiljem võis kogemustega ja uurijapagasiga õppejõud pääseda mõneks aastaks teaduri kohale (mis tähendas põhimõtteliselt doktorantuuri) ja kaitsta doktoriväitekirja. Nii kandidaadi- kui ka doktorikraadi kinnitas Moskva kõrgem atestatsioonikomisjon. Alates 1970. aastate teisest poolest tuli väitekirjad kirjutada vene keeles.

Teaduste kandidaadi kraad võimaldas saada ülikoolis dotsendikutse, professorikutse eeldas doktorikraadi olemasolu. Nii dotsendi- kui ka professorikutset pidi ülikool oma kvalifitseerunud õppejõule taotlema Moskva kõrgemast atestatsioonikomisjonist, madalamad ametikohad olid õpetaja ja vanemõpetaja. Eesti Vabariigi magistrid atesteeriti sõjajärgses Tartu ülikoolis teaduste kandidaatideks. 1990. aastatel asendati teaduste kandidaadi kraad teadusmagistri (MA) kraadiga, mida võis taotleda kuni 2010. aastani.

Praeguseks on kaheastmeline teaduskraadide süsteem kaotatud, seevastu põhiõpe on muudetud kaheastmeliseks. Kolmeaastase ülikoolikursuse lõpetamine annab bakalaureusekraadi, viieaastase ülikoolikursuse lõpetamine annab magistrikraadi. Sellele järgnevas nelja-aastasest doktorantuuris võib omandada doktorikraadi, mis saadakse väitekirja kaitsmisega. Nõukogudeaegses ülikoolis teaduste kandidaadi kraadi saanud teadlased loetakse võrdseks teaduste doktoriga.

Aastal 1946 jagati ülikooli eesti ja soome-ugri keelte kateeder kaheks: moodustati eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder. Eesti keele kateedri juhatajaks ja professoriks kinnitati **Johannes Voldemar Veski**. 1955. aasta

sügisel jäi Veski pensionile, eesti keele professoriks ja kateedri juhatajaks sai äsja doktorikraadi kaitsnud **Arnold Kask** (1902–1994). Kask oli kirjakeele ajaloo ja murrete uurija, tema väitekirja käsitles võitlust vana ja uue kirjaviisi vahel 19. sajandi eesti kirjakeeles. Kask oli kateedri juhataja ja eesti keele professor 20 aastat. Selle aja jooksul kasvas õppejõudude arv peaaegu kahekordseks ja eesti keele uurimise ala laienes. Õppejõud hakkasid kirjutama ja avaldama üliõpilaste jaoks õppematerjale ja kõrgkooliõpikuid. Uurimusi avaldati kateedri sariväljaannetes „Keel ja struktuur” (1965–1978), „Keele modelleerimise probleeme” (1966–1975) ja „Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt” (1972–1986). Hakati uuesti looma murdearhiivi, koguma nii üleskirjutusi kui lindistusi, millest tänaseks on kasvanud välja arvutipõhine murdekorpus. Seda kasutatakse peamiselt õppematerjalina ja see võimaldab teha ka väiksemaid uurimusi, põhjalikumate murdeuurimuste tarvis kasutatakse mitu korda suuremaid Eesti Keele Instituudi (endise KKI) murdekogusid.

Õppetöös siirdus pearõhk 1950. aastatel tänapäeva eesti keele õpetusele. Algu kaheaastane lektorikursus muutus seitsme semestri pikkuseks tänapäeva eesti keele kursuseks, mis jagunes mitme õppejõu vahel. See ulatuslik kursus sisaldas nii teaduslikke käsitlusi kui ka keelekasutust ja õigekeelsusküsimusi hõlmavat normitud kirjakeele reeglite äraõppimist. Ka keeleajaloo õpetamine laienes neljaosaliseks kursuseks, kuhu kuulusid häälikulugu, ajalooline morfoloogia, sõnavara ajalugu ja kirjakeele ajaloo kursus. Viimati nimetatud valdkond – kirjakeele ajalugu – on eesti keeleteaduses välja arenenud iseseisvaks uurimisalaks peamiselt sõjajärgsel ajal, eeskätt professor Arnold Kase algatusel.

Professor Arnold Kask jäi pensionile 1975 ja Tartu ülikooli eesti keele professoriks valiti **Huno Rätsep** (s 1928). Huno Rätsep kuulus esimeste Teise maailmasõja järel Tartu ülikooli lõpetanud keeleteadlaste hulka. Oma kandidaadi väitekirja tegi ta 1950. aastate alguses professor Ariste juhendamisel fennougristikast traditsioonilisel keeleajaloolisel meetodil, hiljem aga hakkas huvi tundma kaasaegsete teoreetiliste suundade vastu keeleteaduses. Populaarse õppejõuna tõmbas ta kaasa ka üliõpilasi ja kraadiõppureid ning uueks uurimissuunaks sai tänapäeva eesti keele struktuur. Huno Rätsepa doktoriväitekirja tänapäeva eesti keele lausetüüpidest (1974, raamatuna 1978) on tänaseni üks põhjalikumaid eesti keele süntaksikirjeldusi. Pärast väitekirja kaitsmist vahetas Huno Rätsep jälle uurimisala. Temast sai eesti keele sõnavara ajaloo tunnustatud spetsialist, ta uuris põhjalikult laensõnade kihte ja sõnade etümoloogiaid. Kuna tollal ei olnud

arvuteid, vaid kogu töö tehti käsitsi, siis on Huno Rätsep lõpetanud oma suure ühemehetöö – eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu – alles pensionipõlves ja praegu on tal käsil viimased parandused ja viimistlustöö. Loodetavasti saame seda suurtööd peatselt näha. Kui see valmis saab, siis on see Saareste ja Mägiste sõnaraamatutega võrreldav ühemehetöö. Tuletagem meelde, et enamik valmis või pooleli olevaid eesti keele suursõnaraamatuid on kollektiivsed tööd.

Professorina ja kateedri juhatajana pööras Huno Rätsep suurt tähelepanu kraadiõppe arengule ja teadlaste koolitamisele. Tema juhendamisel on valminud mitmeid kandidaadi- ja doktoriväitekirju. Kateeder sai juurde kaks professorikohta – professori kutse said Haldur Õim (1985) ja Tiit-Rein Viitso (1986). Esimesest sai hiljem üldkeeleteaduse, teisest läänemeresoome keelte professor. Professor Rätsep pidas väga oluliseks õpetuse kvaliteeti, õppejõudude täienduskoolitust ja sidemeid välismaiste ülikoolide ja uurimiskeskustega. Tema ajal, 1970.–1980ndatel tekkisid Tartu ülikooli keeleteadlastel uuesti rahvusvahelised kontaktid. Mõned eesti keele kateedri õppejõud hakkasid lühemat või pikemat aega käima välismaa ülikoolides õpetamas ja uurimas.

Huno Rätsep jäi pensionile 1992, olles oma erialal viinud lõpule Eesti vabariigi taastamisega kaasnenud ülikooli organisatoorse ja struktuurireformi. Kolm aastat juhtis õppetooli (kateedrid nimetati taas õppetoolideks 1992) professori kohusetäitjana Reet Kasik (s 1946), kuni aastal 1995 valiti eesti keele professoriks **Mati Erelt** (s 1941). Mati Erelt on koos pikaagekse üldkeeleteaduse professori Haldur Õimuga Huno Rätsepa esimesi õpilasi. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Erelt KKI grammatikasektoris, viimased aastad sektorijuhatajana, ja oli neli aastat Helsingi ülikooli eesti keele külalisprofessor. Mati Erelt oli enne ülikooli tööle tulekut ka suure „Eesti keele grammatika” tööühma juht ja peatoimetaja. Ta on kaitsnud KKI-s kandidaadi- (1971) ja Tartu ülikoolis doktoriväitekirja (1981) eesti keele adjektiivisüntaksist, aga tema analüüsimeetod erines ta õpetaja Huno Rätsepa meetodist. Kui Huno Rätsep oli eeskätt struktuuri kirjeldaja, siis Mati Erelt on keeletüpoloog.

Erelti perioodil pöörati Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis erilist tähelepanu õppejõudude teadustööle ja uurimuste publitseerimisele. Mati Erelti initsiatiivil hakati välja andma teadustööde sarja „Eesti keele õppetooli toimetised”, mida on ilmunud kokku 30 köidet, nende hulgas nii üksikuurimusi kui ka artikliloominguid. Õppetooli juhatajana on ta hoolitsenud selle eest, et uurimissuunad on mitmekesisunud ja rahvusvahelised sidemed tugevnenud. On arendatud

erinevaid uurimissuundi, korraldatud rahvusvahelisi konverentse ja käidud ise välismaal tööl, ennast täiendamas ja esinemas.

Kevadel 2006 jäi Mati Erelt pensionile ja tänapäeva eesti keele professoriks valiti 2007. aastast **Helle Metslang** (s 1950), kes samuti kuulub Huno Rätsepa õpilaste hulka. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Helle Metslang KKI grammatikasektoris, seejärel Helsingi ülikooli eesti keele lektorina ning Tallinna pedagoogikaülikooli ja Helsingi ülikooli eesti keele professorina. Helle Metslang on kaitsnud kandidaadiväitekirja Tartu ülikoolis 1978 eesti rahvalaulusüntaksist ja doktoriväitekirja Oulu ülikoolis 1994 eesti ja soome keele morfosüntaktilisest ajakategooriast.

Viimase kümne aasta jooksul on Tartu ülikoolis välja arendatud mitu rahvusvahelisel tasemel uurimissuunda. 1999. aastal loodi eriala teine professuur – eesti keele ajaloo ja murrete professoriks valiti **Karl Pajusalu** (s 1963), kes oli peale ülikooli lõpetamist töötanud uurijana KKI-s, eesti keele lektorina Turu ülikoolis ja dotsendina Tartu ülikoolis. 2001–2003 oli ta eesti keele professor Helsingi ülikoolis. Pajusalu nimega on seotud kaasaegse sotsiolingvistika areng Tartu ülikoolis ja tänapäevase foneetikalabori rajamine. Ta on uurinud eriti eesti murrete muutumist ja nivelleerumist. Tema Turu ülikoolis kaitstud doktoriväitekirja lõunaestli verbimorfoloogia dünaamikast (1996) käsitleb verbivormide kujunemist ja muutumist. Pajusalu juhendamisel on peale kasvanud uus murdeuurijate põlvkond, kaitstud mitmeid doktoriväitekirju ja pandud alus arvutipõhisele eesti murrete korpusele.

Viimase aastakümne tulemuslikumatest suundadest Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis on veel nimetamata vana kirjakeele uurimine, suulise kõne uurimine ja tekstianalüüs. Neist kõigist tuleb põhjalikumalt juttu järgmistes peatükkides.

1989. aastal moodustati eesti keele kateedri baasil eraldi praktilise eesti keele kateeder, kuhu võeti õppima üliõpilasi, kellele eesti keel ei ole emakeel. Praktilise eesti keele kateeder nimetati 1993 ümber eesti keele (võõrkeelena) õppetooliks. Samal aastal loodi eesti filoloogia osakonda ka eesti keele (võõrkeelena) professori ametikoht, mis oli pikka aega täitmata. 1999. aastal valiti sellele kohale **Birute Klaas** (s 1957), kes oli pärast ülikooli lõpetamist töötanud õppejõuna Tartu ülikoolis ja Helsingi ülikoolis ning hiljem Tartu ülikooli keelekeskuse juhatajana. Birute Klaas oli 1988 kaitsnud Tartus kandidaadiväitekirja eesti ja leedu keele võrdlevast süntaksist. Eesti keele (võõrkeelena) õppetooli teadustegevuse põhisuunad on kontrastiivsed ja tüpoloogilised uurimused, väliseesti

keel ja kakskeelsuse temaatika, eesti keele võõrkeelena ja teise keelena õpetamise metoodika ja uurimused virtuaalõppe rakendamisest keeleõppes.

Teine eesti keele kateedrist välja kasvanud eriala on üldkeeleteadus. Üldkeeleteadus sündis iseseisva keeleteadusliku suunana 1960. aastate Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris ja tehisintellekti laboris. Alguses olid uurimisteedad suhteliselt abstraktsed ja teoreetilised, põhisuunaks keele mõistmise modelleerimine. Uurimistulemused ilmusid artiklitena ülikooli toimetiste sarja venekeelses väljaandes „Trudy po iskustvennomu intellektu” alates 1978. aastast. 1988 loodi eesti keele kateedri juurde eesti keele labor – uurimiskeskus, mille ülesandeks oli uurida arvutuslingvistikaga seotud teoreetilisi probleeme ning hakata looma eesti keele elektroonilisi tekstikorpuse. Labori teaduslikuks juhiks sai **Haldur Õim** (s 1942), kes oli kaitsnud Tartu ülikoolis generatiivsest semantikast kandidaadiväitekirja (1970) ja doktoriväitekirja (1983) ning saanud professori kutse 1985. Ta oli varem töötanud Tartu ülikoolis õppejõuna ja teadurina, Helsingi ülikooli eesti keele lektorina ja Saksamaal külalisprofessorina. Iseseisev üldkeeleteaduse õppetool asutati Tartu ülikoolis 1992 ja Haldur Õim valiti üldkeeleteaduse professoriks. Tema juhendamisel on Tartu ülikoolis arendatud eesti keele baasil arvutuslingvistika, tehisintellekti ja keeletehnoloogiaga seotud uurimissuundi: eesmärgiks eesti keele arvutitöötlus ja arvutikorpuste loomine. Töö on suures osas rakenduslik ja arvutuslingvistika tööühmas on nii matemaatikuid, tehnikateadlasi kui ka lingviste. Suur osa tööst toimub rahvusvaheliste ja Eesti teadusorganisatsioonide poolt toetatavate projektide raames.

Professor Õim jäi pensionile 2007 ja üldkeeleteaduse professoriks valiti **Renate Pajusalu** (s 1963), kes oli pärast ülikooli lõpetamist töötanud eesti keele kateedris õppejõuna ja kaitsnud 1999 doktoriväitekirja eesti keele deiktikutest. Tema juhendamisel on viimastel aastatel edukalt arendatud kognitiivse semantika ja pragmaatikaga seotud uurimissuundi.

Sõnavaraprobleemidega tegeleb 2006. aastast Tartu ülikooli antropoloogilise ja etnolingvistika professoriks nimetatud Urmas Sutrop (s 1956). 2008. aastast töötab ülikoolis eesti keele didaktika professorina Martin Ehala (s 1963). Struktuuriliselt moodustavad kõik nimetatud professuurid koos fennougriatika osakonnaga ühe struktuuriüksuse – Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi.

Eesti keele õpetamise ajalugu ja arengut Tartu ülikoolis tutvustab eesti keele lektoraadi loomise tähistamiseks välja antud juubelikogumik „200 aastat eesti keele ülikooliõpet” (2003).

12.2. Eesti Keele Instituut

Aastal 1947 allutati kõrgharidus ja teadus Nõukogude Liidu süsteemi järgi eri valdkondadesse ja Tartus loodi ülikooli eesti keele, soome-ugri keelte ja eesti kirjanduse kateedrite kõrvale teadusasutusena Keele ja Kirjanduse Instituut. Ülikoolid allusid kõrgharidusministeeriumile, teaduslikud uurimisinstituudid olid teaduste akadeemia allasutused oma aspirantuuri ja kraadikaitsmisõigusega. 1952 viidi KKI koos Emakeele Seltsiga üle Tallinna. 1990ndatel muudeti teaduste akadeemia personaalakadeemiaks ja uurimisinstituudid said iseseisvateks teadusasutusteks. KKI jagati kaheks. Kirjanduse uurijad koondusid 1993 Underi ja Tuglase kirjanduskeskusesse ja ülejäänud uurijatest moodustati Eesti Keele Instituut. Aastal 2000 lahkusid folkloristid Eesti Kirjandusmuuseumi koosseisu.

Eesti Keele Instituut (EKI) on keeleteaduse uurimisasutus. Instituudi direktor on keeleteaduse doktor professor **Urmas Sutrop** (s 1956), kes on saanud kõrghariduse bioloogina, aga kaitsnud 1998. aastal Konstanzi ülikoolis Saksa maal doktoriväitekirja eesti keele tajusõnavarast. Instituudi osakondade ja sektorite nimetusi ja struktuure on aastate jooksul korduvalt muudetud. 2008. aastast on instituudis viis osakonda: keeleteaduse ja -tehnoloogia osakond (juhataja Urmas Sutrop), soome-ugri keelte ja murrete osakond (juhataja Sven-Erik Soosaar), keelekorraldusosakond (juhataja Peeter Päll), sõnaraamatute osakond (juhataja Margit Langemets) ja terminoloogiaosakond (juhataja Tiina Soon).

Sõnaraamatute osakonna nimi on vahepeal olnud ka õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektor, leksikoloogiasektor, eesti kirjakeele sõnavara sektor ning selle tööks on olnud eesti kirjakeele kartoteegi koostamine ja täiendamine ning õigekeelsussõnaraamatute ja oskussõnaraamatute koostamine. Viimaste aastakümnete põhiülesandeks on olnud eesti kirjakeele seletussõnaraamatu väljaandmine. Kirjakeele sõnavara kartoteegis on umbes 4,3 miljonit sõnasedelit, mille põhjal seletussõnaraamatut koostama hakati, aga viimaseid osi tehes on sõnade uuemaid tähendusi ning kasutust selgitatud juba keelekorpusete abil. Sõnaraamat kavandati kuueosaliseks, igas osas neli vihikut, kokku ca sada tuhat märksõna. Esimesi vihikuid hakati välja andma aastal 1988, viimane ilmus 2007. Sõnaraamatu parandatud ja täiendatud trükk „Eesti keele seletav sõnaraamat” ilmus kuueköitelisena aastal 2009. Instituudi plaanilise tööna on koostatud ka neljaosaline vene-eesti sõnaraamat, mis ilmus 1984–1994, ning viieosaline eesti-vene sõnaraamat (ilmus

1997–2009). Sõnaraamatute osakonna juhataja on leksikograafiast doktorikraadi kaitsnud Margit Langemets.

2008. aastal moodustatud keelekorraldusosakonna eelkäija oli 1983. aastast tegutsev grammatikasektor. Enne oli olnud aastal 1975 loodud õigekeelsuse ja terminoloogia sektor, kui algne sõnaraamatute sektor jagati kaheks. Grammatikasektor avaldas aastatel 1993–1995 mitmeaastase töö tulemusena kaheosalise eesti keele kirjeldava grammatika ja jätkas ka järgnevatel aastatel eesti keele leksika ja grammatika seoste uurimist. Uurimistulemusi on aastate jooksul avaldatud sarjana „Ars grammatica”, millest kokku on ilmunud üle 30 vihiku. Grammatikasektori koosseisu kuulus ka keelekorralduse, õigekeelsuse ja terminoloogia töörühm, kes annab keelenõu ning koostab ja avaldab õigekeelsusalast kirjandust. Viimaste aastate olulisemaid väljaandeid on „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” ja „Eesti keele käsiraamatu” kolmas, täiendatud trükk (2007). Sektori tööülesannete hulka on kuulunud ka nimekorraldus, oskuskeelekorraldus ja ametikeele hoole, samuti nimekorpuse ja terminikorpuse koostamine ja arendamine. Osakonna juhataja on rahvusvahelise tuntusega nimeuurija, kohanimede teooriast doktoriväitekirja kaitsnud Peeter Päll.

Terminoloogiaosakond (juhataja Tiina Soon) loodi grammatikasektori jagunemise tulemusena. Selle suuremaid ülesandeid on praegu haridusterminoloogia, sõjandusterminoloogia ja lennundusterminoloogia projektid.

Instituudi püsivamaid üksusi on olnud murdesektor (alguses keeleuurimise sektor). Sektori ülesandeks oli eesti murrete ning kohanimede kogumine ja uurimine ning murdesõnaraamatu koostamine. Erinevalt instituudi teistest sektoritest oli murdesektoril juba instituudi loomisel olemas materjalikogu Ema-keele Seltsi ja Tartu ülikooli murdearhiivi kujul. EKI murdearhiivis on tänaseks üle 5 miljoni sedeli, mille põhjalt murdesõnaraamatut koostatakse. Aastatel 1982–1989 ilmus kaheosaline „Väike murdesõnastik”, mis sisaldas sõnaloendi koos levikuandmetega, ilma sõnaseletuste ja murdenäideteta. Väikeses murdesõnastikus on üle 73 000 sõna. Suur murdesõnaraamat on kavandatud kuueosalisena, selle maht on 140 000 märksõnartiklit. Esimene vihik ilmus 1994, tänaseks on sõnaraamat poole peal (2009 ilmus 21. vihik *l*-tähe osaga). Murdesektor on koostanud ja välja andnud ka murdetekstide sarja „Eesti murded”. Aastast 1975 on murdesektoris Euroopa keelettase töörühm, mis töötab rahvusvahelise Euroopa keelettase koostamisel. Ka Eesti kohanimede uurimine on olnud murdesektori töö.

1957.–2000. aastani oli instituudis eraldi soome-ugri sektor, mille põhiülesannete hulka kuulus lähemate sugulaskeelte uurimine ja vadja keele sõnaraamatu koostamine. Täna on sektor liidetud murdesektoriga ja kannab nime soome-ugri keelte ja murrete osakond (juhataja Sven-Erik Soosaar). Instituudis on koostatud ja välja antud ka kaheosaline soome-eesti suursõnaraamat (2003). Fennougristide põhitöök on nüüd sõnavara ajaloo uurimine ja eesti keele etümoloogilise ainestiku kogumine, eesmärgiga koostada eesti keele etümoloogiline sõnaraamat. Selle projekti juht on Kristiina Ross. Üheks sektori tööks on olnud ka soome-ugri bibliograafia koostamine ja täiendamine.

2008. aastal moodustatud keeleteaduse ja -tehnoloogia osakonda (juhataja Urmas Sutrop) on koondatud sõnavara semantikaga ja arvutilingvistikaga seotud uurimisteedad.

KKI andis aastatel 1956–1964 välja sarja „Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused”, mille kümnest köitest vaid osa hõlmas keeleteadust. Sari jätkub 1997. aastast „Eesti Keele Instituudi uurimuste” nime all. Aastal 1997, kui instituut sai 50-aastaseks, anti instituudi ajaloost välja kogumik „Eesti filoloogia poolsajand teaduste akadeemias”. 2007. aastal ilmus Eeva Ahvena koostatud mahukas teos „Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993”.

Kahe uurimisasutuse – Eesti Keele Instituudi ja Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi – olemasolu nõuab muidugi teadustöö koordineerimist. Tuleb arvestada vajadusi ja võimalusi, materjalikogude paiknemist ja teadlaste huvisid. Uuel sajandil on üha tavalisemaks saanud teadusasutuste ja teadlaste koostöö. Enamikus mitmeks aastaks kavandatud uurimisprojektides osaleb nii Tallinna kui ka Tartu teadlasi.

12.3. Tallinna ülikool

Viimastel aastatel on kahe uurimiskeskuse kõrvale kerkinud ka kolmas, Tallinna ülikool, varem töötanud pedagoogilise instituudi ja pedagoogikaülikooli nime all. Pedagoogikaülikoolis sai keeleteadus tõsisema rolli paarkümmend aastat tagasi, kui aastal 1990 eraldus eesti keele ja kirjanduse kateedrist eesti keele õppetool ja 1993. aastal valiti eesti keele professoriks **Mati Hint** (s 1937), kes oli pedagoogilise instituudi õppejõuna töötanud aastast 1974 ja enne seda

olnud KKI teadur. Mati Hint on eesti fonoloogia ja morfoloogia uurija, kes on põhjalikult süvenenud eesti völdete ja astmehalduse probleemistikku (kandidaadikraad KKI-st 1971, doktorikraad Helsingi ülikoolist 1998).

Pärast Mati Hindi pensioneerumist 1999. aastal valiti eesti keele professoriks lauseõpetuse uurija **Helle Metslang**, kes on doktoriväitekirja kaitsnud eesti verbisüntaksist (1994). Aastatel 2003–2007 töötas Helle Metslang Helsingi ülikooli eesti keele külalisprofessorina ja valiti pärast seda Tartu ülikooli tänapäeva eesti keele professoriks. Tallinna ülikooli eesti keele professoriks sai aastal 2005 seni KKI-s töötanud eesti murrete uurija ja keelesotsioloog **Jüri Viikberg** (s 1953), kes kaitses kandidaadiväitekirja Siberi eestlastest (1989) ja on koostanud ka põhjaliku ülevaate Eesti vähemusrahvustest.

2001. aastal loodi Tallinna ülikoolis üld- ja rakenduslingvistika õppetool, mille juhatajaks oli kuni 2008. aastani professor **Martin Ehala** (s 1963), kes on oma doktoriväitekirja kaitsnud Cambridge'i ülikoolis keelemuutuste teooriast (1996), aga kes viimastel aastatel on tegelnud ühelt poolt Eesti ühiskonna etnolingvistilise vitaalsuse probleemidega, teiselt poolt keskendunud emakeeleõpetusele ja avaldanud kas üksi või koos oma õpilastega koolidele emakeeleõpikuid. Rakenduslingvistika õppetoolis tegeldakse ka keelekasutuse uurimisega ja tekstianalüüsiga.

2008. aastast töötab Martin Ehala Tartu ülikoolis vanemteadurina ja eesti keele didaktika professorina. Tallinna ülikooli rakenduslingvistika professoriks valiti 2009. aastal **Krista Kerge** (s 1952), kes on alates 1987. aastast olnud Tallinna pedagoogikaülikooli õppejõud ja enne seda töötanud KKI-s. Krista Kerge on uurinud sõnamoodustust ja allkeelte tekstilisi omadusi ning kaitsnud pedagoogikaülikoolis selle õppeasutuse esimese eesti keele alase doktoriväitekirja „Keelte variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina” (2003).

1998. a loodi eesti keele (võörkeelena) professor ja professoriks valiti soome-ugri keelte uurija **Anu-Reet Hausenberg** (s 1941), kes oli kandidaadiväitekirja kaitsnud komi keelest. Pärast Hausenbergi pensioneerumist 2006. aastal sai eesti keele (võörkeelena) professoriks kakskeelsuse ja koodivahetuse uurija **Anna Verschik** (s 1968), kes oli väidelnud doktoriks 2000. aastal Tartu ülikoolis. 2010. aastast on Verschiku ametinimetuseks üldkeeleteaduse professor. 2008. aastal loodi keelepoliitika professor, professoriks oli 2008–2010 **Mart Rannut** (s 1959), kes 1998. aastal kaitses Tartu ülikoolis doktoriväitekirja Eesti

keelepoliitikast. Kõiki nimetatud professuure ühendavaks struktuuriüksuseks on Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.

Tallinna ülikool on kujunenud arvestatavaks keelekontaktide, keeleõppimise-õpetamise ja eesti keele kui teise keele uurimise keskuseks. Ülikool annab välja uurimuste sarja „Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised” (kuni 2005. aastani „Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised”).

Kirjandus

200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu, 2003.

Eesti filoloogia poolsajand teaduste akadeemias. Tallinn, 1997.

Kasik, Reet. Professori pärand. Sada aastat Arnold Kase sünnist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 277–280.

Õim, Haldur. Huno Rätsep 60. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn, 1989: 5–13.

13. Keeleuurimise suunad, võimalused ja väljundid

13.1. Paradigmamuutused

Enne Teist maailmasõda olid eesti keeleuurimise peamised valdkonnad murdeuurimine, keeleajalugu ja kirjakeele korraldus. Viimane poolsajand on toonud juurde keele struktuuri ja keelekasutuse uurimise kogu oma mitmekesisuses. Muutused eesti keele uurimise suundades ja meetodites said alguse Tartu ülikoolis. 1960. aastatel hakati rohkem tähelepanu pöörama üldkeeleteaduse ja teoreetiliste kursuste osatähtsusele õppekavas. Teoreetiline käsitlusviis avaldas mõju ka eesti keele kursuste sisule ja temaatikale.

Esimene, kes pärast Andrus Saarestet tõi Tartu ülikooli jälle rahvusvahelise teoreetilise keeleteaduse, oli tolleaegne dotsent Huno Rätsep. Ta hakkas 1960. aastate alguses õpetama strukturaallingvistika kursust, veidi hiljem keeleteaduse uute suundade ja generatiivse grammatika kursust. Sündis ka uus õppevorm – mõnel üliõpilasel lubati koostada individuaalne õppekava, nii et neid sai teistest süvendatumalt koolitada teoreetilise keeleteaduse eri suundades. Sellest sündis juba uues Eesti vabariigis 1990. aastal ainesüsteem, kus igal üliõpilasel olid üsna laiad võimalused koostada teaduskonnas õpetatavatest ainetest oma isiklik õppekava. Praeguseks on valikuvõimalus süstematiseeritud (valida saab mitte üksik-kursuste, vaid nn moodulite kaupa).

Tookord, 1960. aastate alguses, oli strukturalismi klassikaline periood lääne keeleteaduses juba lõppenud ja keeleteaduse juhtivaks suunaks sai generatiivne grammatika, mida tunti ka transformatsioonigrammatika nime all. Uusi uurimistulemusi saavutati 1960. aastate alguses peamiselt eesti keele fonoloogia

uurimisel, generatiivse keeleteooria mõju eesti grammatikakirjeldusele hakkas andma tulemusi mõni aasta hiljem, 1960. aastate lõpul.

Aastal 1965 moodustati Tartu ülikooli eesti keele kateedris noorematest õppejõududest ja kraadiõppuritest kaasaegse keeleteaduse uurimisrühm, mis tegutses aktiivselt 6–7 aastat. Kokku kuulus sinna seitsme aasta jooksul lühemat või pikemat aega paarkümmend inimest. Suur osa tänastest Eesti vanema põlve juhtivatest keeleteadlastest kuulus oma õpingute ajal sellesse rühma: Ellen Uuspõld, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim, Mati Ereht, Reet Kasik, Ülle Viks, Helle Metslang. Rühma juht ja üliõpilaste ning doktorantide juhendaja oli Huno Rätsep. Kuna välismaise kirjanduse levik Nõukogude Liidus oli äärmiselt piiratud, oli ka keeleteaduslikku kirjandust vähe ja seda oli raske kätte saada. Seetõttu suur osa uurimisrühma tööst oli Moskva keskraamatukogust või sageli ka mitteametlikku teed pidi koopiatena saadud keeleteadusliku kirjanduse refereerimine ja selle põhjal sündinud arutelud. Tähelepanu keskpunktis oli tolle aja uus suund generatiivne grammatika, selle arengusuunad ning uute analüüsi- ja kirjeldusmeetodite rakendamine eesti keele uurimisel.

Aastal 1965 ilmus esimene köide artiklite kogumikuna välja antud sarjast „Keel ja struktuur”. Viimane, kümnes köide ilmus 1978. Selles sarjas on kokku avaldatud üle tuhande lehekülje tollal moodsate meetoditega tehtud lühemaid uurimusi eesti keele alalt. Aasta hiljem, 1966 hakati välja andma pikemate uurimuste (peamiselt väitekirjade) sarja „Keele modelleerimise probleeme”. Seda ilmus kokku seitse köidet, viimane 1975. Siis keerati Nõukogude Liidus kruvid jälle pingumale ja kateedritel keelati oma teadustööde iseseisev publitseerimine. Sügisel 1969 korraldati mitmepäevane rahvusvaheline generatiivse grammatika konverents Käärikul. Tollal muidugi ei võinud kutsuda välismaa uurijaid, aga kohal oli suur hulk moodsa keeleteadusega tegelejaid Moskvast, Peterburist (tollal Leningrad) ja teistest Nõukogude Liidu keskustest. Neljal aastal, 1969–1972 korraldati detsembris teadusseminar, nn aastakoosolek, kus iga rühmaliige pidas ettekande aasta uurimistulemustest. Ettekannete ingliskeelsed teesid avaldati eraldi kogumikena ja neid õnnestus mõnevõrra levitada ka välismaal. Teeside kaanel olnud lühendist GGG (generatiivse grammatika grupp) sai rühma nimi, mille all see Eesti keeleteaduses ja veidi laiemaltki tuntud oli.

Rühmal oli kontakte ka mõnede välismaiste keskustega, niivõrd kui see võimalikuks osutus. Väliseestlasest Ameerika professori Ilse Lehiste abiga saadi materjale ja kirjandust Ohio ülikoolist, kus tollal arendas oma käändegrammatika

teooriat Charles Fillmore. Oli sidemeid Bloomingtoni, Berliini, Zagrebi, Praha uurimiskeskustega. Professor Ferenc Kiefer Budapesti ülikoolist aitas vahendada rühmaliikmete artikleid rahvusvahelistesse kogumikesse. Need olid esimesed keeleteaduslikud tööd, mida Nõukogude Eestist õnnestus avaldada rahvusvahelistes väljaannetes. Ainult tollaegses Nõukogude Liidus elanud suudavad mõista, kui haruldane selline vaba uurimine ja kontaktide pidamine oli. See ei võinudki kaua kesta. Hilisemale taotlusele moodustada ühine uurimisrühm professor Juri Lotmani ja semiootikutega vastas ülikooli juhtkond eitavalt. Ka käsikirjade välismaale saatmisele seati tõkkeid ja ingliskeelsete ettekandeteeside avaldamine keelati. Rühm, mis oli harinud ja koolitanud uue põlvkonna keeleteadlasi, hajus vähehaaval Tartu ja Tallinna vahel. Aga Eesti keeleteadusse oli ikkagi lõplikult tulnud uus paradigma. Oli sündinud uus olukord: vaatepunktid, teoreetiline raamistik ja uurimisaspektid varieerusid, eesti keeleteadus hakkas arenema eri suundades. Ühed analüüsisid keele struktuuri, teised jälgisid keelekasutust, kolmandad kogusid ja süstematiseerisid keeleainestikku, neljandad korraldasid ja normisid kirjakeelt. Keelenähtuste analüüsid ja kirjeldused toetusid eri teooriatele ja neid tehti erinevatel meetoditel.

Ka traditsioonilises eesti keele uurimises pandi 1960ndatel alus mitmele suurele projektile. Moskvas oli koostatud suur vene keele akadeemiline grammatika ja liiduvabariikidele anti ülesanne koostada kohalike keelte kirjeldavad grammatikad. Seda tehti ka Eestis. Töö jaotati Tallinna ja Tartu vahel. Tartu ülikool pidi koostama hääliku- ja vormiõpetuse, KKI aga lauseõpetuse osa. Kuna eeltöid ja vajalikke uurimusi oli vähe, siis jäi kogu see üritus pooleli. Tartus valmis mõni väiksem osa, need avaldati õppevahendite sarjas vihikutena. Tallinnas sai valmis lauseõpetuse esimene osa (lihtlause) ja see anti välja omaette raamatuna.

Järgmine suurem paradigmuuutus eesti keeleteaduses toimus 1990. aastate alguses seoses Eesti iseseisvumisega. Kontaktid rahvusvahelise keeleteadusega avardusid, erialane kirjandus on vabalt kättesaadav, õppejõud ja teadurid said võimaluse töötada muu maailma teaduskeskustes ja kutsuda Eestisse tuntud keeleteadlasi mujalt. Ülikooli õppekava muutus dünaamilisemaks ja maailmas aktuaalsed keeleteaduse suunad ja meetodid leidsid tee Eestisse. Keele struktuuri uurimisse lisandusid funktsionaalne ja tüpoloogiline aspekt. Kiiresti on arenenud kognitiivne keeleteadus, uuritakse semantika ja psühholingvistika küsimusi, keele omandamist ja mõistmist, tähenduse ja vormi vahekorda. Ka keelekasutust on hakatud uurima paljudest eri aspektidest ja mitmekesiste meetoditega, tegeldakse

pragmaatika, sotsiolingvistika ja tekstianalüüsiga. Eesti teadlased osalevad rahvusvahelistes projektides ja avaldavad oma töid rahvusvahelistes väljaannetes. Kraadiõppe efektiivsus on kasvanud, igal aastal lisandub mitu uut keeleteaduse doktorit. Keeleteadus on muutunud interdistsiplinaarseks, huvipakkuvaid tulemusi eesti keele arengu, kasutamise ja õppimise kohta pakuvad mitmed ajaloo ja sotsiaalteaduste erialadel kaitstud väitekirjad.

13.2. Keelekorpused ja uurimisvõimaluste avardamine

Uusi võimalusi keeleteaduslikuks tööks pakuvad elektroonilised tekstikorpused. Tekstikorpus on suur tekstikogum, mis esindab üht keelekultuuri. Maailmas on erisuuruseid tekstikorpusi, mahuga ühest miljonist kuni sadade miljonite sõnadeni, ja neid kasutatakse nii sõnaraamatute tegemiseks kui ka lingvistilisteks uuringuteks. Tartu ülikoolis hakati eesti keele tekstikorpusi koostama 1991. aastal. Projekti juhiks oli üldkeeleteaduse professor Haldur Õim. Korpus on kavandatud allkorpuste süsteemina, kuhu kuuluvad tänapäeva kirjakeele korpus ja lisakorpused, suulise kõne korpus, murdekorpus ja vana kirjakeele korpus.

Tänapäeva kirjakeele korpus sisaldab tekste eri aastakümnetelt 1890–1990, neist 1980. aastate korpus on morfoloogiliselt ühestatud baaskorpus mahuga umbes üks miljon sõna aastatest 1983–1987. Tekstiliikide võrdlemiseks on kasutatav tasakaalustatud korpus, mis koosneb kolmest allkorpusest: ilukirjanduskeel, ajakirjanduskeel ja teaduskeel, igaüks mahuga 5 miljonit sõna. Koondkorpus, mis koosneb töötlemata tekstidest, sisaldab üle 100 miljoni sõna. Korpuse valmis osad on kasutatavad internetis (www.cl.ut.ee/korpused).

Suulise kõne korpust (www.cl.ut.ee/korpused/suuline) on tehtud alates 1997. aastast Tiit Hennoste juhtimisel. Korpus koosneb helilindistustest ja litereeritud tekstidest. Tegemist on avatud korpusega, st selle maht kasvab pidevalt, 2008. aasta seisuga oli litereeritud tekste ligi 1,5 miljonit sõna. Korpus sisaldab argi- ja institutsionaalseid vestlusi (nii silmast silma kui ka telefonisuhtlust), raadio- ja telesaateid ning monoloogtekste (kõned, loengud, jutlused).

Eesti murrete korpust (www.murre.ut.ee) on kõiki eesti murdeid hõlmav elektrooniline andmekogu. Korpust koostatakse Karl Pajusalu ja Liina Lindströmi

juhendamisel koostöös Eesti Keele Instituudiga varasemate helisalvestiste alusel. Korpus on kavandatud morfoloogiliselt ja süntaktiliselt märgendatud korpuse-na, mis sisaldab nii helisalvestisi kui ka foneetilises transkriptsioonis murdetekste. Korpuse maht 2010. aasta seisuga on *ca* 1,1 miljonit sõna.

Pire Terase ja Pärtel Lippuse juhtimisel koostatakse eesti keele spontaanse kõne foneetilist korpust (www.murre.ut.ee/foneetikakorpus), mis 2010. aasta seisuga sisaldab 20 tundi lindistusi 140 000 sõna ulatuses.

Vana kirjakeele korpusesse (www.murre.ut.ee/vakkur) on koondatud kõik vanimad, kuni 16. sajandini säilinud eestikeelsed tekstid, samuti enamik suurematest 17. sajandi käsikirjadest (Georg Mülleri jutlused, Joachim Rossihniuse kirikuraamatud, Stahl kiriku- ja jutlusteraamatud jm) ning valik 19. sajandi tekstidest. Korpuse maht on 1,5 miljonit sõna ja selle tegemist juhib Külli Habicht.

Elektrooniline tekstikorpus mahuga üle 10 miljoni sõna on kogutud ka Eesti Keele Instituudis (portaal.eki.ee/corpus). Korpus pole tasakaalustatud (80% on ajalehetekstid) ega töödeldud.

Kristiina Rossi juhtimisel koostatakse EKI-s ka vana kirjakeele korpust „Eesti piibli ajalooline konkordants” (portaal.eki.ee/piibel), mis sisaldab vanemaid piibli ja selle osade tõlkeid.

Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis koostatud eesti vahekeele korpus (<http://evkk.tlu.ee>) on eesti keele kui teise keele või võõrkeele kasutajate autentsete kirjalike tekstide kogu. Korpus on avatud, selle maht on 2010. aasta seisuga üle 700 000 sõna, aga seda on plaanis kasvatada 5 miljoni sõnani. Korpus on märgendatud ja võimaldab otsida materjali vealiikide kaupa. Korpuse koostamist ja haldamist juhib Pille Eslon.

Nii Tartu kui ka Tallinna ülikoolis on koostatud või koostamisel ka muid, piiratud juurdepääsuga keelekorpusi kitsama eesmärgiga keeleprobleemide uurimiseks.

13.3. Kirjeldustasandid

Igal arenenud teadusalal tehakse mitut tüüpi uurimusi. On võimalikult aktuaalsel modernsel teorial põhinevad, süvitsi minevad üksikuurimused, on veidi konservatiivsemad üldistavad kokkuvõtted ja on teadusala õpikud. Üksikuurimused, otsingud ja eksperimendid on see teaduslik eesliin, mis pakub materjali,

valikuvõimalusi üldistuste ja kokkuvõtete tegemiseks. Üldistava ülevaate koostaja sõelub üksikuurimuste massist välja kõige tähtsama ja vahendab seda laiemale üldsusele, naaberteadusladele ja koolidele. Kõik kolm taset on teaduse ja ühiskonna jaoks vajalikud. Ülevaateosed, kokkuvõtted ja õpikud vahendavad seda, milliseid uurimistulemusi ja kirjeldusmeetodeid peetakse keele struktuuri, olemuse ja arengu mõistmise ja kirjeldamise seisukohalt kõige tähtsamaks ja kõige sisukamaks.

Kooligrammatikate ja käsiraamatute kõrval on sõjajärgsetel aastakümnetel ilmunud kaks põhjalikku eesti keele grammatikat. Üks neist on ühe mehe töö, Valter Tauli kaheosaline „Eesti grammatika” (I osa 1972; II 1980). See on ilmunud Rootsis ja on avaldatud ka ingliskeelsena pealkirjaga „Standard Estonian Grammar” (I osa 1973; II 1983). Teine on kollektiivse töö tulemus. EKI grammatikarühm Mati Ereli juhtimisel sai 1990. aastatel valmis kaheosalise eesti keele deskriptiivse grammatika, autoriteks Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael ja Silvi Vare. „Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri” ilmus 1993 ja „Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus” ilmus 1995. Neile viidatakse järgnevates peatükkides lühenditega EKG I 1995 ja EKG II 1993. Võõrkeelse lugeja tarbeks ilmus 2003. aastal Mati Ereli toimetatud koguteos „Estonian Language”, mis peale struktuurikirjelduse annab ülevaate ka eesti keele kujunemisest, murretest ja kirjakeele ajaloost. Eesti keele struktuuri kirjeldava osa on kirjutanud Tiit-Rein Viitso (fonoloogia, morfoloogia, sõnamoodustus) ja Mati Erelt (süntaks), keeleajaloost annab ülevaate Tiit-Rein Viitso, eesti murretest Karl Pajusalu, kirjakeele ajaloost ja korraldamisest Heli Laanekask ja Tiiu Erelt, suulisest eesti keelest Leelo Keevallik, eesti keele uurimisest ja uurijatest Mati Erelt.

Uuemaid uurimisandmeid eesti keele kohta on võõrkeelsele lugejale tutvustatud ka rahvusvaheliste temaatiliste kogumikena. Sotsiolingvistikast ja sotsiolingvistilistest uurimisest Eestis sajandilõpu seisuga saab ülevaate ajakirja *International Journal of the Sociology of Language* 1999. aasta erinumbrist „Estonian Sociolinguistics” (toimetaja Tiit Hennoste). Uuel sajandil on ilmunud Helle Metslangi ja Mart Rannuti toimetatud eesti keele ja keeleuurimise arengusuundi tutvustav kogumik „Languages in Development” (München 2003), Kristiina Rossi ja Peteris Vanagsi toimetatud kogumik eesti ja läti vanima kirjakeele ajaloost „Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages” (Frankfurt am Main, 2008), sarja „Sprachtypologie und Universalienforschung”

kaksiknumbrina Helle Metslangi toimetatud eesti keele tüpologia kogumik „Estonian in Typological Perspective” (Berlin, 2009).

Kooli emakeeleõpetusega seostuv pedagoogiline grammatika ei peaks õigupoolest kuuluma sellesse ülevaatesse. Emakeeleõpetuse üheks eesmärgiks on õpetada head keelekasutust. Teoreetilise keeleteaduse ülesandeks on kirjeldada ja selgitada keelenähtusi. Neid nähtusi ei tarvitse ega või hinnata stiililise, normatiivse vms sobivuse järgi. Teoreetilisel keeleteadusel ja pedagoogilisel keeleteadusel ei ole põhjust oodata teineteiselt ühesugust suhtumist samadesse faktidesse. Kooli emakeeleõpetuse ülesandeks on samuti anda teadmisi keele olemuse ja struktuuri kohta. Aga ka siin on teaduslik grammatika ja kooligrammatika kaks eri asja, kooligrammatika ei pea olema teadusliku grammatika lühem ja lihtsam variant. Erinevaid grammatikamudeleid, mis kirjeldavad keele ehitust mingi teoreetilise lähenemisviisi alusel, on hulgaliselt, aga oma kitsa erivaatepunkti tõttu ei sobi mitte ükski neist üldhariva kooligrammatika jaoks.

Eesti grammatikakirjanduses paistab nii, et süvateaduslikud eksperimentaal-uuringud, üldistavad ülevaated ja kooligrammatikad näivad moodustavat mingi ebaselge terviku. Sellele on juba 1960. aastatel tähelepanu juhtinud Henno Rajandi, aga tänapäeva eesti keele kirjeldustes ei ole nende omavahelised suhted ja piirid siiani päris selged. Eesti kooli emakeeleõpetuses on kuni viimase ajani püütud esitada õpilastele keelesüsteemi tervikstruktuuri. Kaua aega, 1930.–1960. aastateni olid kooligrammatikad tegelikult ainsad trükist ilmunud tänapäeva eesti keele kirjeldused. Sai harjumuseks suhtuda neisse nagu teaduslikesse grammatikatesse – ei peetud silmas teadusliku ja pedagoogilise grammatika erinevaid eesmärke, vaid oli grammatika kui niisugune ja sellelt oodati teaduslikule grammatikale iseloomulikke lahendusi. Tulemuseks oli keeleteaduse ja keeleteadlaste pidev poleemika kooligrammatikate sisu ja esitusviisi üle.

Kuni 1990. aastateni kirjutasiid keskkooligrammatikaid keeleteadlased. Modernne keeleteadus jõudis Eestisse 1960. aastatel, aga gümnaasiumiõpikutesse pääsesid need tulemused pikkade ja raskete vaidluste järel alles 1980. aastatel. Väitlus oli lingvistiline, väitlejad olid keeleteadlased ja diskussioon toimus keeleteaduslikes väljaannetes. Põhikooliõpikuid kirjutasiid haridusteadlased ja didaktikud ning nende „ebateaduslikkus” on põhjustanud ja põhjustab kriitikat tänaseni. Tõsi – viimase kümne aasta jooksul on kooliõpikute koostamine läinud kirjastuste kätte ega ole enam otseselt seotud keeleuurimisega, seetõttu tegelevad

õpetuse sisu ja vormidega nüüd peamiselt emakeeleõpetuse didaktikale spetsialiseerunud lingvistid.

See aga, et eesti grammatikakirjandus on pidanud kooligrammatikaid keeleteaduse osaks, on toonud kaasa ka teistsuguse mõju – normatiivsus, vastuvõetavus, kergesti õpitavus jm pedagoogilised põhimõtted on kohati tõusnud ka teadusliku analüüsi kriteeriumideks. See ei puuduta kõiki uurimusi ja uurijaid, aga nii fonoloogia, morfoloogia kui ka süntaksiuurimustega seoses on järgnevatel peatükkides eelkirjeldatud põhjusel aeg-ajalt vaja viidata ka kooliõpikutele. 1980.–1990. aastatel on eesti grammatikakirjanduse traditsioone mõjutanud ning sellest aspektist täieõiguslike keeleteaduse osadena käsitletud ja hinnatud vähemalt Mati Hindi IX klassi eesti keele õpikut (1983), kus kirjeldatakse hääliku- ja vormiõpetust, Peep Nemvaltsi ja Silvi Vare X klassi eesti keele õpikut (1984), kus esitatakse sõnamoodustus ja lauseõpetus, ning Martin Ehala raamatut „Eesti keele struktuur. Õpik gümnaasiumidele” (1997). Hindi õpikus näiteks oli astmevahelduse käsitus esmakordselt viidud foneetika alt morfoloogia alla, Nemvaltsi õpik tõi süntaksikirjeldusse fraasid ja hierarhilise lauseliigenduse, Ehala õpikus rakendati vormimoodustuse õpetamisel uudset A- ja B-tüvel põhinevat käänamis- ja pööramismallide süsteemi.

Kirjandus

Erelt, Mati, Eesti keele grammatika uurimise minevikust ja olevikust. – Pühendus-teos Huno Rätsepale (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7). Tartu 1997: 20–25.

Erelt, Mati, 1990. aastad eesti keele uurimises. – Akadeemia 1999, 10: 2053–2067.

Õim, Haldur. Huno Rätsep 60. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn, 1989: 5–13.

14. Keelekorraldus ja kirjakeele arendamine

14.1. Lähtekohad

Tänapäeva eesti kirjakeel on välja kujunenud ja stabiliseerunud kolme olulise väitluse kaudu. Esimene laiapõhjaline vaidlus peeti 19. sajandi alguses põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeele pooldajate vahel. 19. sajandi keskel tõusis päevakorradele vaidlus vana ja uue kirjaviisi üle. Uus, soomepärase kirjaviisi sai võidu vana üle 1870. aastate alguses. Rahvuslikul ärkamisajal seati eesmärgiks ühtlustada peale kirjaviisi kogu keelekasutus. Kirjakeele ühtlustamisvaidlustes oli alguses küsimus selles, missuguseid murdejooi kirjakeelde võtta. Hiljem laienes väitlus kirjakeele arendamise suundi ja meetodeid hõlmavaks. Rahvusliku ärkamisaja väitluste, 20. sajandi alguse keelekonverentside ja keeleuendusliikumise kaudu kinnistuti eesti kirjakeele reeglid 1920. aastatel. 1927. aastal saatis haridusministeerium koolidele juhendi õpetada üldhariduskoolides normitud kirjakeelt ja 1929. aastast võeti Emakeele Seltsi üleskutset järgides suuremate ajalehtede toimetustesse ja kirjastustesse tööle keeleteoimetajad, kelle ülesandeks oli viia käsikirjade keel vastavusse normikeeles kehtivate nõuetega.

20. sajandi alguskümnendite vaidlustes oli küsimus õieti kahes eri asjas. Üks probleem oli eesti üld- ja oskussõnavara rikastamine ja laiendamine. See oli paratamatu ja selles olid kõik kirjakeele tuleviku üle vaidlevad osalised ühel meelel. Eriarvamused puudutasid seda, kust uusi sõnu hankida ja missugused uued sõnad sobivad eesti keelde, millised mitte. Johannes Aavik pooldas laensõnu ja ammutas neid võõrkeeltest, Johannes Voldemar Veski eelistas omapäraseid tule-tisi ja murdesõnu. Teine valdkond, mille üle vaieldi, olid kirjakeele ehitust ja

grammatikareegleid puudutavad küsimused. Selles vallas olid vastuolud suuremad ja tõsisemad. Missuguseid variante grammatiliste vormide laiaast valikust kirjakeeles aktsepteerida, mille alusel see valik teha ja kuidas suhtuda ettepanekutesse, millel rahvakeelset tausta ei ole?

Üle 100 aasta kestnud eesti kirjakeele teadliku arendamise tunnuseks on ikka olnud avalikkus ja kollektiivsus. Algusest peale on suur osa diskussioonidest peetud ajalehtede ja ajakirjade vahendusel ja väheste õppinud keeleteadlaste kõrval on arvamusi ja ettepanekuid esitanud ka praktiliste keeleküsimumuste vastu huvi tundvad keelekasutajad: toimetajad, õpetajad jm. Sellises olukorras on kerge märgata, et kollektiivsetel otsustustel on suurem väärtus kui ühe, ükskõik kui autoriteetse keeleteadlase arvamusel. Kollektiivse otsustamise ja soovimuste traditsioon sai alguse Eesti Kirjameeste Seltsi seisukohavõttudest 1870. aastatel, jätkus keelekonverentsidel 1909–1911 ja seejärel Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnas. Kollektiivsete otsustuste hea külg oli ja on see, et otsustusorganites osalevad tuntud ja hinnatud Eesti keeleteadlased. Nõrkuseks on peetud seda, et ajuti on otsuseid tehtud hääletades, mis ei eeldanud põhjalikku teaduslikku argumentatsiooni.

1930. aastate alguseks oli Eesti keelesituatsioon stabiliseerunud. Ametliku tunnustuse oli saanud Johannes Voldemar Veski ja eriti Elmar Muugi õigekeelsuse suund. Kirjakeelt õpetati koolides valdavalt Elmar Muugi keeleõpikute järgi. Üldkasutatav oli sama autori „Väike õigekeelsuse sõnaraamat”, mille tihti ilmuvad uustrükid arvestasid Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna viimaseid õigekeelsusotsuseid. Suur osa keeleuundajate ettepanekutest oli leidnud tee nn ametlikku keelde ja õigekeelsussõnaraamatutesse, ülejäänud otsustati Akadeemilise Emakeele Seltsi 1927. aasta otsusega kõrvale jätta. Keelenormi järgimise trükisõnas tagasid keeleteoimetajad.

14.2. Keelekorralduse teooria ja põhimõtete käsitus

Praktilise keelekorralduse ehk normide ja reeglite kinnitamise kõrval on Eestis ikka olnud kombeks arutada keelekorralduse põhimõtete üle. Juba Jakob Hurdal olid tähtsal kohal keelekorralduse printsiibid ja Johannes Aavik arendas oma

printsiibid 1920. aastatel terveks keeleuudusteooriaks. Enne Teist maailmasõda avaldasid oma keelekorralduspõhimõtteid ka Johannes Voldemar Veski, Andrus Saareste ja Elmar Muuk. Professor Andrus Saareste seisukohavõttudest on näha akadeemilise uurija keeleteaduslik pädevus. Teiste lähtekohtadeks olid pigem praktilised vajadused ja isiklikud eelistused.

Eestis eristatakse teineteisest mõisted keelekorraldus ja keelehoole. Keelekorralduse all mõeldakse eeskätt kirjakeele teadlikku arendamist ja rikastamist, stabiliseerimist ja kaasajastamist. Keelekorraldajad annavad norminguid ja soovitusi. Keelehoole kujutab endast keelekorralduse soovitude elluviimist, propageerimist, keelekasutuse hindamist ja praktilisi toiminguid kirjakeele parandamiseks. Keelekorraldust on traditsiooniliselt peetud keeleteadusse kuuluvaks, selle rakenduslikuks osaks. Sel on oma teooria, mis töötab välja keelekorralduse eesmärgid, põhimõtted, meetodid ja taktika. Ka oskuskeelekorraldus ja nimekorraldus on algusest peale olnud eesti keelekorralduse täieõiguslikud osad, ja keeleteaduslik aspekt on eesti terminoloogia- ja nimekorraldustöös olnud tugevasti esindatud. Selle tagajärjel on eesti keeleteadlaste roll heakeele kaitsjana olnud kirjanike, tõlkijate, toimetajate ja teiste kõrval suurem kui paljudes teistes keeltes.

Keelekorralduse eesmärgiks on keeleideaali otsimine ja selle poole pürgimine. Ideaalkeele olemust analüüsis esimesena eesti keelekorralduse tuntuim teoreetik **Valter Tauli** (1907–1986). Ideaalkeel on tema järgi selline keel, mis saavutab minimaalsete vahenditega maksimaalse tulemuse. Ideaalkeele omaduste hulka kuulub võime toimida suhtlusvahendina (vahendada nii kogu vajalik info kui ka tähendusvarjundid), ökonoomsus (kõnelejale kerge kasutada ja kuulajale kerge mõista), ilu (esteetiline vorm) ja paindlikkus (kergesti kohandatav uute ülesannetega, uute tähenduste väljendamisega). Tauli võttis omaks Aaviku keeleuudusteooria põhialused – keel on vahend, mitte eesmärk; keeled on kaugel täiuslikkusest, keelekorralduse ülesanne on keele väärtust hinnata ja keelt plaanipäraselt parandada. Tauli hoidis keelekorraldust ja keelehoolet lahus – keelekorraldus on Tauli järgi teaduslik tegevus, aga selle populariseerimine, pedagoogika, nõuanne, keeletarvituse ja stiili eest hoolitsemine ei kuulu keelekorralduse alla. Tauli järgi tähendab eelkirjeldatud vahe ühtlasi seda, et samad inimesed ei saa otstarbekalt samal ajal täita mõlemat ülesannet. Eestis on keelekorraldus ja keelehoole jäänud siiski suuresti samade inimeste kanda tänapäevalgi ja keelekorraldajate endi arvates on sellel ka oma head küljed. Keelenõuandes küsimustele

vastates on keelekorraldaja kõige otsesemas kontaktis keeletarvituse ja keeletarvitajaga.

Tauli esimene keelekorraldusteemaline uurimus oli enne sõda Tartus ilmunud raamat „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid” (1938). Tauli analüüsis kõiki eesti keelekorralduses esinenud suundi ja esitas oma ettepanekud. See raamat osutas, et Tauli läks teises suunas kui senised keelekorraldajad: praktiliste ettepanekute asemel hakkas tema selgitama teooriat. Rahvusvahelise tunnustuse saavutas ta teosega „Introduction to a Theory of Language Planning” (Uppsala 1968, eestikeelne versioon „Keelekorralduse alused” Stockholm 1968). Selles esitas Tauli 17 keelekorralduse printsiipi, mis olid koondatud kolme rühma: selgus, ökonoomia ja esteetika. Selguspõhimõtte nõudis, et keelend peab olema ühemõtteline, kergesti mõistetav, sisaldama sobival määral liiasust ja piisavalt erinevate teistest samas kontekstis esineda võivatest keelenditest. Ökonoomsus tähendas, et keelendid peavad olema lühikesed ja ühetähenduslikud, neid peab olema võimalikult vähe, keele struktuur peab olema võimalikult lihtne. Lihtsuse all mõistis Tauli eelkõige korrapärasust ja taunis näiteks morfeemivariante. Esteetiliste printsiipidena rõhutas Tauli süsteemi harmooniat, väljendi ja tähenduse sümmeetriat, väljendi heakõla, rütmi, stiililist vaheldusrikkust, lühidust ja ilmekust. Kesksetele põhimõtetele lisaks esitas ta kuus rakenduspõhimõtet, mis aitavad toime tulla konkreetsetes keelekasutusolukordades põhimõtete vastuoludest tekkivate raskustega. Raamatus analüüsitakse eri keele- tasandite (hääliku-, vormi- ja lauseõpetus, sõnavara ja õigekiri) korraldamise probleeme ja meetodeid. Hääliku- ja vormiõpetuses kui kinnistes süsteemides on tema meelest ideaalne struktuur lihtne, reeglipärane ja sümmeetriline; lauseõpetuses ja sõnavaras tuleks aga rakendada esteetilist vaheldusrikkust.

Tauli teos lõi aluse keelekorralduse teooriale, kuigi kõiki seal esitatud printsiipe ja nende rakenduspõhimõtteid ei ole eesti praktilises keelekorraldustöös sellisena alati rakendatud. Aga eesti keelekorralduse lähtekohti on see teos kahtlemata tugevasti mõjutanud. Just Valter Tauli on teinud rahvusvaheliselt tuntuks ka Johannes Aaviku praktilise keelekorraldustöö tulemusi.

Pärast Taulit on eesti keelekorralduse teoreetilisi küsimusi 1970. aastatel käsitlenud **Henn Saari** (1924–1999). Tema arusaamade ja põhimõtete taust oli keele muutumine. Eesti keele muutumist ja selle seost keelekorraldusega on käsitlenud pikemas artiklis „Kirjakeele saatus I. Vaade sajandile” (1979). Kõige põhjalikumalt on Saari teoreetilised seisukohad kirjastanud tema venekeelses

kandidaadiväitekirjas „Eesti terminoloogia põhimõtete analüüs” (1982). Kuigi ka tema on kirjutanud keelekorralduse põhimõtetest ja neid liigitanud, ei saa tema arvates öelda, et neid põhimõtteid on mingi kindel hulk. Kuna keelekorralduse põhimõtted on praktiliste keeleküsimumuste lahendamiseks kasutatavad vaatepunktid, ei ole võimalik ennustada kõiki võimalikke lähenemisviise ja peaks olema võimalus võtta kasutusele ka uusi kasulikke vaatepunkte, kui neid tekib. Sellest aspektist mõtestab Saari ka otstarbekuse põhimõtet keelekorralduses. Seda põhimõtet on oluliseks pidanud kõik eesti kirjakeele arendajad, aga nad on mõistnud selle all eri asju: Johannes Aaviku artiklites tähendas otstarbekus sõnavara rikkust, tähenduste täpsust ja selgust, lühidust ja kergesti õpitavust. Johannes Voldemar Veski jaoks oli otstarbekus sama kui reeglipärasus ja süsteemsus. Andrus Saareste pedagoogiline ja psühholoogiline otstarbekus toetub ühiskeelsele kasutusele. Henn Saari arvates on tarvis printsiipide hierarhiat ja ta on tõstnud otstarbekuse selle hierarhia tippu – see on kõrgema tasandi põhimõte, mis on muude põhimõtete (reeglipärasus, rahvalikkus, omapärasus) rakendamise kriteeriumiks.

Mitmetes teoreetilistes kirjutistes analüüsib Saari ka normi ja normimise (Saari: kodifitseerimise) probleeme. Norm on Saari mõistes objektiivselt olemasolev (ka potentsiaalne) keelekasutus. Saari tõstis esile neli keelekorralduse funktsiooni: 1) keele nüüdisseisundi (normi) teatavakstegemine, 2) variantide selekteerimine, 3) kaasaaitamine potentsiaali realiseerimisele ühiskondliku tellimuse alusel, 4) vigade ja keelesüsteemi ebasoodsate muutuste ärahoidmine. Selle põhjal eristas ta kirjeldavat normimist (1. funktsioon), määravat normimist (2. ja 4. funktsioon) ja juhendavat normimist (kõik funktsioonid). Tähtsaimaks pidas ta juhendavat normimist, kus esiplaanile tõuseks teavitamine keelevahendite rikkusest, sh keelepotsentsiaalid. Kõige raskem on reeglite täpsustamine ja ajakohastamine, keele muutustega kaasaskäimine.

Alates 1970. aastatest hakati seoses keelekorraldusega tungivamalt rääkima üldkeeleteaduse põhimõtetest ja nende rakendamisest kirjakeele korralduses. Aastatel 1984–1985 ajakirjas Keel ja Kirjandus peetud diskussioonis „Kirjakeele korraldus siin ja praegu” tõsteti keelekorralduse eesmärkidena esile keelesüsteemi töökindluse analüüsi, reeglite lihtsuse ja keerulisuse hindamist, keele muutumissuundade ennetamist, produktiivsete ja mitteproduktiivsete tüüpide ja protsesside selgitamist (kõige põhjalikumalt Mati Hindi käsitlustes 1978, 1985). Diskussioon on paratamatuse sunnil piirdunud peamiselt küsimuste esitamisega.

Jaan Kaplinski (kes hariduselt on keeleteadlane) on avaldanud koguni kahtlust, kas kõiki võimalusi arvesse võttev üldine keelekorraldusteooria on ülepea võimalik. Ulatuslikumaid teoreetilisi käsitlusi ei ole pärast Taulit enam ilmunud.

14.3. Praktiline keelekorraldus

Praktiline keelekorraldustöö tähendab eespool käsitletud teoreetiliste põhimõtete rakendamise taktikat. Praktilises keelekorraldustöös võetakse arvesse olemasolevat keelt, traditsioone, sotsiaalseid jm tegureid. On loomulik, et neis küsimustes pörkuvad erinevad seisukohad. Eesti keeleteaduslikus kirjanduses on umbes kümneaastaste vahedega peetud kriitilisi diskussioone kirjakeele korraldamise teemadel.

Üks keelekorralduse põhiküsimusi on keelenormi olemus ehk see, kas keelekorralduslikud otsused on kohustuslikud või pigem soovituselised. Teise maailmasõja järgne kitsarinnaline keelekorraldus esitas kõik normid kohustuslikena. Kontrollitud ühiskonnas kontrolliti ka keelekasutust; kooli emakeeleõpetus tähendas „õigete” vormide selgeksõppimist, keeleteoimetajad ja korrektorid valvasid, et trükist ilmuv tekst ei sisaldaks „vigaseid” (loe: õigekeelsussõnaraamatust puuduvaid) vorme. Sellises olukorras tõuseb teravalt esile küsimus, kellel on õigus ja kohustus määrata kirjakeele norme. Pärast Teist maailmasõda lahendati keeleküsimusi KKI sõnaraamatute sektoris ja Riikliku Kirjastuse keeleteoimkonnas. Eesti kirjakeele arengut suunanud inimestest oli Eestisse jäänud vaid Johannes Voldemar Veski. Keelekorraldust hakkasid koos temaga juhtima Ernst Nurm (1896–1983), Arnold Kask (1902–1994) ja Elmar Elisto (1901–1987), kelle teadmised üldkeeleteadusest ja keelekorraldusteooriast olid napid. Enne sõda olid Aavik, Muuk, Saareste, Tauli jt esindanud keelekorralduses eri suundumusi, nüüdsete juhtide vaated lähtusid põhijoontes Johannes Voldemar Veski seisukohtadest. Ideaaliks seati rahvakeelsus ja range normimine. Ka ajastu ühiskondlik atmosfäär toetas kitsarinnalist lihtsustamist ja ühtlustamist. Häälikusaaduslikke vorme eelistati analoogiavormidele; ühiskeele suundumustele ja tegelekule keelekasutusele pöörati vähem tähelepanu. Enamik keeleuuenduse poolt keelde toodust kuulutati rahvakeelest hälbivaks keeleliseks esteeditsemiseks, eesmärgiks seati tarbetutest paralleelvormidest vabanemine ja traditsioonidest kinnihoidmine. Sisuliselt oli tegemist kirjakeele vaesestamisega. Esimesed pärast sõda

koostatud normingute kogumid – „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” (1953) ja „Õigekeelsuse sõnaraamat” (1960) – olid rangete normidega ega arvestanud kuigi palju tegelikku keelekasutust ega keele muutumist.

Kui 1958. aastal hakkas ilmuma ajakiri Keel ja Kirjandus, tekkis seal kohe poleemika õigekeelsusreeglite ja normide üle. Rahulolematust subjektiivsete, isiklikest meeldumustest lähtuvate otsustega ja keeleuurijate omavahelised vastuolud viisid vabariikliku õigekeelsuskomisjoni (VÕK) moodustamiseni 1960. aastal. Komisjoni esimene koosseis ei olnud õnnestunud ja see ei jätnud oma paari tegevusaasta jooksul olulisi jälgi eesti kirjakeele arengusse.

1960. aastatel kerkis esile nooremate, teaduslikult haritud, teooriat ja üldkeeleteadust tundvate keelekorraldajate põlvkond. Põhimõttena rõhutati, et kellelgi pole õigust määrata teise inimese keelekasutust. Asjatundjad võivad vaid soovitada, reklaamida, kaitsta, õpetada keelekorralduse aspektist soovitatavat keelekasutust. Selle keelekorraldajate põlvkonna tuntumad esindajad on **Rein Kull** (1927–2001) ja **Tiiu Erelt** (s 1942). 1969–1970 avaldasid nad mitu kirjutist keelekorralduse ja õigekeelsussõnaraamatu problemaatika üle. Tänapäevase õigekeelsussõnaraamatu koostamise eeldustena töid nad välja keelekorralduse ja normimise teooria põhjaliku tundmise, korralikud teadmised ühiskeskest ning õigekeelsussõnaraamatute tegemise teooria ja meetodite tundmaõppimise. Tiiu Erelti seisukohad ja hinnangud eesti keelekorraldusele on kokku võetud raamatus „Eesti keelekorraldus” (2002), Rein Kulli olulisimad artiklid on koondatud kogumikku „Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel” (2000).

Sõnaraamatu tegijate abiks moodustati 1972. aastal uuesti vabariiklik õigekeelsuskomisjon – autoriteetne organ, mille ülesandeks oli valida ja kinnitada sõnaraamatusse tulevad normid. Valter Tauli on osutanud, et eesti õigekeelsussõnaraamatud erinevad läänemaailma sõnaraamatute koostamise põhimõtetest selle poolest, et viimased esindavad tegelikku keelekasutust (kuigi mingil määral valikuliselt), eesti õigekeelsussõnaraamatud aga esindavad vastava komisjoni poolt heakskiidetud sõnu ja vorme. Kuigi erinev suhtumine kirjakeele normidesse tõi kaasa palju erimeelsusi, õnnestus õigekeelsuskomisjonil heaks kiita mitmeid olulisi reeglimuutusi nii õigekirjutuse, sõnamuutmise kui ka sõnamoodustuse valdkonnas. Kõige suuremaks tööks oli mitteladina tähestikke kasutavate keelte nimede praktilise transkriptsiooni juhiste väljatöötamine.

Kui siis 1976 ilmus uus „Õigekeelsussõnaraamat”, peeti ajakirjas Keel ja Kirjandus aastatel 1976–1979 äge ja kohati väga kriitiline õigekeelsusväitlus.

Diskussioonis osutati, et sõnaraamat ei vastanud vajalikul määral nendele teoreetilistele seisukohtadele ja ideaalidele, mida sõnaraamatu tegijad oma eelnevates artiklites ja sõnavõttudes olid esitanud. Paralleelvorme ja vabadusi oli mõnel määral lisatud, normid olid reeglipärasemad ja valikuvõimalusi oli rohkem, siiski ei võtnud sõnaraamat kriitikute meelest piisavalt arvesse tegelikku keelekasutust ega ühiskeelt. Süsteemsuse taotlus ja tüüpide kaupa normimine tõi kaasa selle, et paralleelvormide kasutust ei piiratud, vaid see jäi keelekasutaja enda otsustada. Näiteks *de-* ja *i-*mitmuse, vokaaltüvelise ja *sid-*lõpulise mitmuse partitiivi, *kõige-* ja lühikese superlatiivi moodustamise reeglid esitatakse kogu sõnatüübi jaoks, aga ei näidata, missugusest sõnast millist vormi tegelikult kasutatakse, missugusest mitte. Üks põhjus oli muidugi see, et tegelikust keelekasutusest ei olnud olemas põhjalikumaid uurimusi. Esimene ulatuslikum uurimus paralleelvormide kasutusest on Uppsala ülikooli keeleteadlase **Virve Raagi** (s 1954) väitekirj „The Effects of Planned Change on Estonian Morphology” (1998). Uurimisobjektiks on Johannes Aaviku ja keeleuuenduse mõju kirjakeelele. Virve Raag on esitanud võrdlusandmeid Aaviku soovitatud paralleelvormide esinemisest enne ja pärast keeleuuendust.

1970. aastate lõpul olid keelekorraldusküsimused Eestis väga aktuaalsed. 1979 pandi kokku vabariikliku õigekeelsuskomisjoni uus koosseis, kelle ülesandeks seati 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatu järelkontroll. Keskseks probleemiks tõusis keelenormide õpetamine koolis, ja eelkõige sel põhjusel nõuti normide lihtsustamist. Seekord ei moodustatud õigekeelsuskomisjoni ilma ettevalmistusteta. Aastapäevad töötas professor Huno Rätsepa juhtimisel keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon, kelle ülesandeks oli selgitada välja keelenormide ja emakeeleõpetuse kitsaskohad. 1979. aastal peeti suurt tähelepanu äratanud keelekorralduskonverents ja seal esitatud ettepanekud said järgneva viie aasta jooksul vabariikliku õigekeelsuskomisjoni töö aluseks. 1980. aastad tähistavad olulist pööret eesti keelekorraldustöös. Kuigi VÕK ei ole sõnaselgelt teada andnud, missugustele teoreetilistele põhimõtetele ta oma keelearendustöös on toetunud, on praktikas normide korrastamisel lähtunud ühelt poolt ühiskeelest, teiselt poolt reeglipärasusest. Vormimuutmisotsustele eelnesid keelekasutuse uuringud, mida tehti Tallinna pedagoogilises instituudis Mati Hindi juhtimisel ja Tartu ülikoolis Jaak Peebo juhtimisel. Uuriti, kuidas eri vanuses eestlased Eesti eri piirkondades tegelikult käänavad ja pööravad teatud sõnatüüpe. Uurimused kinnitasid arvamust, et keelekasutus on aastakümnete jooksul palju muutunud

ja normimine pole muutusi piisavalt arvesse võtnud. Eriti noorte ja kooliõpilaste kasutatav sõnamuutmistüsteem põhines osalt teistsugustel tunnustel kui kirjakeele normina fikseeritud süsteem. Õigekeelsuskomisjon lähendaski paljusid norme tegelikule keelekasutusele ja aktsepteeris tüübinihked mitmes sõnariühmas. Komisjoni koosolekutel püüti esitada rohkem teaduslikult põhjendatud seisukohti. Kuigi lõplikke otsuseid tehti endiselt hääletades, eelnesid hääletusele põhjalikud arutelud, kus komisjoni liikmed argumenteerisid oma seisukohti. Vastuolusid polnud alati võimalik vältida, eriti kuna praktilise argumendina tõusis olulisele kohale ka traditsiooni (= senise normi) mõju.

Lisaks morfoloogianormidele kiitis õigekeelsuskomisjoni kolmas koosseis heaks lihtsamad ja paremini põhjendatud reeglid ühendverbide ja liitadverbide kokku- ja lahkukirjutamise kohta, lühendite õigekeelsuse kohta ja võõrkohanime kirjutamise kohta. Komisjon tegutses uues koosseisus aktiivselt ja tulemuslikult ligi viis aastat, aga reeglite muutmiseks vajalike eeluuringute kavandamine ja läbiviimine oma põhitöö kõrvalt osutus üle jõu käivaks. Ilma ühiskeele põhjalike uuringuteta ei pidanud õigekeelsuskomisjoni kuuluvad lingvistid kehtivate reeglite muutmist võimalikuks ja eesti morfoloogianormide liberaliseerimine jäi pooleli. Õigekeelsuskomisjoni III koosseisu aktiivne tegutsemisaeg sai otsa 1983, kui kõik 1979. aasta nõupidamise otsused olid ellu viidud, materjal läbi vaadatud ja keelekorraldusotsused tehtud. Otsused ja nende kommentaarid avaldati ajakirjas Keel ja Kirjandus ning eraldi raamatuna „Kirjakeele teataja 1979–1983” (1985). Taastatud Eesti vabariigi ajal ei ole vabariikliku õigekeelsuskomisjoni moodustamist peetud enam vajalikuks, alates 1993. aastast on tegutsenud Emakeele Seltsi keeleteoimkond, kus on arutatud kirjakeele norme ja antud soovitusi enam-vähem samade arusaamade ja põhimõtete kohaselt, milleni jõudis VÕK-i kolmas koosseis 1970.–1980. aastate vahetusel. Õigekeelsussõnaraamatu normide eest vastutavad selle tegijad.

14.4. Õigekeelsusallikad

Keelekorraldustöö tulemused on näha õigekeelsussõnaraamatutes ja keelekäsiraamatutes. Sõnaraamatute reeglistav ja ühtlustav mõju eesti kirjakeelele algas 1918. aastal, kui ilmus „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat”. Järgnes põhjalik ja pika-aegse kollektiivse töö tulemusena valminud „Eesti õigekeelsuse sõnaraamat”

(1925–1937). Selle aeglase edenemise tõttu anti 1933 välja üheosaline „Väike õigekeelsuse sõnaraamat”, millest järgnevatel aastatel jooksul ilmus mitu kordustrükki. Nõukogude ajal ilmusid eespool nimetatud „Õigekeelsuse sõnaraamat” (1960) ja „Õigekeelsussõnaraamat” (1976). Mitmel põhjusel sai õigekeelsussõnaraamatust Eestis universaalne sõnaraamat. Kõikehõlmavusel on kaks poolt: ühelt poolt on informatsiooni rikkus ja mitmekülgsus hea asi, teiselt poolt ei ole võimalik esitada üheosalises sõnaraamatus kõike piisava põhjalikkusega. Õigekeelsussõnaraamatu eesmärk on esitada sõnade õigekirjutus ja käänaminepööramine, see on eelkõige ortograafia- ja morfoloogiasõnaraamat. Selle ülesandeks on anda juhtnööre ka sõnade normikohase hääldamise kohta, seepärast on seal märgitud selliseid jooni, mida tavalises õigekirjas ei märgita: kolmas välde, sõnarõhk ja palatalisatsioon.

Rasketeks küsimusteks on sõnaraamatu tegijatele olnud üldsõnavara ja oskusõnava vahetamine, võõrsõnade hulk, uute ja vähetuntud sõnade esitamine ning suhtumine kõnekeelsetesse ja muudesse stiililiselt markeeritud sõnadesse. Kuna 1976. aasta ÕS-i tegemise ajal ei olnud olemas seletussõnaraamatut ega piisavalt kaasaegsel tasemel oskussõnastikke, oli tarvis kirja pildi ja muutmise kõrval seletada ka sõnade tähendusi. Peale selle sisaldab sõnaraamat veel kohanimede ja lühendite loendid. Eri tüüpi kaasaegseid sõnaraamatuid hakkas ilmuma alles 1980. aastate lõpul ja 1990ndatel, nii et õigekeelsussõnaraamatu järgmine väljaanne „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” võis keskenduda keelekorraldusele. ÕS 1999 traditsiooni jätkab ka kõige uuem õigekeelsussõnaraamat pealkirjaga „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” (mõlema toimetaja Tiit Erelt).

Need raamatud sarnanevad oma universaalsuse poolest eelmiste õigekeelsussõnaraamatutega, aga mingis mõttes ka erinevad neist. Tegijate sõnutsi on uut tüüpi ÕS universaalne tänapäeva eesti kirjakeele põhivara sõnaraamat. Selles on keele tuumosa, aga see sisaldab ka muud keelematerjali – erialade terminoloogiast, argi- ja murdekeelendeid, vanamoelist sõnavara, uuemaid tsitaatsõnu, slängi- ja lastekeele sõnu, stiililise varjundiga sõnavara. Erinevalt varasematest ÕS-ideest on ÕS 1999-s ja ÕS 2006-s märksõnadena esitatud ka sõnaühendeid: ühend- ja väljendverbe, piltlikke väljendeid ja fraseologisme, veaohlikke ühendeid. See on siis normisõnaraamat Valter Tauli ja Henn Saari mõttes – see sisaldab keelendeid, mis on olemas ja kasutusel, mitte üksnes „mingi komisjoni poolt heakskiidetud” sõnu ja vorme. Varasematest sõnaraamatutest tunduvalt ulatuslikumalt tutvustatakse seletuste või sünonüümide abil sõnatähendusi ning

lausenäidete abil sõna grammatilisi omadusi: süntaktilisi seoseid ja rektsiooni-võimalusi. Lisainfot pakuvad sõnadele lisatud erialamärgendid, stiilmärgendid jm kasutus- või levikupiirangut osutavad viited. Erinevalt varasematest sõnaraamatutest on nii 1999. aasta kui ka 2006. aasta ÕS-is palju õpetusi, kuidas kehva või päris kõlmatu keelendi asemel peaks paremini ütleva. Paljud sõnad on sõnaraamatus esitatudki sellepärast, et nii on võimalus soovitada nende asemele paremaid ja sobivamaid väljendeid.

Samal ajal jätkavad ÕS 1999 ja ÕS 2006 normatiivse sõnaraamatu traditsiooni. Sõnaraamat on endiselt kirjakeele normi alus. Erinevalt seletussõnaraamatust ei ole sõnadele lisatud seletused ja kasutusinfo mitte niivõrd kirjeldava, kui võrd soovitava iseloomuga. See on suunav ja seletav sõnaraamat, mis ei piirdu keelekasutuse kirjeldamisega, vaid annab ka hinnanguid, mis on hea, mis halb keel. Siin fikseeritakse sõna kirjapilt, hääldus, käänamine-pööramine-võrdlemine, pakutakse hulgaliselt tüvisõnaga seotud tuletisi ja liitsõnu. Õigekeelsussõnaraamatu lisas on kohanimevalimik ja teiskeelsete nimede hääldamise juhised, samuti kreeka ja vene nimede ümberkirjutustabelid.

Nii 1960. kui ka 1976. aasta ÕS-i lõppu kirjutasi tegijad ulatusliku peatüki eesti õigekeelsusgrammatikat, mida omaette raamatuna ei olnud olemas. Oli Tartu ülikooli eesti keele kateedri õppejõudude koostatud ja õppevahendina väikese trükiarvuga ilmunud „Eesti keele grammatika I. Häälikuõpetus ja ortograafia” (1. vihik 1963, 2. vihik 1964), aga see polnud laiemalt kättesaadav. 1968. aastal oli ilmunud Johannes Valgma ja Nikolai Remmeli „Eesti keele grammatika. Käsiraamat”, aga see ei olnud piisavalt detailne ja sõnaraamatu tegemise ajaks oli mitmeid kirjakeele reegleid muudetud. Ka pärast 1970. aastaid on eesti kirjakeel täienenud nii ulatuslikult uue ainestikuga, et suur osa toleaege õigekeelsussõnaraamatu grammatikareeglitest on nüüdseks vananenud.

Uutes, 1999. ja 2006. aasta õigekeelsussõnaraamatutes õigekeelsusgrammatika osa enam pole. 1995. aastal ilmus iseseisva väljaandena Tiiu Ereli koostatud õigekirjutusjuhtnõõride kogu „Eesti ortograafia” (neljas, täiendatud trükk 2005). Selles esitatakse eesti täheortograafia, suure ja väikese algustähe kasutamise, kokku- ja lahkukirjutamise ning sõnade lühendamise reeglid. Ulatuslikum keelekäsiraamat, Mati Ereli, Tiiu Ereli ja Kristiina Rossi „Eesti keele käsiraamat” ilmus 1997 (kolmas, täiendatud trükk 2007). Ühelt poolt annab see raamat üldharivaid süsteemseid teadmisi eesti kirjakeele grammatika ja sõnavara ehituse kohta. Teiselt poolt on ta praktiline käsiraamat kirjakeele

korrektseks kasutamiseks, mis tähendab õigekeelsusgrammatika ülesannete täitmist. Raamatus on viis osa: ortograafia, morfoloogia, sõnamoodustus, süntaks ja leksikoloogia. Lause heakeelsuse kohta on ilmunud ka põhjalikum raamat – Mati Erelti „Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused” (2006). Selles raamatus on käsitletud õigekeelsuslikult olulisi külgi lause kui terviku ja selle osade vormistuses: öeldise vormivalikut, rektsooni, sihitise ja määruse vormivalikut, küsimuste moodustamist, rinnastust, lause sõnajärge, täiendi ja lisandi ühildumist, hulgasõnu, kõrvallause ja lauselühendi õigekeelsust, asendust ja väljajätte jm. Väga põhjalik on kirjavahemärgistuse osa. Põhiliselt ülikooliõpikuks on mõeldud Reet Kasiku, Mati Erelti ja Tiiu Erelti „Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele” (2007). Selles antakse juhtnööre selge, täpse ja otstarbekohase tarbeteksti kirjutamiseks, käsitletakse lause õigekeelsust, üld- ja oskuskeele vahetõrget ning õpetatakse kasutama tähtsamaid õigekeelsusallikaid.

Eesti Keele Instituudis on algusest peale antud keelenõu ja koostatud keelehoolderaamatuid. Esimene aktiivne keelehoolderaamatute periood Eestis oli 1970. aastad, autoriteks kogenud keeleteimetajad. Ilmusid Uno Liivaku „Kuidas öelda teisiti?” (1969), ja „Kust king keelt pigistab?” (1972, teine trükk 1978), Ester Kindlami „Meie igapäevane keel” (1976), Henn Saari „Keelehääling” (1976), Uno Liivaku ja Henno Meriste „Kuidas seda tõlkida?” (1975), Henno Meriste „Sõnamerel seilates” (1978).

Viimase aastakümne keelehoolderaamatud on keelekorraldajate kirjutatud. Kesksemad keelekorraldajad on Tiiu Erelti kõrval **Maire Raadik** (s 1963), **Tiina Leemets** (s 1965) ja **Sirje Mäearu** (s 1959). Nemad on ka kahe viimase õigekeelsussõnaraamatu koostajad. Tiina Leemets on kaitsnud magistritöö uue-imatest inglise laenudest eesti keeles (2002), samal aastal valmisid Sirje Mäearu magistritöö „Eesnimed apellatiivsete keelenditena” ja Maire Raadiku magistritöö panganduse oskuskeelest. Olulisemad keelehooldekirjutised on koondatud kogumikku „Keelenõuanne soovitab”, mida seni on ilmunud neli (I – 1996, II – 2000, III – 2004, IV – 2008). Kogumikes on hulgaliselt ajakohaseid heakeele nõuandeid. Kirjutised on jagatud rubriikidesse „Sõnavara”, „Morfoloogia”, „Süntaks”, „Ortograafia”, „Oskuskeel”, „Kuidas vormistada” ja „Nimed”. Eraldi väljaandena on ilmunud Maire Raadiku „Kuidas vormistada ametikirja. Keeleline juhend omavalitsusasutuste töötajale” (2008). 2004. aastal ilmus järg Henn Saari raamatule „Keelehääling” – kokkuvõtte 30 aasta jooksul Eesti Raadios peetud keelehooldesaadetest. Palju kasulikke keeleteadmisi ja nõuandeid

saab ka justiitsministeeriumi väljaandest „Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline” (1998, teine trükk 2003). Alates 2000. aastast ilmub kaks korda aastas Emakeele Seltsi ajakiri Oma Keel, mille eesmärgiks on anda teadmisi keelest ja keelekorraldusest ning propageerida head eesti keelt.

Eesti keelekorralduse ajaloost ja tänapäevast, olulisemate keelekorraldajate tegevusest, keelekomisjonidest ja keelekorraldusallikatest on põhjalik ülevaade Tiiu Erelti 2002. aastal ilmunud raamatus „Eesti keelekorraldus”.

14.5. Oskuskeelekorraldus

Ka oskuskeelekorralduses on kaks poolt: ühelt poolt teooria ja põhimõtete uurimine, teiselt poolt praktiline terminoloogiatöö. Esimene eesti oskuskeelekomisjon, matemaatikaterminite töörühm, kogunes ja hakkas tööle 1908. Erialade eestikeelse oskuskeele loomise tippaeg oli 1920.–1930. ja 1960.–1970. aastad. Kui 1920. aastatel sai alguse eestikeelne teadus ja kõrgharidus, hakati Johannes Voldemar Veski juhatusel looma eestikeelset terminoloogiat. Sõja järgses Eestis vajati pidevat ja läbimõeldud terminimoodustust vastukaaluks vene erialakeele ja terminite tulvale. Uus etapp algas 1990ndatel, kui hakati kohandama eesti terminoloogiat lääne teadussüsteemiga.

Oskuskeele teoreetiliste probleemidega hakati Keele ja Kirjanduse Instituudis tegelema 1970. aastatel. 1982 kaitses Henn Saari kandidaadiväitekirja „Eesti terminoloogia põhimõtete analüüs”. Samal aastal avaldas Tiiu Erelt põhjaliku uurimuse „Eesti oskuskeel”, kus käsitletakse oskuskeele teooriat, põhimõtteid ja mitmeid praktilisi küsimusi. Peaaegu kahekordse mahuga on raamatu täiendatud ja tänapäevastatud variant pealkirjaga „Terminiõpetus”, mis ilmus 2007. aastal. Lisaks teoreetilistele küsimustele tutvustatakse raamatus põhjalikult ka terminite allikaid ja saamisviise (tuletus, sõnade liitmine, sõnale uue tähenduse andmine, tehiskeelendi loomine, laenamine jne) ning nendega seotud õigekeelsusprobleeme (liidete vahekorid, nimetavaline ja omastavaline liitumine jne). Raamatus on ka oskussõnastike käsitus, nende eri tüüpide tutvustus koos vormistusnäidetega. Erialaspetsialisti vaatepunktist on oskuskeele põhimõttelisi ja praktilisi probleeme analüüsinud majandusteaduste doktor Uno Mereste. Tema 50 aasta jooksul ilmunud oskuskeeleteemalised artiklid ja lühiaurimused on koondatud 2000. aastal ilmunud raamatusse „Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü”.

Tiiu Ereli ja Arvi Tavasti sulest ilmus 2003. aastal valdkonda kirjeldav ja hindav „Eesti oskuskeelekorralduse seisund””. **Arvi Tavast** (s 1969) kaitses 2008. aasta lõpul Tartu ülikoolis oskuskeele tõlkimist ja mitmekeelset oskussuhtlust analüüsiva doktoriväitekirja „The Translator is Human too: A Case for Instrumentalism in Multilingual Specialised Communication”, kus tähelepanu all on nii tarbetõlkimine, oskussõnastike koostamine ja kasutamine kui ka termini-arutelud.

Traditsioonilised oskuskeelekorralduse vormid Eestis on olnud terminimoodustus ja terminoloogiliste soovitude andmine erialade oskuskelekomisjonides. Oskuskeeltele on tänapäeva maailmas suur roll ja oskuskeeled on muutustele kõige vastuvõtlikumad. Väga kiiresti tekib uusi tegevusvaldkondi ja teadusharusid, käibesse tuleb uusi mõisteid ja terveid mõistevälju. Oskuskeelteooria põhimõtete järgi on mingi eriala terminoloogiatöö lähtekohaks selle eriala mõistestik, ja mõistetele otsitakse sobivad keelelised väljendusviisid. Mõistete rahvusvahelisus toob kaasa rahvusvahelist sõnavara. Sobivas suuruses ja kontrollitav võõraaines võib rikastada keelt, aga kontrollimatult lisanduv võõrkeelne sõnavara oskuskeeles hakkab paratamatult mõjutama ühiskeelt ja võib tasakaalust välja viia keele tervikstruktuuri.

Oskuskeelekorralduse põhimõteteks Eestis on oma ja võõrterminoloogia tasakaalu säilitamine ning omakeelsete terminite tähtsuse rõhutamine, eriti sellistel aladel, mis lähemalt seostuvad ühiskeele ja igapäeva eluga. Oluliseks peetakse ka, et keelesüsteem (sõnamoodustussüsteem) vastaks eriala klassifitseerimissüsteemile. Kolmas probleemirühm on oskuskeele ja ühiskeele vahekord. Terminisüsteemil on rangem süsteem kui ühiskeele sõnavaral. Spetsiifiliste teadusalade puhul terminoloogia ja ühiskeele vastuolu häirivaks ei muutu, aga nt taime- ja loomanimetuste puhul ei saa oskuskeele ja ühiskeele erinevus väga suureks kasvada. Püütakse saavutada ka lühidust ja selgust ning terminite loomulikku sulatamist teksti. Oskussõnastikest on lähemalt juttu leksikoloogia peatükis.

Erialakeelte uurimine, korraldus ja hoole ei piirdu üksnes terminoloogiaga. Põhjalik erialakeele uurimus on Maire Raadiku „Panganduskeel” (2005), milles analüüsitakse pangandusterminoloogiat, olemasolevaid panganduse oskussõnastikke ning pangandustekstide loetavust ja täpsust. Raamat on edasiarendus autori 2002. aastal kaitsitud magistritööst „Eesti panganduse oskuskeele areng 1990. aastatel”. Keelehooldelisest aspektist käsitletakse ametikeelt ja hea tarbestiili tunnuseid aastast 1995 ilmuvas ajakirjas *Õiguskeel*, mida hakkas

välja andma justiitsministeeriumi juures tegutsenud õigusterminoloogia komisjon. Ministeeriumi egiidi all on kokku pandud ka „Ametniku keelekäsiraamat” (1998, teine trükk 2003).

14.6. Nimekorraldus

Nimekorraldust käsitletakse tavaliselt keelekorralduse osana, aga võrreldes üldkeelekorraldusega on tal mitmeid erijooni: nimekorralduses on tähtsam osa mitmesugustel juriidilistel aspektidel ja samuti rahvusvahelisel koostööl, sest nimed ületavad hõlpsamini riigipiire. Eesti Keele Instituudil on pikaajalised nimeuuri-
mise ja -korraldamise kogemused. Iseäranis põhjalikult on tegeldud kohanimeuuri-
misega ja kohanimekorralduse arendamisega; isikunimede ja ärinimede uuri-
mine ning korraldamine on hoogu saanud alles viimastel aastatel. Oluliseks tööks on eestikeelsete kohanimede ja võõrnimede eestikeelse kuju normimine, samuti eesti nimede rahvusvaheliste kirjutusnõuete koostamine ja levitamine. Normatiivsed kohanimeloetelud on ilmunud õigekeelsussõnaraamatute lisana.

Eestis on võõrnimesid esimesena põhjalikumalt käsitlenud Henn Saari, kes arendas 1970. aastatel välja olulisemad teoreetilised lähtekohad ja selgitas põhimõisteid. Nimekorralduse põhimõtted on kõige ülevaatlikumal kujul avaldatud Henn Saari sissejuhatuses aastal 1993 ilmunud „Nimekirjutusraamatule”. Praegune juhtiv nimekorralduse spetsialist Eestis on **Peeter Päll** (s 1961). 2002. aastal tehti Eesti Keele Instituudis põhjalik ja mitmekülgne kollektiivne uuring „Nimekorralduse analüüs”, mis ilmus ka samanimelise raamatuna (Alender jt 2003). Selles raamatus analüüsitakse nii nimekorraldust käsitlevaid õigusakte kui ka eraldi teemadena isikunimekorraldust, kohanimekorraldust ja ärinimekorraldust, nende valdkondade ajalugu, tänapäeva ja problemaatikat. Aastal 1994 ilmus Peeter Pälli koostatud „Maailma maade nimed eesti, inglise, prantsuse, vene ja riigi ametikeeles”, mis fikseerib ka pealinnade ja halduskeskuste nimekujud. 1999. aastal ilmus selle põhjalikum ja kaasajastatud väljaanne „Maailma kohanimed”. Raamatus on üle 4200 nimeartikli, mis hõlmavad Eesti-väliseid kohti. Artiklid käsitlevad, millised nimekujud sobivad eesti teksti, millised on muud nimevasted kohalikus keeles, tuntumates suurkeeltes ja sageli ka naabermaade keeltes. ÕS-ist põhjalikumalt ja ulatuslikumalt on esitatud võõrkeelsete nimede hääldus- ja ümberkirjutusjuhised – umbes 80 keele kohta. Peeter Päll

kuulub ka ÜRO kohanimekomisjoni, mis tegeleb rahvuslike nimede rahvusvahelise kasutusega.

Eesti Keele Instituudis on alates 1988. aastast kogutud andmeid kohanimeandmebaasi. Nimeuurijad osalevad ka riiklike ja kohalike nimekomisjonide töös, nimeseaduste väljatöötamise ja koostamise tööühmades ja rahvusvahelises nimekorraldustöös, 1995–1996 oli näiteks töös Euroopa Liidu projekt „Ida- ja Kesk-Euroopa maade nimede mitmekeelne hääldussõnaraamat”. Pikaajalise kohanimeuurimistöö kokkuvõttena kaitses Peeter Päll 2005. aastal Tartu ülikoolis doktoriväitekirja „Võõrnimed eestikeelses tekstis”. Väitekirja esitab süstemaatilise käsitluse võõrnime olemusest, reeglipäraste ja kokkuleppeliste võõrnimede eristamise ja rühmitamise meetoditest, nimede ümberkirjutusviisidest ja nende kujunemisest, võõrnimede sobitamisest ja võõrnimekorralduse põhimõtetest. Samuti annab see kronoloogilise ülevaate eesti võõrnimekirjutuse ajaloolisest kujunemisest.

14.7. Keelepoliitika ja keeleõppekorraldus

Eestis ja inglise keele maades kasutatavate keelekorralduse mõistete ja terminite vahel ei ole üksühest vastavust, sest nende ajalooline kujunemiskäik on olnud erinev. Inglisekeelses kirjanduses kõige sagedamini kasutatav termin *language planning* hõlmab peale meie mõistes keelekorralduse (st keelekorpuse korrastamise) ka keelepoliitikat, keelestaatuse kavandamist ja kujundamist. Praeguseks on nendele kahele lisandunud ka kolmas haru, keeleõppekorraldus. See tõstab esile keeleõppe osatähtsust järgmise põlvkonna kirjakeele kasutajate suunamisel. Viimase kümmeaasta jooksul on ka Eesti keeleteaduses tehtud nende valdkondade uurimusi.

Keelepoliitika on eelkõige riigi süsteemsed abinõud keele funktsioonide teadlikuks säilitamiseks või muutmiseks. Keelepoliitika on rahvuspoliitika osa, mistõttu sellega tegelevad rohkem poliitikud kui keeleteadlased. Eesti keelepoliitika kujundamisel on suur osa ka keeleteadlastel, kõige silmapaistvamalt Mart Rannutil, Mati Hindil ja Henn Saaril, kes osalesid aktiivselt Eesti keelesaaduse koostamisel ja kehtestamisel 1980. aastate lõpul. Keelepoliitilise vaatepunktiga on mitmed Mati Händi sel perioodil kirjutatud artiklid kakskeelsuse teemadel, mis on koondatud kogumikku „Keel on tõde on õige on vale” (2002). **Mart Rannut**

(s 1959) kaitses 1998. aastal Tartu ülikoolis doktorikraadi uurimusega „Estonian Language Policy 1988–1997”. Selles käsitletakse Eesti keelepoliitika kolme perioodi: riikliku iseseisvuse esimest perioodi, okupatsiooniaega ja perioodi 1988–1997. Mart Rannut on ka raamatu „Language Politics and Practices in the Baltic States” üks autoreid (Hogan-Brun jt 2009). Valdkonna teoreetilist tausta, struktuuri ja uurimismetoodikat tutvustab Mart Rannuti, Ülle Rannuti ja Anna Verschiku kõrgkooliõpik ”Keel. Võim. Ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepoliitika õpik” (2003), mille keelepoliitika osa põhineb Rannuti väitekirja teoreetilisel osal. Raimo Raagi uurimuses „Talupojakeelest riigikeeleks” (2008) on kirjakeele ajalugu vaadeldud ühiskondlikust perspektiivist, seostatud see poliitilise ja sotsiaalse arenguga, jälgitud üksikasjalikult eesti keele kasutusvaldkondade avardumist ja ahenemist ning Eesti ala puudutavat keelepoliitikat 19. sajandist tänapäevani.

Keelepoliitikaga seostub aastatel 2001–2002 Eestis läbiviidud uuring „Eesti kirjakeele kasutusala ja nende seisund”. Projekti juht oli professor Helle Metslang ja selles osalesid Tartu ülikooli, Tallinna pedagoogikaülikooli ja Eesti Keele Instituudi keeleteadlased. Seisundiuuringud hõlmasid seitset mõjujõulist keelekasutuse valdkonda: üldharidus, kõrgharidus, teadus, õigus ja haldus, ajakirjandus, meelelahutus, majandus ja äri, pangandus, teave ja reklaam ning infotehnoloogia. Analüüsi selliseid teemasid nagu valdkonna keelekeskkonna omapära, ala ja selle erialakirjanduse keelsus, keeletugi, keelehoole, õigusaktide seos ala keelekasutusega, keelehoiakud, kasutatava kirjakeele kvaliteet, valdkonnasisesed varieerumised, järeldused ja soovitusel. Uurimistöö kokkuvõtted ja olulisemad tulemused on ilmunud kogumikus „Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud” (2003). Valdkonnauuringute tulemused on üks osa lähteandmestikust, millel põhineb kirjakeele arengu kavandamine Eesti valitsuse dokumendis „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010”.

Eesti keeleühiskonna arengut mõjutavaid tegureid on analüüsinud **Martin Ehala** (s 1963). Ta on mitmes artiklis prognoosinud integratsiooni mõju eesti keelekeskkonnale ja esitanud eesti keelekeskkonna positiivset arengut toetavaid meetmeid keelepoliitika, keeleõppe metoodika ja õppekorralduse valdkonnas. Uurimisprojekt „Etnolingvistiline vitaalsus ja identiteediloome. Eesti teiste Balti riikide taustal” (2008–2011) jälgib Eesti kahe suurema rühma – eestlaste ja venelaste – identiteedi kujunemist ja selle seost ühiskonna diskursiivsete valikutega. Uurimise olemust ja teoreetilist probleemistikku on käsitletud artiklis

„Etnolingvistiline vitaalsus ja selle mõõtmine” (2006), uurimistulemusi on avaldatud nii Keeles ja Kirjanduses („Eesti keele arenguteid: korporatiivsus vs avatus” 1998), Akadeemias („Eesti koolinoorte keelehoiakud” 2004) kui ka paljudes rahvusvahelistes väljaannetes.

Keelepoliitika valdkonda kuuluvad ka keeleinspeksiooni peadirektori Ilmar Tomuski Tallinna tehnikaulikoolis kaitstud väitekirj „Eesti keelepoliitika põhimõtted ja dünaamika eurointegratsiooni ning rahvusvaheliste inimõiguste kontekstis” (2003) ja HTM-i keeleosakonna nõuniku Tõnu Tenderi Tartu ülikoolis kaitstud väitekirj „Mitmekeelsus Eestis Euroopa Liidu mitmekeelsuse ideaali taustal” (2010).

Keeleõppekorraldus hõlmab nii emakeele kui ka võõrkeelte õpet. Keeleõppe probleeme uuritakse nii Tartu kui ka Tallinna ülikoolis peamiselt seoses keelekontaktidega ja mitte-eestlastele eesti keele õpetamisega. Neid uurimusi käsitletakse sotsiolingvistika peatükis. Keelekorralduslikust aspektist on probleemi metoodilise küljega tegelnud Martin Ehala. Projekti „Uus eesti keele kakskeelse õppe süsteem Tallinna Ülikoolis” eesmärgiks oli välja töötada keeleõppesüsteem, mis aitaks parandada ülikooli- ja täienduskoolituse lõpetajate keeleoskust ning valmistaks ette õpetajaid kakskeelse õppega ja multikultuurses koolis õpetamiseks. Euroopa Liidu toel on koostatud ja välja antud selleks otstarbeks mõeldud eesti keele õppevahendeid, nt Helle Metslangi jt „Keelehärm: eesti keele probleemseid piirkondi” (2003) ja Krista Kerge „Eesti keele süntaks keeleõppe praktikule” (2001).

Keeleõppe olukorra analüüsimisega on kõige põhjalikumalt tegelnud **Silvi Vare** (s 1939). Temalt on ilmunud uurimus „Eesti keel vene koolis” (2004) ja mitmeid ülevaate- ning probleemartikleid. Tallinna ülikoolis tegeldakse ka keeleoskuse tasemete määramise, testimise ja keeleoskuse hindamise probleemidega ning koostatakse käsiraamatuid ja metoodilisi juhendeid, 1997. aastal valmis Euroopa Nõukogu projektina Martin Ehala, Kristi Saarlo, Silvi Vare ja Jaan Õispuu „Eesti keele suhtluslävi”, mis kirjeldab igapäevaseks eestikeelseks suhtluseks vajalikke keelestruktuure ja sõnavara. 2008. aastal on ilmunud Marju Ilvese „Algaja keelekasutaja. A2-taseme eesti keele oskus”, kollektiivne „Iseseisev keelekasutaja. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus” ja Krista Kerge koostatud „Vilunud keeleoskaja. C1-taseme eesti keele oskus”.

Emakeeleõppe korraldusega haakub Martin Ehala juhitud projekt „Kõrgkoolide üliõpilaste eesti keele oskuse tase” (2009–2010), millele toetudes

kavandatakse funktsionaalsed lugemis- ja kirjutusoskust tähtsustavaid muutusi emakeeleõpetuses nii üldharidus- kui ka kõrgkoolides. Martin Ehala on osaline ka gümnaasiumi uute emakeeleõpetuse ainekavade väljatöötamises.

14.8. Piirkondlike keelte korraldus

Keelekorralduse valdkonda võib arvata ka osa Võru Instituudi ja Tartu ülikooli tegevusest väikeste läänemeresoome keelte, sealhulgas võru, setu, mulgi jt piirkondlike keelte kaitse, leviku, elavdamise ja uurimise alal. Alates 1988. aastast hakkas kohaliku keele ja kultuuri edendamiseks asutatud Võru Keele ja Kultuuri Fond korraldama nn suveülikooli, avaldama võrukeelset kirjavara ja innustama koolinoori viljelema võru keelt. 1989. aastast võeti eesmärgiks luua pärast 200-aastast vaheaega uuesti normitud võru kirjakeel, fikseerida kirjaviis ja õigekirjareeglid. Töös osalesid võru juurtega keeleteadlased-murdeuurijad. 1995 jõuti praegu kehtiva õigekirjani. Aastal 1995 loodi võru keele ja kultuuri väärtustamiseks teadus- ja arendusasutus Võru Instituut. On koostatud ajaloolise Võrumaa kohanimede elektrooniline andmebaas, korraldatud sotsioloogilisi uuringuid, organiseeritud võru keele õpetust ja õpetajate täienduskoolitust, koostatud ja avaldatud metoodilisi ja õppematerjale ning hulgaliselt muid trükiseid ja helikassette. Aastast 1997 avaldatakse sarja „Võro Instituudi toimõndusõq”. Uue võru kirjakeele struktuuri ja sõnavara uurivat töörühma juhib **Sulev Iva** (s 1969), kes 2007. aastal kaitses Tartu ülikoolis doktoriväitekirja „Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem”. Aastal 2002 ilmus Sulev Iva koostatud 15 000 märksõnaga võru–eesti sõnaraamat ja koostamisel on eesti–võru sõnaraamat. Õigekeelsussõnaraamatute tava kohaselt on sõnade normikohaseks käänamiseks-pööramiseks märksõnadele lisatud tüübinumber ja raamatu lisas toodud käänd- ja pöördtüüpide tabelid. Võru kirjakeeles avaldatakse ilukirjandust, mitmesuguseid tarbetekste, antakse välja ajalehte ja kirjutatakse teadusartikleid, peamiselt humanitaaraladel. Tänu sellele on loodud ka võrukeelset teadusalade oskussõnavara.

Kohalike keelekujude väärtustamine on levinud ka Setumaale ja Mulgimaale. Alates 1996. aastast on Võru Instituudi ja Tartu ülikooli koostöös peetud Kagu-Eestis rahvusvahelisi interdistsiplinaarseid konverentse, kus on käsitletud keelealade piire, kontakte, kultuuri, minevikku ja tänapäeva. Konverentside

ettekanded on enamasti avaldatud Võru Instituudi toimetiste sarjas. 21. köitena ilmus 2008. aastal Külli Eichenbaumi ja Kadri Koreiniku uurimus „Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal”. Selles esitatakse ja võrreldakse kolme keelesotsioloogilise väliuuringu tulemusi, mis kajastavad inimeste keelehoiakuid ja hinnanguid keele ja keelekasutuse kohta. Põhjalikumalt käsitletakse valdkonnaga seotud uurimusi sotsiolingvistika peatükis.

Kirjandus

- Alender, Eve, Kairit Henno, Annika Hussar, Peeter Päll, Evar Saar.** Nimekorralduse analüüs. Tallinn, 2003.
- Erelt, Tiit,** Eesti keelekorraldus. Tallinn, 2002.
- Erelt, Tiit,** Huno Rätsep keelekorralduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn, 2008: 222–231.
- Erelt, Tiit, Arvi Tavast,** Eesti oskuskeelekorralduse seisund. Tallinn, 2003.
- Raag, Raimo.** Valter Tauli elust ja keelelisest tegevusest. – Keel ja Kirjandus 2007, 11: 857–863.
- Rätsep, Huno,** Õigekeelsussõnaraamat 1976 („Keele ja Kirjanduse” ringküsitlus). – Keel ja Kirjandus 1977, 12: 739–741.

15. Keeleajaloolised uurimissuunad

15.1. Lähtekohad

Keeleajaloo uurimises on kaks valdkonda, millele eesti uurijad on pikema aja jooksul keskendunud. Need on eesti kirjakeele ajalugu ja eesti keele sõnavara ajalugu. Kirjakeele ajalugu oli 1930. aastatel üks Andrus Saareste uurimisobjekte, kui ta andis koos A. R. Cederbergiga välja „Valiku eesti kirjakeele vana- maid mälestisi a. 1524–1739” ja analüüsis nende tekstide keelekasutust mitmes artiklis. Paul Ariste avaldas artikleid laensõnadest ja Julius Mägiste uurimusi sõnade etümoloogiast. Noorgrammatiline häälikuloo võrdlev-ajalooline uurimine, mis nt Soome keeleteaduses on alati olnud väga olulisel kohal, on eesti keele uurimisel jäänud kõrvalossa. Sellele eesti keele ajaloo uurimise traditsioonilisele suunale pani aluse Lauri Kettunen koos mitmete soome keeleteadlastega. Pärast sõda, eriti 1950. aastatel uuriti professor Paul Ariste juhendusel mõnel määral läänemeresoome keelte ajaloolist morfoloogiat, aga hiljem on fennoug- ristid ja eesti keele uurijad, mõned erandid (Tiit-Rein Viitso, Paul Alvre) välja arvatud, töötanud omaette. Viimasel aastakümnel on jälle hakatud rohkem tähelepanu pöörama eesti keele muutumisele, aga nüüd lähtutakse keeleajaloo- teemalistes uurimustes juba uutest teooriatest ja meetoditest, mis ühendavad diakroonilist ja sünkroonilist keeleteadust: need on grammatiseerumisteooria, keeletüpoloogia, keelekontaktide ja varieerumise uuringud.

15.2. Kirjakeele tekkimine ja areng

Vana kirjakeele tuntuim uurija sõjajärgses Eestis oli **Arnold Kask** (1902–1994). Kask on tundnud huvi eesti kirjakeele arenguloo vastu, pidades seda eesti kultuuriloo tähtsaks osaks. 1966. aastal hakati Tartu ülikoolis tema kavade järgi koostama vana kirjakeele sõnavara kartoteeki. Aastakümnete jooksul arendas ta kirjakeele ajaloo eesti keeleteaduses iseseisvaks uurimisalaks ning avaldas ise selle kohta arvukalt artikleid ja mitu raamatut. Doktoriväitekiri vana ja uue kirjaviisi võitlusest ja uue kirjaviisi lõplikust võidust 19. sajandil (1955) esitab detailse sotsiolingvistilise analüüsi ja sünteesi nendest uue kirjaviisi teemadel peetud väitlustest, mis viisid rahvusliku kirjakeele sünnini. Oli vaja võimsat rahvusliku ärkamisega seotud liikumist, kus kirjaviisi küsimus oli seostatud kultuuriliste ja poliitiliste eesmärkidega, et rahvas nõustuks loobuma tugevasti juurdunud traditsioonilisest ortograafiasüsteemist – vanast kirjaviisist. Selles süsteemis oli avaldatud kogu kasutatav kirjasõna, seda õpetati koolis ja seda kaitses kirik. Kask osutab oma raamatus, kuidas eesti kirjakeele arengus on keeleteaduslik ja sotsiaalne külg olnud omavahel seotud.

Aastal 1962 ilmus Arnold Kase uurimus „Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest”, mis on esimene ulatuslikum analüüs eesti kirjakeele ja murrete suhetest 16. sajandi esimestest kirjanekutest 20. sajandi keskpaigani. Uurimisobjektiks on peamiselt grammatiliste kategooriate väljendusviisid ja levik, vähemal määral sõnavara. Samal teemal ilmus aastaid hiljem veel raamat „Eesti murded ja kirjakeel” (1983), mis koondab varasemaid üksikartikleid. Raamatus on kaht tüüpi uurimusi. Suurema osa moodustab kirjakeele arengule mõju avaldanud kirjameeste keekekasutuse ja murdejoonte analüüs, teise poole moodustavad grammatilisi kategooriaid või üksikuid keelenähtusi ja nende murdetauستا käsitlevad uurimused. Kokkuvõttena aastakümneid jätkunud tööst on ta kirjutanud siiani ülikoolis õppematerjalina kasutatava kaheosalise raamatu „Eesti kirjakeele ajaloo” (1970), mis käsitleb rohkete keelenäidete varal kõikide olulisemate vana kirjakeele autorite keekekasutust.

Arnold Kask lõi kirjakeele ajaloo uurijatest oma koolkonna. Paljudest tema õpilastest on saanud professori töö jätkajad. **Eeva Ahvena** (1924–2009) kandidaadiväitekiri „Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917” ilmus raamatuna KKI uurimuste sarjas (1958). Tartu ülikooli dotsent **Aino Valmet** (1928–1993) on avaldanud mitmeid uurimusi vana kirjakeele morfoloogiast.

Kandidaativäitekiri „Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles” (1956) on jäänud käsikirja, aga olulisemad tulemused on ilmunud artiklitenä. Valmet on kirjutanud ka Gösekeni sõnaraamatust, 18. sajandi esimese eestikeelse ajakirja „Lühhikene õppetud ..” keelest, 17. ja 18. sajandi juhuluule keelest jm. Uurimused on ilmunud peamiselt artiklitenä Emakeele Seltsi aastaraamatus ja ajakirjas Keel ja Kirjandus, aga Aino Valmet on koostanud ja toimetanud ka valimiku vana kirjakeele tekste.

Pikema perioodi ülevaateöödest on märkimisväärne Tartu ülikooli dotsendi ja hilisema Oulu ülikooli eesti keele lektori **Heli Laanekase** (s 1950) doktoriväitekiri „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” (2004) ja mitmed artiklid samast valdkonnast. Laanekase töö loob tervikpildi eesti kirjakeele ajaloo ja keelekorraldusliku mõtte neljast esimesest sajandist, suhestades kirjakeele ajalugu Eesti ja eestlaste ajalooaga, eesti keele sotsiokultuurilise arenguga ning Euroopa kultuurisuundumustega. Kõige põhjalikumalt on käsitletud 19. sajandil aset leidnut, tolle ajajärgu ulatuslikku keelekorralduspoleemikat ja seda, kuidas just sel perioodil muutus kirjakeel praktiliselt kogu keelekollektiivi omanduseks. See teeb just 19. sajandi eesti kirjakeele edasise arengu seisukohalt eriti oluliseks. Normitud eesti kirjakeele ajalooast ja muutumisest 19. sajandist kuni tänapäevani annab põhjaliku ülevaate Uppsala ülikooli eesti keele professori **Raimo Raagi** (s 1953) detailirohke ülevaade „Talurahvakeelest riigikeeleks” (2008, algne rootsikeelne versioon 1999).

Kirjakeele kujunemise ja arengu seisukohalt on olulist lisa andnud ka Tartu ülikooli dotsendi **Jaak Peebo** (s 1933) uurimused, mis on keskendunud lõuna-eesti ehk tartu kirjakeelele. See 17. ja 18. sajandil aktiivselt kasutusel olnud kirjakeele vorm oli enne Peebot peaaegu uurimata. Ta on põhjalikult kirjeldanud 1686 ilmunud Wastse Testamendi keelt (uurimus „Wastse Testamendi lugu” on ilmunud omaette raamatuna Wastse Testamendi uustrüki lisana 2001), Gutsloff 1648. aastal ilmunud lõuna-eesti keele grammatikat (1995) ja esimese eestikeelse ajalehe, aastal 1806 ilmunud Tarto Ma-rahwa Näddali-Lehe keelekasutus (1998). Oma uurimustega on Peebo osutanud, et 17. sajandil, kui põhjaeesti kirjakeel oli tugevate saksa keele mõjudega ja erines rahva tegelikust keelekasutusest, oli lõuna-eesti kirjakeel rahvakeelele lähemal. Lõuna-Eesti tõlkijad ja kirikuõpetajad tundsid eesti keelt paremini kui põhjaeestlased. Seetõttu oli 17. sajandi tartu kirjakeel mõneski suhtes oma arengus tallinna keelest ees. Põhjaliku uurimuse lõuna-eestikeelse Gutsloff 1648. aastal ilmunud kirjakeele kohta on kirjutanud **Marju**

Lepajõe (s 1962), kes on ühtlasi tõlkinud Gutsblaffi grammatika ladina keelest eesti keelde (1998).

Praegune juhtiv vana kirjakeele uurija Tartu ülikoolis on dotsent **Külli Habicht** (s 1964), kelle doktoriväitekirja „Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal” (2001) ning muud artiklitenä ilmunud uurimused käsitlevad vana kirjakeele morfosüntaksit, eriti kaassõnade tekkimist ja grammatiseerumist, vana kirjakeele reksioonistruktuure ja modaalkonstruksioone. Habicht on uurinud ka vana kirjakeele sõnamoodustust, magistritöös *us*-liiteliste abstraktsete sõnade arengut eesti kirjakeeles (1995), hiljem Stahli sõnatuletusmehhanisme (2002). Vana kirjakeele grammatika uuringud ja uute moodsate uurimismeetodite kasutuselevõtt kirjakeele kujunemise uurimisel ongi seotud peamiselt Külli Habichti ja tema õpilaste töödega. Üks paremaid tulemusi andnud meetod on grammatiseerumisteooria, mis võimaldab jälgida, kuidas ja mis tüüpi sõnadest on pika perioodi jooksul kujunenud grammatika elemendid ja millal eesti keele grammatikavahendid on välja kujunenud.

Vana kirjakeele grammatikat hõlmab ka **Pille Penjami** (s 1981) doktori-väitekirja „Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruksioonid” (2008), milles konstruksioonigrammatika põhimõtetest lähtudes võrreldakse 20. sajandi kirjakeeles esinevaid infiniitkonstruksioone ja nende funktsioone 17. sajandi kirjakeeles leiduvate vastetega. Vanast kirjakeelest on tehtud ka mitmeid magistritöid. Kadri Kõpp on uurinud vanema kirjakeele relatiivlauset (2004), Reet Klettenberg permissiivkonstruksioone (2007), Külli Prillop Georg Mülleri jutluste verbivormistikku (2001).

Eesti Keele Instituudis tegeleb vanema kirjakeele probleemidega **Kristiina Ross** (s 1955), kes oma kandidaadiväitekirja tegi instruktiivist läänemeresoome keeltes (1984), kuid kelle hilisemaks huviojektiks on olnud eesti kirikukirjanduse keel. Ta on analüüsinud, tõlkinud ja välja andnud Anton Thor Helle (2006) ja Eduard Ahrensi grammatikad ja muid keelekirjutisi (2003). Kõige põhjalikumalt on ta tekstianalüüsi meetoditega analüüsinud ja võrrelnud eesti varasemaid piiblitõlkeid. Kristiina Rossi viimaste aastate keskne uurimisteema on olnud välja selgitada 17. ja 18. sajandi vaimulike tekstide põhjal eesti vaimuliku keele arene-misjärgud ja eesti keele kujunemine euroopalikku mõttemaailma kajastavaks kultuurkeeleks ning analüüsida 1739. aasta piiblitõlke rolli eesti keeleloomes ja norme kujundamisel. Piiblitõlke temaatikaga seoses on Kristiina Ross käsitlenud

ka mitmeid teisi vana kirjakeele probleeme, eriti on ta oma uurimustega avardanud senist tõlkelugu (mitmeid artikleid aastatel 2000–2010). Kirjakeele ajaloo uusimatest uurimustest annab läbilõike Kristiina Rossi kokkupanud Keele ja Kirjanduse topektnumber (2009, 8–9) ja Rossi enda sissejuhatav artikkel selles „Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni”. Artikleid vanemast kirikukeelest on avaldanud ka Annika Kilgi, kes kaitses 2007. aastal Tallinna ülikoolis magistratöö „Eesti morfoloogilise mõtte ajalugu Stahlist Ahrensini”.

15.3. Vana kirjakeele sõnavara

Uurimistemade järgi on kõige rohkem uurimusi vanema kirjakeele sõnavarast. Vana kirjakeele sõnavara uuriti Teise maailmasõja järel paralleelselt Rootsis ja Tartus, ilma et oleks üksteise tegevusest palju teatud. **Julius Mägiste** (1900–1978) tundis huvi vana kirjakeele sõnavara vastu juba 1930. aastatel Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professorina töötades, aga 1950.–1960ndatel, kui ta töötas Lundi ülikoolis, oli vana kirjakeele sõnavara tema põhilisi uurimisobjekte. Ta avaldas Lundi ülikooli toimetiste sarjas, Rootsi eestlaste kultuuriajakirjas Tulumuld ja Soome keeleteaduse ajakirjas Virittäjä mitmeid rootsi-, eesti- ja soomekeelseid artikleid 13.–16. sajandi tekstide sõnavarast ja soome keele mõjutustest eesti kirjakeele vanemas sõnavaras. Osa neist uurimustest on koondatud 1970. aastal ilmunud soomekeelsesesse kogumikku „Vanhan kirjaviron kysymyksiä”. 1970. aastatel keskendus Mägiste etimoloogilise sõnaraamatu kirjutamisele ega jõudnud viimistleda pooleliolevaid vana kirjakeele alaseid uurimusi. Mägiste surma järel on Soome-Ugri Seltsile Helsingis üle antud temast maha jäänud vana kirjakeele sõnaraamatu materjal (500 lk käsikirja ja 100 000 sõnasedelit).

Vana kirjakeele sõnavara on aastakümneid olnud ka Tartu ülikooli keskseid uurimistemasid. Paul Ariste on uurinud nii Georg Mülleri kui ka Heinrich Stahli saksa laensõnu; sõnavaraalaseid artikleid on arvukalt kirjutanud ka soome-ugri keelte professor ja keeleajaloo uurija Paul Alvre. Ulatuslikumaid ja põhjalikumaid vana kirjakeele sõnavara alaseid uuringuid on teinud Valve-Liivi Kingisepp ja Jaak Peebo. Kui nad 1960. aastate lõpul kraadiõppuritena selle valdkonna valisid, oli see üsna uurimata ala. Kirjakeele ajalugu oli küll kateedrijuhataja professor Arnold Kase teadusvaldkond, aga sõnavara oli ta ise vähe uurinud. Ka materjali ei olnud. Sõnakogu, mille kogumist oli alustanud Jaan

Jõgever, oli hävinud ülikooli peahoone 1965. aasta tulekahjus. Uut uurimist alustati kultuuriloos tuntud nimedest, eesmärgiga selgitada nende rolli kirjakeele ajaloos. **Valve-Liivi Kingisepp** (s 1935) kaitses 1980. aastal kandidaadiväitekirja Masingu Marahwa Näddala-Lehhe sõnavarast ja on avaldanud sel teemal mitmeid artikleid ja materjali kokku üle 800 lehekülje. Nii põhjalikult ei ole uuritud ühegi endisaja suurmehe keeekasutust. Masingu keelest on olemas nii temaatilisi analüüse (arstiteaduslik sõnavara, loodusega seotud sõnavara, abstraktne sõnavara), sõnade päritolu käsitlevaid uurimusi (laensõnadest, murdesõnadest) kui ka struktuurianalüüse (tuletised, liitsõnad).

Jaak Peebo (s 1933) kandidaadiväitekirja (1973) on pühendatud Kreutzwaldi „Kalevipoja” sõnavarale ja sellegi töö tulemused on avaldatud trükis. „Kalevipojaga” tuli eesti keelde rikkalikult sellist sõnavara, mida varem ei tuntud. Peebo on selgitanud nende sõnade allikaid ja hilisemat levikut: kui palju oli nende hulgas murdesõnu, kui palju Kreutzwaldi enda moodustatud sõnu, kuidas need on moodustatud, mil määral on Kalevipoja sõnavara hiljem ilmunud Wiedemanni sõnaraamatus. Avaldamisvõimalus oli eesti keele õppetooli 1970. aastate väljaannetesarjas „Sõnasõel”, mis sisaldab uurimusi sõnavara ajaloost ja etimoloogiast. Selles sarikogumikus on Valve Kingisepalt ilmunud põhiosa Masingu ajalehe Marahwa Näddala-Leht sõnastikust ja mitmeid eriuurimusi. Ka eepose „Kalevipoeg” sõnastik on tervikuna ilmunud „Sõnasõela” kogumikes.

Praegu tegeleb vana kirjakeele materjali koondamise ja mõtestamisega Tartu ülikoolis 1995. aastal moodustatud vana kirjakeele töörühm, mille juhiks on Külli Habicht. Rühma keskseks ülesandeks on olnud vana kirjakeele elektroonilise korpuse koostamine ja uurimistöö läbitöötatud tekstide kohta. Vana kirjakeele töörühma liikmed on avaldanud kollektiivse ülevaate vanimate eestikeelsete tekstide sõnavarast ja vormistikust „Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik” (Ehasalu jt 1997) ja mitmeid üksikuurimusi. Eesti keele õppetooli toimetiste sarjas on ilmunud temaatilised kogumikud „Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost” (1995) ja „Vana kirjakeel ühendab” (2003). Eriuurimus esimese eesti keele grammatika sõnastikust on Kristel Kikase „Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula?*” (2002). Ulatuslikumate sõnavarakogudena on välja antud „Georg Mülleri jutluste sõnastik” (Habicht jt 2000) ja „Joachim Rossihniuse kiriku-manuaalide leksika” (Kingisepp jt 2002), viimane suurtöö on „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350” (Kingisepp jt 2010). Gösekeni grammatika on eesti keelde tõlkinud ja kommentaaridega varustanud Kai Tafenau. Nagu Stahli

Vocabula 2002. aasta väljaanne, nii on ka Gösekeni sõnastik avaldatud pööratud keelesuunaga, mis võimaldab saada parema ülevaate selle 17. sajandi mahukaima eesti keelt sisaldava leksikoni ainestikust ja täiendada eesti kirjakeele esmaesine-mussõnastiku andmebaasi. 2009.–2013. aastateks kavandatud projekti „Eesti vana kirjakeele sõnastikud” tööülesandeks on koostada Heinrich Stahli eesti-keelsete tekstide sõnastik.

15.4. Sõnavara päritolu ja areng

Eesti keele sõnavara koosseisu ja arengut on alates 1970. aastatest uurinud **Huno Rätsep**. Artiklis „Eesti kirjakeele tüvevara päritolu” (1983) esitab ta eesti keele põhisõnavara vanuselise jaotuse, omatüvede ja laentüvede suhte ning laentüvede olulisemad allikad. Teine sama teemaga seostuv uurimus on „Eesti kirjakeele sõnatüvede tuletuskoormus” (1996), kus Rätsep osutab, et eesti keele rohkem kui 100 tuletusliidet ei moodusta tuletisi ühtlaselt kõigist tüvedest, vaid suurema hulga tuletiste alussõnadeks on väike hulk üldise tähendusega vanemaid polüseemilisi sõnatüvesid. Keskse rühma moodustavad u 250 sõnatüve, millest igähnest on üle 20 tuletise.

Üks Huno Rätsepa huviobjekte on olnud neologismide tulek eesti keelde ja nende tüübid. Ta on teinud (osalt juhendatavate üliõpilastöödega kogutud materjali põhjal) ulatuslikke sõnavarauurimusi soome laenude tulekust eesti kirjakeelde ja eesti kirjanike eripärasest sõnavarast. Soome laenudest on ta avaldanud kaks põhjalikku uurimust (1976 ja 1981). Teisel teemal on Rätsepalt ilmunud „Friedebert Tuglase kirjanikusõnavara iseloomulikke jooni” (1986). Ta on avaldanud mitmeid uurimusi sõnavara rikastamise üldistest seaduspärasustest. Huno Rätsepa olulisemad sõnavarauurimused on koondatud kogumikku „Sõnaloo raamat” (2002).

Põhjalikke sõnavarauringuid vanemast eesti keelest on teinud **Juhan Peegel** (1919–2007), kes alustas keeleteadlasena, kuigi temast sai hiljem ajakirjandus-professor. Peegel on uurinud peamiselt rahvaluule keelt. Uurimus „Eesti regi-värsilise rahvalaulu keelest” ilmus kahes trükis 1961 ja 1966, viieosaline sõnaraamat „Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regilauludes” ilmus 1982–1991 (kordustrükk 2004). Sõnaraamatu koostamisega seotud sõnavarauurimused on avaldatud 1997 ilmunud raamatus „Kuld on jäänud jälgedesse: regivärsi keelest

ja poeetikast”. Mitmeid varasemaid uurimusi koondab „Eesti vanade rahvalaulude keel” (2006).

Konkreetsete sõnauuringutega, üksiksõnade algupära selgitamisega on seotud mitmed **Paul Ariste** (1905–1990) etümoloogilised uurimused, peamiselt laensõnade kohta. Need on koondatud kogumikesse „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega” (1981) ja „Sõnalaenuõbu” (2010). Kogumikes on artikleid vene, alamsaksa, rootsi, läti, mustlaskeele ja heebrea laensõnadest. Läti laensõnu on üksikasjalikult uurinud **Lembit Vaba** (s 1945). Aastal 1977 ilmus temalt uurimus „Läti laensõnad eesti keeles” ja 1998 „Uurimusi läti-eesti keelesuhetest”, mille eest ta sai Tampere ülikoolis doktorikraadi. Vene ja eesti ühissõnavara tausta avavad Mari Musta monograafia „Vene laensõnad eesti murretes” (2000) ja Rogier Bloklandi „The Russian Loanwords in Literary Estonian” (Wiesbaden, 2009). Inglise päritolu sõnadest on Aino Jõgi 1971. aastal teinud kandidaadiväitekirja „Inglise päritolu sõnad eesti keeles” ja Tiina Leemets 2002. aastal magistritöö „Inglise laenud ja mõjutused XX sajandi lõpu eesti keele sõnavaras”.

1950. aastatel hakkas Julius Mägiste Lundis koostama eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu käsikirja. See töö kestis autori surmani. Aastatel 1982–1983 avaldas Soome-Ugri Selts Helsingis selle viimistlemata käsikirja, väga väikese trükiarvuga küll, aga vähemalt on see nüüd uurijatele kättesaadav. Teine väliseesti keeleuurija **Alo Raun** (1905–2004) avaldas eesti sõnade päritolust väiksema ulatusega sõnastiku „Eesti keele etümoloogiline teatmik” (1982). Etümoloogilise sõnaraamatu koostamine on käsil ka Eesti Keele Instituudis.

Sõnamoodustuses hakkas diakrooniline uurimissuund arenema 20. sajandi keskpaiku, kuid selgitusi liidete ajaloo ja päritolu kohta leidub varemgi, alates Jakob Hurda väitekirjast (1886). Tuletusliidete ajaloo ja arengu ning murdekasutuse kohta on nii lühemaid kirjutisi kui ka monograafiaid. Liidete päritolu on analüüsitud Ilse Kondi kandidaadiväitekirjas „Isikut märkivad suffiksilised nimisõnad eesti keeles” (1955), Helmi Viirese kandidaadiväitekirjas „*ne*-suffiksilised omadussõnad eesti murretes” (1963), Silvi Vare kandidaadiväitekirjas „Lokaal- ja kollektiivsubstantiive tuletavad suffiksivõtted eesti kirjakeeles” (1975) ja Helmi Neetari doktoriväitekirjas „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes” (1994). Ülevaade verbiliite *-ne* arengust eesti keeles on Johanna Laakso doktoriväitekirjas „Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielissä” (1990), adverbiliidete ajaloost on juttu Astrid Villupi raamatus „Adverb eesti

keeles” (1969). Üksikute liidete ajaloost ja kujunemisest on artikleid avaldanud Arnold Kask, Huno Rätsep, Aili Univere jt.

15.5. Häälikulugu ja ajalooline morfoloogia

Traditsioonilisi keeleajaloolisi uurimusi, kus võrdlev-ajaloolisel meetodil, st sugulaskeeli omavahel võrreldes püütakse selgitada keele arenemist ja muutumist, on pärast Teist maailmasõda tehtud Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedris ja KKI soome-ugri keelte sektoris. 1950. aastatel teadusesse tulnud noore keeleteadlaste põlvkonna moodustasid enamasti professor Paul Ariste õpilased, kes olid saanud hea koolituse sugulaskeelte alal. Selle põlvkonna tööd on mõjutanud eesti keele ajaloo uurimist praeguseni. Paljude üksikuurimuste kõrval väärrib märkimist **Arvo Laanesti** (1931–2003) „Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse” (1975), mis on ilmunud ka saksakeelse täiendatud variandina „Einführung in die ostseefinnischen Sprachen” (Hamburg 1982).

Keeleajaloo vastu huvi tundvad eesti keele uurijad on jälginud peamiselt eesti keele omapäraste kategooriatunnuste kujunemist. Tartu ülikooli kauaaegse läänemeresoome keelte professori **Tiit-Rein Viitso** (s 1938) töödele on algusest peale olnud iseloomulik uus, formaliseeritum käsitusmeetod, hilisematel aastatel ka tüpoloogiline lähenemine. Tema uurimisvaldkond on läänemeresoome keelte fonoloogia ja morfoloogia, milles ta on teisi läänemeresoome keeli (liivi, vepsa) käsitlevate uurimuste kõrval avaldanud põhjalikke käsitlusi ka eesti fonoloogiast, häälikusüsteemi kujunemisest ja astmevaheldusest. Doktoriväitekirjana 1983. aastal kaitstud uurimus „Läänemeresoome fonoloogia küsimusi” (1981) käsitleb kuut keelt, kõige põhjalikumalt eesti ja liivi keele kvantiteedisüsteeme. Põhjalikumalt kui keegi teine on Viitso uurinud läänemeresoome õ-hääliku ajalugu ja esitanud selle põhjal järeldusi läänemeresoome varastest keele- ja murdepiiridest (1978). Paljudes uurimustes on tema huviobjektiks olnud eesti keele erijoonte kujunemine vanast läänemeresoome hõimukeelest („Eesti keele kujunemine flekteerivaks keeleks”, 1990). Hiljem on ta põhjalikumalt süvenenud verbi-morfoloogiasse, eriti lihtmineviku ajaloosse („Läänemeresoome lihtmineviku minevikust”, 1998; „Eesti tegusõna tüpoloogiast”, 2005). Mitmed uurimused on koondatud 2008. aastal ilmunud kogumikku „Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud”.

Eesti keele morfoloogia uurimisel võrdluses sugulaskeeltega oli 1970. aastatel tulemuslik Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri professor **Paul Alvre** (1921–2008), selgitades nii eesti keele muutkondade süsteemi kujunemist, eesti keele morfoloogiliste kategooriate (eriti mitmusetüve) moodustumist ja sõnamoodustuse ajaloolisi taustu. Osa tema selleteemalistest uurimustest on koondatud kogumikku „Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat” (1989). Eesti keele ajaloolise grammatika esimese osana kirjutas Arnold Kask eesti häälikuloo monograafia „Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu” (1967), mis sai Tartu ülikooli keeleajaloo õpikuks ja millest tehti järgmistel kümnenditel kordustrükke. Eesti keele erijoonte areng on olnud ka Huno Rätsepa uurimisteemasid. Rätsep tegi oma kandidaadiväitekirja läänemeresoome verbimorfoloogia ajaloost ja avaldas hiljem kaheosalise kõrgkooliõpiku „Eesti keele ajalooline morfoloogia” (I – 1977, II – 1979). Ta on avaldanud ka mitmeid üldkäsitlusi eesti keele ajaloolisest kujunemisest. Artiklis „Some Tendencies in the Development of Estonian” (1981) kirjeldab ta eesti keelt tüpoloogiliselt, osutades, kuidas algupärase aglutineeriva läänemeresoome keele areng flekteerivas suunas oli kõige tugevam teise aastatuhande alguses, kui astmevaheldus sai käändelõppude kadumise tõttu grammatilisi funktsioone. 16. ja 17. sajandil see areng flekteerivas suunas peatus, kui lühenenud vormidele hakkas tekkima uusi lõppe ja tunnuseid. Artiklis „Eesti keele tekkimise lugu” (1989) loetleb Rätsep neid ulatuslikke keelemuutusi, mis hõlmasid üht osa läänemeresoome aluskeelest eraldunud murdeid ja mille tulemusena teise aastatuhande esimese poole jooksul tekkis eesti keel.

Eesti keele vältesüsteemi ja omapärase vältevahelduse tekkimine, mida teistes läänemeresoome keeltes sellisena ei tunta, on huvi pakkunud paljudele eesti keele ajaloo uurijatele. Artiklis „Tüvelisest astmevaheldusest, eriti eesti keeles” (1962) on Viitso analüüsinud võimalust, et astmevaheldus võib olla tekkinud fonoloogilise nähtusena. Suurem osa eesti keele ajaloo uurijatest on siiski arvamusel, et astmevaheldus on tekkinud alguses foneetilise variandina (kinises silbis klusiil nõrgenes) ja kujunenud hiljem, eesti keele eraldiarengu ajal morfoloogiliseks nähtuseks, muutudes vormitunnuseks, flektiivse sõnamuutmise vahendiks. Hilise vältevahelduse tekkimisest on mitu teooriat. Tuntuim on kompensatsiooniteooria, mille esitasid juba 19. sajandil Weske ja Collinder ja mida aktsepteerib enamik tänapäeva fonolooge: kui sõna lõpust kadus mingi segment (toimus lõpukadu), siis sõna algusosa tugevnes ja muutus III-välteliseks. Paul Ariste on 1947 esitanud teooria, et klusiilide kvantiteedivastandus tekkis

enne lõpukadu, levis ka teistesse silbitüüpidesse ja sai morfoloogilise (sõnavorme eristava) funktsiooni, mille tagajärjeks oli lõpukadu, sest aglutinatiivsed tunnused olid muutunud tarbetuks. Aastal 1986 avaldasid Arvo Eek ja Toomas Help uurimuse „Rütmihked eesti keele kujunemisloos”, milles nad tõstsid keskele kohale rõhuliste ja rõhutute silpide fonoloogilise rolli ja sealt alguse saanud rütmimuutused, mis võisid põhjustada hiljem nii sise- ja lõpukao kui ka vältevahelduse. 1980. aastatel avaldas Mati Hint rea artikleid eesti astmevahelduse arenemisest ja funktsioonidest, mis hiljem on kokku võetud uurimuseks „Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid” (1997). Tema järgi on hiline prosoodiline astmevaheldus tekkinud klusiilide astmevahelduse analoogial, kui esimesena hakkas nõrgenema kinnise silbi afrikaatide klusiilosa (*metsad*), millest vaheldus levis teistesse konsonantühenditesse, geminaatkonsonantidesse ning lõpuks diftongidesse ja vokaalidesse. Uue teooria on esitanud Martin Ehala, kes lähtub sellest, et markeeritud on hoopis II välde, ja selle tekkinine vajab seletust („Eesti völdete probleemi üks lahendusi”, 1999, „Estonian Quantity: Implications for Moraic Theory”, 2003). Urmas Sutrop peab artiklis „Eesti keele völded ja balti polütooniline keeleliit” (1999) eesti kolme völdet balti polütoonilise keeleliidu eriarenguks polütoonilise ja domineeriva sõnarõhu koostööl. Optimaalsusteooriast lähtudes on Karl Pajusalu seostanud völdete tekkinist leksikaalse kõnetakti maksimeerimist nõudva piiranguga („Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria” 2002). Optimaalsusteooriast lähtub ka Külli Prillop artiklis „Optimaalsusteooria. Kuidas eesti keeles klusiilid nõrgenesid ja kadusid” (2006).

15.6. Uued meetodid keelemuutuste uurimisel

Eesti uue iseseisvuse alguses jõudsid keeleajaloo uurimisse uued üldteoreetilised lähtekohad. Karl Pajusalu on oma diakroonilise lingvistika ülevaates (2003) tõstnud esile mitmeid uusi meetodeid, mis on hakanud ühendama ajaloolist ja sünkroonilist keeleteadust, jälgides eesti keele muutumistendentse viimase saja aasta jooksul. Üheks tähtsamaks suunaks on saanud grammatiseerumisteooria, mis jälgib grammatilise ainese kujunemist leksikaalsest. Eesti keeleteadusse jõudis see suund 1990ndate keskel. Teedrajavad on selles valdkonnas olnud Helle Metslangi uurimused, kes on viimase kümne aasta jooksul käsitlenud mitmeid

eesti keele morfosüntaktilisi arenguid grammatiseerumise vaatepunktist, püüdes ühtlasi selgitada, mis suunas eesti keel praegu liigub ja missugused muutused keeles toimuvad.

Sünkroonilist ja diakroonilist keeleteadust ühendavad ka tüpoloogilised uuringud: Mati Ereli juhtimisel tehtud kollektiivses uurimisprojekti „Eesti keele tüpoloogiline struktuur ja selle muutumine 20. sajandil” (1996–2001) käsitleti eesti keele morfosüntaktilisi ja süntaktilisi muutusi viimase saja aasta jooksul. Uurimistulemused publitseeriti inglise keeles Tartu ülikooli eesti keele õppetooli sarjas „Estonian: Typological Studies” I–V (1996–2001). Selle-suunalisi uuringuid on jätkatud sihtfinantseeritavate teemade all „Eesti kirja- ja kõnekeele ehitus ja areng” (2003–2007, projekti juht Mati Ereli) ja „Eesti keele morfosüntaktiline ehitus ja areng” (2008–2013, projekti juht Helle Metslang). Mati Ereli ja Helle Metslangi viimaste aastate uurimused on jälginud eesti keele arenguid võrreldes Euroopa keskmise standardiga (SAE). Ereli ja Metslangi uurimusi käsitletakse lähemalt süntaksi peatükis.

Ühendades grammatisatsiooniteooria ja nn loomuliku morfoloogia printsiibid, on Ilona Trageli juhitud kollektiivses uurimisprojekti „Eesti keele grammatilise süsteemi muutumine ja selle põhjused: keelemuutuste analüüs kasutus-kontekstis” (2005–2008) jälgitud suulise keelekasutuse, internetikeele ja õpilaste keelekasutuse põhjal keele vormikasutuses toimunud ja toimuvaid muutusi. Tulemuste kokkuvõttes on esitatud näiteks Külli Habichti, Leelo Keevalliku ja Ilona Trageli ühisartiklis „Keele muutumine kasutuskontekstis” (2006), ning Külli Habichti ja Pille Penjami ühisartiklis „Kaassõna keeleuurija ja kasutaja käsutuses” (2007). Kati Kio on oma magistritöös jälginud muutusi sisseütleva käände kasutuses (2006) ja Kati Pedaja uute laensõnade kohanemist eesti keele morfoloogilise süsteemiga (2006). Renate Pajusalu on jälginud pronoomeni-süsteemi arenemist ja muutumisi (1997, 2000).

Ajaloolist ja sünkroonilist käsitlust on ühendatud ka keelevarieerumise uurimisel. Üks esimesi ulatuslikke uurimusi oli Mati Hindi „Minevikuline ja tulevikuline aines eesti keelesüsteemis. Prosoodiatüübi nihked ja selle tagajärjed” (1980, uustrükk raamatus 1997). Artiklis vaadeldi eesti hääliku- ja vormistruktuuride varieerumist ja esitati selle põhjal järeldusi morfoloogia muutumissuundade ja keele dünaamika kohta. 1980. aastatel hakati Tartus Karl Pajusalu juhtimisel uurima murrete muutumist, nüüdseks on uurimine laienenud keelemuutuste ja -varieerumise võrdlemiseni läbi eesti keele kujunemisetappide. Eesti

keele sotsioperioode on püüdnud määratleda Tiit Hennoste (1997) ja Karl Pajusalu (2000). Pajusalu on analüüsinud ka eesti fonoloogia muutumisi artiklites „What is Changed in Estonian Pronunciation. The Making of Estonian Accents” (2003) ja „Dynamics of Estonian Phonology” (2009).

Teine suund keelevarieerumise ja -muutuste uurimisel põhineb generatiivse grammatika teorial keelest kui isereguleeruvast süsteemist. Sellest põhimõttest lähtuva keelemuutuste teooria on esitanud Martin Ehala, kes on väidelnud Cambridge’i ülikoolis doktoriks uurimusega „Self-organization and Language Change: The Theory of Linguistic Bifurcations” (1996). Hiljem on ta paljudes artiklites analüüsinud muutusi eesti kaassõnasüsteemis, sõnajärjestuses ja grammatikas. Diskussioone on põhjustanud erinevad tõlgendused selle kohta, kuivõrd on muutused põhjustatud teiste keelte (peamiselt vene keele) mõjust, kuivõrd keele autonoomsest arengust (Hint 1990, 1991; Erelt ja Metslang 1998, Ehala 1994, Hasselblatt 2000, Blokland ja Kehayov 2010).

Uusi vaatenurki on eesti keele ajaloo uurimisse, peamiselt ajaloolise semantikkasse, toonud etnolingvistiline lähenemine ja lingvistiline antropoloogia. Selle suuna toojaks eesti keeleteadusse on Urmas Sutrop, kes on kirjeldanud eesti taju-sõnavara kujunemist (värvi-, lõhna-, maitse-, temperatuurisõnavara) mitmes artiklis ja varasemaid uurimusi koondavas monograafias „The Vocabulary of Sense Perception in Estonian. Structure and History” (2002).

Kirjandus

- Habicht Külli**, Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 135–165.
- Habicht, Külli**, Jaak Peebo 75. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54, Tallinn 2009: 257–259.
- Habicht, Külli, Penjam, Pille**, Valve-Liivi Kingisepa tähtpäeva puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51, Tallinn 2006: 325–328.
- Kingisepp, Valve**, Julius Mägiste elutöö ühest tahust. – Keel ja Kirjandus 1997, 10: 666–673.
- Pajusalu, Karl**, Eesti keele ajaloo uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 166–196.
- Rätsep, Huno**, Professor Arnold Kask õppejõuna ja teadlasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28. Tallinn, 1984: 5–10.

KEELEAJALOOLISED UURIMISSUUNAD

Rätsep, Huno, Paul Ariste eesti keele uurijana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30. Tallinn 1986: 7–16.

Uuspõld, Ellen, Aino Valmetit mälestades. – Keel ja Kirjandus 1993, 7: 443–444.

Viitso, Tiit-Rein, Huno Rätsep fennougristi ja keeleajaloolasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 285–292.

16. Murdeuurimine ja sotsiolingvistika

16.1. Lähtekohad

Keelevariantide uurimine tähendas Eestis pikka aega üksnes kohamurrete kogumist ja analüüsi. Tähelepanekuid eesti murrete kohta leidub juba esimestes eesti keele grammatikates. Esimene tähelepanuväärne murdeuurija oli siiski alles Ferdinand Johann Wiedemann, kes kogus murdeainestikku süstemaatiliselt, avaldas uurimusi eri murdealade kohta ja kirjeldas murdekeelt nii suures eesti-saksa sõnaraamatus kui ka oma eesti keele grammatikas. Teadusliku murdekogumise pioneere on ka Mihkel Weske. Jakob Hurt lõi aastal 1888 aluse üle-eestilisele murdekogumissüsteemile. Murdeuurimist ja murdesõnaraamatu koostamist pidas oma peamiseks ülesandeks aastal 1920 moodustatud Akadeemiline Ema-keele Selts, kes pani oma tegevusega aluse eesti murrete andmekogudele. Eesti teenekaim murdeuurija enne Teist maailmasõda oli Andrus Saareste. Murdeuurimine oli sõjaeelses Tartu ülikoolis eesti keeleteaduse keskseid alasid ja jätkus samade põhimõtete järgi ka pärast Teist maailmasõda. 20. sajandi lõpuaastatel hakati murdeuurimises rakendama uusi keeleteaduse meetodeid. Sellega seoses laienes murdeuurimine ühelt poolt igasuguse kõnekeele e suulise keele uurimiseks ja teiselt poolt hõlmas peale kohamurrete ka muid keelevariante e allkeeli. Huvikeskmesse tõusis keele variatiivsus, selle põhjused, keelte ja allkeelte kontaktid ja vastastikused mõjud.

16.2. Murdekogumine

Eesti murdeainestiku süstemaatiline kogumine algas 1922. aastal. Sellest ajast tänapäevani on paljude inimeste töö tulemusena kogutud ulatuslik materjalihulk, millest on kujunenud nüüdse Eesti Keele Instituudi murdearhiiv. EKI murdearhiiv on eesti murrete suurim andmekogu, millega on ühendatud Emakeele Seltsi kogud. EKI kogud koosnevad sõnavara sedelkogudest, helisalvestuste fonoteegist ja murdetekstide kogudest. Materjali hulgast, kogumise intensiivsusest ja kogujatest annab põhjaliku ülevaate KKI murdesektori kauaaegse juhataja **Mari Musta** (1920–2008) artikkel „Eesti murdearhiiv II poolsajandi künnisel” (1971). Murdearhiiv on see keskus, kust nii Eesti kui ka välismaa uurijad saavad aineistiku oma uurimuste, väitekirjade, artiklite, ettekannete jaoks. Murdearhiivi kesksema ja tähtsama osa moodustavad sõnavarakogud, mille seas olulisemad on järgmised:

- 1) Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu põhjal aastatel 1922–1949 kogutud 7000–60000-sõnalised murdekogud 37 kihelkonnast, kokku üle 611 000 sõna;
- 2) mõistepõhine sõnavarakogu (u 150 000 sõnasedelit), kogutud 1930–1967, järjestatud mõistepiirkondade kaupa;
- 3) tähestikuline nn lisaõnastik (u 165 000 sõnasedelit), kogutud 1922–1947 Wiedemanni sõnaraamatust puuduvatest sõnadest moodustatud loendite järgi;
- 4) aastal 1947 alustatud nn täiendav sõnastik (u 300 000 sõnasedelit), järjestatud kihelkondade kaupa;
- 5) Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (u 280 000 sõnasedelit), alustatud 1940, järjestatud kihelkondade kaupa.

Murdesõnavara kogumine oli aastakümneid KKI üks tööülesandeid. Korrapäraseid suviseid murdekogumisretki (2–10 uurijat rühmas) ja üksikuurijate individuaalseid välitöid korraldati 1990. aastani. Pärast seda on tehtud pistelisi kogumisretki teatud lisamaterjali leidmise eesmärgil. Murret on kogunud eriharidusega murdeuurijad, aga üsna palju ka keeleteaduse üliõpilased – 1930. ja 1940. aastatel Emakeele Seltsi stipendiaatidena, pärast seda kuni tänaseni õppekavasse kuuluva murdepraktika raames. Emakeele Selts taastas murdestipendiaatide traditsiooni 1990. aastatel ja on rahastanud üliõpilaste murdekogumisretki.

Süsteemaatilise murdekogumise algataja ja murdearhiivi rajaja Emakeele Selts on alati pidanud murdekogumist oma oluliseks ülesandeks. 1930. aastatel tekkis mõte kasutada kogumistöös asjahuvilisi vabatahtlikke kohalikke elanikke. Enne sõda jõuti rajada murdekorrespondentide võrk ja nad välja koolitada. Sellele murdekogumise viisile jäi Emakeele Selts truuks kuni 1990. aastateni. Seltsil on olnud üle 60 murdekorrespondendi, keda ligi poolsada aastat on juhendanud Helju Kaal. 1940. aastal korraldas Emakeele Selts esimese murdekogumisvõistluse asjast huvitatutele. Tulemus oli hea: saadi 15 tööd, kokku ligi 900 lk murdetekste. Ka see traditsioon jätkus aastakümneid. Need iga-aastased võistlused elavdasid korrespondentide tööd ja töid juurde uusi murdekorrespondente. Murdekorrespondentide töö kergendamiseks on Emakeele Selts trükkis avaldanud kümme-kond küsitluskava. 1960. aastatel hakkas ilmuma ajakirjalaadne väljaanne Kodumurre, kus on lühikesi artikleid murretest ja murdekogumisest, teateid ja nõuandeid kogumiseks, murdetekste jm. See bülletään ei ilmunud kuigi korrapäraselt, kokku üllitati 21 numbrit.

Huvi murdekogumise vastu püsis aastakümneid ja isegi kasvas, näiteks aastal 1980 saadeti võistlusele 36 tööd 33 murdealalt, kokku üle 21 000 sõnasedeli ja paarsada lehekülge tekste. Pärast seda osavõtt vähenes: vanad korrespondendid surid, uusi kuigi palju juurde ei tulnud, vana murde oskajaid on raske leida, kohalikud murded on hääbunud või sulandumas kirjakeelde. Teine maailmasõda hävitas palju asustust. Rannakülade elanikud põgenesid Rootsi. Ka mujalt Eestist põgenesid inimesed välismaale või peitusid metsadesse. Kümneid tuhandeid vangistati või küüditati Siberisse; teised vahetasid elukohta ja kolisid reetmise hirmus kuhugi, kus neid ei tuntud. Sõjajärgsed murdeuurijad panid tähele kohalike elanike vähesust eriti Kirde-Eesti rannikualadel (Vaivara, Lügana) ja Viljandi ümbruses Mulgimaal, sõjaeelse Eesti kõige jõukamas maakonnas. 1950. ja 1960. aastatel intensiivistus migratsioon maalt linnadesse, mida kiirendas põllumajanduse ebaõnnestunud sundkollektiviseerimine. Ka ajakirjandus, raadio, televisioon ja kooliharidus on mõju avaldanud, et elav murre on peaaegu kadunud või kadumas suures osas Eestis. Peaaegu täiesti on taandunud Kesk-Eesti murre, ja vana rannikumurde oskajaid leidub üksikuid. Mingil määral räägitakse murdekeelt tänaseni Lõuna-Eestis ja saartel, aga ka see keel on muutunud. See pärast on traditsiooniline vana murdeainestiku kogumine Eesti Keele Instituudis ja Emakeele Seltsis peaaegu lõppenud.

Ka Tartu ülikoolis on murdetekstide ja helisalvestiste kogu, mille kogumise

algatas pärast sõda tolaeagne eesti keele professor Arnold Kask, suurem osa tööst on 1960.–1980. aastatel toimunud ülikooli kauaaegse murdeõppejõu dotsent Aino Valmeti juhtimisel ja korraldamisel, hiljem on seda tööd Tartus juhtinud praegune eesti murrete dotsent Ellen Niit. EKI fonoteegis on murrete helisalvestisi ligi 3000 tundi, sealhulgas kõigist eesti murrakutest; TÜ murdearhiivis on helisalvestisi ligi 1000 tundi. Kuna eesti murded on tänaseks oluliselt taandunud, siis uut materjali tuleb juurde vähe ja traditsiooniline murdekogumine on asendunud uute meetoditega. Emakeele Seltsi ja Tartu ülikooli koostööprojekti aastatel 1992–1995 „Eesti murrete süvendav kogumine” keskenduti eri põlvkondade murdekeele võrdlemisele ning murdekasutust mõjutavate tegurite selgitamisele. Uuema murde materjalidest on hakatud looma eraldi kogusid. 1999. aastal loodi Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetool, kus koostöös Eesti keele Instituudiga on varasemate helisalvestiste alusel koostatud eesti murrete elektrooniline korpus (www.murre.ut.ee), mis sisaldab nii helisalvestisi kui ka foneetilises transkriptsioonis murdetekste enam-vähem võrdses mahus kõigilt murdealadelt.

16.3. Murdeainestiku avaldamine

Murdesõnaraamatu koostamisest hakati rääkima juba Eesti Kirjanduse Seltsi algusaegadel ja aastal 1920 loodud Akadeemiline Emakeele Selts pidas murdesõnaraamatu koostamist algusest peale murdekogumise kaugemaks eesmärgiks. Murdesõnaraamat on olnud mitme sugupõlve uurijate töö. Professorid Lauri Kettunen, Andrus Saareste ja Julius Mägiste kavandasid ülesanded aastateks. Nende põhitööks sai murdeainestiku kogumise organiseerimine ja murdearhiivi rajamine. Aastal 1939 ilmusid ajakirjas Eesti Keel murdesõnaraamatu esimesed prooviartiklid. Töö juurde pöördui tagasi aastal 1947, mil murdesõnaraamat sai äsja loodud KKI üheks põhiülesandeks. Murdesektori esimene juhataja Arnold Kask pani kirja sõnaraamatu tegemise põhimõtted ja koostas mõned prooviartiklid. Töö on jätkunud murdesektori järgmiste juhatajate Mari Musta, Valdek Palli ja Jüri Viikbergi juhtimisel.

Sõnaraamatu tegelikku koostamist ei saanud 1940. aastatel siiski alustada, sest polnud ühtset alfabeetilist kartoteeki. Sõnavarakogud olid järjestatud kihelkondade kaupa. See tähendas, et ühe sõnaartikli koostamiseks tuli vaadata

ainestikku vähemalt 50 eri kohast. Kuna oli oluline säilitada ka kihelkonnakogud, alustati 1950. aastate alguses üliõpilaste ja muude abiliste toel kogude kopeerimist. Tähestikuline koondkartoteek sai valmis 1963, aga seda on pidevalt täiendatud. Koondkartoteegis on umbes 2,7 miljonit sõnasedelit. 1960. aastate keskel vaadati arhiivitööst saadud kogemustele toetudes uuesti üle sõnaraamatu koostamise metoodika ja hakati kirjutama prooviartikleid. Aastal 1968 ilmus „Eesti murrete sõnaraamatu prospekt”, kus tutvustati sõnaraamatu koostamise põhimõtteid ja avaldati mõni prooviartikkel. Sellele järgnenud kriitilise väitluse tagajärjel muudeti aastatel 1976–1977 mõnevõrra sõnaraamatu koostamise lähtekohti ja toimetati uuesti üle juba valmis osad. Aastal 1995 oli sõnaraamatu käsikiri valmis kuni *s*-täheni. Kuna töö oli kestnud 30 aastat, oli käsikiri osaliselt vananenud. Pearõhk siirdus nüüd olemasolevate osade täiendamisele, toimetamisele ja avaldamisele. Murdesõnaraamatu esimene vihik ilmus 1994. aastal, 2009 ilmunud 21. vihikuga on sõnaraamatu ilmumine jõudnud *l*-täheni. Materjali põhjal võib arvata, et sõnaraamatu maht tuleb vähemalt kümme viievihikulist osa. Murdesõnaraamatu toimetajad on olnud Anu Haak (s 1941), Evi Juhkam (s 1932), Varje Lonn (s 1952), Helmi Neetar (s 1934), Ellen Niit (s 1944), Piret Norvik (s 1950), Vilja Oja (s 1945), Eevi Ross (s 1938), Aldi Sepp (1943–2000), Jüri Viikberg (s 1953). Sõnaraamat on mitme põlvkonna murdeuurijate töö tulemus. Esimene murdeuurijate põlvkond kogus materjali, järgmise, Teise maailmasõja järel Tartu ülikooli lõpetanud keejuurijate põlvkonna ülesandeks sai koondkartoteegi koostamine ja murdesõnaraamatu põhimõtete väljatöötamine. Valminud osade toimetajad kuuluvad juba kolmandasse murdeuurijate põlvkonda.

Kuna uusi murdematerjale murrete taandumise tõttu enam oluliselt ei lisandu, on EKI murdesektori üheks ülesandeks olnud elektrooniliste andmebaaside loomine varasemate kogude alusel. Üheskoos moodustaksid need kogu Eesti ala katva väärtusliku tekstikorpuse, millest saaks materjali nii eri murrete sõnastike koostamiseks kui ka morfoloogia ja süntaksi uurimiseks. Juba 1970. aastate lõpul, kui KKI oli saanud esimese elektronarvuti, töötati arvutuslingvistika osakonnas välja programm, mille üheks osaks oli ka eesti murrete sõnavaraliste suhete uurimine. Selle jaoks koostati murdesektoris tulevase sõnaraamatu märksõnade loend koos levikuandmetega. Kuna suure murdesõnaraamatu ilmumine tundus nihkuvat kaugesse tulevikku, anti see märksõnastik koos levikuandmetega trükkki. „Väike murdesõnastik” (toimetaja Valdek Pall) ilmus kahes osas (I osa –

1982 , II osa – 1989). Uurija võib vajadusel saada ka detailsemaid andmeid sõna häälikulistest variantidest, tähendustest, konstruktsioonidest jm. Arvuti abiga on koostatud muidki kitsama ala sõnastikke.

KKI murdesektori teiseks ülesandeks murdesõnaraamatu koostamise kõrval on olnud kogutud murdeainestiku avaldamine. Murdearhiivi on pika aja jooksul kogunenud keeleliselt, rahvaluuleliselt ja etnograafiliselt huvipakkuvaid murdetekste. Akadeemiline murdetekstide valimike sari „Eesti murded” kavandati kaheksaosalisena, igasse kogumikku plaaniti ühe murdeala kõikide murrakute tekstid, haruldasemate murdesõnade loend ja aineregistrid. Väljaanne on teaduslik, st tekstid avaldati foneetilises transkriptsioonis, kommentaaridega varustatult ja igasse valimikku kuulus ala murdeülevaade: 20–30-leheküljeline murde häälikuliste ja morfoloogiliste erijoonte ja sõnavara tutvustus. Tekstikogumike avaldamine algas 1960. aastatel ja esimesed kolm valimikku ilmusid suhteliselt kiiresti: 1961 Salme Tanningu koostatud „Mulgi murdetekstid”, 1965 Mari Musta „Keskmurde tekstid” ja 1970 Hella Keema „Tartu murde tekstid”. Trükitehnoliste probleemide tõttu ilmusid järgmised alles pärast pikemat vaheaega: Mari Musta „Kirderannikumurde tekstid” 1995, Aili Univere „Idamurde tekstid” 1996, Evi Juhkami ja Aldi Sepa „Läänemurde tekstid” 2000, Hella Keema ja Inge Käsi „Võru murde tekstid” 2002 ning Varje Lonni ja Ellen Niidu „Saarte murde tekstid” 2002.

Murdetekste on avaldanud ka Emakeele Selts. Sarjas „Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste” on ilmunud seitse tekstivalimikku, viimasena 2008. aastal kogumik pealkirjaga „Ennemuistitsel Mulgimaal”. Lisaks on antud välja mõned murdeplaadid: vinüülplaat „Eesti murdepalu” koos tekstiraamatuga (1975, koostajad Mari Must, Salme Nigol, Evi Juhkam), Jüri Viikbergi koostatud laserplaadid „Eesti murdepalu” (2000) ja „Eesti murdeplaat” (2002), Mari Kendla koostatud „Kirderannikumurde palu” ja „Võru murdepalu” (mõlemad 2001).

16.4. Murdeuurimused

Professor Andrus Saareste uurimistööd eesti murrete alal jätkas pärast sõda peamiselt Arnold Kask. Murdeuurimises olid Kase huviobjektiks kaks valdkonda: kuidas Eesti ala jaguneb murreteks ja murrakuteks ning milline on aegade

jooksul olnud eesti kirjakeele murdetaust. Sõjajärgse dialektoloogia seisust annab ülevaate Arnold Kase artikkel „Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest”, ilmunud kogumikus „Eesti rahva etnilisest ajaloost” (1956), mis lõi kuni sajandi lõpuni kanooniliseks jäänud murdeliigenduse. Olulisim muutus varasema liigendusega võrreldes oli Kirde-Eesti rannikumurde tõstmine Eesti kolmandaks peamurdeks Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde kõrvale. Keeleajaloo ja murrete uurijad on palju vaielnud kirderannikumurde staatuse üle. Rannikumurde parimatest tundjatest on Mari Must olnud sarnaselt Arnold Kasega veendumusel, et rannikumurre on Eesti ala kolmas peamurre, kuna see erineb tugevasti teistest Põhja-Eesti murretest ja liitub Vaivara piirkonnas selgelt teiste läänemeresoome keeltega. Erinevaid käsitusi Kirde-Eesti rannikumurde vanuse ja algupära kohta on esitanud Paul Ariste (1956) ja Tiit-Rein Viitso (1985). Murdepiirid ja murrete rühmitamine on tõusnud jälle oluliseks teemaks eesti dialektoloogias. Selle aluseks on olnud murrete parem uuritus, mis lubab teha uusi üldistusi. Ühe esimese tõuke eesti murrete rühmitamise täpsustuseks andis oma töödega Tiit-Rein Viitso, kes kirjutas ranniku- ja kirdemurde eristamise vajadusest (1985, 1996). Karl Pajusalu uusima liigenduse järgi (1999) on peamurdeid siiski kaks, Kirde-Eesti murderühm koos Süda-Eesti murderühmaga moodustab Põhja-Eesti peamurde.

Arnold Kase uurimusi eesti kirjakeele ja murrete suhetest „Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest” (1962) ja „Eesti murded ja kirjakeel” (1983) on lähemalt käsitletud kirjakeele ajaloo alaseid uurimusi tutvustavas peatükis.

Häälikuloolisi uurimusi on Tartu ülikoolis ja KKI-s tehtud mõne murraku kohta, nt **Enn Koit** (1914–1969) kaitses käsikirja jäänud kandidaativäitekirja Saaremaa Kihelkonna murraku kohta (1959) ja **Salme Nigol** (1920–2008) Hargla murraku kohta (1959). Nigoli uurimus „Hargla murraku konsonantism” ilmus raamatuna 1994. aastal. **Ellen Niit** (s 1944) kaitses 1985. aastal kandidaativäitekirja „Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikud ja balti prosoodilise areaali struktuur”, kus on analüüsitud võimalikke ühisjooni Läänemere areaali keelte häälduses ning Eesti saarte ja läänerranniku murrete staatust. Ülevaate Põhja-Setu fonoloogiast on ajakirjas *Linguistica Uralica* ilmunud kaheosalises artiklis esitanud Tiit-Rein Viitso (1990). Murdefonoloogiast on kõige ulatuslikumaks uurimuseks Soome professori Kalevi Wiigi uurimus vokaalharmonia levikust ja tüüpidest eesti murretes “Viron vokaalisointu” (1988). Häälikulisi erijooni on kirjeldatud ka iga murdetekstiköite sissejuhatuses ja ilmunud murdeülevaadetes.

Foneetiliste uuringute keskus on Tartu ülikool. Foneetikalabori rajamine võimaldas luua ülikoolis eesti murrete foneetika ja fonoloogia uurimisrühma. Kahe kollektiivse uurimisprojekti „Võru murde vokaalide foneetiline, fonoloogiline ja morfoloogiline analüüs” ning „Lõuna-Eesti häälikusüsteemi analüüs” raames korraldatud eksperimentaalfoneetiliste uurimuste tulemused on avaldatud Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras ja Sulev Iva raamatus „Võru vokaalid I” (2000) ning Karl Pajusalu ja Pire Teras toimetatud kogumikus „Lõunaeeesti häälikud II” (2003). Mõlemad kogumikud on ilmunud Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas. Ka **Pire Teras** (s 1970) ja **Merike Parve** (s 1972) doktoritööd hõlmasid Võru murde foneetikat: Teras uuris pikkade vokaalide kvaliteeti (2003), Parve väitekiri vaatles detailselt vältesüsteemi ja vältesuhteid Lõuna-Eesti murretes (2003). Oma magistritöös oli Parve uurinud ka Võru murde lühikeste vokaalide karakteristikuid. Viimastel aastatel on Pire Teras laiendanud uurimuste amplituad teiste soome-ugri keelteni, avaldades uurimusi liivi, leivu ja mari keele foneetikast. Teadmisi murrete foneetikast on avardanud mitmed konkreetset uurimused. Laivi Org on teinud magistritöö Võru palatalisatsiooni akustikast (2005), Pärtel Lippus on oma magistritöös (2005) analüüsinud Võru afrikaati ja ühiskeele *ts*-ühendit, Mari-Liis Kalvik on uurinud kvantiteedisuhteid rannikumurdes (2005). Aastatel 2004–2007 uuriti Karl Pajusalu juhtimisel projekti „Eesti keele piirkondlikud aktsendid” raames eksperimentaalfoneetiliste ja sotsiolingvistiliste meetoditega eesti kõnekeele häälduslikke erijooni.

Murdemorfoloogiat on uuritud suhteliselt vähe. Üksikküsimuste kohta on ilmunud mõningaid artikleid: Aili Univerelt *n*-mitmusest (1955), Ellen Turult imperfektist (1959, 1960), Joel Sangalt Kihnu eitusest (1975). Paul Alvre grammatiliste vormide käsitletused on koondatud kogumikku „Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat” (1989). Ülevaatlilikud käsitletused on Mari Musta „Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade” (1987), Hella Keema „Võru keel” (1997) ja Mari Musta ning Aili Univere koostööna valminud „Põhja-Eesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni” (2002). Ühe murde verbide kõik muuttüübid esitab Ülo Toomsalu ülevaade setu verbidest (1995). Esimeseks põhjalikuks eriuurimuseks on 1996. aastal ilmunud **Karl Pajusalu** Turu ülikoolis kaitstud doktoriväitekiri „Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi”, kus analüüsitakse verbi muutemorfoloogiat, murde varieerumist ja selle põhjusi mitme murde ja

keele kokkupuutealal Karksis. Kui klassikalises murdekirjelduses on varieerumist peetud segavaks teguriks ja laenulised keelenähtused jäetud sageli uurimuse keskmele kõrvale, siis Pajusalu on keskendunud just variantide uurimisele. Peale selle on ta jälginud variantide ajalist muutumist, kasutades võrdlusmaterjalina murdearhiivi kogusid aastatest 1936–1959 ja omakogutud ainekogu aastatest 1984–1994. Kuigi sotsiolingvistikas oli varieerumist uuritud juba kaua, oli Pajusalu uurimus Eestis esmakordne selle meetodi rakendus.

Morfosüntaksi valdkonnast on mõnevõrra uuritud kõneviise (Pajusalu ja Muižniece 1997, Metslang ja Pajusalu 2002). Viimastel aastatel on murdekorpusel põhjal tehtavaid uuringuid juhendanud **Liina Lindström** (s 1973). Ilmunud on uurimus sõnaliigituse küsimustest (Lindström jt 2006) ning projekti „Grammatilise isiku väljendamine eesti keeles ja sellega seotud süntaktilised protsessid” (2008–2011, projekti juht Liina Lindström) raames artikkel „Ainsuse 1. isikule viitamine eesti murretes” (Lindström jt 2008).

Sõnamoodustusest on Helmi Viires uurinud *ne*-liitelisi omadussõnu eesti murretes (kandidaadiväitekiri 1963) ja Elli Riikoja liitnimisõnade nominatiivset liitumist (kandidaadiväitekiri 1960), kõige põhjalikum sellealane töö on Helmi Neetari doktoriväitekiri „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes” (1994). Murde lauseehituse uurimine on algusjärgus. Varasemast on üksnes Helmi Neetari uurimus aluse ja öeldise ühildumisest eesti murretes (kandidaadiväitekiri 1965).

Murrete sõnavara on kõige põhjalikumalt uuritud. Suurtes monograafilistes uurimustes on käsitletud mitmeid mõistealasid, Mart Mägeri „Eesti linnunimetused” ilmus 1967, Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetused” 1993, Vilja Oja doktoriväitekiri on värvinimetustest eesti murretes („Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology”, 2001), Mari Kendla on avaldanud uurimusi kalanimetustest (1997, 1999). Viimastel aastatel on ilmunud ka suurtöid laensõnadest eesti murretes: Lembit Vabalt läti laensõnade kohta (1997) ja Mari Mustalt vene laensõnadest (2000), selle töö põhiosa valmis küll juba 1950. aastatel. Tiina Södermani doktoritöö „Lecixal Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect” (Uppsala 1996) käsitleb kirderannikumurde sõnavara ja Eino Kopose Helsingis kaitstud doktoritöö „Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa” (1998) lõunaeesti sõnavara. Meeli Sedrik on magistratöös uurinud Hiiumaa (1994) ja Katrin Uind Kihnu sõnavara (Uind 2000)

Murrete sõnavaraga on seotud ka kaks EKI rahvusvahelist koostööprojekti. 1970.–1980. aastatel osaleti rahvusvahelise suurväljaande „Atlas Linguarum Europae” koostamisel ja koostöös Tartu ülikooli, Soome ja Karjala keeleteadlastega on käsil läänemeresoome keeleteadlaste projekt „Atlas Linguarum Fennicarum” (Helmi Neetar, Vilja Oja, Tiit-Rein Viitso).

Murdetekstide avaldamine koos põhjalike eessõnadega murrete häälikuliste ja morfoloogiliste erijoonte kohta on teinud võimalikuks uued üldistavad käsitlused eesti murrete kohta. 2002. aastal ilmus eesti murrete ja murdeuurimise kohta üldist kokkuvõtlikku teavet andev kõrgkooliõpik „Eesti murded ja kohanimed” (Pajusalu jt, täiendatud trükk 2008).

16.5. Murdekontaktide ja keelemuutuste uurimine

Alates 1980. aastatest on eesti dialektoloogias toimunud murrang, osalt traditsiooniliste eesti kohamurrete hääbumise tõttu, osalt tänu uute keeleteadlaste meetodite rakendamisele. Murrete taandumine eesti kõnekeele piirkondlikeks erijoonteks on kaotanud põhimõttelise erinevuse murdeuurimise ja kõnekeele uurimise vahel. Teiselt poolt on murdeuurimine lähenenud sotsiolingvistikale. Karl Pajusalu seostab oma doktoritöös (1996) murdekeele varieerumise keele- ja murdekontaktidega. Oma magistriritöös ja artiklites on murrete suhteid naaberkeelte ja -murrakutega uurinud Evi Juhkam (2000), Piret Norvik (2000), Meeli Sedrik (1994), Kaja Toikka (2000).

Murrete nivelleerimise uurimine ja murdesotsioloogia on eesti dialektoloogia uusim haru. Tartu ülikoolis hakati koostöös Emakeele Seltsiga 1990. aastatel sotsiolingvistika meetoditega uurima murrete taandumisprotsesse. Üliõpilastest ja kraadiõppuritest koosnev uurimisrühm Karl Pajusalu juhtimisel uuris kolme aasta jooksul ühe Lõuna-Eesti küla kõigi elanike (11–95-aastased) keelekasutust ja suhtumist murdesse. Uurimus (Org jt 1994) selgitas kolme vanuserühma keelelise erijooned. Enne 1935. aastat sündinud rääkisid traditsioonilist murdekeelt, 1935–1960 sündinud oskavad murret, aga on sotsiaalselt kakskeelsed. Nende murdekasutus on varieeruv, selles on palju variante. Pärast 1960. aastat sündinutel on kirjakeel sujuvam kui murre. Murre on peamiselt kodukeel, ja nende murdeoskus on individuaalselt väga erinev. Häälalus ja intonatsioon meenutavad

rohkem põhjaeesti oma ka siis, kui inimene räägib murret, ja murdeoskus ei ole piisav murdekeelseks suhtlemiseks kõigis olukordades. Samalaadne kollektiivne uurimus tehti dotsent Ellen Niidu juhendamisel Manilaiul (Grigorjev jt 1997). Jälgiti eri põlvkondade kihnumurdelist kõnekeelt, keskendudes keelekasutust mõjutavatele sotsiaalsetele ja situatiivsetele faktoritele (vanus, haridus, kodus ja väljaspool kasutatav keelevariant jne). Triin Iva on oma magistritöös uurinud haritlaste võru keelt (2002).

Teine sotsiolingvistika suund, millega eesti kõnekeele ja murdekeele uurijad tegelevad, on varieerumise uurimine. Karl Pajusalu doktoriväitekirjast oli juttu eespool. Eva Velsker on teinud uurimuse lõunaeesti inessiivvormide varieerumisest (2000), Karl Pajusalu on jälginud võrdlevalt soome ja eesti komparatiivmoodustuse varieerumist (1995), Leelo Keevallik on teinud detailse uurimuse *nud*-partitsiibi vormide varieerumisest (1994) ühiskeeles, Mari Mets on jälginud sama nähtust võru kõnekeeles (2004), Mari-Epp Tirkkonen on oma magistritöös uurinud demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomeneid ranniku- ja kirdemurdes (2006). 2010. aastal kaitses Mari Mets Tartu ülikoolis doktoritööd „Suhtlusvõrgustikud reaalsajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas”.

16.6. Nimeuurimine

Murdearhiivi üheks osaks on ka kohanimekogu, mida hakati looma koos murdearhiiviga ja mida pidevalt täiendatakse. Regionaalsetele kohanimeuurimustele pani Eestis aluse murdeuurija **Valdek Pall** (s 1927). Valdek Pall on kaitsnud doktoritöö „Põhja-Tartumaa kohanimed” ja avaldanud oma töö kaheosalise uurimusena (I – 1969, II – 1977). Esimene osa on diakrooniline ülevaade üksiknimede päritolust ja kujunemisloost, kus esitatakse nimede hääldus, varasemad kujud ja etümoloogiad. Teine osa sisaldab kohanimede tervikanalüüsi, kus on vaatluse all nimede häälikuline külg, struktuur, nimeandmise põhimõtted, nimerühmad, nimede levik, toponüümika ja asustusajaloo seosed. Regionaalsest põhi-teemast hoolimata võtab Palli uurimus kokku senise kohanimeuurimise saavutused, esitab olulisi järeldusi kogu Eesti toponüümika kohta ja on eeskujuks kõigile järgnevatele kohanimekäsitlustele. Lisaks on Valdek Pall avaldanud sadakond artiklit nii konkreetsete nimede ja nimerühmade kui ka üldisemate nimeuurimisprobleemide kohta.

Palli alustatud regionaaluurimuste sarja on jätkanud **Marja Kallasmaa** (s 1950). Kaheosaline doktoritöö „Saaremaa kohanimed” (I – 1996, II – 2000) on üles ehitatud samal põhimõttel nagu Palli Põhja-Tartumaa käsitlus: esimese osa moodustavad üksiknimede vaatlused ja teises osas analüüsitakse nimesüsteemi tervikuna. 2010. aastal ilmus Kallasmaa uurimus „Hiiumaa kohanimed”. Mitmete üksikartiklite kõrval on Marja Kallasmaa kirjutanud ka ülevaate Eesti nimeuurimise ajaloost „Name Studies in Estonia” (1995). Mitmeid artikleid Setumaa kohanimedest ja nimeteemalisi üldkäsitlusi avaldas 1970. aastatel **Jaak Simm** (1943–1981), kes 1981. aastal kaitses kandidaadiväitekirja „Võnnu kihelkonna asustusalaane toponüümika”, aga kelle tööaeg jäi varase surma tõttu lühikeseks. 2010. aastal lisandus nimeuurimustele Tiina Tärge magistritöö „Kiili valla asustusnimed”.

2008. aastal kaitses **Evar Saar** (s 1969) Tartu ülikoolis doktoriväitekirja „Võrumaa kohanimede analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem”. See on teist tüüpi uurimus kui Palli ja Kallasmaa tööd. Saar on koostanud elektroonilise andmebaasi ajaloolise Võrumaa kohanimedest ja analüüsib sünkrooniliselt, kvantitatiivsel meetodil kohanimede süntaktilis-semantilist struktuuri, pöörates põhitähelepanu nime apellatiivsetele põhiosadele ja levinumatele täiendosadele ning tehes kokkuvõtte kõige harilikumate nimede ja nimemallide levikust. Sarnase metoodikaga uurib Võrumaa kohanimedid ka Mariko Faster, kelle magistritöö „Ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanimede determinandid” valmis 2005.

Nimeuurimist on viimastel aastatel koordineerinud Eesti Keele Instituudi uurimisprojekt „Eesti kohanimedesüsteemid” (2006–2009, projekti juht Peeter Päll), mille eesmärk on tuua esile Eesti kohanimedesüsteemide omavahelised seosed, suhted läänemeresoome keelearealiga ja naaberladega. Kavandamisel on ühekõiteline „Eesti kohanimeraamat” (2009–2013, projekti juht Peeter Päll), mis seletaks olulisemate Eesti kohanimede teket ja päritolu.

Muid nimesid peale kohanimede on Eestis vähe uuritud. Eesnimedega on mõnevõrra tegelnud Annika Hussar (magistritöö „Eestlaste eesnimedest 1920–1990”, 1998), perekonnanimedega Kairit Henno (magistritöö „Jaani kihelkonna priinimed”, 1998). Annika Hussar ja Peeter Päll on kirjutanud ka artikli „Das estnische Personennamensystem” Hamburgis ilmunud Euroopa eesnimesüsteeme tutvustavasse kogumikku (2007).

16.7. Mitmekeelsuse ja keelekontaktide uurimine

Sotsiolingvistika valdkonnas on Eestis viimastel aastatel üsna palju uuritud ka keelesuhete probleeme: peamiselt on vaatluse all olnud mitte-eestlaste keeleprobleemid eesti ühiskonnas ja väliseestlaste keel. Eestis elavate muukeelsete inimeste keelekasutust on mitmest aspektist vaadeldud Tallinna ülikooli üldkeeleteaduse professor **Anna Verschik** (s 1968). Probleemi teoreetilist tausta, uurimismeetodeid ja valdkonna eripära on käsitletud artiklis „Koodivahetus ja eesti keeleteadus” (2002) ning sotsiolingvistika ja keelepoliitika kõrgkooliõpikus „Keel. Võim. Ühiskond” (2003), kus Anna Verschiku kirjutatud on peatükk „Keel ühiskonnas”. Selles on lähemalt vaadeldud keele ja kultuuri, keele ja identiteedi seoseid ning kakskeelsuse ja keelekontaktide valdkonda. Doktoriväitekiri „Estonian Yiddish and Its Contacts with Coterritorial Languages” (2002) on Eesti juuti-de mitmekeelsusest ja koodivahetusest, mitmes artiklis on ta sotsiolingvistiliste meetoditega uurinud ka vene-eesti koodivahetust ja eesti mõjusid kohalikus vene keele variandis. 2008. aastal ilmus Londoni kirjastuses Anna Verschiku monograafia „Emerging Bilingual Speech: From Monolingualism to Code-Copying”. Koodivahetuse protsesside ja nende mõju uurimiseks on Tallinna ülikoolis teoksil vene-eesti ja inglise-eesti koodivahetuse ja koodikooperimise korpuse koostamine (2009–2013, projekti juht Anna Verschik).

Nii Tallinna kui ka Tartu ülikoolis on uuritud eesti keele õppimisega seotud probleeme. Enamasti on uurimustes ühendatud sotsiolingvistilised ja psühholingvistilised vaatepunktid. Tallinna ülikoolis on **Ülle Rannut** (s 1957) kaitsnud doktoriväitekirja „Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis” (2005). Intervjuudel põhinevas uurimuses on välja töötatud Eesti keelekeskkondade mudelid ja analüüsitakse keskkonna mõju vene õpilaste eesti keele arengule. Eraldi tähelepanu on pööratud keelekümlusele. Keeleõppimise probleeme analüüsivad ka Tallinna ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetiste sarjas ilmunud Anastassia Zabrodskaja „Vene-eesti koodivahetus Kohtla-Järve vene emakeelega algkoolilastel” (2005) ja Pille Esloni toimetatud kogumik „Õppijakeele analüüs: võimalused, probleemid, vajadused” (2008). 2009. aastal kaitses **Anastassia Zabrodskaja** Tallinna ülikoolis doktoriväitekirja „Russian-Estonian Language Contacts: Grammatical Aspects of Language Use and Change”.

Tartu ülikoolis kaitses **Raili Pool** (s 1969) väitekirja „Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel” (2007), kus empiirilisele uurimisele toetudes selgitatakse mitmesuguseid keeleomandamisega seotud aspekte. Kirjeldatakse vene emakeelega eesti keelt teise keelena kõnelejate eesti keele omandamist ja kasutamist: mida omandatakse ja mida mitte ning kuidas omandamisprotsess kulgeb. 2010. aastal kaitsiti mitu magistritööd: Natali Happonen uuris metafoore eesti, soome ja vene koolinoorte kõnekeeles, Tiina Kikerpill analüüsis lugemisuskust ja selle mõõtmist, Sirje Rammo täiskasvanud keeleõppijate õpetamise metoodikat. Eesti keele (võõrkeelena) osakond korraldab regulaarselt keeleõpetamisteemalisi rahvusvahelisi konverentse ja on andnud nende põhjal välja kuus artiklikogumikku „Emakeel ja teised keeled” (1994–2008). Konverentside põhiteemadeks on eesti keel teiste keelte kontekstis ning eesti keele kui teise keele õppimine, õpetamine ja omandamine. Viimastel aastatel on lisandunud keelepoliitika ning väliseesti keelevariantide temaatika.

Väliseesti keelevariantidest on põhjalikumalt uuritud Rootsi eesti keelt ja Venemaa eesti keelt. Üks esimesi Eestis ilmunud ülevaateid Rootsi eesti keelest oli Juhan Tuldava artikkel „Võõrõjusid Rootsi eestlaste keeles” (1965). Põhjalikumaid uuringuid morfoloogiast ja sõnavarast on tehtud Rootsis. Aarand Roos kaitses 1980. aastal Uppsalas doktoriväitekirja „Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas”, Raimo Raagi väitekirja „Lexical Characteristics in Swedish Estonian” on aastast 1982. Els Oksaare kakskeelsuse uuringud puudutasid ka eesti keelt (1961, 1972). Sirje Hassinen on oma väitekirjas „Simultaaninen kaksikielisyys” (Oulu ülikool, 2002) uurinud kakskeelses perekonnas kasvavate laste samaaegset eesti ja soome keele omandamist. Austraalias on mitmekeelses keskkonnas kasvanud eesti laste keeleomandamist uurinud Tiiu Salasoo. Sotsiolingvistilisi uuringuid eri põlvkondade Rootsi eestlaste keelest on viimastel aastatel teinud Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetool (Birute Klaas, Aino Laagus, Mari Allik). Osa selleteemalisi artikleid on koondatud Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas ilmunud kogumikku „Väliseestlaste keelest” (1998). **Kristiina Praakli** (s 1977) on pikemat aega uurinud soome keele mõjusid Soome eestlaste eesti keeles ja väidelnud Tartu ülikoolis doktoriks uurimusega „Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine” (2009). Mari Allik on teinud magistritöö „Lõuna-Rootsi noored eestlased. Nende keel ja identiteet” (2002),

Maarika Teral on avaldanud uurimuse „Taanikeelse keskkonna mõjud Taani eestlaste eesti keelele” (2002).

Venemaa eestlaste keelest on kõige põhjalikumaid sotsiolingvistilisi uuringuid avaldanud EKI murdeuurija, hilisem Tallinna ülikooli eesti keele professor **Jüri Viikberg** (s 1953). Ta kaitses 1989. aastal kandidaadiväitekirja „Eesti keele- saared Siberis (tekkimine, areng, kontaktid)” ja avaldas rea artikleid, millest osa on keelekirjeldused, osa aga vaatleb keelekontaktide ja keelepoliitika probleemistikku (1984, 1989, 1999). Viikberg annab ülevaate Siberi eestlaste keelesaarte tekkest, murdelisest tagapõhjust, kontaktidest teiste keeltega ning keelekasutusest eri põlvkondades. 2010. aastal ilmus Kristiina Praakli ja Jüri Viikbergi koostatud mahukas koguteos „Eestlased ja eesti keel välismaal”, mis sisaldab nii üldkäsitlusi kui ka analüüse eestlaste ja eesti keele seisundist eri riikides.

Kirjandus

- Kallasmaa, Marja**, Valdek Pall ja nimed. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 293–298.
- Kask, Arnold**, Eesti murrete uurimise ajaloost. – Kodumurre 9, Tallinn, 1969.
- Must, Mari**, Arnold Kask ja eesti murdeuurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18. Tallinn, 1972: 37–42.
- Must, Mari**, Eesti murdearhiiv II poolsajandi künnisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn, 1971.
- Oja, Vilja**, *In memoriam* Mari Must – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn: 2009: 237–239.
- Pajusalu, Karl**, Eesti murrete uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 197–216.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg**. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn, 2008.
- Rätsep, Huno**, Emakeele Seltsi tänapäev. – Keel ja Kirjandus 1980: 135–140.
- Viikberg, Jüri**, Murdesektor 1947–1996. – Eesti filoloogia poolsajand teaduste akadeemias. Tallinn, 1997: 10–28.
- Viks, Ülle**, Eesti murded arvutis. – Keel ja Kirjandus 1992: 346–348.

17. Leksikograafia, leksikoloogia ja semantika

17.1. Lähtekohad

Kultuurkeelte üks tunnuseid on arenenud leksikograafia. Sõnaraamatute olemasolu peegeldab keele elujõudu. 17.–19. sajandini ilmus Eestis ainult tõlkesõnaraamatuid, aga parimad neist, nagu Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat, esitasid rikkalikku mitmekülget teavet eesti keele sõnavarast. Esimene ükskeelne eesti keele sõnaraamat oli „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” (1918), mis pani aluse hilisemale eesti õigekeelsussõnaraamatute traditsioonile. 1920. aastatest on pärit eesti sõnaraamatute programm, mis tehti soome keele leksikograafia-programmi eeskujul. Juba aastal 1896 oli Helsingi ülikooli soome keele professor E. N. Setälä esitanud kava koostada kolm suurt soome keele sõnaraamatut: rahvakeele sõnaraamat, vana kirjakeele sõnaraamat ja tänapäeva keele sõnaraamat. Hiljem lisati sellesse programmi veel kaks suurtööd: karjala keele sõnaraamat ja etümoloogiline sõnaraamat.

Eestiski otsustati 1920. aastatel hakata tegema rahvakeele sõnaraamatut, aga et professor Andrus Saareste hakkas selle kõrval tegema ettevalmistusi ka mõisteline sõnaraamatu koostamiseks, aeglustas tekkinud huvide konflikt eesmärkidele jõudmist. Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat” ilmus Rootsisis 1958–1968, kollektiivsest suurest murdesõnaraamatust ilmusid esimesed vihikud 1990. aastatel. Murdesõnaraamatust on pikemalt juttu murdeuurimise peatükis.

Tänapäeva eesti keele sõnaraamatu kava muutus Eestis juba 1920. aastatel õigekeelsussõnaraamatu projektiks, millega tegeles Eesti Kirjanduse Selts. J. V. Veski juhtimisel valmiv sõnaraamat ei olnud seletussõnaraamat, aga seal oli

rahvusülikooli vajadusi silmas pidades palju uusi termineid. Õigekeelsussõnaraamatute tegemine on jätkunud. Need seostuvad laiemalt keelekorraldustööga ja neid on põhjalikumalt käsitletud keelekorralduse peatükis.

Selgeid vana kirjakeele sõnaraamatu koostamise kavasad sõjaeelses Eestis ei olnud. 1960. aastatel hakati Tartu ülikoolis üliõpilaste abiga koostama vana kirjakeele kartoteeki. 1995. aastal hakati materjali üle kandma elektroonilisse vormi ja osade kaupa avaldama. Etümololoogilist sõnaraamatut hakkas Rootsis Lundi ülikoolis koostama Julius Mägiste 1950. aastatel. Saksakeelse käsikirja koostamine kestis autori surmani. Soome-Ugri Selts Helsingis avaldas viimistlemata käsikirja faksiimiletrükis 1980. aastatel. Eesti Keele Instituudis Tallinnas on koostamisel etümololoogiline sõnaraamat. Neist projektidest on juttu keeleajaloolisi uurimusi tutvustavas peatükis.

17.2. Kirjakeele sõnaraamat ja leksikograafia meetodid

1950. aastatel avaldati Soomes „Nykysuomen sanakirja”. Selle eeskujul hakati ka Eestis 1960. aastate alguses tegema ettevalmistustöid samasuguse sõnaraamatu koostamiseks. Eesti kirjakeele kartoteeki hakati KKI sõnaraamatute sektoris koostama 1955. aastal. Sõnaraamatu eeltöid ja koostamist juhtis algul Ernst Nurm (1896–1983), alates 1966. aastast Erich Raiet (1920–1992). Piisavaks peetud nelja miljoni sõnasedelini jõuti 1980. aastatel, aga sõnaraamatu käsikirja hakati koostama juba 1961. aastal, kui oli saadud kokku miljon sõnasedelit. Samal aastal ilmus sõnaraamatu prospekt, mis sisaldab kasutusjuhendi ja prooviartikleid, 1969. aastal avaldati proovivihik. Hiljem on koostamis põhimõtteid osaliselt muudetud, valminud käsikirja täiendatud ja ümber tehtud, nii et alles 1988 ilmus „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” (EKSS) esimene vihik. Sõnaraamatu ilmumine jõudis lõpule 2007. aastal 26. vihikuga. Selle aja jooksul on sõnaraamatul olnud kuus peatoimetajat: Erich Raiet, Rudolf Karelson, Valve Kullus (Põlma), Mai Tiits, Tiia Valdre ja Leidi Veskis. Vihikute tegevtoimetaja on olnud Margit Langemets. Sõnaraamatu maht on 5000 lk ja see sisaldab 140 000 märksõna.

Poolesajandiline koostamis- ja kahekümneaastane ilmumistsükkel ei ole kultuurkeelte suursõnaraamatute tegemise ajaloos ainulaadne. 18. sajandil tehti

Prantsuse akadeemia sõnaraamatut 60 aastat, 13-osaline Oxfordi inglise keele sõnaraamat ilmus 1884–1928. Kümneosaline rootsi keele sõnaraamat ilmus 1915–1972, „Nykysuomen sanakirja” tegemist alustati 1927, see ilmus 1951–1961.

EKSS on deskriptiivne sõnaraamat, see ei hinda, soovita ega normeeeri, vaid registreerib, kuidas kirjeldatud sõnu on eesti keeles kasutatud. Sõnaraamatu ülesanne on esitada sõnade tähendused ja näitelauseste abil osutada olulisemad semantilised ja süntaktilised seosed, milles sõna esineb. Iga märksõna eri tähendused on nummerdatud ja esitatud rikkalikult näiteainestikku (lauset, fraasid), selgitamaks sõna kasutusvõimalusi. Esimese vihiku alguses on eessõna, milles tutvustatakse aineestiku esitamise põhimõtteid ja sõnaraamatu ülesehitust. Probleemiks on uuema sõnavara puudumine. Materjal on kogutud peamiselt 1930.–1960. aastate ilukirjandusest. Hilisemat aineestikku on vähe. Kartoteegi põhjal tehtud sõnaraamatu puhul on see paratamatu ja sama nõrkus puudutab kõiki 19. ja 20. sajandi suursõnaraamatuid. Tänu elektroonilistele tekstikorpustele on seletussõnaraamatu viimased vihikud siiski tunduvalt tänapäevasemad kui algusosad ja kohe viimaste vihikute ilmumise järel hakati EKI-s algusosi täiendama ja parandama ning valmistama ette uustrukki. Kuueosaline täiendatud ja parandatud uustrukk „Eesti keele seletav sõnaraamat” ilmus 2009. Sõnaraamatu koostamise käiku ja sellega seotud teoreetilisi probleeme on põhjalikult analüüsinud Margit Langemets artiklis „Eesti keele seletussõnaraamatu” 50 aastat” (2008).

EKI-s tegeldakse ka elektrooniliste sõnaraamatute koostamise metoodika ja tehnoloogia probleemidega. Tänapäeva leksikograafiakeskuse keskne osa tekstikorpuse kõrval on sõnastike andmebaas. Andmebaas tähendab suurt hulka elektroonilisele kujule viidud sõnaraamatuid. Andmebaasiga võib elektrooniliselt suhelda, saada sealt ja lisada sinna vajalikku teavet. **Ülle Viksi** (s 1948) juhitavas kollektiivses projektis „Leksikograafi töökeskkond” on loodud sõnastike haldussüsteem, mille eesmärk on muuta sõnastike koostamine ja toimetamine lihtsamaks ja tõhusamaks. Süsteem hõlmab ühtsesse vormingusse teisendatud sõnastikke, mille põhjal koostatakse erimahulisi sõnastikustandardeid ja töötatakse välja märksõnadele leksikaalse info lisamise süsteem struktuurielementide kaupa (häälendus, morfoloogia, süntaks, semantika, pragmaatika). Projekti algusosa – sõnastike andmebaasi – on Ülle Viks kirjeldanud EKI arvutuslingvistika sektori aastaraamatus 1990, sõnastike haldussüsteemist on põhjalikumalt juttu kogumikus „Keel ja arvuti” ilmunud artiklis (Loopman jt 2006). Seda süsteemi

on EKI-s kasutatud nii ükskeelsete kui ka kakskeelsete sõnaraamatute tegemisel. Projekti raames on välja töötatud ka eesti–X-keele sõnastik – 40 000-sõnaline eesti lähtekeele andmebaas kakskeelsete sõnaraamatute jaoks. Seda projekti on Ülle Viks esitlenud Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamatu artiklis „Eesti–X-keele sõnastik ja grammatika” (2008).

Sõnaraamatute elektroonilise kujuga on tegelnud ka EKI sõnaraamatute osakonna juhataja **Margit Langemets** (s 1961) oma magistritöös „Sõnaraamatu arvutilingvistiline analüüs” (2000). Tallinna ülikoolis kaitstud doktoriväitekirjas „Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras” (2009, raamatuna 2010) on kesksed leksikaalsemantilised probleemid, eesmärgiks välja töötada teatud tüüpi tähenduste süstematiseeritud ja formaliseeritud esitus.

17.3. Oskussõnastikud

Rohkesti on Eestis ilmunud oskussõnastikke e erialade terminoloogiasõnastikke. Eesti keeleteaduses on terminoloogiatööd alati oluliseks peetud ja pärast Teist maailmasõda oli oluline kanda hoolt selle eest, et teadustermid ja -standardid oleksid omakeelsed ja moodustatud oma mallide järgi, mitte venekeelsed ega vene mallide järgi. Teise maailmasõja järel on ilmunud sadu oskussõnastikke ja arendatud välja originaalne ja iseseisev oskuskeeleõpetus (Tiiu Erelt, Henn Saari, Rein Kull jt). Henn Saari kaitses 1982. aastal kandidaadiväitekirja teemal „Eesti terminoloogiatöö põhimõtete analüüs”. Tiiu Ereli raamat „Terminiõpetus” (2008) on ühtaegu nii terminimoodustuse teooria esitus kui ka praktilise terminoloogiatöö käsiraamat.

Kuni 1980. aastate lõpuni olid oskussõnastikud enamasti kakskeelsed vene-eesti sõnaraamatud. Suur osa teadustekstidest ja standarditest levis Eestis (nagu kogu Nõukogude Liidus) venekeelsena. Oskuskeelekorraldus tähendas suures osas venekeelsetele väljenditele sobivate eestikeelsete vastete otsimist ja kohandamist. 1990. aastal muutus olukord täiesti. Poliitilise ja majanduselu muutumise tõttu tekkis paljudel aladel uusi mõistesüsteeme (nt majanduses, panganduses, statistikas, õigusteaduses). Aktualiseerusid sellised erialad, millel nõukogude ajal polnud mingit rolli, nagu äri ja börsindus. Samas näiteks loodusteadustes ja tehnika mõistemaailmas sellist järsku pööret ei toimunud, mistõttu

neil aladel polnud nii kiiret nõudmist uute sõnastike järele. Teiseks muutus keeleline orientatsioon. Esimeseks võõrkeeleks sai vene keele asemel inglise keel, mille mõju on märgatav eriti majandusaladel. Paljudel erialadel tugevnesid Soome-sidemed, mistõttu kasvas ka soome keele mõju (äri, hotellindus, börsindus, lennundus, ehitus, raamatukogundus, põllumajandus jt). 1990. aastatel ilmus mitmeid kirjastustes oma järke oodanud sõnastikke, mis olid valminud juba aastaid tagasi, aga mille avaldamist nõukogudeaegne kirjastamismonopol ei pidanud otstarbekaks. Kui tekkis uusi kirjastusi, siis muutus hõlpsamaks ka valmis käsikirjade avaldamine. Selle tagajärjel ilmus aastatel 1991–1995 kokku 74 oskussõnastikku. Nende hulgas oli kahjuks ka selliseid, mis varasema tiheda kontrolli puhul poleks mingil juhul saanud ilmumisluba, aga vabas turumajanduses võis igaüks avaldada, mida tahtis, kui uskus, et toodet õnnestub müüa. Kõikvõimalikud firmad ja osäühingud palkasid terminolooge, kes teeksid kiiresti valmis erialade tõlkesõnastikke. Selliste sõnastike tegemisega pole seotud ei keeleteadus ega keelekorraldajad. Selle kõrval ilmus heal keeleteaduslikul tasemel oskuskeele suurteoseid, mida oli tehtud rahvusvaheliste jõududega ja hoolikalt. Esimeste hulgas olid nt 1988 ilmunud kuuekeelne veekaitse sõnaraamat (soome, inglise, saksa, rootsi, vene, eesti) ja metsasõnastik, mis esitas 125 mõiste terminid 14 keeles. Sõnaraamatuid ilmus loodusteaduste, tehnika, psühholoogia jt aladelt.

Nii asjatundjatelt kui ka keeleteadlastest on neist esimestest taasiseseisvumise aegsetest sõnaraamatutest hea hinnangu saanud nt 1991 ilmunud inglise-, vene- ja eestikeelne arvutisõnastik (autorid Ustus Agur, Vello Hanson, Rein Kull). Aastast 1994 on see ka elektrooniliselt kasutatav ja sinna on lisatud uusi mõisteid ja keeli (nt soome keel). Sõnastiku uusim väljaanne on Arvi Tavasti ja Vello Hansoni „Arvutikasutaja sõnastik. Inglise–eesti. Kolmas, täiendatud ja parandatud trükk” (2003). Aastal 1992 ilmus „Inglise-eesti majandusterminite seletussõnastik” (autor Uno Mereste). Eesti majandus on nüüd esimest korda inglise keele mõjualas, aastani 1940 arenes see peamiselt saksa, hiljem vene keele mõjuväljas. Segadus oli suur ja seetõttu oli oluline, et majandusspetsialistide koostöös ja eesti oskuskeele *grand old man*’i Uno Mereste toimetamisel selline sõnaraamat ilmus. Aastal 1994 ilmus Merestelt ka „Aktuaalne majandusleksikon”, mis sisaldab turumajanduse keskse eestikeelse mõistestiku. Oodatud oli Vahur Raidi 1995. aastal ilmunud „Soome-eesti ärisõnastik” (kolmas, täiendatud ja parandatud trükk 2004). Keeleteaduse jaoks on oluline Mati ja Tiiu Ereli „Virolais-

suomalainen kielitieteen sanasto” (1992, täiendatud versioon 1995) ja Mati Ereli, Tiiu Ereli, Enn Veldi „Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik” (2004).

Eestis on läbi aegade oskussõnavara arendatud terminoloogiakomisjonides, milles osaleb nii erialaspetsialiste kui ka keeleteadlasi. Kirjakeelse terminoloogia eest vastutab Eesti Keele Instituut. Valitsuse määrus sõnab, et ametlikult aksepteeritakse selliseid terministandardeid ja oskussõnastikke, mis on koostatud Eesti Keele Instituudis või terminoloogiakomisjonides kooskõlastatult EKI-ga. Instituudi teadlased on aastaid osalenud terminoloogiatöös kas komisjoniliikmena, oskussõnastike ja terministandardite autoritena, toimetajatena või retsensentidena. Tiiu Ereli on analüüsinud viimastel aastakümnetel ilmunud oskussõnastikke Keeles ja Kirjanduses ilmunud artiklites alates 1981. aastast viieaastaste vahedega. Hilisemaid sõnastikke on tutvustanud ja hinnanud Arvi Tavast (2002).

Muudest oskussõnastikest erinev on Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetused” (1993). See on ühtaegu ka rahvakeele sõnaraamat. Raamatu 700 leheküljel on kirjas kõik eesti kirja- ja rahvakeelest teada olevad taimenimetused. Märksõnaks on taime ladinakeelne nimetus, seejärel ametlik nimetus eesti kirjakeeles ja viide, millal nimetust on esimest korda trükisõnas kasutatud. Järgnevad tähestiku järjekorras kõik muud kõnealuse taime nimetused murdeis ja kirjanduses ja teave selle kohta, kust nimetus on üles tähendatud. Gustav Vilbaste oli botaanik. Raamatu toimetamisel on osalenud keeleteadlasi ja botaanikuid ja selle tegemine kestis mitu aastakümnet. Raamatu on välja andnud Emakeele Selts.

17.4. Muud temaatilised sõnaraamatud

1990. aastatel on koostatud mitmeid muidki sõnaraamatuid, mille ainestik või ülesehitus on kavandatud teatud piiratud eesmärki silmas pidades. On ilmunud kaks sünonüümisõnastikku, fraseoloogiasõnaraamat, antonüümisõnastik jm. 1960. ja 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatute põhjal on avaldatud pöördõnastikud (Hinderling 1975; Rowley, Hitzenberger 1979), 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatu põhjal on koostatud Ülle Viksi „Väike vormisõnastik” (1992).

Sünonüümisõnastikke ilmus lühikese aja jooksul kaks. KKI kirjakeele kartoteegi põhjal koostatud Asta Õimu „Sünonüümisõnastik” ilmus Tallinnas 1991 ja Ameerika eestlase Paul Saagpaku samanimeline sõnaraamat Kanadas 1992.

Kumbki tegija ei teadnud teise tööst. Paul Saagpakult (1910–1996) oli varem ilmunud „Eesti-englise sõnaraamat” (I trükk USA-s 1982, II trükk Tallinnas 1992), Asta Õim (s 1943), kes on saanud teaduste kandidaadi kraadi 1981. aastal väitekirjaga „Sõna semantika kakskeelses sõnaraamatus”, oli tuntud kui mitmeosalise vene-eesti sõnaraamatu peatoimetaja.

Paar aastat hiljem avaldas Asta Õim „Fraseoloogiasõnaraamatu” (1993). Sõnaraamatus on üle 6000 fraseologismi ja väljendi. See on esimene nii ulatuslik fraseologismide kogu. Väljendid on järjestatud esimese sõna järgi, järgneb seletus ja kasutusnäited. Näiteks kõik rahvapärased võrdlused (*nagu lepase reega, nagu kana takus, nagu koera kaelas vorst* jts) esinevad võrdlussõna *nagu* kohal. Märksõnaks võib olla idioom (*hambasse puhuma*), metafoorne väljendverb (*tagant torkima*), võrdlus (*peenike nagu hing*) või kinnisühend (*pikka nina näitama/tegeme*). Sõnaraamat sisaldab ka keelelisi stampe ja püsiväljendeid (*jätku leiba, tere tulemast*) ning idiomaatilisi liitsõnu (*venivillem, hädapätakas*). Vajadusel viidatakse ka stiililisele kontekstile, kus väljendit kasutatakse. Eessõnas selgitatakse sõnaraamatu ülesehitust ja kasutusõhimõtteid.

Aastal 1995 ilmus Asta Õimult veel üks sõnavara semantilisi suhteid kirjeldav sõnaraamat „Antonüümisõnastik”. Sõnastikus on üle 2000 antonüümipaari. Aineistikus on nii leksikaalseid e eritüvelisi antonüüme (*suur – väike, kuum – külm, ees – taga*) kui ka grammatilisi ehk samatüvelisi antonüüme, milles vastandust märgib eitusmorfeem (*õnnelik – õnnetu, meeldiv – ebameeldiv, ametlik – mitteametlik*). Aineistik on enamasti kirjakeelne. Märksõnaks on antonüümi-paar. Paari esiliikmeks on keeleliselt või semantiliselt markeerimata (positiivne) sõna, aga tähestikulises loendis leidub ka antonüümipaari teine sõna, mille juures on viide. Ka sünonüümsetel antonüümipaaridel on vastastikused viited (*nägus – näotu > ilus – inetu*). Antonüümide tähendust selgitatakse tekstinäidete abil. Sõnartikkel sisaldab sõnade kasutusnäiteid ja sünonüüme antonüümipaari kummalegi liikmele.

Ilmunud sõnaraamatuid täiendab 1998. aastal ilmunud „Väljendiraamat”. mis sisaldab ligi 7000 fraseoloogiasõnaraamatust ja sünonüümisõnaraamatust pärit mõisteliselt korrastatud väljendit.

Aastal 1991 ilmus Tallinnas autori kirjastatuna Mai Loogi „Esimene eesti slängi sõnaraamat”. Sõnastik põhineb Tallinna kooliõpilastelt kogutud aineistikul. Ülesehituselt on see mõisteline sõnaraamat, aga ka mõisted, mille kohta sõnu koguti (*poiss, tüdruk, rumal, alkohol* jne) pole mitte tähestikulises, vaid

omamoodi sagedusjärjekorras – eespool on mõisted, mille kohta testisikud suutsid meenutada rikkalikumalt sünonüümseid sõnu ja väljendeid. Sõnastikus ei ole andmeid sõnade muutmise ega kasutuse kohta, pole ka tekstinäiteid. Sõnadele on lisatud kommentaare stiilivärvingu ja kasutajate (poisid/tüdrukud) kohta, laensõnade puhul on viidatud ka päritolule. Kolm tavalisimat lähtekeelt on vene, inglise ja soome keel. Mai Loog väitles sama materjali põhjal doktoriks Tampere ülikoolis 1991.

2003. aastal ilmus Kätlin Vainola ja Lemmit Kaplinski koostatud „Eesti slängi sõnaraamat“, kus on üle 3000 märksõna koos seletustega, lisaks teavet sõna päritolu, häälduse ja muutmise kohta.

Kitsendatud valikuga sõnastikest on Eestis välja antud eraldi võõrsõnastikke ja uudissõnastikke. Võõrsõnastikest on põhjalikem Richard Kleisi, Johannes Silveti ja Eduard Vääri koostatud „Võõrsõnade leksikon“ (1961), mille 6. trükk ilmus 2000. aastal Eduard Vääri uuendatuna ja täiendatuna (lisatud on u 14 000 sõna). 1980. aastatel ilmusid KKI õigekeelsussektoris koostatud Tiiu Ereli „Väike uudissõnastik“ (1983) ja Tiiu Ereli, Rein Kulli ja Henno Meriste „Uudis- ja unarsõnu“ (1985). Need kajastavad 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate keeleelu elavnemise ajajärgul eesti keelde tulnud uut sõnavara, mis 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatusse veel ei jõudnud.

17.5. Tõlkesõnaraamatud

Suure osa sõnaraamatutest moodustavad muidugi kakskeelsed sõnaraamatud. Neid on mitmesuguseid, siin tuleb juttu nendest, mis on valminud keeleteaduslikes asutustes või mille autor(id) on lingvist(id). Suuremad sõnaraamatud on suunaga võõrkeelest eesti keelde. Inglise-eesti sõnaraamatutest on tuntuim Johannes Silveti vahetult enne Teist maailmasõda ilmunud 50 000 sõnaga sõnaraamat. Sellest on antud välja täiendatud kordustrükke, aga kaasaegsemat sõnaraamatut ei ole. Fraseoloogiast on ilmunud Urve Hanko ja Gustav Liivi „Inglise-eesti idioomisõnaraamat“ (1998). Eesti-inglise sõnaraamatutest väärleb märkimist Paul Saagpaku 70 000 sõnaga sõnaraamat (1982, 2. trükk 1992), uuematest Enn Veldi sõnaraamat (2002).

Saksa keele sõnaraamatutest on suuremad Kallista Kanni jt „Eesti-saksa sõnaraamat“ (1964) ja Elisabeth Kibbermanni jt „Saksa-eesti sõnaraamat“ (1975, u

50 000 sõna). Fraseoloogiast on ilmunud Virve Liivi, Alice Habermani ja Milvi Paiveli „Saksa-eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat” (1973).

Keele ja Kirjanduse Instituudi kollektiivse tööna avaldati 1984–1994 suur neljaosaline „Vene-eesti sõnaraamat” (toimetajad Helle Leemets, Henn Saari, Rein Kull, hiljem Tiiu Ereht ja Asta Õim) ja 1997–2009 viieosaline „Eesti-vene sõnaraamat” (vastutavad toimetajad Anne Romet, Nelli Melts, Maimu Liiv).

Eesti Keele Instituudi suurtöö on ka kaheosaline põhjalik „Soome-eesti suur-sõnaraamat” (2003, 90 000 märksõna). Sõnaraamat on Eesti ja Soome ühisprojekt. „Eesti-soome sõnaraamat” (u 50 000 märksõna) on ilmunud 1972, koostajateks Paul Kokla, Helga Laanpere, Mart Mäger ja Arno Pikamäe. Fraseoloogiast on ilmunud Paul Alvre „Soome väljendeid eesti vastetega” (1995).

Prantsuse keele kohta on Kallista Kanni „Prantsuse-eesti sõnaraamat” (1959) ja Kallista Kanni, Nora Kaplinski „Eesti-prantsuse sõnaraamat” (1979). Rootsi keele kohta ilmus 2004. aastal Tartu ülikooli ja Rootsi uurijate koostöös üheksa autori suuremahuline „Rootsi-eesti sõnaraamat” (100 000 sõna, peatoimetaja Virve Raag), Tartu ülikoolis on koostamisel ka eesti-rootsi sõnaraamat. Eesti Keele Instituudis on koostatud eesti–X-keele sõnaraamatu andmebaas (u 40 000 sõna), mis sobib universaalseks aluseks tulevastele eesti lähtekeelele kakskeelsetele sõnaraamatutele.

17.6. Leksikoloogia

Eestis on kaks leksikoloogilise uurimistöö keskust: Eesti Keele Instituut ja Tartu ülikool. Sõnavara süsteemi moodustavad keele kõik võimalikud sõnad, mida võib mitut moodi rühmitada: päritolu järgi (oma ja laensõnad), struktuuri järgi (lihtsõnad, liitsõnad ja tuletised), vanuse järgi (arhaismid, neologismid), kasutajate järgi (üld- ja oskussõnavara), sageduse järgi, tähenduse järgi jne.

Laensõnavara uurimisest on pikemalt juttu eespool seoses keeleajalooliste uurimustega, sõnamoodustuse uurimine on kõne all eraldi peatükis. Võõrsõnade kujuerinevusi ja vahenduskeelte mõju on põhjalikult kirjeldanud **Erich Raiet** (1920–1992), kes kaitses 1966 kandidaadiväitekirja „Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeelest tänapäeva eesti keeles” ning avaldas sel teemal mitmeid artikleid. 2010. aastal kaitses Tiina Paet magistritöö tsaatsõnade hääduse esitusest „Võõrsõnade leksikonis”.

Muudest sõnavarakihtidest on rohkem uuritud onomatopöad. **Valve Põlma** (s 1932) hakkas 1960. aastatel uurima onomatopoeetilist ja deskriptiivsõnavara, avaldas Keeles ja Kirjanduses ning Emakeele Seltsi aastaraamatus mitu artiklit ja kaitses 1968. aastal käsikirja jäänud kandidaadiväitekirja „Onomatopoeetilised verbid eesti kirjakeeles”. Tüpoloogilisest aspektist on eesti onomatopoeetiliste sõnade struktuuri uurinud **Enn Veldi** (s 1955), kes kaitses 1988. aastal kandidaadiväitekirja inglise ja eesti keele onomatopoeetilise sõnavara võrdlusest ning on deskriptiivsõnadest ja häälikusümboolikast avaldanud mitmeid artikleid (1994, 1997). Ekspressiivse sõnavara kohta eesti keeles ja üldisemalt on Turu ülikoolis kaitsnud **Eve Mikone** (s 1966) väitekirja „Deskriptiiviset sanat. Määritel-mät, muoto ja merkitys” (2002).

Sõnavarastatistikaga hakati Eestis tegelema 1960. aastatel, kui Tartu ülikooli võõrfiloloogia osakonnas moodustati **Juhan Tuldava** (1922–2003) juhtimisel keelestatistika uurimisrühm. Mitmepalgelisi statistilisi ülevaateid avaldati Tartu ülikooli kogumikesarjades „Linguistica”, „Töid keelestatistika alalt” ja „Keelestatistika”. Viimases ilmus ka ainus, tugeva teoreetilise taustaga eesti keele sagedussõnastik, mille alusmaterjaliks oli 100 000 sõna mahuga ilukirjanduse autorikõne sõnavara. 1985. aastal kaitses Tuldava Tartu ülikoolis doktoriväitekirja „Sõnavara kvantitatiivsusüsteemse uurimise probleemid ja meetodid (eesti keele ainestikul)”. Väitekirjas analüüsitakse kirjakeele sõnavara kasvu ja arengut sõnaraamatute ja eri tüüpi tekstide põhjal 17. sajandist 20. sajandini. 1999. aastal tegi Kadri Vider Tartu ülikoolis magistritöö sagedasematest verbidest semantilises andmebaasis, 2002. aastal ilmus Heiki-Jaan Kaalepi ja Kadri Muischneki „Eesti kirjakeele sagedussõnastik”, mille aluseks on üks miljon sõna ajakirjandust ja ilukirjandust. Selles esitatakse statistilisi andmeid nii kogu korpuse kohta kui ka kummagi tekstiliigi kohta eraldi.

Mõnevõrra on sõnavara uuritud ka stiililisest ja kasutusaspektist. Tõnu Tender on avaldanud artikleid slängist (1994, 2000) ja kaitses Tartu ülikoolis 1996. aastal sel teemal magistritöö. Sõnavara stilistilisi kihte analüüsib leksikograafilisest aspektist Piret Voll oma magistritöös „Tähenduse konnotatiivne aspekt ja selle kajastamine ükskeelses sõnaraamatus” (2002). Stilistiliselt markeeritud sõnavara kasutamist ajakirjanduskeeles uurib Tiina Alekõrs oma poolleli olevas doktoritöös (vt Alekõrs 2009).

17.7. Semantika uurimismeetodeid ja tulemusi

Leksikaalsete üksuste tähenduse analüüs on sõnavara uurimise ja leksikograafia kesksemaid osi. 1960. aastateni piirdus leksikaalse semantika uurimine sõnaraamatutööga. Selle valdkonnaga tegeldakse ka tänapäeval. Sõnasemantikat ja polüseemiat ning sellealase ainestiku esitamist sõnaraamatutes on mitmes artiklis käsitlenud EKI sõnaraamatute osakonna juhataja Margit Langemets, kelle uurimistöo tulemused on kokku võetud eespool nimetatud doktoriväitekirjas (2010).

Seoses generatiivse lingvistika esilekerkimisega 1960. aastatel sai semantikast iseseisev teadusharu ja teoreetilise keeleteaduse keskseid probleeme. Järgmiste aastakümnete jooksul on lingvistiline semantika laienenud ja mitmekesistunud, on välja arendatud mitmeid eri meetodeid ja lähenemisviise sõnasemantika ja lausesemantika analüüsimiseks. Esimene moodsa semantika uurija ja edasiarendaja Eestis oli Tartu ülikooli üldkeeleteaduse professor **Haldur Õim** (s 1942). 1970. aastal kaitses Õim kandidaadiväitekirja „Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles” (ilmunud raamatuna 1971) ja 1983. aastal doktoriväitekirja „Semantika ja keele mõistmise teooria. Eesti keele direktiivse suhtluse sõnavara ja tekstide analüüs”. Sõnatähenduste analüüsimiseks jaotati generatiivses semantikas sõnad tähenduskomponentideks. Kandidaaditöös on analüüsitud tundesõnu (*rõõm, mure, tusk, hirm, meeleheide*), eesmärgisõnu (*eesmärk, taotlema, saavutama, tulemus, edu*) ja psüühikasõnu (*meel, iseloom, tuju, meeleolu*), doktoriväitekirjas direktiivseid sõnu (*käskima, keelama, paluma, veenma, nõustuma*).

1980. aastatel jõuti semantikas tõdemuseni, et keelt ei ole võimalik uurida üksnes kui iseseisvat formaalsete parameetritega struktuuri. Keele kasutamise seaduspärasusi ja keele funktsioneerimist tundmata ei ole võimalik lahti mõtestada ka keele siseehitust. Eestis on viimastel aastatel edukalt tegeldud nii kognitiivse kui ka antropoloogilise lingvistikaga. Kognitiivne lingvistika tegeleb mõistelistel struktuuride keelelise väljendamisega, antropoloogiline lingvistika uurib keelt sotsiaalses kontekstis, analüüsides keele rolli kultuuris ja sotsiaalses interaktsioonis. Juba oma väitekirjas pööras Õim tähelepanu kahele teadmiste rühmale: semantilistele ja pragmaatilistele teadmistele. Semantilisteks teadmisteks nimetab Õim teadmisi suhtlusobjektiks olevast keelevälisest tegelikkusest. Oskus kasutada neid teadmisi tekstide mõistmiseks on kognitiivne pädevus. Pragmaatilisteks

teadmisteks peab Õim suhtlusprotsessi juhtivaid sotsiaalseid norme ja kokkuleppeid. Oskust kasutada neid teadmisi teksti mõistmiseks nimetab Õim interaktiivseks pädevuseks. Kognitiivne pädevus ja interaktiivne pädevus koos keelelise pädevusega (oskus kasutada grammatikareegleid) moodustavad kommunikatiivse pädevuse. Kognitiivse lähenemise aluseks on arusaam, et keeles peituvad tähendused ei tulene mitte objektiivsest reaalsusest, vaid sõltuvad inimese tunnetusest ja mõistete eristamise võimest.

Kognitivistide uurimiseelistus on metafoor, polüseemia ja grammatiseerumine. Eesti keeles on põhisõnavara tähendust ja kasutamist uuritud Tartu ülikoolis üldkeeleteaduse professori **Renate Pajusalu** (s 1963) juhtimisel. Renate Pajusalu uurimused kuuluvad peamiselt lingvistilise pragmaatika valdkonda. Väitekirja „Deiktikud eesti keeles” (1999) eesmärgiks oli välja selgitada eesti keele põhideiktikute kasutussüsteem. Peatähelepanu on pööratud demonstratiiv- ja isikudeiksile: pronoomenitele *see* ja *too*, *tema* ja *ta* ning proadverbidele *siin* ja *seal*, ülevahtlikult käsitletakse ka muid deiksise liike. Hilisemates uurimustes on Pajusalu huviobjektiks olnud avaramalt eesti keele põhisõnavara tähendus ja kasutamine. Ta on juhendanud kollektiivseid teadusprojekte „Eesti keele põhisõnavara operaatorite analüüs” (2000–2004), „Eesti keele põhisõnavara konstruktsioonid tüpoloogilises perspektiivis” (2004–2007), „Keel ja tähendus: semantika ja grammatika kognitiivses perspektiivis” (2008–2013). Esimeses selgitati välja eesti põhisõnavara operaatorid, mille hulka on arvatud tuumverbid, pronoomenid, suhtesõnad (ruumi- ja ajasuhteid väljendavad määr- ja kaasõnad), kogusesõnad. Analüüsiti nende sõnade semantilist struktuuri ja kasutamist. Uurimistulemused on avaldatud Renate Pajusalu, Ilona Trageli, Ann Veismanni ja Maigi Vija raamatus „Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat” (Tartu 2004). Teises projektis jälgiti, milline on nende sõnade tähenduse ja grammatilise konstruktsiooni koosmõju. Kolmandas, praegu käsilolevas projektis keskendutakse kahele allteemale: ruum ja liikumine keeles ja suhtluses ning grammatiliste sõnade tähendus ja kasutus. Pajusalu ise on jätkanud deiktikute uurimist (*üks*, *mingi*, *kõik*), aga avaldanud uurimusi ka muutumis- ja püsimisverbide ning liikumist väljendavate konstruktsioonide kohta (2007, 2008). Ta on kirjutanud ka semantika kõrgkooliõpiku „Sõna ja tähendus” (2009).

Teistest Tartu ülikooli kognitiivse semantika uurijatest on doktorikraadini jõudnud Ilona Tragel ja Ann Veismann. **Ilona Tragel** (s 1968) on uurinud eesti keele tuumverbe. Tuumverbid on sagedased, skemaatilise tähendusega ja

enamasti polüseemilised. Oma keskse rolli tõttu keele semantilises struktuuris osalevad nad sageli grammatiseerumisprotsessides ja omavad metafoorseid tähendusi. Väitekirja „Eesti keele tuumverbid” (2003) eesmärgiks oli välja töötada tuumverbide määratlemise kriteeriumid, koostada eesti keele tuumverbide loend ja analüüsida nende tähendust ja kasutust. Põhjalikumalt on analüüsitud verbide *andma, saama, võima, minema, tulema, käima, võtma* grammatilisi funktsioone.

Ann Veismann (s 1972) tegi 2000. aastal magistritöö aega väljendavatest ruumimetafooridest (*aeg möödub* jts) ja on jätkanud aja- ja kohaväljendite semantika uurimist. Doktoriväitekirjas „Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi” (2009) on analüüsitud eesti keele kesksimate aja- ja ruumiväljendite (*üle, peale, ette, taha, edasi, tagasi, üles, alla, maha*) polüseemiat ja kasutust ning selgitatud tähenduste arengut ruumilisest abstraktsemaks. Sirli Parm kaitses 2007. aastal magistritöö partiklite *veel, juba, alles, jälle* tähendustest.

Kognitiivse semantika valdkonnast on tehtud ka võrdlevaid uurimusi. 2001. aastal kaitses **Krista Ojutkangas** Turu ülikoolis doktoriväitekirja kehaosi tähistavate sõnade (*kõrval, peal, kätte-käes* jts) grammatiseerumisest soome ja eesti keeles. **Larissa Degeli** doktoriväitekirja „Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles” (Tartu ülikool, 2007) seostub eesti keele kui teise keele õpetusega.

Antropoloogilises lingvistikas lähtutakse seisukohast, et mõistealad (kognitiivsed valdkonnad) ei ole loomult kaootilised, vaid on seesmiselt struktureeritud ja et seda struktuuri saab leksikaalse analüüsiga välja selgitada ja kirjeldada. Selle valdkonna uurimustega on Eestis hakatud tegelema alles hiljuti. EKI direktor ja Tartu ülikooli antropoloogilise ja etnolingvistika professor **Urmas Sutrop** (s 1956) on kaitsnud 1998 doktoriväitekirja meeltega seotud sõnavarast (värvi-, maitse-, temperatuuri- ja lõhnasõnadest), avaldanud sel teemal monograafia „The Vocabulary of Sense Perception in Estonian: Structure and History” (2002) ja mitmeid artikleid.

Eesti emotsioonisõnavara on uurinud EKI teadur **Ene Vainik** (s 1964). Doktoriväitekirjas „Lexical Knowledge of Emotions: The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary” (2004) on kasutatud antropoloogilisele keeleteadusele iseloomulikku materjali hankimise meetodit – keelejuhtide vahetut küsitlemist. Eeldatakse, et loetelukatsetega hangitud materjali töödeldes võib saada andmeid vastava semantilise valdkonna intuiitivse

liigenduse kohta, niisiis lähenetakse materjalile ühtlasi kognitiivset semantikat huvitavast vaatenurgast. Vainiku väitekirj selgitas eestlaste emotsioonisõnavara kaht liiki struktureeritust: kvalitatiivne jagunemine positiivseteks ja negatiivseteks emotsioonisõnadeks ja kasutussagedusel põhinev kvantitatiivne rühmitumine üld-, põhi- ja spetsiifiliseks tasandiks.

Heili Orav (s 1969) Tartu ülikoolist on sarnasel meetodil uurinud iseloomuomadusi tähistavat sõnavara. Doktoriväitekirjas „Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles” (2006) on loetelukatsega kogutud iseloomusõnavara üle 1200 keelendi. Analüüs selgitas, et need väljendid kodeerivad umbes pool-sada käitumismustrit. Nimetamissageduse, sünonüümsete variantide rohkuse ja positiivse-negatiivse väärtusskaala põhjal selgitati eestlaste jaoks olulisimad isiksuseomadused (mõisterühmad) ja nende struktuur.

Üsna palju on uuritud ka sõnade kollokatsioonide ehk mitmesõnalisi väljendeid. Leksikaalseteks kollokatsioonideks peetakse harilikult kahe täistähendusliku sõna ühendit. Fraseoloogiaga on tegelnud või tegeleb mitu keeleteadlast. 1960. aastate tuntuim fraseoloogiuurija oli **Feliks Vakk** (1930–1987) KKI-st, kes kaitses kandidaadiväitekirja somaatilise (kehaosadega seotud) fraseoloogiast 1964 ja andis välja mahuka raamatu „Suured ninad murdsid päid. Pea selle osad rahvalike ütluste peeglis” (1970). Uurimisteenaks on peaga seotud piltlikud väljendid, nende päritolu, struktuur ja tähendus. Vakk on avaldanud fraseoloogiast hulga artikleid ja aastal 1984 teise raamatu „Miks just nõnda”. Kaheosalise raamatu esimeses osas esitatakse u 60 püüblit ja/või antiigist pärit väljendi tekkelugu, teises osas analüüsitakse looduse ja loomadega seotud fraseoloogiat.

Tartu ülikooli arvutuslingvistika uurimisrühmas on käsil püsiühendite andmebaasi loomine. Püsiühenditest eesti kirjakeele korpuse põhjal on doktoriväitekirja kaitsnud **Kadri Muischnek** (s 1965). Uurimuses „Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles” (2006) selgitatakse püsiühendite korpuse koostist, püsiühendeid moodustavate sõnade iseloomulikke tunnuseid, samuti on jälgitud püsiühendite kasutamist tekstis. Arvutilingvistiliseks eesmärgiks oli uurida võimalusi verbikesksete kollokatsioonide automaatseks tuvastamiseks eestikeelses tekstis. Konstruksioonigrammatika meetodil on eesti keele eri tüüpi püsiühendeid analüüsinud mitmes artiklis ka Heete Sahkai (2005, 2006, 2008). Tema eesmärk on eeskätt leksikograafiline. Paljud keelekujunditega, püsiühenditega

ja metafooridega seotud uurimused jäävad lingvistika ja folkloristika piirimaile. Lingvistilisema suunitlusega uurimustest kuulub siinsesse ülevaatesse Katre Õimu doktoriväitekirj „Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast” (2003).

Lause semantika uurimise probleeme käsitletakse süntaksiuurimise peatükis.

Kirjandus

Erelt, Tiiu, Eesti oskussõnastikud 1991–1995. – Keel ja Kirjandus 1997, 5: 305–314.

Langemets, Margit. Leksikoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 98–134.

Langemets, Margit, „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 50 aastat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53, Tallinn, 2008: 163–180.

18. Eesti foneetika ja fonoloogia uurimine

18.1. Lähtekohad

Aastal 1879 avaldas Tartu ülikooli eesti keele lektor Mihkel Weske raamatu „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”, mis tänases teaduskeeles oleks eesti keele foneetika ja ortograafia. Sajaleheküljeline raamat oli esimene eesti keele häälikuõpetus. Weske kirjeldas esimesena eesti kvantiteedisüsteemi ehk kolme välte võimalust eesti häälikusüsteemis, eristas kvantiteedi ja rõhu kaheks erinevaks prosoodiliseks tunnuseks, kirjeldas eesti astmevahelduse olemust ja tekkimist ning andis tänapäevase seletuse klusiilide g, b, d ja p, t, k suhtele. Weskest algas eesti häälikuõpetuse eesti traditsioon. Mati Hint on osutanud, et Mihkel Weske mõtteviis oli fonoloogiline: häälikusüsteemi, eriti välteid, kirjeldas ta funktsionaalselt, lähtudes tähendust eristavast vastandusest. Sellesama tähendust eristavate häälikuliste vahendite opositsiooni võttis lähtekohaks kogu eesti fonoloogia 1930.–1960. aastatel.

18.2. Paul Ariste eesti häälikuõpetuse uurijana

Järgmine tähelepanuväärne eesti häälikute uurija oli **Paul Ariste** (1905–1990). 1930. aastatel olid ülikooli psühholoogialaboratooriumis tehtud esimesed katselise foneetika uurimused, saadud esimesed palatogrammide ja tehtud hääleorganite tegevust kujutavad filmid ning teati, kuidas häälikuid moodustatakse. Foneemile ja keele fonoloogilisele süsteemile oli vaid juhuslikke viiteid. Professor

Andrus Saareste avaldas 1933. aastal ajakirjas Eesti Keel üleskutse hakata uurima soome-ugri keelte fonoloogilisi süsteeme (viidates Ferdinand de Saussure'i ja Baudoin de Courtenay uurimustele).

Esimese fonoloogia põhimõtetest lähtuva uurimuse esitas Paul Ariste 1938. aastal Belgias Genti rahvusvahelisel foneetikakongressil peetud ettekandes „Kvantiteedikeel”. See ettekanne tõi eesti keele keerulised kvantiteedisuhted maailma lingvistide teadvusse. Ettekannet hiljem (1980) analüüsinud Valmen Hallap on näidanud, et Ariste süntees oli foneetilis-fonoloogiline: ta näitas, et eesti fonoloogilises süsteemis on häälikute kvantiteedil keskne koht ja kvantiteediastmetest (väldetest) sõltuvad mitmed eesti keele foneetilised erijooned.

Ariste vaatles ka foneetilisi nähtusi, mis sõltuvad kvantiteedist, samuti sõnaintonatsiooni ja selle seost kvantiteediga. Ta oli esimene, kes näitas, et ülipiikas, III välte silbis põhitoon alguses tõuseb ja langeb seejärel järsult. Hilisemad foneetikud on üha uuesti selle probleemiga tegelnud ja püüdnud täpsustada põhitooni languse alguse kriitilist punkti, mis oleks foneetiliseks piiriks II ja III välte vahel.

Ariste ettekanne Genti kongressil ei andnud siiski veel tervikülevaadet eesti keele fonoloogilisest süsteemist. 1939. aastal ilmunud doktoriväitekirjas „Hiiu murrete häälikud” on kirjeldava, eksperimentaalfoneetilise ja keeleajaloolise analüüsi kõrval süstemaatiliselt püütud jälgida, millised häälikud võivad olla fonoloogilises opositsioonis samas häälikuümbruses.

Aastal 1946 ilmus ühe esimese sõjajärgse keeleteadusliku väljaandena Ariste raamat „Eesti foneetika”, mis parandatuna ja täiendatuna on avaldatud mitmes kordustrükis pealkirjaga „Eesti keele foneetika” (viimati 1977). Tegelikult hõlmab see nii artikulatoorset foneetikat kui ka fonoloogiat. Ariste annab oma raamatus ülevaate eesti keele foneetika uurimise ajaloost, inimese hääldusorganitest ja kuulmissüsteemi ehitusest, peamistest häälikutüüpidest, eesti keele häälikusüsteemist, prosodiast, soome-ugri keelte foneetilisest transkriptsioonist, foneetilisest iseärasustest murretes ja kõnekeeles jm. Ariste kirjeldab nii foneeme kui ka foneemivariante, allofoone. Ta näitab esimesena, et I ja II välte sõnades on teise silbi vokaal poolpikk, III välte sõnades lühike. Ariste on käsitlenud ka foneemide distributsiooni ja osutanud, et järgsilpides võib esineda vaid piiratud hulk vokaale ja diftonge. Ta on esitanud eesti keele diftongide ja konsonantühendite loetelud, samuti kirjeldanud silbistruktuuri. Ariste fonoloogilises süsteemis on vokaalidel ja konsonantidel kolm, diftongidel ja konsonantühenditel kaks väldet.

Eesti foneemisüsteem ja foneemide hulk on probleemiks tänaseni. Fonoloogid on eri arvamusel näiteks selles, kas häälikute kolm veldet kujutavad endast kolme erinevat foneemi või on tegemist ühe foneemiga ja velded on eriline prosoodiline foneem. Samuti selles, kas pikad häälikud, diftongid ja konsonantühendid on iseseisvad foneemid või foneemide kombinatsioonid.

Ariste raamat oli ülikoolide õppevahendiks kuni 1990. aastate alguseni, mil sellele lisandus soome keelest tõlgitud Kalevi Wiigi „Foneetika alused”. Uut eesti keele foneetika ega fonoloogia üldkäsitlust pole pärast Aristet keegi kirjutanud. Ka aastal 1995 ilmunud deskriptiivsest grammatikast EKG I puudub foneetikat ja fonoloogiat käsitlev peatükk. Alles 2008. aastal ilmus Arvo Eegi (1937–2009) kolmeosalisena kavandatud käsitluse esimene osa „Eesti keele foneetika I”, mis hõlmab sissejuhatuse ja vokaalfoneemide käsitluse.

18.3. Eksperimentaalfoneetika areng

Tuntuim ja teenekaim eesti soost eksperimentaalfoneetik on professor **Ilse Lehiste** (1922–2010) Ameerika Ühendriikidest Ohio ülikoolist. Lehistel on doktorikraad Hamburgi ülikoolist (1948) ja Michigani ülikoolist (1959). Tema uurimused ulatuvad kõneakustikast slavistikani, fonoloogiast süntaksini, keeleajaloost kirjanduseni. Ta on avaldanud üle kümne raamatu ja paarsada artiklit. Lehiste foneetikaalastes töodes on alates 1960. aastatest andmeid ja järeldusi ka eesti keele kohta. Ta on teinud mitmeid uurimusi eesti keele sõnaprosoodiast, eriti veldetest. Eesti keelt puudutavatest tööddest on olulisemaid raamatus „Suprasegmentals” (1970) avaldatud suprasegmentaalide (rõhu, intonatsiooni, kestuse) üldteooria ja eesti keele kvantiteedi teooria. Ta oli esimene, kes mõõtmistega osutas, et eesti kvantiteeti ei või kirjeldada üksnes häälikute pikkusena, vaid oluline on rõhulise ja sellele järgneva rõhuta silbi kestuse suhe. Fonoloogiale on foneetika katsetulemused näidanud, et velded on kõige otstarbekam kirjeldada kahesilbilise kõnetakti kontekstis, st velded ei ole hääliku või silbi eriomadus, vaid oluline on kahe silbi suhe. Ühe silbi põhjal ei ole võimalik öelda, mis veldtega on tegemist. Seevastu kõnetakti pikkus püsib enam-vähem ühesugune: mida pikem esimene silp, seda lühem teine silp. Hiljem on Ilse Lehiste teinud palju koostööd Eesti foneetikutega.

Tallinnas rajati 1965. aastal KKI soome-ugri sektori juurde eksperimentaal-

foneetika labor. 1978. aastal liideti labor arvutuslingvistika sektoriga. EKI likvideeris labori 1990. aastate alguses, ja foneetikud läksid üle küberneetika instituuti, mis praegu tegutseb Tallinna tehnikaülikooli alluvuses. Üksuse nimi on nüüd foneetika ja kõnetehnoloogia labor.

Eksperimentaalfoneetika laboris alustasid 1960. aastatel Georg Liiv, Arvo Eek, Kullo Vende ja Mart Rimmel. Nende uurimused põhinesid mõõtmistel ja mõõtmistulemuste tõlgendamisel. Esimesena sai valmis **Georg Liivi** (1933–1982) kandidaadiväitekirja pearõhulise silbi vokaalide artikuloorsetest ja akustilistest tunnustest (1962). **Arvo Eegi** (1937–2009) kandidaadiväitekirja käsitles heliliste konsonantide artikulatsiooni kõigis kolmes vältes ja seoses naabervokaalidega (1971). Samalaadse uurimuse vokaalidest avaldas 1973. aastal **Kullo Vende** (s 1939) ja **Mart Rimmel** (1944–2000) esitas oma kandidaadiväitekirjas „Eesti keele foneemide süsteemi modelleerimisest“ (1975) kogu eesti foneemisüsteemi kirjelduse. 1980. aastatel hakati uurima häälikute kombinatsioone: **Hille Piir** (s 1956) kaitses kandidaadiväitekirja eesti diftongidest (ilmunud 1985), Mart Rannut avaldas artikli konsonantühenditest (1986).

1972–1985 andsid KKI foneetikud välja ingliskeelset aastaraamatut „Estonian Papers in Phonetics“ (toimetaja Arvo Eek), mis oli laboris tehtava uurimistöö peamiseks trükiväljundiks. Oluliseks rahvusvaheliseks tunnustuseks eesti foneetikute tööle oli XI ülemaailmse foneetikakongressi korraldamine Tallinnas (1987, ca 600 osavõtjat).

1990. aastatest alates on enamik Arvo Eegi uurimusi tehtud koos **Einar Meistriga** (s 1957). Segmentaalses foneetikas on nad tegelnud peamiselt häälikute akustika ja tajumise küsimustega (Eek ja Meister 1994, 1996). Einar Meister on tajukatsetele lisanud võrdleva aspekti, jälgides vokaalide kvaliteedi ja kvantiteedi tajumise erinevusi eestlastel ja soomlastel (koos Stefan Werneriga 2009), eestlastel ja mitte-eestlastel (koos Lya Meistriga 2010).

Vokaalide uurimise uusimad tulemused on kokku võetud Arvo Eegi eespool nimetatud raamatus „Eesti keele foneetika I“ (2008). Selles antakse kõigepealt lühike ülevaade foneetika ja fonoloogia üldmõistetest, kirjeldatakse kõneorganeid ja hääldusprotsessi. Antakse ülevaade vokaalide artikulatsioonist ning akustikast ja tajumisest. Sellele järgneb üksikvokaalide, topeltvokaalide (pikkade vokaalide) ja diftongide esinemuse kirjeldus nii kirjakeeles kui murretes. Koartikulatsiooni nähtustest peatutakse põhjalikumalt nasalisatsioonil. Eegi järgi on eesti keeles üheksa vokaalifoneemi, pikki vokaale ja diftonge käsitab ta vokaalijärgenditena.

Põhjalikumad uurimused on viimastel aastakümnetel käsitlenud eesti keele prosoodiat – häälikute pikkust, rõhku, vältet, intonatsiooni. Arvo Eek on mõõtnud vokaalide ja konsonantide pikkusi ühe-, kahe- ja kolmesilbilise sõna kõigis võimalikes positsioonides. Ta on avaldanud hulga artikleid eesti keele kvantiteedi ja rõhu suhetest ning koondanud selleteemalised uurimistulemused 1994. aastal kaitsitud doktoriväitekirja „Studies on Quantity and Stress in Estonian”. Eesti keeles on rõhk ja kvantiteet seotud: tsentraliseeritud keelena on eesti keeles paljud nähtused, sh ka pika ja lühikese opositsioon võimalikud vaid rõhulises silbis. Silbi kvantiteet on komplitseeritud nähtus. See koosneb paljudest teguritest, mis esinevad samaaegselt ja üksteisega liitunult. Osa neist on kergesti mõõdetavad ajaliselt, nagu vokaalide ja konsonantide kestus, teised, nagu silbi pikkus, on raskemini mõõdetavad. Eek on eksperimentaalselt näidanud, et eesti keeles on rõhk selgemini seotud intonatsiooniga kui pikkusega. Eegi uurimustest on selgunud ka, et kolme välte pikkussuhe on vokaalidel ja konsonantidel erinev: vokaalidel on see 1 : 2 : 3, konsonantidel 1 : 2 : 2,4. Mõõtmiste tulemustena on Eek koos Einar Meistriga välja selgitanud eesti kahesilbiliste sõnade kvantiteedimallid. Uurimistulemused on kokku võetud artiklis „Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt”, mis ilmus Keeles ja Kirjanduses 2003 ja 2004.

Eksperimentaalfoneetikud on põhjalikult tegelnud eesti keele kolme välte olemusega. Enamikus keeltes on binaarseid vastandusi, nt pikk-lühike, ees-taga, kõrge-madal jne, kolmikvastandused on ebatavalised. Eesti foneetikud on osutanud, et ilmselt on ka eesti keele vältete tajumisel piir I välte ja ülejäänud vältete vahel põhimõtteliselt teistsugune kui piir II ja III välte vahel. Tegemist on kahe erisuguse vastandusega: rõhulise silbi kestuse suhe järgneva rõhuta silbiga ning (II ja III välte eristamisel) põhitooni kontuur.

Muusikateadlane **Jaan Ross** (s 1957) kaitses 1992. aastal Turu ülikoolis doktoriväitekirja tajufoneetikast („Uurimusi helikõrguse, tämbri ja rütmi taju alalt”). Ilse Lehiste ja Jaan Rossi kümne aasta jooksul Ohio ja Tartu ülikoolis sooritatud ühise uurimistöö tulemused on koondatud 2001 ilmunud monograafiasse „The Temporal Structure of Estonian Runic Songs”, mis vaatleb eesti keele vältesüsteemi käitumist peamiselt vanemas regilaulus, aga ka luule lugemisel. Monograafias on ka Ilse Lehiste kirjutatud kokkuvõtlik eesti prosoodia käsitus.

1996. aastal toimus Tallinnas rahvusvaheline sümposium eesti keele prosoodiast, mille materjalid ilmusid Ilse Lehiste ja Jaan Rossi toimetatud kogumikuna „Estonian Prosody” (1997). Lehiste on katseliselt uurinud ka nn IV välte

küsimust eesti keeles. Küsimus on siin selles, kas ainsuse osastava ja sisseütleva identse kirja-pildiga vormide korral (nt *se-da metsa* ja *lä-hen metsa*) on põhjust rääkida nende erinevast foneetilisest hääldusest või mitte. 1970. aastatel põhjustas see fonoloogide hulgas ägedaid vaidlusi ja nn IV välte teooria. Lehiste katsed ei kinnita foneetiliselt eristuva teise ülipika vormi esinemist eesti keeles.

Uue sajandi alguses algatas Ilse Lehiste koostöös Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetooliga väikeste soome-ugri keelte prosoodia uurimise projekti. Seni on ilmunud raamatud ersa, niidumari ja liivi prosoodiast.

Eesti keele intonatsiooni ei ole varem eriti põhjalikult uuritud. Aga seoses eesti keele kõnesüntesaatori loomisega on Meelis Mihkla, Einar Meister ja Arvo Eek uurinud mingil määral ka lauseintonatsiooni (2000, 2002). Kaalukaim uurimus eesti lauseintonatsioonist on **Eva-Liina Asu-Garcia** (s 1971) Cambridge'i ülikoolis kaitstud doktoritöö „The Phonetics and Phonology of Estonian Intonation” (2004).

Eesti Keele Instituudis on viimastel aastatel olnud tähelepanu all eesti keele foneetika uurimistulemuste rakendamine kõnesünteesis, tehnikainstituudis aga kõnetuvastusel. Imre Siil kaitses 1992. aastal magistritöö teemal „Eestikeelse kõne modelleerimine teadmiskaasisüsteemis”. Aastatel 1997–2001 töötasid EKI ja tehnikainstituudi foneetikud üheskoos välja eesti keele tekst-kõne-süntesaatori. Põhitagijad on Meelis Mihkla, Arvo Eek ja Einar Meister. Meister kaitses 2003. aastal doktoriväitekirja eestikeelsest kõnetehnoloogiast „Promoting Estonian Speech Technology: From Resources to Prototypes”, **Meelis Mihkla** (s 1955) jõudis väitekirjani aastal 2007: „Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelsele tekst-kõne-sünteesile”. Kõnetehnoloogia valdkondade – nii kõnesünteesi kui ka kõnetuvastuse – arendamine on otseses seoses arvutustehnika arenguga, kus realistlikuks prognoosiks on inimese ja arvuti vaheline suuline suhtlus.

1990. aastatel loodi Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete õppetoolis uuesti foneetikalabor ja käivitati eesti murrete ja ühiskõnekeele foneetilise uurimise projekt. Põhitähelepanu on olnud lõunaeesti murretel. Merike Parve ja Pire Teras on kaitsnud doktorikraadi murrete foneetikast – nende töödest on juttu murdeuurimise peatükis. Karl Pajusalu juhitud uurimisprojekti „Eesti keele piirkondlikud aktsendid” on uuritud kõnekeele häälduslikke jooni eksperimentaal-foneetiliste ja sotsiolingvistiliste meetoditega Eesti eri piirkondades.

Et uurida laborikõnest oluliselt erineva spontaanse kõne foneetilisi erijooni, on õppetoolis aastatel 2006–2010 tegeldud eesti keele spontaanse kõne

foneetilise korpuse koostamise ja märgendamise (projekti juht Pire Teras). Korpust saab kasutada eesti keele häälduse põhiparameetrite analüüsimisel ja eesti keele kõnesünteesi ja kõnetuvastuse ülesannete täitmisel. Seni on uuritud eestikeelsete pikemate sõnade prosoodilist struktuuri (Lippus jt 2006) ja kvantiteedi tunnuseid spontaanses kõnes (Asu jt 2009). Eva-Liina Asu-Garcia juhib uurimisprojekti „Eesti keele prosoodia: variatiivsus ja interaktsioonid” (2009–2012), mille raames uuritakse eesti keele sõna- ja lauseprosoodiat spontaanses kõnes Eesti eri piirkondades.

Kõige kaasaegsena eesti foneetika kirjelduse esitavad Pire Teras ja Eva-Liina Asu-Garcia artiklis „Illustrations of the IPA. Estonian” ajakirjas *Journal of the International Phonetic Association* (2009). Artiklis antakse ülevaade eesti foneetikast: vokaalidest, konsonantidest ja prosoodiast (rõhust ja veldetest) ning IPA kasutamispõhimõtetest eesti keele transkribeerimisel.

Tallinna ülikoolis rajati samuti 2001. aastal foneetikalabor eesti keele kui võõrkeele õppetooli juurde, kus Mart Rannuti juhtimisel on tegeldud peamiselt kontrastiivsete uuringutega eesti-vene foneetiliste võrdluste ja hääldusdidaktika valdkonnas.

18.4. Eesti keele fonoloogia uurimine ja kesksed probleemid

Eesti fonoloogia kesksemad probleemid on seotud prosoodiaga: kvantiteedi, rõhu ja palatalisatsiooniga. Teine probleemikompleks seostub foneemidega: millised on eesti keele foneemid, milline on häälikuühendite koht selles süsteemis ja milline on keele fonotaktiline süsteem. 1960. aastatel alustatud eksperimentaalfoneetilised uurimused tõid kaasa uusi fonoloogilisi tõlgendusi. Erinevad üldkeeleteaduslikud teooriad ja meetodid on viinud uurijaid eri suundadesse. **Valmen Hallap** (1928–1987) oli esimesi, kes 1960. aastate alguses hakkas avaldama artikleid fonoloogia teoreetilistest küsimustest ja eesti häälikusüsteemist. Eesti fonoloogia tähtsaimad esindajad pärast Aristet on olnud Valter Tauli, Tiit-Rein Viitso ja Mati Hint, nooremast põlvkonnast on esile tõusnud Karl Pajusalu, Martin Ehala, Pire Teras jt. Ka foneetikauurijad (Arvo Eek, Ilse Lehist) on esitanud prosoodia fonoloogilisi tõlgendusi.

Valter Tauli (1907–1986) keeleteaduslikud uurimused võib liigitada kolme rühma. Maailma keelte muutumistendentsidest on ta kirjutanud kaks monograafiat: „The Structural Tendencies of Languages (1958) ja „Structural Tendencies in Uralic Languages” (1966). Uskudes, et keele muutumist ja keelemuutusi võib hinnata, on Tauli ühendanud selle oma teise huviobjektiga, keelekorraldusteooriaga. Kolmas uurimissuund on eesti keele uurimine ja korraldamine. Tauli väitles doktoriks Lundi ülikoolis aastal 1956 uurimusega „Phonological Tendencies in Estonian”. Eesti keele fonoloogilise süsteemi kirjeldus on esitatud raamatutes „Eesti keele grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus” (Uppsala 1972) ja selle ingliskeelses variandis „Standard Estonian Grammar I. Phonology, Morphology, Word-formation” (Uppsala 1973).

Tiit-Rein Viitso (s 1938) on uurinud vadja, vepsa, liivi ja eesti keele fonoloogiat, samuti läänemeresoome ja soome-ugri keelte ajaloolist fonoloogiat, eesti keele morfoloogiat ja teoreetilise keeleteaduse probleeme. Doktoriväitekirja „Läänemeresoome fonoloogia küsimusi” (1981) II peatükk esitab tema seisukohad eesti fonoloogia kesketest küsimustest kvantiteedist, rõhust ja palatalisatsioonist. Uusimaks kokkuvõtteks on eesti fonoloogiat käsitlev peatükk 2008. aastal ilmunud raamatus „Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud”.

Mati Hint (s 1937) kuulub nende keeleteadlaste hulka, kes 1970. aastatel loobusid Chomsky ja Halle avarast fonoloogiakäsitusest ja pidasid otstarbekamaks kahendsüsteemi, mis koosneb fonoloogia ja morfofonoloogia reeglitest. Hindi fonoloogiakäsitused lähtuvad sageli konkreetsest morfoloogilisest tegekkusest. Aastal 1973 sai valmis kandidaadiväitekirja „Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid”. Aastal 1978 ilmus „Häälikutest sõnadeni” (teine, ümbertöötatud ja täiendatud trükk 1998). Tema paljudes artiklites avaldatud seisukohad eesti fonoloogiaprobleemidest on koondatud raamatusse „Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid” (1997). Selle uurimusega kaitses ta Helsingi ülikoolis doktorikraadi.

Probleeme, millest eesti fonoloogidel on erinevaid seisukohti, on mitmeid. Suur osa neist seostub ühel või teisel viisil eesti vältete olemuse ja tõlgendamisega. Kas kvantiteet on hääliku, silbi või kõnetakti omadus? Seisukoha, et eesti keele kolm vältet on üksikhäälikute kolm erinevat pikkust, esitas Mihkel Weske 1879 oma teoses „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis”. Samal seisukohal oli Paul Ariste. Selle teooria nõrk koht on diftongide ja konsonantühendite

tõlgendamine, sest ka neil on välde. Kui kvantiteet on hääliku omadus, siis tuleks diftonge ja kaashäälikuühendeid käsitada samuti häälikutena (liithäälikutena), mis koosnevad teistest häälikutest. Sellest vastuolust hoolimata jäi häälikuvälte kontseptsioon eesti grammatikakirjanduses domineerima kuni 1960. aastateni ja on tänaseni põhikooli emakeeleõpetuse vundamendiks.

Silbiga seostas välte esimesena Wiedemann oma grammatikas (1975), seletades välteid kahe erineva vastandusena: silbid jagunevad lühikesteks (I välde) ja pikkadeks ja pikad silbid omakorda kerge- ja raskerõhulisteks (st II ja III välte) silpideks. Kui eesti fonoloogiauuringud 1960. aastatel aktiveerusid, hakkasid ilmuma tööd, mis seadsid kahtluse alla Weske kolme häälikuvälte teooria. Ulatusliku rahvusvahelise diskussiooni eesti vältesuhetest algatas soome keeleteadlane Lauri Posti 1950. aastatel. Esimesi, kes tõi eesti fonoloogiasse tagasi Wiedemannist lähtuva traditsiooni, oli Valter Tauli. Kodu-Eesti teadlastest hakkasid Tiit-Rein Viitso ja Mati Hint esimestena selgesõnaliselt rääkima, et välde on silbi, mitte hääliku omadus. Ka eesti keele deskriptiivne grammatika EKG I 1995 räägib kvantiteedist kui silbi omadusest. Foneetik Ilse Lehiste ja soome fonoloog Kalevi Wiik tulid välja seisukohaga, et kvantiteedi põhiüksuseks on kahesilbiline kõnetakt, kuna välteerinevused põhinevad vähemalt osaliselt rõhulise ja sellele järgneva rõhuta silbi kestussuhtel. Lehiste ja Eek on osutanud, et rõhulise ja rõhuta silbi kestussuhe on hääliku absoluutsest pikkusest kindlam välteid eristav tunnus. Eek peab kestuskompensatsiooni (mida pikem rõhuline silp, seda lühem rõhuta silp) eesti keele oluliseks tunnuseks.

Teine probleem on kvantiteedi olemus. Eksperimentaalfoneetilised uurinud on kinnitanud, et eesti kolm veldet on kõige tõenäolisemalt kahe binaarse vastanduse kombinatsioon. Silbid jagunevad lühikesteks ja pikkadeks ja pikad silbid omakorda II ja III välte silpideks. Probleemiks on pikkade silpide hääldeerinevuse tõlgendamine. Enamik fonolooge näib viimasel ajal toetavat seisukohta, mille järgi kestus ja põhitoon on eesti fonoloogilises süsteemis kombineerunud, nii et on tekkinud uus fonoloogiline nähtus – aktsent. Aktsenditeooriast on kirjutanud näiteks Tiit-Rein Viitso, Arvo Eek ja Toomas Help. EKG I 1995 kirjeldab seda nii, et segmentaalsel (häälikulisel) tasandil on opositsioonis lühikesed ja pikad silbid (lühikesed silbid on I vältes, pikad silbid II või III vältes). Suprasegmentaalsel (prosoodilisel) tasandil on opositsioonis kerge ja raske aktsent (I ja II välte tunnuseks on kerge, III välte tunnuseks raske aktsent).

Mati Hint peab põhjendamatuks rõhu ja silbikvantiteedi liitmist üheks prosoodiliseks tunnuseks. Tema järgi jääb nn aktsenditeoorias ebamääraseks rõhuta silpide positsioon selles süsteemis. Mati Hint on seisukohal, et rõhk ja välde on kaks eraldi fonoloogilist nähtust, mis ainult satuvad esinema samas fonoloogilises ümbruses – mõlemad on silbi tunnused. Hindi süsteemis võivad silbid olla rõhulised või rõhuta. Rõhuta silpidel ei ole mingisugust kvantiteeti, lühikeste rõhuliste silpide kvantiteeditunnuseks on rõhk (traditsiooniline I välde), pikkade rõhuliste silpide kvantiteeditunnuseks on pikkus ja rõhk (traditsiooniline II välde) või pikkus, rõhk ja eriline prosoodiline kvantiteet (traditsiooniline III välde). Pikkade rõhuliste silpide erinevus on siis selles, kas silbiga seostub silbikvantiteet või mitte.

Vältesüsteemi on kirjeldatud ka fonoloogilise pikkuse ja silbikaalu mõisteid kasutades (Viitso 2003 koguteoses „Estonian Language”, Ehala 1999). Kõnetaktiteooria kohaselt on II-vältelises kõnetaktis silpide kestussuhe pikk – poolpikk, III-vältelises silbis ülipikk – lühike (Eek, Meister 1997). Konsensust eesti vältesüsteemi seletuses ei ole tänini, kokkuvõtte vaidlusalustest probleemidest on esitanud Mati Hint Keeles ja Kirjanduses 2001 ilmunud pikemas artiklis „Prosoodiavõitluses läbimurdeta”.

1970. aastatel tekitas suuri vaidlusi osa foneetikute ja fonoloogide hüpotees neljast vältest, mille sisuks oli, et arvestatav osa katseisikuid tajub erinevust homonüümsete vormide, näiteks partitiivi (seda) *metsa, kooli, linna* ja illatiivi (lähen) *metsa, kooli, linna* vahel. Mingil ajal arendasid seda hüpoteesi Mart Rimmel, Arvo Eek ja Tiit-Rein Viitso, aga see ei leidnud siiski laiemat toetust – kaalukaid argumente selle seisukoha vastu esitas kõige põhjalikumalt Mati Hint. Tänapäevaks on, eriti Ilse Lehiste foneetilistele uurimustele toetudes, sellest hüpoteesist loobutud.

Veel üks probleem, milles eesti fonoloogid pole üksmeelele jõudnud, on foneemide loend ja pikkade häälikute staatus. Eesti keele foneemiloendi kindlaksmääramisel pole probleeme olnud foneemide eristamisega kvalitatiivsete tunnuste alusel, välja arvatud palataliseeritud konsonandid, mille fonoloogiline staatus on ebakindel, st kas palataliseeritud konsonandid on iseseisvad foneemid või on tegemist eraldi prosoodilise palatalisatsioonifoneemiga, mis häälikfoneemiga kaasneb. Erimeelsusi on tekitanud pikkade ja lühikeste foneemide eristamise vajadus foneemiloendis. Mati Hindi järgi kuuluvad foneemiloendisse ainult lühikesed foneemid, pikki häälikuid peab ta kahe foneemi järjendiks sarnaselt

diftongide ja kaashäälikuühenditega. Vastupidisel seisukohal on Tiit-Rein Viitso, kelle järgi pikad vokaalid ja konsonandid on iseseisvad foneemid ja eesti foneemiloend seega palju pikem. Ilse Lehiste tõlgenduses on pikkus omaette abstraktne fonoloogiline ühik, mis häälikule lisandub. Kuigi käesolevaks ajaks on kasvanud nende fonoloogide hulk, kes ei pea pikkade foneemide eraldi esitamist tarvilikuks, on eesti keele deskriptiivses grammatikas (EKG I 1995) siiski just selline foneemiloend: 52 erinevat foneemi (9 lühikest ja 9 pikka vokaali, 17 lühikest ja 17 pikka konsonanti). Viitso on kirjutanud eesti häälikusüsteemi ülevaate ka raamatusse „Estonian Language” (2003) ning esitab sama, 52 foneemi-ga süsteemi ka oma uusimas raamatus „Liivi keel ja läänemeresoome keelemaas-tikud” (2008). Arvo Eegi uusimas raamatus „Eesti foneetika I” (2008) on eesti vokaalisüsteemis üheksa vokaalfoneemi, pikki vokaale ja diftonge tõlgendatakse kahe vokaali järjendina. Ajakirjas Keel ja Kirjandus ilmunud retsensioonis (2008) kritiseerib Ilse Lehiste seda esitussüsteemi ja kaitseb erilise prosoodilise pikkus-foneemi kontseptsiooni.

Kirjandus

- Ehala, Martin**, Eesti keele uurimise analüüs. Fonoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 27–35.
- Hallap, Valmen**, Fonoloogia tulek Eestisse. – Keel ja Kirjandus 1980, 1: 74–79.
- Pajusalu, Karl**, Eesti fonoloogia teisenemised Keeles ja Kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2008, 1 / 2: 16–27.
- Raag, Raimo**. Valter Tauli elust ja keelelisest tegevusest. – Keel ja Kirjandus 2007, 11: 857–863.
- Ross, Jaan** jt, Eesti keele uurimise analüüs. Foneetika. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 7–26.
- Ross, Jaan**, Ilse Lehiste juubeli puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 281–284.
- Rätsep, Huno**, Akadeemik Paul Ariste. Tallinn. 1980.
- Viitso, Tiit-Rein**, *In memoriam* Arvo Eek. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55. Tallinn 2010: 265–268.

19. Eesti keele morfoloogia uurimine

19.1. Lähtekohad

Eesti vormimoodustussüsteemi kirjeldamise ajaloost enne Teist maailmasõda võib leida kolm perioodi, mis erinevad üksteisest liigituspõhimõtete poolest. Kuni 19. sajandi keskpaigani olid muuttüübi tunnuseks peamiselt sõna fonoloogilised jooned (lõpphäälik, silpide arv, konsonant- või vokaaltüvi). Nii sattus samasse tüüpkonda eri moodi muutuvad sõnu ja sellistest tüüpidest polnud suurt kasu (nt *keel* ja *kool* sattusid samasse tüüpi). Teine periood algas Ahrensis ja Wiedemannist ning kestis 1920. aastateni. Liigitusaluseks olid muute-tunnused. 20. sajandi alguses hakati arendama uut süsteemi, mis võttis uuesti arvesse tüvekujust lähtuvad tunnused. Eesmärk oli pedagoogiline ja normatiivne: õpetada sõna väliskuju järgi selle normitud vormid. Johannes Voldemar Veski ja Paul Alvre tüüpkonnad põhinesid keeleajalool. Klassifitseerimisel võeti aluseks silpide arv ja vokaal- või konsonanttüvelisus, kuna need tunnused on ajalooliselt mõjutanud praeguse sõnamuutmissüsteemi kujunemist. Kolmandat, nn õigekeelsussõnaraamatute suunda arendas Elmar Muuk, kes pidas olulisimaks tunnuseks astmevaheldust – seda on kerge ära tunda ja see mõjutab vormitunnuste valikut. Kõigi kolme liigituse eesmärgiks oli klassifitseerida sõnad tüvetunnuste järgi nii, et tulemuseks oleks muuttüübid, kus sõnad käänduvad-pöörduvad ühtviisi. Selliseks klassifitseerimiseks tuli lähtuda mitmest tunnusest korraga. Õpikutes ja kooliõpetuses levis eeskätt Muugi süsteem, mis on elujõuline tänini.

Keele morfoloogilise ehituse süvendatuma uurimiseni jõuti 1960. aastatel.

19.2. Sõnaliigid

Sõnaliik ja grammatiline kategooria on õigupoolest väljaspool keele hierarhilist süsteemi olevad mõisted, sest nende käsitlemisel ei saa mööda ka tähendusest ja tekstifunktsioonist. Grammatilistel kategooriatel on nii vorm kui tähendus, sõnad võib jaotada sõnaliikidesse nende muutmisviiside, tähenduse või funktsiooni järgi, sest sõna kui keele põhiüksus kuulub samaaegselt kahele tasandile: leksikoni ja grammatikasse. Seetõttu võivad sõnade klassifitseerimispõhimõtted ja klassifitseerimise tulemus olla erisugused. Grammatika ja leksikoloogia on siiski omavahel nii tugevasti seotud, et enamik sõnu jaguneb leksikaalgrammatilistesse liikidesse, mis sobivad niihästi morfoloogia, süntaksi kui leksika kirjeldamiseks. Järele jääb ebamäärane hulk sõnu, mida nende tunnuste järgi pole võimalik ühemõtteliselt liigitada. Nad kuuluvad morfoloogiliste tunnuste järgi ühte rühma, süntaktiliste tunnuste poolest teise rühma, semantiliste tunnuste järgi võib-olla kolmandasse rühma. Sõnade klassifitseerimise kolm peamist kriteeriumi – semantiline, süntaktiline ja morfoloogiline – ei ole võrdsed, vaid hierarhilised ja sõnaliigisüsteem sõltub sellest, millist liigitust peetakse primaarseks.

Eesti grammatikakirjanduses on kasutatud kaht erinevat sõnaliigijaotust. Ühes jaotatakse kõik sõnad alguses nende süntaktilise funktsiooni järgi iseseisvateks ja mitteiseseisvateks sõnadeks. Iseseisvad sõnad (mis võivad iseseisvalt esineda mingis süntaktilises funktsioonis) jaotatakse morfoloogilise printsiibi järgi kolme rühma: käändsõnad (noomenid), pöördõnad (verbid) ja muutmatusõnad (adverbid). Noomenid jaotatakse süntaktilis-semantilise funktsiooni järgi nelja rühma: nimi-, omadus-, arv- ja asesõnadeks. Mitteiseseisvad sõnad jaotatakse viide süntaktilis-semantilisse rühma: sidesõnad, abimäärsõnad, rõhumäärsõnad, kaassõnad, hüüdsõnad. Tulemuseks on 11 sõnaliiki. Liigitamise nõrkuseks on ühelt poolt iseseisvate määrsõnade, teiselt poolt abi- ja rõhumäärsõnade sattumine eri rühmadesse, kuigi sageli on tegu samade sõnade kasutamisega eri funktsioonis. Sagedamini on eesti keele grammatikates kasutatud teist liigitusalust: liigitus algab morfoloogiliselt aluselt, sõnad jaotatakse kõigepealt muutuvateks ja muutumatuteks. Muutuvad sõnad jagunevad muutumisviisi järgi käänd- ja pöördõnadeks, käändsõnad jagunevad edasi neljaks sõnaliigiks nagu esimeses jaotuseski. Muutumatu sõnu on neli liiki: kaassõnad, sidesõnad, hüüdsõnad ja määrsõnad. Tulemuseks on 9 traditsioonilist sõnaliiki. Adverbid võib edasi liigendada iseseisvateks, abi- ja rõhumäärsõnadeks,

aga osa uurijaid ei pea abimäärsõnade ja iseseisvate määrsõnade eraldamist põhjendatuks.

1970. aastate lõpul, kui alles kavandati suure eesti keele grammatika koostamist, peeti KKI-s sõnaliikide seminar. Diskussioonis osalesid Ülle Viks, Tiit-Rein Viitso, Henno Rajandi ja Mati Ereht. Kokkuvõte seminarist ja diskussioonist „Kuidas käsitada sõnaliigi mõistet” ilmus Keeles ja Kirjanduses 1977. Selle põhjal töötati välja kolmas sõnade klassifitseerimise süsteem, mis võeti kasutusele EKG-s ja „Eesti keele käsiraamatus” ja mille järgi eesti keeles on 12 sõnaliiki. Liigitades sõnad kõigepealt tähenduse järgi täistähenduslikeks ja mittetäistähenduslikeks, eraldati määrsõnade hulgast pronoomenitega võrreldav proadverbide ehk asemäärsõnade klass.

Eesti grammatikakirjanduses on sõnaliiki mõistetud eeskätt kui vormilist, morfoloogilist kategooriat. Ka eesti keele kirjeldavas grammatikas EKG I 1995, samuti „Eesti keele käsiraamatus” (2007) on sõnaliikide peatükk vormiõpetuse osa, enne teisi grammatilisi kategooriaid. Liigitamisel on sellegipoolest arvestatud ka muid kriteeriume: süntaktilisest funktsioonist lähtub nt ühendverbide, väljendverbide jt perifrastiliste ühendite liigitamine verbide hulka, samas kui morfoloogiliselt on tegemist kahe eraldi sõnaga. Ka pärast EKG ilmumist on diskuteeritud sõnaliigipiiride üle nii põhimõtteliselt kui ka rakenduslikel põhjustel, eriti seoses sõnade morfoloogilise märgendamise ja sõnaraamatutes ja keelekorpusetes. Poleemikat on põhjustanud substantiivi ja adjektiivi piir, adjektiivi ja adverbi piir, nn käändumatu omadussõna liigitamine ning muutuvate sõnade grammatiseerunud vormide märgendamine.

Kui kirjeldatakse üht sõnaliiki korraga, võib vaadeldavat rühma käsitada võimalikult avaralt, kõikide tunnuste ja omadustega, hõlmates ka selliseid sõnu, mis kuuluvad käsitletava sõnaliigi äärealale ja millel võib eri aspektidest vaadatud olla eri sõnaliikide tunnuseid. Kui Tartu ülikoolis hakati 1960. aastatel koos KKI-ga kavandama suurt eesti keele grammatikat, siis sai ülikooli osaks morfoloogiapeatüki kirjutamine. Grammatika ei saanud valmis, aga eeltöödena avaldati ülikoolis mitu vihikut eri sõnaliikide kohta: arv- ja asesõnadest (Arnold Kask, Paula Palmeos), side- ja hüüdsõnadest (Paula Palmeos), määrsõnadest (Asta Veski) ja kaassõnadest (Paula Palmeos). Need olid kasutusel õppevahenditena ja neist tehti mitmeid kordustrukke kuni 1980. aastate keskpaigani. Tallinna pedagoogilise instituudi väljaandel ilmus Astrid Villupi koostatud „Adverb eesti keeles” (1969).

Muutuvatest sõnaliikidest – verbidest, substantiividest ja adjektiividest – ei ole kirjutatud iseseisvaid tervikkäsitlusi. Sünkroonilise vormiõpetuse kirjeldus on kõige põhjalikumalt esitatud 1995. aastal ilmunud „Eesti keele grammatika” I osas, mis on liigitatud peatükkideks sõnaliikide järgi ja kus esitatakse iga sõnaliigi morfoloogilised kategooriad. See on sünteesigrammatika, kus muutuvate sõnaliikide kohta esitatakse morfoloogilised reeglid (a) tüvevariantide moodustamiseks algvormist ning (b) vormimoodustuseks õige tüvevariandi ja tunnusevariandi valiku abil. Peale selle kirjeldab EKG I 1995 eesti keele morfoloogilist süsteemi, esitades käänd- ja pöörd sõnade kõik võimalikud paradigmad ja muutmistüübid.

19.3. Astmevahelduse ja morfoloogiliste variantide uurimine

Eesti keel kuulub rikkaliku morfoloogiaga keelte hulka: grammatilisi tähendusi väljendatakse eeskätt vormiliste vahenditega, muutuval sõnadel on palju vorme. Noomenitel on 14–15 käändevormi ainsuses ja mitmuses, verbidel on ligi 60 lihtvormi, lisaks veel aega ja eitust väljendavad analüütilised vormid e liitvormid. Teine eesti keele eripära on grammatiliste üksuste – morfeemide – suur variatiivsus. Variante on nii tüvedel kui ka morfoloogilistel tunnustel ja tüvevaheldustes võib põimuda mitu eri tüüpi vaheldust. Sõnatüvi võib põhimõtteliselt olla ka varieerimatu (*aasta*), aga sagedamini toimub tüves mingeid vaheldusi, mida EKG I 1995 liigitab nii: astmevaheldus (*murre : murde*), lõpuvaheldus (*pime : pimed*) või mõlemad (*sepp : sepa*). Tüvevariandid ei ole alati seotud samade muutevormidega (vrd *tütar : tütre : tütar/t*, aga *number : numbri : numbri/t*). Tulenevalt variantide suurest hulgast on morfoloogilise vahelduse ja variantide kombineerimise kirjeldus üks eesti morfoloogia keskseid küsimusi. Selline uurimissuund kuulub protsessimorfoloogiasse ja selle vaatenurk on tüpoloogiline. Variantide uurimus otsib samal ajal vastust küsimustele, millised on vormide omavahelised suhted, kuidas neid kasutatakse ja mis suunas morfoloogilised paradigmad arenevad.

Keskseid uurimisprobleeme on eesti astmevaheldus, selle arengusuund ja selle roll morfoloogias. Kaua vaieldi selle üle, kas astmevaheldus kuulub hääliku-

või vormiõpetusse. Keeleajaloos on astmevaheldus olnud foneetiline nähtus, mis toimus automaatselt ja millel ei olnud tähendust eristavat rolli: astmevahelduse määras sõna häälikkoosseis, nõrk ja tugev aste sõltus teise silbi kinnisusest-lahtisusest. Ajaloolised häälikumuutused on kaasa toonud muutusi keele grammatilises süsteemis. Tänapäeva eesti keeles ei ole astmevahelduse esinemine või mitte-esinemine enam seotud ei häälikuümbruse ega silbistruktuuriga, vaid kuulub muutuva sõna käänamis-pöörastunnuste hulka: *rida* : *rea*, aga *ida* : *ida*, *lugema* : *loen*, aga *jagama* : *jagan*. Ka astmevahelduse liik (laadi- või vältevaheldus) sõltub konkreetsest sõnast (*praadima* : *praeb*, aga *kraadima* : *kraadib*).

Kuigi juba Faehlmann ja Ahrens olid kirjeldanud astmevaheldust vormimoodustuse võttena, oli see keeleajaloolise vaatenurga ja traditsiooni tõttu 20. sajandi eesti grammatikates enamasti häälikuõpetuse osa. Astmevahelduse osa sõnamoodustussüsteemis ja morfoloogias käsitles küll Arnold Kask Tartu ülikoolis ettevalmistatava grammatika I osas (1964), aga sellesuunalisi uurimusi ei jätkatud ja näiteks veel 1968. aastal ilmunud Valgma ja R Emmeli raamatus „Eesti keele grammatika. Käsiraamat” on astmevaheldus foneetika ja ortograafia peatükis. Tüüpilise morfofonoloogilise protsessina käsitles astmevaheldust oma grammatikas esimesena Valter Tauli (1972), Eestis viis astmevahelduse morfoloogia kirjeldusse esimesena Mati Hint oma kirjutatud kooligrammatikas (1983). Nüüdseks on astmevahelduse kuulumine morfoloogiasse ja selle vormimoodustusfunktsioon tüüpilise sisefleksiooni vahendina üldiselt aktsepteeritud. Tüvevariantidena, millel võib olla erinev grammatiline tähendus, esitab astmevaheldust morfoloogiapeatükis ka EKG I 1995.

Astmevahelduse morfologiseerumine on avaldanud mõju keeletüübile. Eesti keel on muutunud aglutinatiivsest keelest flekteerivas suunas. Sellest eesti keele arengust tüvemuutuste suunas on kirjutanud mitmed keeleteadlased. Eesti noomenite ja verbide tüvevaheldusmallide täieliku kirjelduse on esitanud Tiit-Rein Viitso Keeles ja Kirjanduses ilmunud artiklites „Eesti muutkondade süsteemist” (1976) ja „Eesti keele kujunemine flekteerivaks keeleks” (1990). Klassifikatoorse morfoloogia meetodil on tüvevariante ja nende seoseid kirjeldanud Ülle Viks oma eesti keele vormisõnastiku (1992) lisaosas. Protsessigrammatika aspektist – võttes arvesse pragmaatilisi ja keelekasutuse probleeme, on teemat käsitlenud kõige põhjalikumalt Mati Hint. Ta on oma uurimustes pööranud palju tähelepanu sellele, milline eesti vormimoodustus tegelikult on ning mis suunas ta areneb ja muutub. Lisaks paljudele artiklitele on neid probleeme

süsteemiliselt käsitletud raamatutes „Häälikutest sõnadeni” (1978, täiendatud trükk 1998) ja „Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid” (1997).

19.4. Vormimoodustusprotsesside kirjeldamine

Keel muutub ja ka grammatika on pidevas muutumises. Grammatikakirjeldus võib keskenduda staatilisele olemasolevale süsteemile, aga võib ka vaadelda süsteemi kui ajaloolise protsessi tulemust ja eesoleva arengu lähtekohta. Üks eesti morfoloogia auahnemaid ülesandeid on kirjeldada eesti keele keerulist vormimoodustussüsteemi nii, et seda saaks rakendada arvutikorpuste ja muude tekstide automaatsel analüüsil ja sünteesil. Selline kirjeldus ei võta arvesse keele muutumist ega muid ajalisi protsesse, vaid otsib võimalikult täiuslikku viisi keele staatilise olukorra kirjeldamiseks. Selle valdkonnaga on kõige pikemalt tegelnud **Ülle Viks** (s 1948) EKI-s. Viks on oma morfoloogiamallist avaldanud mitu raamatut ja väidelnud doktoriks („Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia”, 1994). Klassifikatoorne morfoloogia on paradigmakeskne. See koosneb sõnastikust ja grammatikast. Sõnastikus on sõna põhivorm ja erandvormid, mida ei saa moodustada reeglite abil. Grammatikareegleid on kahesuguseid: tüvereeglid kirjeldavad tüvevariantide moodustust algvormist ja morfotaktilised reeglid kirjeldavad keeleüksuste kombineerimist (st sõnavormi struktuuri). Need määravad, millised üksused, mis järjestuses ja mis tingimustel võivad esineda koos mingis sõnavormis.

Ülle Viksi morfoloogiakirjeldusel põhineb ka Eesti Keele Instituudis 1990. aastatel loodud eesti keele automaatse morfoloogilise analüüsi süsteem, morfoloogiline analüsaator. Morfoloogiline analüsaator on arvutiprogrammisüsteem, mis tunneb ära iga sõna algvormi ja grammatilise tähenduse (morfosüntaktilised omadused). Rohke fleksiooni ja keerulise tüvevariantide süsteemi tagajärjel on eesti keeles rikkalikult homonüümseid vorme ja sellise analüsaatori loomine tundub keerulisem kui lihtsama morfoloogiaga keeltes. Keeleuurimine vajab morfoloogiliselt analüüsitud ja kodeeritud ainekust lähtematerjaliks teistele uurimustele, mis eeldavad suurte tekstikorpuste analüüsi. Teiseks vajab

automaatset morfoloogilist analüüsi ka morfoloogia enda kirjelduse täpsustamine. Analüsaatori ehitust ja kasutusvõimalusi tutvustab Ülle Viksi artikkel „Eesti keele morfoloogiline analüsaator” (Keel ja Kirjandus 1994). Automaatse morfoloogia lingvistiline alus on tänaseks arenenud klassifikatoorsest morfoloogiast avatud morfoloogiamudeliks, mis tähendab võimalusi laieneda ja muutuda. Seda mudelit tutvustab Ülle Viksi artikkel „Eesti keele avatud morfoloogiamodel” Tartu ülikooli kogumikus „Arvutuslingvistikalt inimesele” (2000). Ülle Viksi ühel algvormil põhinevat klassifikatoorse morfoloogia süsteemi on rakendatud ka morfoloogilisel sünteesil. Arvuti abil valmis Viksi „Väike vormisõnastik” (1992), mis on aluseks keele automaatse morfoloogia süsteemidele ja millel põhineb ka EKG I 1995 sõnamuutmisprotsesside kirjeldus.

Ka Tartu ülikoolis uuritakse, kuidas morfoloogia reegleid ja leksikone arvutite jaoks organiseerida. On välja töötatud kaks analüüsimudelit (Heiki-Jaan Kaalep, Heli Uiibo) ja morfoloogilise ühestamise meetodid (Heiki-Jaan Kaalep, Tiina Puolakainen) Morfoloogilise analüsaatori rakendamisel tekstikorpuse analüüsil on Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli uurijad ja eesti kirjakeele korpuse tegijad koostanud ajakirja Keel ja Kirjandus temaatilise numbriga (1998, 1) ja kogumiku „Arvutuslingvistikalt inimesele” (2000). **Heiki-Jaan Kaalep** (s 1962) kaitses 1998. aastal doktoriväitekirja „Eesti keele ressursside loomine ja kasutamine keeletehnoloogilises arendustöös” ja on oma hilisemates uurimustes korpusele toetudes kirjeldanud eesti käänete moodustussüsteeme (lühikest sisseütlevat 2009, mitmuse osastavat 2010).

Morfoloogiliste protsesside uurimises on arvestatav ka nn loomuliku morfoloogia suund, mida Eestis hakkas esimesena arendama **Toomas Help** (s 1961) mitmetes 1980. ja 1990. aastatel ilmunud artiklites. Selle aluseks on vormimoodustusprotsesside liigitamine aktiivseks ja passiivseks morfoloogiaks, ja seda süsteemi on kombinatsioonis Ülle Viksi klassifikatoorse morfoloogiaga rakendatud EKG morfoloogiapeatüki kirjeldamisel (1995). 2004. aastal kaitses Toomas Help Tartu ülikoolis sel teemal doktoriväitekirja „Sõnakeskne keelemudel. Regulaarne ja irregulaarne verb” (2004). Passiivsesse morfoloogiasse kuuluvad ebareeglipärased sõnad, mille kõiki vorme ei ole võimalik reeglite abil moodustada ühest algvormist. Morfoloogiliste reeglite rakendamine nõuab passiivses morfoloogias rohkem informatsiooni, kui algvorm pakub. Aktiivsesse morfoloogiasse kuuluvad sõnad, mille kõik vormid saadakse reeglite abil ühest algvormist. Aktiivse ja passiivse morfoloogia süsteemi rakendamist moodustusgrammatikas

on kritiseeritud põhjusel, et see ei ole alati psühholoogiliselt motiveeritud – mitmed passiivsesse morfoloogiasse kuuluvad muutemallid hõlmavad arvestatava hulga sõnu ja on vähemalt osaliselt produktiivsed, ning kuuluvad passiivsesse morfoloogiasse üksnes sellepärast, et neid ei või ühemõtteliselt tuletada valitud algvormi fonoloogilis-derivatiivsest struktuurist.

Sünteesigrammatika keskseid küsimusi on algvormi valik, sest algvormist sõltub moodustusreeglite hulk ja keerulisus. Automaatses klassifikatoorses morfoloogias on algvormiks valitud käändsõnadel nominatiiv ja verbidel *ma*-infinitiivi tüvi ning kõik sellised vormid, mida nendest reeglite abil moodustada ei saa, on esitatud sõnastikus eranditena. Selline süsteem sobib küll automaatseks, arvutipõhiseks analüüsiks, aga tavalise keelekirjelduse jaoks on see osutunud väga keeruliseks. Selle grammatikamudeli kasutamist EKG I 1995 sõnamuutmise kirjeldamisel on kritiseerinud nii Martin Ehala kui ka Mati Hint, kes on osutanud, et EKG-s kasutatud jaotusest aktiivseks ja passiivseks grammatikaks ei ole abi praktilises vormimoodustuses, samuti ei aitaks ka mõne teise vormi valimine algvormiks. Ühe põhivormi järgi ei ole vormimoodustuse kirjeldamine eesti keeles võimalik, ilma et tekiks ebamõistlikult suur hulk erandvorme. Vormimoodustuse kirjeldus oleks võimalik, kui põhivorme oleks kaks. Ehala ongi rakendanud eesti vormimoodustusprotsesside kirjeldamiseks oma A- ja B-tüvel põhinevat meetodit, kasutades seda gümnaasiumi emakeele õpikus „Eesti keele struktuur” (1997) kui ka Euroopa täiskasvanute keeleõpetussüsteemil põhinevas kollektiivses töös „Eesti keele suhtluslävi” (1997).

Käänamist ja pööramist on uuritud ka keelekasutuses, pöörates tähelepanu nende arengusuundadele ja muutumistendentsidele. Grammatika muutumist ja kirjakeele normide ning emakeeleõpetuse suhet nende muutustega on 1970. ja 1980. aastatel uurinud põhjalikult Mati Hint, kes on avaldanud sel teemal mitmeosalise uurimuse „Minevikuline ja tulevikuline aines eesti keelesüsteemis” (uustrükk raamatus 1997) ja käsitlenud teemat monograafias „Häälikutest sõnadeni” (1998). Hint on uurinud nn leksikaliseerunud ajalooliste vormide moodustusreegleid, mis on aktiivsest keelekasutusest taandumas ja mille moodustus ei ole emakeelekõnelejale enam automaatne (nõrgaastmeline mitmus, lühike illatiiv, lühike superlatiiv). Teine probleem, mida Hint on seoses sõnamuutmise-ga põhjalikult uurinud, on eesti keele prosoodilise süsteemi, eriti rõhusüsteemi muutumine, mis on kaasa toonud kaasrõhu nihkumise üleüldiselt kolmandale silbile ja *obtlük-kontsert*-tüüpi sõnade käänamisraskused. Tema poolt Tallinna

pedagoogikaülikoolis tehtud katsed ja testid, mida Tartus ja Lõuna-Eestis tegi samade meetodite järgi Jaak Peebo, on olnud eesti keelekorralduses normi-muutuste aluseks. Sama tendentsi on hiljem oma magistritöodes uurinud Karin Kaljumägi (2001) ja Karin Soodla (2010). Tartu ülikoolis teoksil olevast grammatilise süsteemi muutumise uurimise projektist on pikemalt juttu keeleajaloo uurimise peatükis.

Eesti ja soome keele muutemorfoloogia süsteemi ja kirjeldust on oma doktori-väitekirjas „Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorfo-logiaa” (Oulu 2009) võrrelnud Hannu Remes.

19.5. Vormimoodustussüsteemi kirjeldamine

Enamik eesti morfoloogiauurijaid on pööranud rohkem tähelepanu süsteemile kui protsessile. Uurijate ja uurimuste hulga põhjal on eesti morfoloogia kesk-seid probleeme klassifikatsioon: eesti grammatikakirjanduses on õiget ja kõige sobivamat muudetüüpide klassifikatsiooni otsitud esimestest grammatikatest alates. Vormimoodustussüsteemi kirjeldusse kuuluvad ühelt poolt kõik keele morfeemid, nende variandid ja nende omavahelised suhted. Teiselt poolt peab see kirjeldus sisaldama ülevaate ka sellest, kuidas see süsteem töötab, st iga sõna kõigi vormide moodustamise ja analüüsi. Informatsiooni esitamise viise on mitmeid. Esitusviisi valik sõltub klassifitseerimise eesmärgist.

Täielikud sõnamuutmisjuhised esitatakse nt sõnaraamatutes. Kuna kõigi vormide esitamine iga käänd- ja pöörd sõna juures ei ole kuigi otstarbekas, koondatakse ühtemoodi muutuvad sõnad muudetüübiks, millele antakse number. Igast tüübist valitakse üks eeskujusõna, nn tüüpsõna, millest esitatakse kõik vormid ja teiste sõnade juurde lisatakse üksnes tüübinumber. Sõnaraamatutes on aegade jooksul kasutatud mitmesugust klassifikatsiooni: Elmar Muugi „Väikeses õigekeelsussõnaraamatus” (1933) oli 1166 tüüpkonda, Ülle Viksi „Väikeses vormisõnastikus” (1992) on vaid 38 tüüpkonda. „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2006” on 69 tüüpkonda. Sõnaraamatuliigituses piisab morfoloogilistest tunnustest. Tüüpide arvu määrab see, mil määral arvestatakse samasse tüüpi kuuluvate sõnade fonoloogilise ehituse sarnasust.

Tavalise grammatika jaoks, eriti pedagoogilise grammatika jaoks, vajatakse teistsugust süsteemi. Sellest pole praktilist kasu, kui sõna vormide põhjal

selgitatakse selle muutmistüüp. Kirjakeele õppimiseks on vaja sellist süsteemi, kus sõna muudetüübi järgi võib otsustada, kuidas seda käänata-pöörata. Muudetüüp tuleb leida morfoloogia seisukohalt sekundaarsete tunnuste, parimal juhul sõna väliskuju, fonoloogilis-derivatiivse struktuuri järgi. Kuna eesti keeles võivad ühesuguse fonoloogilise ehitusega sõnad muutuda erinevalt (vrd *tase* : *taseme* : *taset*, *rase* : *raseda* : *rasedat*, *vise* : *viske* : *viset*, *vile* : *vile* : *vilet*), ei ole sellist süsteemi kerge leida. Tavaliselt võetakse abiks mingeid morfoloogilisi tunnuseid, nt sõnatüves toimuvaid muutusi (astmevaheldus). Fonoloogiliste ja morfoloogiliste tunnuste kombinatsioonil põhineva muudetüüpide liigitamise süsteemi töötas välja Elmar Muuk Selle nn pedagoogilise süsteemi kõige täielikum esitus on Jaak Peebo koostatud ülikooli morfoloogiakursuse õpik „Eesti keele muutkonad” (1997) ja seda kasutatakse sõnamuutmise kirjeldamiseks ka uusimas „Eesti keele käsiraamatus” (2007).

Üksnes morfoloogilistel tunnustel põhineva süsteemi, kus klassifitseerimise aluseks on nii muutelõpud kui ka muutused sõnatüves, k.a astmevaheldus, on esitanud Valter Tauli oma grammatikas (1972) ja Tiit-Rein Viitso artiklis „Eesti muutkondate süsteemist” (1976). Ka Ülle Viksi eespool kirjeldatud klassifikatoorse morfoloogia liigitus põhineb üksnes morfoloogilistel tunnustel.

Viimase paari aastakümne morfoloogiauuringud on peamiselt rakendusliku eesmärgiga. Ühelt poolt on need seotud keelekorralduse ja õigekeelsussõnaraamatute koostamisega, teiselt poolt arvutuslingvistikaga ja keeletehnoloogiaga. Normatiivse morfoloogia keskus on Eesti Keele Instituut, keeletehnoloogilised suunad on töös nii Eesti Keele Instituudis kui ka Tartu ülikoolis. Tallinna ülikooli morfoloogid Mati Hint ja tema järel Martin Ehala tegelesid põhiliselt keelemuutuste ja koolimorfoloogiaga. Viimastel aastatel on seda uurimissuunda jätkanud Tartu ülikoolis Külli Habicht, kelle juhendamisel on valminud ka mitmed keeleajaloo uurimise peatükis nimetatud, morfoloogia muutumist käsitlevad magistritööd.

Kirjandus

- Ehala, Martin** jt, Eesti keele uurimise analüüs. Morfoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 36–48.
- Kask, Arnold**, Eesti muutkondate süsteemi kujunemisest. – Nonaginta. Tallinn, 1963: 36–57.
- Viks, Ülle**, Ühest morfoloogilisest klassifikatsioonist. – Keel ja Kirjandus 1982, 10: 517–525.

20. Eesti keele sõnamoodustuse uurimine

20.1. Lähtekohad

Esimese süstemaatilise ülevaate eesti sõnamoodustusest esitas Arnold Knüpffer ajakirjas *Beiträge* aastal 1814, kus ta jagas kõik noomenid juursõnadeks, tuletisteks ja liitsõnadeks. Tuletised rühmitati edasi liite põhjal. Sama malli järgi analüüsis sõnavara koostist Ahrens oma grammatikas. Ka hilisemates grammatikates ei lisandu põhimõtteliselt uut. Analüüsitavate liidete hulk kasvas ja mingil määral hakati tähelepanu pöörama tuletusmorfoloogiale. Kõige põhjalikum tuletussufiksrite käsitus on Wiedemanni grammatikas 1875. Pärast seda püsis tuletiste struktuuri ja kasutuse kirjeldus kooligrammatikate tasemel kuni 1970. aastateni.

20. sajandi alguskümnendel tõusis praktilisest vajadusest tingituna seoses kirjakeele arengu teadliku suunamisega esiplaanile sõnamoodustuse keelekorralduslik aspekt. Jakob Hurt, Johannes Aavik ja Johannes Voldemar Veski avaldasid arvukalt kirjutisi üksikute liidete tähendusest ja kasutusest ning liidete omavahelistest suhetest. Liidete tähenduse ja kasutuse uurimisega seostub ka sõnamoodustuse praktiline rakendus ja metodoloogiline käsitus keelekorralduses ja terminoloogias. Sõnatuletuse ja liitsõnamoodustuse teadlik suunamine, moodustusreeglite selgitamine ja õpetamine, unustatud või haruldaste liidete ja moodustusmallide elavdamine ja kaitse, isegi uute tuletusmallide ja liidete soovimine ja kasutuselevõtt on Aaviku ja Veski aegadest alates olnud kesksel kohal eesti kirjakeele ja eriti oskuskeele korralduses.

20.2. Sõnamoodustuse leksikaalne kirjeldus

Keelekorralduslikust aspektist on sõnamoodustuse käsitus sõjajärgsetel aastakümnetel jätkanud Aaviku ja Veski liini, süvenenud ja muutunud teaduslikult põhjendatumaks. 1960. ja eriti 1970. aastatest alates on seoses õigekeelsus-sõnaraamatute ja oskuskeeles arendamisega sõnamoodustuse teadliku rakendamise juhtfiguurideks olnud Tiiu Erelt, Rein Kull ja Henn Saari. Arutlusaineks on näiteks *mine*-tuletiste ja teiste tegevustuletiste vaherkord, vahendi- ja isikuliidete suhted, adjektiiviliidete *-ne*, *-line* ja *-lik* kasutusvaldkonnad ja piirid jm. Tuletuse ja liitsõnamoodustuse ülesandeid ja rakendusvõimalusi eesti oskuskeeles käsitleb Tiiu Erelti „Terminiõpetus” (2007). Verbituletuses on kõige rohkem poleemikat põhjustanud *u*-liide. Refleksiivituletus elavdati produktiivseks keeleuuen-duse ajal (Johannes Aavik) ja hiljem on korduvalt olnud põhjust selle liigkasutust pidurdada ja piirata (Elmar Muuk, Tiiu Erelt, Mati Hint). 1990. aastail on *u*-verbide eri tähendusi põhjalikumalt analüüsinud Mart Mäger (1991), Reet Kasik (1991) ja Ants Pihlak (1992). Liidete tähendusest ja kasutusest on juttu ka Ilse Kondi kandidaadiväitekirjas „Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles” (1955).

Sõnamoodustuse sünkrooniline uurimine jõudis eesti lingvistikasse 1970. aastail, mõjutatuna sünkroonilise käsitusviisi esilekerkimisest teoreetilises keeleteaduses üldiselt. Varem varjus olnud sõnamoodustus tõsisis teoreetilise keeleteaduse huvi keskmesse. Paiknedes leksika ja grammatika piirimail, äratas sõnamoodustus mitmekülgset huvi ja leidis käsitlust nii fonoloogia, süntaksi kui ka semantika vaatepunktist. Eesti keele sõnamoodustuse esimene põhjalikum uut tüüpi käsitus ilmus väljaspool Eestit, Valter Tauli eesti keele grammatikas (1972), moodustades selle ingliskeelses versioonis (1973) mahult võrdse osa morfoloogiaga.

Eesti noomenisufiksitate tähendust ja kasutust on kõige põhjalikumalt uurinud **Silvi Vare** (s 1939). 1975. aastal kaitses ta kandidaadiväitekirja „Lokaal- ja kollektiivsubstantiive tuletavad sufiksids eesti kirjakeeles”. Hiljem on ta KKI väljaandesarjas „Ars grammatica” avaldanud vihiku „Lähtekohti eesti derivatsiooni käsitluseks” (1979), kus on kirjeldatud vahetute moodustajate meetodil tuletiste moodustusstruktuuri ning selgitatud tuletusaluse sõna ja liite ühendamise morfofonoloogilisi reegleid. Samas sarjas on ilmunud põhjalikud ülevaated „Nimisõnaliited eesti keeles” (1981) ja „Omadussõnaliited eesti keeles” (1984), mille

põhjal Silvi Vare kaitses 1994. aastal Tartu ülikoolis doktorikraadi. Uurimustes on ta selgitanud liidete morfofonoloogiat, kasutustingimusi ja tähendusi, samuti nende aktiivsust terminoloogias ja ühiskeeles tekstisidusate uus- ja juhutuletiste moodustamisel. Vare liigitab sõnatuletuse leksikosemantiliseks (moodustub uus mõiste) ja leksikogrammatiliseks (liide väljendab süntaktilist suhet) ning keskendub eeskätt leksikosemantilise sõnamoodustuse uurimisele. Tuletise tähenduse arbitraarsust peab Vare eesti sõnamoodustuse oluliseks tunnuseks.

Silvi Vare on kirjutanud ka noomeni- ja adverbimoodustust käsitleva osa EKG I 1995 sõnamoodustuspeatükist. Peale selle on ta avaldanud artikleid mitmesugustest teoreetilistest ja kirjeldusprobleemidest: konversioonist eesti keeles (1993, 2005), verbi ja deverbaalnoomeni suhetest (1991, 2008), liidete tähendusest ja funktsioonist (1993), sõnamoodustuse vahekorrast ühis- ja oskuskeeles (2001). Praegu koostab Silvi Vare eesti keele sõnapereade sõnaraamatut, mille põhimõtteid ja töökäiku ta on tutvustanud Keele ja Kirjanduse artiklis (2002),

Ka **Henn Saari** (1924–1999) on uurinud sõna koostist ja struktuuri. Ta on nimetanud oma uurimisala sõnagrammatikaks. Doktoriväitekirjas „Ein Weg zur Wortgrammatik am Beispiel des Estnischen“ (1997) määratleb Saari sõnagrammatikat kui muutemorfologia, sõnamoodustuse ja morfeemimoodustuse uurimisvälja, aga teoreetiliste arutluste kõrval käsitleb ta peamiselt sõnatüve koostist ja tuletisi. Saari uurimuste lähtekohaks on olnud terminoloogia vajadused ning ta peabki keelekorraldust, eriti oskuskeeles korraldust oma teoreetiliste uurimuste rakenduslikuks eesmärgiks. Saari on ehitanud oma sõnagrammatika süsteemi moodustajatest alates ja loonud või määratlenud uuesti peaaegu kõik kesksed mõisted, alustades morfeemi olemuse ja omaduste kirjeldamisest, tähenduse ja vormi suhete analüüsist ja sünkroonilise süsteemi kirjeldusviiside selgitamisest. Saari väljatöötatud kirjeldusviis on üsna keeruline ja tema teoreetiliste arutluste rakenduslik külg on jäänud nõrgemaks.

Krista Kerge (s 1952) vaatab samuti sõnamoodustust eeskätt leksikoni osana ja on oma uurimustes pööranud põhitähelepanu tuletiste leksikaliseerunud tähendusele. Seos tuletiste leksikonitähenduse ja moodustusreeglite vahel ei ole tema meelest nii reeglipärane, et selle kirjeldamiseks piisaks sõnamoodustusgrammatikast. Sõnamoodustust vaatab Kerge eeskätt sõnavara rikastamise vahendina, rõhutades selle protsessi loovust ja subjektiivsust. Mitmes uurimuses on ta keskendunud regulaarsete tuletiste (tegijanimed, teonimed, kesksõnad) individualiseerunud tähendustele. Eraldi väljaandena on sel teemal ilmunud

„Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all” (1998) ning artikleid teo- ja tegijanimede staatusest leksikonis ja grammatikas (1996, 2001).

20.3. Sõnamoodustusgrammatika analüüs

Reet Kasik (s 1946) on uurinud sõnamoodustust eeskätt produktiivse grammatilise protsessina. Produktiivne ehk reeglipärane sõnamoodustus kuulub grammatikasse ja on kirjeldatav grammatika meetoditega. Generatiivse semantika poolt keelekirjeldusse toodud mõistete abil (predikaadid ja argumendid ning argumentide semantilised rollid) on Kasik kirjeldanud sõnamoodustust süntaktilise protsessina, keskendudes alussõna ja tuletise süntaktilis-semantilistele vahekordadele ning sõnamoodustuse reeglitele ja piirangutele (kandidaativäitekiri 1973, raamatuna 1975). Artikliväitekiri „Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles” (1994) tõi doktorikraadi Tartu ülikoolis. Nominalisatsiooni ja adjektivatsiooni kui süntaktiliste protsesside omadusi ja kasutust käsitletakse ka mitmes hilisemas uurimuses (2006, 2008).

1990. aastatel tegeles Kasik peamiselt verbimoodustusega ja selle tüpoloogiliste aspektidega: ta on uurinud denominaalsete olemisverbide moodustusvõimalusi (1996), võrrelnud eesti ja soome keele *u*-liiteliste verbide tähendust ja kasutamist (1991) ning verbimoodustussüsteeme (1997), analüüsinud kausatiivsuse derivatiivset ja süntaktilist väljendamist (2001). Reet Kasik on kirjutanud verbituletuse peatüki eesti keele grammatikasse EKG I 1995. Uurimistulemuste põhjal kirjutatud monograafia „Eesti keele sõnatuletus” (1996, kolmas, ümber töötatud ja täiendatud trükk 2010) on kasutusel ka ülikooliõpikuna. Selles on kirjeldatud substantiivide, verbide, adjektiivide ja adverbide moodustussüsteemi ja tuletiste tähenduse seost moodustusmallidega.

20.4. Liitsõnauurimine

Eesti liitsõnamoodustus on tuletusega võrreldes tunduvalt vähem uuritud valdkond. Tavapärane on siin olnud leksikakeskne lähenemine, kus liitsõna vaadeldakse eeskätt sõnavara osana. Siit tulenevalt on käsitlustes valdavalt esiplaanil

analüütiline aspekt. Liitsõna süvauurimusi on vaid kaks, millest üks puudutab murde- ja teine kirjakeelt.

Elli Riikoja (1919–2008) võrdleb oma kandidaadiväitekirjas „Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise rahvakeelne alus” (1960) liitsubstantiivide liitumistüüpe murretes ja kirjakeeles. 1950.–1960. aastail ilmus Elli Riikojalt väitekirja ainetel Keeles ja Kirjanduses artiklisari, kus ta vaatleb tähenduslikke ja vormilisi tegureid, mis liitumistüübi valikut rahvakeeles mõjutavad. Kirjakeeles toimunud arengut sellega kõrvutades jõuab ta järeldusele, et kirjakeel on läinud ühtlustamise nimel kõneldava keele pruugist olulisel määral lahku. Riikoja näitab põhimõttelist erinevust rahvakeelsete liitumisreeglite ja kirjakeele reeglistamisel aluseks võetud kriteeriumide vahel. Teemaatika on püsivalt tähelepanu äratanud ja palju poleemikat tekitanud. Kirjakeele normi ja ühiskeelse pruugi vastuolude tagamaid on analüüsinud Silvi Vare (2001).

Rein Kulli (1925–2001) kandidaadiväitekirja „Liitsõnade kujunemine eesti kirjakeeles” (1967) on mahukas süvauurimus liitsõnadest eesti keeles kõige varasematest kirjakeele tekstidest kuni 20. sajandi keskpaigani. On jälgitud nii täiend- ja põhisõna vahelise tähendusese kui ka täiendsõna vormitüübi mõju liitsõna struktuurile ja vaadeldud liitsõnade terminoloogilist kasutust erialati. Liitsõnade teemal on Rein Kull avaldanud ka mitmeid artikleid.

Liitverbide ja nendega vormiliselt sarnanevate tuletiste ning tagasimoodustiste vahel on mitmes artiklis käsitletud Silvi Vare (2001, 2003), kes on ühtlasi andnud ülevaate kõnealuse verbirühma arengust kirjakeeles (1986). Liitsõnu ja liitmist eesti sõnamoodustussüsteemi rangelt piiritlematu osana on püüdnud tänapäeva teooriatele toetudes määratleda Krista Kerge (1990), osutades, et vormi ja tähenduse seos on liitsõnamoodustuses tegelikult väike ja moodustusreegleid ei ole võimalik sõnastada. Soome ja eesti keele liitnimisõnade moodustumalle on võrrelnud Reet Kasik (2010).

Ülevaate eesti liitsõnade struktuurist on eesti keele deskriptiivsesse grammatikasse EKG I 1995 kirjutanud Silvi Vare, aga tegelikult on eesti liitsõnamoodustuse süsteem korralikult läbi uurimata.

Kirjandus

Kasik, Reet, Silvi Vare, Krista Kerge, Eesti keele uurimise analüüs. Sõnamoodustus – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 49–62.

Kasik, Reet, Silvi Vare tähtpäeva puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn 2005: 215–218.

21. Eesti keele süntaksi uurimine

21.1. Lähtekohad

17. ja 18. sajandi eesti keele kirjeldustes käsitleti süntaksit väga põgusalt, piirdudes tähelepanekutega ühe või teise vormi kasutamisest. Alles 19. sajandil võib märgata muutust eesti lauseõpetuse käsitluses. Esimene süstemaatiline ülevaade eesti keele süntaksist oli Eduard Ahrensi grammatika II osa 1853. Teine eeskuju pakkuv kirjeldus oli 1875. aastal ilmunud Wiedemanni deskriptiivne grammatika. Järgmise poolsajandi jooksul piirdus lauseõpetuse kirjeldus kooligrammatikatega. Olulisel kohal eesti süntaksiuurimise ajaloos on Lauri Kettuse soome grammatika eeskujudest lähtuv kirjeldus „Lause liikmed eesti keeles” (1924). Kettunen esitab lauseliigenduse põhimõtted ja eesti lauseliikmete süsteemi, mis oli eesti traditsioonilise süntaksi aluseks kuni 1960. aastateni ja kohati kauemgi. Kettunen peab lauseliikmete määramisel primaarseks grammatilisi seoseid ja lauseliikme vormi, eelistades seega vormi sisule. Aastal 1925 ilmus Emakeele Seltsi väljatöötatud „Valik eestikeelseid grammatilisi oskussõnu”, kus esitati suurem osa tänapäevani kasutusel olevaid süntaksitermineid. Kooligrammatikate kaudu said need 1930. aastatel üldtuntuks.

Oma vaatenurga pakkus Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” (1936). Selles käsitletakse üksikasjalikult lause õigekeelsust ja saksa lauseehituse mõju eesti keelele, analüüsitakse ajavormide kasutust ja verbireksioone. Eesti keele lauseõpetuse süvauurimusteni Eesti Vabariigi ajal veel ei jõutud.

21.2. Lauseliikmete kirjeldusi

Ka pärast sõda ilmus mitmeid emakeeleõpikuid, kus lauseõpetust esitati Kettuse süsteemi järgi. Teistsugust vaatepunkti esindas pedagoogilise instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja Kristjan Kure, kes püüdis vene grammatika-kirjanduse eeskujul tuua eesti lausekirjeldusse tähendusest lähtuvaid käändsõnalise öeldise ja kaudsihitise mõisteid. Need uuendused ei saanud laiemat toetust ega pääsenud kooliõpikutesse ja vajusid unustusse. Uuesti hakati indoeuroopa keelekirjelduse süsteemist eesti süntaksikirjanduses rääkima 1980. ja 1990. aastatel seoses funktsionaalse ja tüpoloogilise suuna tugevnemisega (Birute Klaas, Kazuto Matsumura, Zsuzsanna Oinas), aga eesti keele deskriptiivsesse grammatikasse EKG II 1993 need uuendused ei jõudnud.

Esimesed sõjajärgsed süntaksiteemalised eriuurimused seostuvad sugulaskeeltega. Arvo Laanest kaitses kandidaadiväitekirja substantiivatribuudist (1959), Elna Pajusalu väliskohakäänetest (1958) ja Karl Kont nominaalsest objektist (1963) läänemeresoome keeltes. Tänapäeva eesti keele süntaksist tegi esimese põhjalikuma uurimuse **Lehte Rannut** (1930–1978), kes kaitses 1961. aastal kandidaadiväitekirja „Ajamäärus eesti keeles”. Väitekirjad jäid peamiselt käsikirja, nende põhiseisukohad ilmusid artiklitenä Keeles ja Kirjanduses ning Emakeele Seltsi aastaraamatus. KKI toimetiste sarjas ilmus raamatuna üksnes Karl Kondi väitekirja (1963).

1950. aastatel loodi KKI-s süntaksirühm, mida juhtis **Karl Mihkla** (1901–1980) ja mis sai ülesandeks koostada eesti keele teaduslik süntaks. Peale Mihkla kuulusid süntaksirühma Lehte Rannut, Elli Riikoja ja Aino Admann. Teose kavandamine ja alustamine kuulub perioodi, mil autoriteetseks eeskujuks oli Moskvas ilmunud akadeemiline vene keele grammatika. Selle struktuuri järgisid ka teised Nõukogude Liidus ilmunud grammatikad ja nii kavandati ka KKI teaduslik süntaks traditsioonilise lauseliikmete kirjeldusena. Aastakümne lõpul peeti ajakirjas Keel ja Kirjandus süntaksialane diskussioon, kus osutati traditsioonilise süntaksi ebakohtadele, mõnes artiklis ka maailma keeleteaduses toimunud põhimõttelisele murrangule süntaksi käsitluses. Uute teooriate ja uurimismetoodite esiletõus sundis üle vaatama seniseid analüüsivõtteid. Ettekujutus soliidsest teaduslikust grammatikast muutus. Ka Venemaal ilmus 1970. aastatel vähemalt kolm kaasaegsemat teaduslikku süntaksit, nende hulgas kõrgkooliõpik. Eesti süntaksiuurimine jagunes kahes suunas: Tartu ülikoolis hakkas 1960. aastatel

mõju avaldama moodne keeleteadus, Keele ja Kirjanduse Instituudis jätkati traditsioonilisel viisil.

1963. aastal ilmus KKI süntaksirühmalt artiklikogumik „Eesti keele süntaksi küsimusi”, valmis saadi ka akadeemilise süntaksi esimene osa „Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause” (Mihkla jt 1974). Teos annab detailse deskriptiiv-normatiivse ülevaate eesti keele lihtlause struktuurist lauseliikmete kaupa. Traditsioonilises laadis tehtud kirjeldus on ka Aavo Valmise kandidaadiväitekiri „Lisand eesti kirjakeeles” (1973) ning Karl Mihkla ja Aavo Valmise koostatud „Eesti keele süntaks kõrgkoolidele” (1979). Loetletud töödes ei kajastu keeleteaduse uuemad suunad, teooriad ega meetodid. Keeleteaduse teooria arenes siiski nii jõudsalt, et traditsioonilist lihtlause süntaksit ei peetud enam mõttekaks koostada, selle eeltöödest ilmus hiljem Lehte Rannuti „Põimlause eesti keeles” (1981). Süntaksirühm likvideeriti 1975. aastal.

21.3. Lausekeskse grammatikakirjelduse areng

Keele ja Kirjanduse Instituudis oldi muidugi selgusel, et äsja ilmunud süntaks kajastas keeleteaduse eilset päeva. Raamatu ilmumisaastal 1974 kirjutas Mati Erelt artikli „Eesti keele süntaksi ülesehitus”, kus esitas kavandi uue modernse süntaksi koostamiseks. Põhjaliku kriitilise analüüsi ilmunud lauseõpetusest avaldas Tartu ülikooli dotsent Ellen Uuspõld ajakirjas Keel ja Kirjandus 1976. **Ellen Uuspõld** (s 1927) kuulub esimeste moodsat süntaksiteooriat eesti keele uurimisel rakendanud lingvistide hulka. Kõige esimene uute meetodite tutvustaja oli Huno Rätsep. Aastal 1961 avaldas ta Keeles ja Kirjanduses artikli „Pidada sammu keeleteaduse arenguga. Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad”. Generatiivse süntaksi vaimus tehtud lühiaurimusi avaldasid Tartus eeskätt Ellen Uuspõld, Haldur Õim ja Mati Erelt, Tallinnas Henno Rajandi. Esimene tervikuuurimus oli sarja „Keele modelleerimise probleeme” avakõitena ilmunud Ellen Uuspõllu kandidaadiväitekiri „Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (*nuna-*) ja *tud-* (*tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus” (1966), kus analüüsiti lauselühendite struktuuri ja tähendust transformatsioonigrammatika meetoditega.

Henno Rajandi (1929–1998) oli esimene, kes oma põhjalikes Keele ja Kirjanduse artiklites („Nihetest lingvistika probleemiasetuses” 1965) selgitas

generatiivgrammatika eelseid traditsioonilise taksonoomilise süntaksiga võrreldes. 1969 sai valmis Henno Rajandi kandidaadiväitekirj „Eesti impersonaali ja passiivi süntaks”, esimene puhtalt generatiivne keelekirjeldus eesti lingvistikas (ilmus raamatuna 1999). Kaasaegse keeleteooria vaimus olid ka Rajandi teised 1960. aastate kirjutised, millisest huvipakkumad on eesti rektsioonistruktuure käsitlev „Some Verb Government Rules for Estonian” (1965) ja eesti eitusüsteemi kirjeldus „Some General Properties of the Estonian Negation System” (1967). Mõlemad ilmusid ajakirjas *Sovetskoje Finno-ugrovedenie*.

1970. aastatel sai Rajandist KKI grammatikarühma ja eesti keele deskriptiivse grammatika projekti juht. Moodustati töörühm ja jagati ülesanded grammatika eri osade süvauurimiseks. Uurimistulemused hakkasid ilmuma instituudi preprintisarjas „Ars grammatica”. Kirjeldusmetoodikat käsitlevaid uurimusi avaldas samas sarjas Mati Erelt. Ka Henno Rajandi avaldas teoreetilisi ja metodoloogilisi kirjutisi funktsionaalse grammatika peajoontest (1978), aga grammatika kirjutamise ajaks 1980. aastatel tõmbus Rajandi keeleteadusest tagasi ja tulevase grammatika peatoimetajaks sai Mati Erelt.

Generatiivne grammatika hakkas juba 1960. aastatel arenema mitmes suunas. Ka eesti keeleteadlased hakkasid huvi tundma eri võimaluste vastu. Terviklikku eesti generatiivset või transformatsioonisüntaksit ei koostatud. Uued ja huvitavamad lähenemised ja meetodid viisid uurijaid eri suundadesse. Eesti lause süntaktilise struktuuri kirjelduses tõuseb esile kaks laiemat kõlapinda ja järgimist leidnud kirjeldusviisi. Ühe on esitanud Huno Rätsep oma doktoriväitekirjas ja see on vormikeskne kirjeldus. Teine on eesti keele deskriptiivses grammatikas EKG II rakendatu ja see on meetodilt pigem funktsionaalne. Erisuguse meetodi lause kirjeldamiseks on välja töötanud Valter Tauli, kelle *Rootsis* ilmunud eesti keele grammatika süntaksiosa „Eesti keele grammatika II. Lauseõpetus” (1980) kirjeldab lauseehitust mitte lauseliikmete, vaid sõnaühendite kaudu, sõnaliikide ja morfoloogiliste kategooriate abil.

21.4. Huno Rätsepa süntaksikirjeldus

Kõigi nende lingvistikateemade hulgas, mida Tartu ülikooli kauaaegne eesti keele professor Huno Rätsep on käsitlenud, tõuseb selgelt esile kaks valdkonda, mille uurimisse Rätsep on kõige põhjalikumalt süvenenud. Need on sõnavara ja lauseõpetus. Sõnavaraga tegeles ta oma teadlasetee alguses ja uuesti 1980. aastast alates (vt keeleajalooliste uurimuste peatükki). Kahe sõnavaraperioodi vahel on viljakas ajajärk, mil Rätsepa uurimisobjektiks oli eesti süntaks. See oli aeg, kui lauseõpetus oli ka mujal maailmas lingvistika huviobjektiks, kuna lause süntaktiline struktuur sobis paremini uute strukturalistlike meetodite rakendamiseks kui sõnavara. Alates 1960. aastatest seostuvad Rätsepa olulisemad uurimused eesti lauseehitusega, mille tulemused on kokku võetud doktoriväitekirjas „Eesti lihtlause struktuur. Verbikesksed lausemallid” (1974, raamatuna 1978). See ei ole generatiivne süntaks. Kuigi Rätsepal on suuri teeneid uute teooriate tutvustajana ja õpetajana, ei ole ta ise teooriaküsimustega kuigi palju tegelnud, vaid on eeskätt konkreetsete keelenähtuste kirjeldaja ja üldistaja. Sobiva tekstilähedase meetodi leidis ta prantsuse lingvisti Tesnière’i sõltuvusgrammatika põhimõteteid rakendades ja tänasest perspektiivist vaadatuna on tema analüüsimeetod lähedane konstruktsioonigrammatika printsiipidele.

Põhimõtteliselt võib lauseehituse kirjeldamiseks kasutada mitut erineval abstraktsiooniastmel olevat malli. Võib selgitada, (a) mis vormis sõnad lauses esinevad, (b) mis on nende sõnavormide süntaktilised funktsioonid (lauseliikmed) või (c) millised on lauseliikmete semantilised rollid. Rätsep alustas vormilistest lausetüüpidest, selgitades, mis vormis verbilaiendid võivad esineda koos, samas lauses. Lähtekoht on verbikeskne ja lausestruktuur põhineb verbivalentsil (verbi võimel siduda endaga laiendeid) ja verbirektsioonidel. Eristades obligatoorseid, fakultatiivseid ja vabu laiendeid, on Rätsep analüüsinud rohkem kui 6000 verbi süntaksit ja liigitanud need valentsi ja rektsioonivõimaluste poolest mitmesse eri tüüpi. Kokku on Rätsep kirjeldanud ligi 400 lausemalli, eristades nende hulgas kolm kesksemat (1000–2500 verbiga), ja veel kümme-kond tavalisemat (100–350 verbiga).

Seoses rektsiooniga on Rätsep pidanud selgitama ka lause keskmeks oleva verbi piire ja mõjuvälja, nii on ta analüüsinud põhjalikult ühendverbide ja väljendverbide olemust, koosseisu ja tunnuseid, modaalverbi olemust ja süntaktilist rolli, iseseisvate sõnade ja abisõnade piiri ja rolli lauseehituses jne.

21.5. EKG süntaksikirjeldus

Keele ja Kirjanduse Instituudis loodi 1975. aastal grammatikarühm ülesandega koostada eesti keele teaduslik grammatika, mis võtaks arvesse kaasaegse keeleteaduse saavutused. Grammatikarühma juht oli ettevalmistusperioodil Henno Rajandi, hiljem Mati Erelt. Kaheosaline grammatika ilmus 1993–1995, ja selle süntaksiosa kirjeldusmudel on Mati Erelti kavandatud. Lausekirjeldusmudeli teoreetilist tausta esitleb Erelti 1979. aastal ilmunud käsitlus „Eesti lihtlause probleeme”. 1993. aastal ilmunud EKG II süntaksikirjelduse põhiautorid on Mati Erelt ja Helle Metslang.

EKG on moodustajasüntaks e fraasisüntaks. Sissejuhatuses tutvustatakse moodustajate grammatilisi, semantilisi ja pragmaatilisi funktsioone ning esitatakse eesti lause põhitüübid. Moodustajate kirjeldus on funktsionaalne ja põhineb semantilisel süvastruktuuril. Pindstruktuuri lauset kirjeldatakse kolmel hierarhilisel tasandil: elementaarlause (predikaat ja selle argumendid), fraas (fraasi põhi ja selle laiendid) ja komplekslause (sekundaartarinditega laused, rindlaused ja põimlaused). Sekundaartarinditena käsitatakse infiniit- ja partitsiipkonstruktsioone, nominalisatsioone ning absoluuttarindeid. Põimlaused liigitatakse kõrvallause semantilise funktsiooni järgi komplement-, adverbiaal- ja relatiivlauseteks.

Analüüsitakse nii lause semantilise kui ka pragmaatilise (kommunikatiivse ja modaalse) funktsiooni väljendusvahendeid. Predikaat on lause grammatilise ja semantilise struktuuri kese. Teised lauseliikmed määratakse kolme tunnuse järgi, milleks on argumendi semantiline roll, kommunikatiivne funktsioon ja vorm. Subjekt ja objekt võib sellest aspektist olla primaarne (kui sel on kõik kolm tunnust) või sekundaarne (kui sel on kolmest tunnusest kaks). Eesti keele primaarne subjekt on nt lauseliige, mis (a) on protsessi lähtekoht; (b) väljendab lause teemat, mille kohta midagi väidetakse; (c) ühildub predikaadiga arvus ja isikus. Kui üks neist tunnustest puudub, on tegemist sekundaarse subjektiga. Adverbiaale on kahesuguseid: predikaadi argumendid ja vabad laiendid, mis kirjeldavad kogu protsessi või selle tingimusi (aega, kohta jne).

Esmakordselt on grammatikas põhjalikumalt käsitletud süntaktilisi protsesse (asendus, rinnastus, väljajätt), samuti pragmaatiliste tähenduste väljendumist lauses (eitus, lausetüübid suhtluseesmärgi järgi, modaalsus, lause infoliigendus teemaks-reamaks).

Esimesena rakendas grammatikarühmas väljatöötatud lausekirjelduse mudeli põhimõtteid (lause hierarhilisus, semantiline struktuur) Peep Nemvalts 1984. aastal koos Silvi Varega kirjutatud gümnaasiumi emakeeleõpikus „Eesti keele õpik X klassile”, hilisemas versioonis (1992) on süntaksiosa kirjutanud Mati Ereht.

21.6. Süntaktiliste kategooriate uurimusi

1990. aastate keskpaigast on eesti keeleuurijad saanud kasutada tekstikorpusi ja see on tugevdanud funktsionaalse uurimise suunda. Lausekeskse süntaksi kõrval on tekstikorpused võimaldanud hakata rohkem tegelema morfosüntaksiga – grammatiliste kategooriate tähenduste ja funktsioonidega. Eesti süntaksiuurimise seisundit kirjeldanud Mati Ereht rõhutab (2003), et süntaksiuurimine on seniselt eestikeskselt uurimiselt ümber orienteerunud tüpoloogilisele. Lisaks kirjutatud keelele on hakatud tähelepanu pöörama ka suulise keele lauseehitusele.

Verbisüntaksit on oma eespool tutvustatud väitekirjas põhjalikult analüüsinud Huno Rätsep. Eesti ühendverbidest ja nende seostest saksa partikkelverbidega on ammendava uurimuse teinud Cornelius Hasselblatt (1990). Hiljem on verbi-süntaksiga kõige põhjalikumalt tegelnud **Helle Metslang**. Verbi kategooriatest (aeg, aspekt, tegumood, kõneviis, isik ja arv) on mitmekülgselt käsitletud ajakategooriat. Sellele on pühendatud Helle Metslangi doktoriväitekiri „Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish” (1994) ja mitmed artiklid. Uurimuse sisuks on eesti ajasüsteemi kirjeldus ja võrdlus soome ajakategooriaga, selle taustal ka eesti ja soome grammatikasüsteemide tüpoloogiline võrdlus. Metslang on analüüsinud ka ajaväljendite grammatiseerumist: progressiivi- (1994, 2006) ja futuurumikategooria (1997, 2006) väljendusvõimalusi ja arenguid ning aja ja aspekti suhteid (2001).

Lisaks ajakategooriale on Metslang uurinud ka kõneviisikategooriat ning avaldanud uurimusi konditsionaalist (1999) ja imperatiivist (2004, 2007). Osa uurimusi on tehtud koos Mati Erehtiga. Koos Maria-Maren Sepperiga on ta kirjutanud ülevaatliku käsitluse „Mood in Estonian” Amsterdamis ilmunud kogumikku „Mood in the Languages of Europe” (2010). Konditsionaali kasutust ja tähendusi kõnekeeles on uurinud Karl ja Renate Pajusalu (2004, 2010). Mitmed uurijad on eri aspektidest uurinud eesti kaudse kõneviisi ehk tänapäeva termineis

evidentsiaalsusega seotud probleeme. Üks esimesi, kes selle kõneviisi teiste kõneviiside hulgast eri tasandile tõstis, oli Huno Rätsep (1971). Arutlusi jätkas Mati Erelt (2002, koos Helle Metslangi ja Karl Pajusaluga 2006). Tüpoloogilisest aspektist on eesti kaudse kõneviisi ja teiste keelte vastavate struktuuride võrdlusega tegelnud Birute Klaas (1997, balti keeled) ja Petar Kehayov (balkani keeled). **Petar Kehayov** (s 1972) kaitses 2008. aastal Tartu ülikoolis doktoriväitekirja „An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas”. Töös uuritakse evidentsiaalsuse suhet teiste morfosüntaktiliste verbikategooriatega ning erinevate keelte evidentsiaalsussüsteemide võrdlemise taustal antakse põhjalik ülevaade eesti keele evidentsiaalsussüsteemist. Indirektaalset eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles on magistritöö teinud Maria-Maren Sepper (2007).

Aspekti väljendusvõimalusi eesti keeles on uuritud ka väljaspool Eestit. Katrin Hiitam kaitses 2003. aastal Manchesteri ülikoolis väitekirja „Definiteness and Grammatical Relations in Estonian”, Anne Tamm väitles 2004. aastal Budapesti ülikoolis doktoriks uurimusega „Relations between Estonian Verbs, Aspect, and Case”.

Tegumoe kategooriat on kõige põhjalikumalt analüüsinud **Henno Rajandi** oma eespool nimetatud väitekirjas, tema lähtub generatiivsest protsessist. Rajandi on eesti grammatikakirjanduses esimesena analüüsinud personaalsuse-impersonaalsuse aspektist kahemõttelisi umbisikulise tegumoe konstruktsioone, sellest ajast alates on tüpoloogilisest aspektist huvi pakkunud eesti impersonaali ja indoeuroopa passiivi suhe. Viimastel aastatel on sel teemal rahvusvahelises erialakirjanduses artikleid avaldanud Reeli Torn-Leesik (2002, 2006, 2007, 2009). Temalt on ilmunud uurimus ka agentadverbiaali funktsioonis *poolt*-tarindi kasutamisest eesti impersonaalis ja passiivis (2006). Adessiivargumendi kasutamise aspektist on impersonaali ja passiivi vahekorda analüüsinud Liina Lindström ja Ilona Tragel (2007, 2010). Konstruktsioonitasandi grammatisatsioonina on impersonaliseeritud impersonaali vaadelnud Virve-Anneli Vihman (2007).

Nominaalsetest lauseliikmetest on põhjalikumalt tegeldud subjekti ja objekti, eriti totaalsuse ja partsiaalsuse vaheldumise ja tähendustega. Subjekti kohta on tänapäeva seisukohast olulisim töö **Peep Nemvaltsi** (s 1950) Stockholmi ülikoolis kaitsitud doktoriväitekirja „Case Marking of Subject Phrases in Modern Standard Estonian” (1996), ilmunud ka eesti keeles pealkirjaga „Aluse sisu ja vorm” (2000). Täis- ja osaaluse käsitus tugineb suures osas

soome grammatikale. Täis- ja osasihitise tähendusi ja sisulisi opositsioone on analüüsinud Henno Rajandi ja Helle Metslang uurimuses „Määramata ja määratud objekt” (1979) ning Anne Tamm ja Katrin Hiietam oma eespool nimetatud väitekirjades. Põhjalikult on nii täis- ja osasihitise vahekorda kui ka nimetavas ja omastavas käändes sihitise vahekorda käsitlenud juba Karl Kont oma väitekirjas „Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes” (1963). Tüpoloogilisest aspektist, võrrelduna balti keeltega, on totaalsust-partiaalsust nii subjekti, objekti kui ka predikatiiviga seoses vaadelnud Birute Klaas (1996, 1999). Indo-euroopa keelte taustal on Klaas arutlenud ka nn indirektselise objekti võimalusi eesti keeles (1988, 1992, 1994) ning predikatiivi olemust, piire ja esinemisvorme (1987). Probleemiks on ühelt poolt predikatiivi vahekord predikaadiga (iseseisev lauseliige või nn käändsõnaline öeldis), teiselt poolt adverbialiga (predikaadi translatiivi- ja essiivivormis laiendid). Predikatiivist on kirjutanud ka Mati Erelt ja Helle Metslang (2003). Translatiivi ja essiivi kasutust ja tähendust on oma magistritöös analüüsinud Kristina Pai (2001) ja võrdluses soome keelega Helle Metslang (2007). Muudest käänetest on mõnevõrra analüüsitud kohakäänete funktsioone. Ene Vainik on avaldanud „Ars grammatica” sarjas uurimuse „Eesti väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast” (1995), Ellen Uuspõld on võrrelnud sise- ja väliskohakäänete funktsioone eesti ja soome keeles (1992).

Mati Erelt on oma doktoriväitekirjas „Eesti adjektiivisüntaks” (1981, raamatuna 1986) analüüsinud adjektiivifraasi struktuuri ja tähendust. Põhjalikult on ta kirjeldanud predikatiivse ja atributiivse adjektiivi kasutust ja tähendusi, adjektiivi rektioonilisi laiendeid ning adjektiivide gradatsiooni, määralaiendeid ja võrdlustrindeid: komparatiivi ja superlatiivi funktsioone ja süntaktilist kasutust eesti keeles. Tüpoloogilisest aspektist on ta gradatsiooninähtusi käsitlenud ka mitmes 1990. aastate artiklis, sageli võrdluses soome keelega ja koostöös soome uurija Matti Punttilaga. Eesti ja soome keele võrdlusstruktuure on kõrvutatud varemgi. Hilisem Indiana ülikooli uurali ja altai keelte professor Alo Raun oli juba 1942. aastal kaitsnud Tartus doktoriväitekirja eesti ja sugulaskeelte komparatsioonist. Aastal 1970 kaitses Valev Uibopuu Lundi ülikoolis doktoriväitekirja „Similar-komparative Konstruktionen im Finnischen und Estnischen insbesondere in der moderner Schriftsprache”. Uurimuses vaadeldakse võrdlustrindeid nii keelelisest kui ka stiililisest aspektist.

21.7. Süntaktiliste protsesside ja lausetüüpide uurimine

Süntaktilistest protsessidest on eriuurimusi nii asendusest kui ka rinnastusest. Lausesisest pronominalisatsiooni on käsitlenud Ülle Viks (1972). Lausetevahelist pronominalisatsiooni ei ole põhjalikumalt uuritud. Mõnevõrra on seda puudutavad Renate Pajusalu väitekirjas „Deiktikud eesti keeles” (1999). Rinnastusest on Jüri Valge kandidaadiväitekirja „Lause liikmete koordineerimisvõimalused tänapäeva eesti keeles” (Tartu ülikool 1981), aga õigupoolest oli esimeseks, kõigi järgnevate kirjelduste aluseks Helle Saluveere 1971. aastal Tartu ülikoolis kaitsitud diplomitöö „Ühendavast ja vastandavast koordineerimisest eesti kirjakeeles”. Vastandava koordineerimise väljendusvõimalusi ja tähendust on detailsemalt analüüsinud Mati Ereht (2010).

Sisestatud konstruktsioonidest on põhjalikumalt käsitletud lauselühendeid. Ellen Uuspõld on ka pärast väitekirja kaitsmist (1966) paljudes artiklites selgitanud ja täpsustanud eesti sekundaarse verbisüntaksi reegleid ja võimalusi, Mati Ereht on analüüsinud infinitiivitarindeid, Reet Kasik on uurinud nominalisatsioonitüüpe. Need uurimistulemused kajastuvad EKG 1993 süntaksipeatükkides.

Eesti keele sõnajärge hakati põhjalikumalt uurima 1980. aastate keskel, eeskätt verbi asendit lauses. Esimesed uurimused on Kaja Taelalt (1988) ning eesti ja soome keele sõnajärje võrdlusest Tuomas Huuomalt (1993). Ainus põhjalikum suulise kõne süntaksit käsitlev uurimus on Liina Lindströmi doktoriväitekirja finitiverbi asendi kohta suulise kõne lausetes (2005).

Mõningaid uurimusi on tehtud ka süntaksi varieerumise kohta allkeeliti. Krista Kerge doktoriväitekirja (2003) võrdleb eri allkeelte süntaktilist keerukust, Reet Kasik on analüüsinud uudistekstide süntaksit (2002) ning nominalisatsiooni ja partitsiipkonstruktsioonide kasutust ajakirjanduskeeles (2006, 2008).

Mõnel määral on uuritud pragmaatiliste tähenduste väljendamist lauses. Joel Sang (s 1950) kaitses kandidaadiväitekirja „Eitus eesti keeles” (1980, raamatu 1983). Uurimus on teksti- ja süntaksikeskne, suurima osa sellest moodustab eitust väljendavate süntaktiliste struktuuride kirjeldus. Väitekirjas ja artiklites on Sang analüüsinud ka eituse mõju subjekti ja objekti vormile, eitused lausetes temaatilist struktuuri, eituse fokuseerimist ja implikatsioone, leksikaalset eitust ja

antonüüme, eituslembelist sõnavara. Eitusväljendite kasutust suulises kõnes on analüüsinud Tiit Hennoste (2009).

Modaalsuse väljendusvõimalusi on esimesena põhjalikumalt analüüsinud Ellen Uuspõld artiklis „Modaalsusest ja modaalsest predikaadist eesti keeles” (1989). Täistähenduslike verbide grammatiseerumist abiverbiks on vaadelnud Mati Erelt (*pidama*-verb), Pille Penjam (*tulema*-verb), Külli Habicht, Pille Penjam ja Ilona Tragel (*tahtma*-verb). Petar Kehayov ja Reeli Torn-Leesik on rahvusvahelise ajakirja kirjutanud ühisartikli „Modal Verbs in Balto-Finnic” (2009). Allkeeltest on tähelepanu all olnud ajakirjanduskeel. Modaalsete tähenduste väljendamisest on Kathy Sarapuu magistritöö „Suhtlustasandi tähendused ajalehe juhtkirjades” (2008) ja Katrin Mandra magistritöö „Deontiline modaalsus eri tekstiliikides” ning selle põhjal kirjutatud artikkel „Deontilisest modaalsusest poliitikute arvamuskirjanduses” (2008).

Lausetüpe suhtlusemärgi järgi on kirjeldanud Helle Metslang. Ta on avaldanud põhjaliku käsitluse „Küsilause eesti keeles” (1981), jätkanud küsilause uurimist hiljemgi (2009) ja avaldanud käsitlusi hüüdlausest (1990). Üldküsilause pragmaatilist struktuuri on analüüsinud Renate Pajusalu (1987), suulisele kõnele iseloomulikku *või/vä*-lõpulist küsilause Liina Lindström (2001).

Viimasel aastakümnel on süntaksi ja morfosüntaksi uuringud kavandatud mitme kollektiivse projektina. Mati Erelti juhitud projektide „Eesti keele tüpoloogiline grammatika: süntaks” (2002–2005) ja „Eesti kirja- ja kõnekeele ehitus ja areng” (2003–2007) raames on keelekorpuste põhjal uuritud grammatiliste kategooriate ja struktuuride väljendamisvõimalusi eesti keeles. Mati Erelt on kavandanud uue, tüpoloogilise ja korpuspõhise grammatika süntaksiosa tegemist. Uurimist toetab projekt „Lauseliikmed ja lausetüübid eesti keeles” (2007–2010). Mati Erelt ja Helle Metslang on mitmes artiklis tüpoloogilisest aspektist vaadelnud markeeritud lausetüpe ja nende struktuuri varieerumist. Viimastel aastatel on süvenetud korpuste põhjal ja uuemaid teoreetilisi seisukohti arvestades komplekslauset uurimisse. Programmi on tutvustanud Keele ja Kirjanduse artiklis Mati Erelt (2004), läbitöötatud osi on avaldatud artiklitena. Mati Erelt ja Helle Metslang on nii koos kui ka eraldi kirjutatud artiklites kirjeldanud ja täpsustanud aspektilisi kategooriaid ja lausemalle, magistritööd on kaitsnud Helen Plado tingimuslausetest (2006) ja Raili Remmelg *et*-kõrvallausetest (2006), Helen Plado (s 1981) on avaldanud ka artikleid tingimuslausetest, subjekti ja objekti käitumisreeglitest komplekslauses ning adverbialausetest

liigitusest. Petar Kehayov on jälginud elliptiliste lausete kasutuskonteksti (2009).

Helle Metslangi juhitud projekt „Eesti keele morfosüntaktiline ehitus ja areng” (2008–2013) keskendub morfosüntaksi uuringutele nii sünkroonia kui ka diakroonia aspektist, eesmärgiks jälgida eesti süntaksi muutumistendentse.

21.8. Lausesemantika uurimine

Semantikas vaadeldakse lauset sündmusena, mille moodustavad ühelt poolt predikaadina vormistuv protsess ja teiselt poolt predikaadi argumentidena esinevad protsessiosalised ja tingimused. Süntaksi semantiliseks aluseks on temaatilised (semantilised) rollid – suhted predikaadi ja tema argumentide vahel. Hea eestikeelse ülevaate neist rollidest süntaksi ja semantika vaheliste seoste kontekstis annab Renate Pajusalu oma raamatus „Sõna ja tähendus” (2009).

Eesti keele lausete tähenduste kirjeldamise probleemidega hakati Tartu ülikooli arvutilingvistika töörühmas süsteemsemalt tegelema 2000. aastate keskel, kui käivitus keeletehnoloogiaprojekt „Eesti keele lihtlausete semantiline analüüs” (2004). Eesmärgiks on luua eesti keele automaatse semantilise analüüsi programm, kuid keeletehnoloogilistele rakendustele (nt teksti sisu arvestav infootsing, kokkuvõtete tegemine) suunatud tehniliste lahenduse kõrval on püütud arendada sellist käsitlust, mis võimalikult lähedalt modelleeriks seda, kuidas inimesed teksti mõistavad. Selle arvutimudeli aluseks olevaid põhimõtteid on kirjeldatud Haldur Õimu, Heili Orava ja Piia Taremaa ühisartiklis Keeles ja Kirjanduses (2009).

Samad autorid on teises artiklis (2010) selgitanud sündmuse semantilise analüüsi metoodikat ja sellega seonduvaid teoreetilisi probleeme. Autorid kasutavad lausete tähenduse kirjeldamiseks freimisemantilist esitusviisi, mille keskseteks mõisteteks on lause predikaat, selle argumendid kindlates semantilistes rollides, samuti lause vahetust tähendusest tulenevad järeldused ja ontoloogilised teadmised. Materjaliks on eesti keele süntaktiliselt märgendatud korpus, kus sõltuvusseosed (lauseliikmed) asendatakse semantiliste rollidega ja sõnad varustatakse tähenduskirjeldustega. Kuidas modelleerida järeldusi ja ontoloogilisi teadmisi, selleks pole üldteoreetilisel tasemel keeleteaduses pakkuda veel ühtki päris head lahendust, mille üheks põhjuseks peavad autorid piisava empiirilise materjali

puudust. Eesti semantikauurijad on alustanud konkreetsete valdkondade läbivõtmist liikumis- ja ruumisuhteid kirjeldavatest protsessidest.

Kirjandus

- Mihkla, Karl** jt. Eesti keele lihtlause senine käsitus. – Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Tallinn, 1974: 6–12.
- Erelt, Mati**, Suurtöö süntaksi alalt. – Keel ja Kirjandus 1978, 11: 697–701.
- Erelt, Mati**, Tänapäeva eesti kirjakeele uurimine. Süntaks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 63–97.
- Uuspõld, Ellen**, Eesti keele lauseõpetusest põhijooniti. – Keel ja Kirjandus 1976, 2: 94–105.
- Õim, Haldur**, Ühest põhimõttelisest süntaksikäsitlusest. – Keel ja Kirjandus 1983, 10: 583–588.

22. Teksti- ja diskursuseanalüüs

22.1. Lähtekohad

Traditsiooniliselt on keeleteadus piirdunud sõna- ja lausetasandiga. Lausest suuremate keeleüksuste uurimisega on Eestis valdavalt tegelema hakatud 1990. aastatel, seoses tähelepanu suundumisega keele ehituselt keelekasutusele. Keele struktuuri uurimine on hierarhiline ja põhineb keeletasanditel. Keelekasutuse uurimine on kompleksne ega võimalda keeletasandeid rangelt lahus hoida. Ühelt poolt kuulub keelekasutuse uurimisse kõik semantika ja pragmaatikaga seotu. Tänapäeva semantikauurimist valitsevas kognitiivses keeleteaduses lähtutakse keelekasutusest ja rõhutatakse, et tähendus tekibki alles kasutuses. Tähendust ja vormi peetakse kogu keelesüsteemi läbivateks eristamatuteks osadeks ega seota uurimist ühe keeletasandiga. Sõnatähendusega seotud uuringuid on tutvustatud eespool koos leksikoloogiauuringutega.

Teine keelekasutuse uurimise valdkond on sotsiolingvistika ja keelesotsioloogia, mis uurib keele ja ühiskonna suhteid: keele varieerumist ja selle põhjuseid, keelekorralduse aluseid, keelekontaktide mõju jne. Ka nende valdkondadega seotud uuringuid on käsitletud eespool vastavates peatükkides. Kolmanda alarühma keelekasutuse uurimises moodustab diskursuse- ja tekstianalüüs, mis samuti tegeleb keelekasutuse ja ühiskonna suhetega, aga eeskätt registri- ja suhtelaspektist. Teksti- ja diskursuseanalüüsi vahel ei ole eesti keeleteaduses selget piiri: lingvistilisema suuna esindajad eelistavad rääkida tekstianalüüsist, ühiskondlikuma ja kriitilisema suuna esindajad diskursuseanalüüsist. Uurimisobjekti järgi võib siin eristada ühelt poolt suulistele dialoogivormilistele tekstidele keskendunud vestlusanalüüsi ja teiselt poolt kirjalike monoloogtekstidega tegelevat lingvistilist tekstianalüüsi.

22.2. Suuline keel ja vestlusanalüüs

Eesti suulise keelekasutuse uurimine laienes murdeuurimisest ja foneetikast kaugemale 1990. aastate keskpaigas. 1997. aastal algas Tartu ülikooli eesti keele õppetooli kollektiivne teadusprojekt „Eesti linnakeelte kogumine ja uurimine” (projekti juht Tiit Hennoste), mille raames koostati esimene eesti kõnekeele korpus. **Tiit Hennoste** (s 1953) on teinud korpuse põhjal ka mõningaid kvantitatiivseid ja statistilisi analüüse, kirjeldanud suulise keele erisõnavara ja lausungi iseärasusi. Kõnekeele eripäraseid jooni kirjeldab Hennoste pikemas ülevaates „Sissejuhatus suulisse eesti keelde”, mis ilmus ajakirjas Akadeemia aastatel 2000–2001.

Järgnevatel aastatel on korpust täiendatud, litereeritud tekste ja paralleelselt tegeldud ka uurimistöoga. Kõnekeele uurijatest on doktoriväitekirjani jõudnud **Liina Lindström** (s 1973), kes kaitses Tartu ülikoolis väitekirja „Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles” (2005). Põhiainestik on suuline ühiskeel, kõrvutuseks on vaadeldud ka murdetekste. Kontekstidest on vaatluse all lausetüübid ja narratiivne tekstitüüp. Uurimus osutab, et olulisim sõnajärge mõjutavatest teguritest on suulise kõne puhul infostruktuur. Infostruktuuri mõju sõnajärjele on suulises kõnes olulisem kui kirja keeles. Suulise kõne süntaksist on lähemalt kirjeldatud veel *et*-kõrvallauseid (Hennoste 2004), eitusväljendeid (Hennoste 2009) ja impersonaliseerimisvahendeid (Lindström 2010, Lindström ja Vihman 2010). Heete Sahkai on oma magistritöös (2003) vaadelnud pronoomenikasutust suulises kõnes.

Korpuse laienedes on uue sajandi algusest saanud võimalikuks rakendada ka vestlusanalüüsi meetoodikat. Vestlusanalüüs on empiiriline uurimismeetod, suulise dialoogi mikroanalüüs, mis keskendub võimalikult konkreetsetele üksiknäidetele konkreetsetes suhtluskontekstis, hoidudes üldistustest ja hüpoteesidest.

Andriela Rääbis (s 1966) on analüüsinud telefonivestlusi. Magistritöö (1999) keskendus telefonivestluste algusele, hilisemates artiklites on lähemalt analüüsitud muid telefonivestluse komponente, nagu lõpetamist, küsimustevastuste naaberpaare, tervitusi, vestluskaaslaste identifitseerimist. Tähelepanu on pööratud niihästi institutsionaalsetele vestlustele kui ka argivestlustele ja kirjeldatud institutsionaalsete telefonikõnedega seostuvaid rituaale. 2009. aastal kaitses Rääbis Tartu ülikoolis doktoritöö „Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid”.

Telefonikõnede analüüsi rakenduslikuks eesmärgiks on luua süsteem arvuti-põhisteks infodialoogideks. Sel eesmärgil on Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli arvutuslingvistika töörühmas Haldur Õimu ja matemaatikaprofessor Mare Koidu juhtimisel koostatud märgendatud dialoogikorpus, analüüsitud erinevate kõneaktitüüpide vormilist väljendamist eestikeelses suulises suhtluses ja loodud selle põhjal veebis kasutatav küsimus-vastussüsteem kindla ainevaldkonna kohta. Projektis „Intelligentne kasutajaliides andmebaasidele” (2009–2010) on eesmärgiks ainevaldkondade laiendamine. Projektis „Suhtlusstrateegiad suhtlus-mudelid: eestikeelse dialoogi modelleerimine arvutil” (2008–2011) analüüsitakse suulises suhtluses rakendatavaid strateegiaid kui osalejate suhtluseesmärkide saavutamise meetodeid, eesmärgiks dialoogimudel, mis võimaldab strateegiatega opereerida. Uurimused on toonud teaduskraade eeskätt matemaatikutele. Lingvistilisema suunaga tööd on nimetada Liina Eskori magistritööd „Dialoogiaktid ja suhtlusstrateegiad: eesti dialoogikorpuse analüüs” ja artikleid (2005).

Projekti raames on avaldatud peamiselt kollektiivseid töid. Riina Kasterpalu uurimisteenaks on telefoni teel peetavad müügiläbirääkimised. Ta on uurinud müügivestluste algusrituaale, viisakusstrateegiat, partiklite kasutamist. Krista Mihkels (Strandson) on analüüsinud vestluste käigus tehtavaid tekstiparandusi ja reformuleeringuid. Magistritöö valmis 2002. Viimastel aastatel on Mihkels uurinud õpetaja ja õpilase dialoogi koolitunnis ning jälginud seda, kuidas ja millal õpilane ja õpetaja teineteist parandavad ja kuidas õpetaja annab tagasisidet õpilase vastusele. Olga Gerassimenko on oma magistritöös võrrelnud eestikeelseid ja venekeelseid vestlusstrateegiaid, keskendudes peamiselt sarnaste tagasisidepartiklite erinevale kasutusele (2005).

Teisest aspektist on suulist suhtlust analüüsinud Rootsisis Uppsala ülikooli juures töötav **Leelo Keevallik** (s 1969). Tema uurimused keskenduvad suhtlusgrammatikale. Doktoriväitekirjas „From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Conversation” (Uppsala ülikool, 2003) on ta grammatiseerumisteooria valgusel ja vestlusanalüüsi meetodikat rakendades näidanud mõnede eestikeelses vestluses kasutatavate verbivormide (*onju, tähendab, maitea, kule, oota, vaata, tead* jt) võimalikku partiklik arenemise teed. Ühendades korpuslingvistika kvantitatiivsed meetodid vestlusanalüüsi kvalitatiivsete meetoditega, on ta välja selgitanud olulisimad pragmaatilised partiklid ja nende funktsioonid vestluses. Väitekirja kokkuvõttev ja kommenteeriv eestikeelne uurimus ilmus Keeles ja Kirjanduses 2005. Keevallik on rahvusvahelistes väljaannetes

avaldanud uurimusi eesti evidentsiaalse ja episteemilise tähendusega partiklitest (2005, 2006, 2008), vestluse prosoodiast (2003), otsesuhtluse deiktikutest (2005), komplementausest (2010) jm. Keeles ja Kirjanduses ilmunud artikkel „Üldküsümuse lihtvastuste funktsioonist” (2009) jälgib, kuidas ja millisel eesmärgil eestlased tänapäeval eri tüüpi vastusekujusid (partiklivastused, kajavastused) kasutavad.

Keevalliku teine uurimisvaldkond on rootsieesti keele pragmaatika. Kultuuri-devaheline pragmaatika võrdleb keelekasutust eri keeltes. Rootsi teadusfondi projekti „Eesti keel Rootsis” raames on Keevallik jälginud kõneaktide konventsioone, viisakusvormeleid, vooruehitust suhtluses jm rootsi vestluskultuuri mõjusid rootsieestlaste keelekasutuses.

22.3. Lapsekeele uurimine

Lapsekeele uurimisega hakati Eestis tegelema 1990. aastatel, kui rühm Tartu üliõpilasemasid kogunes Soome lapsekeeleuurijate poolt Tartus korraldatud seminari. Valmisid mõned diplomitööd, Kadri Vider avaldas artikli 2–3-aastaste eesti laste sõnavarast (1996) ja Age Salo kaitses magistritöö verbivormistiku omandamisest (1995). Tallinna ülikoolis kaitses **Reili Argus** (s 1967) 1998. aastal magistritöö lapsekeele korpuse CHILDES eesti andmepangast ja on alates 2001. aastast avaldanud mitmeid artikleid käände-, aja- ja aspektikategooria arengust laste keeles. Doktoriväitekirja „Eesti keele muutemorfoloogia omandamine” kaitses Reili Argus Tallinna ülikoolis 2008. aastal. Tartu ülikoolis valmis Maigi Vija magistritöö „Asesõnad ja isikuviitamine lapsekeeles” (2005), mille põhitulemused on ilmunud artiklitena (2007, koos Renate Pajusaluga 2009).

Mõlemad uurijad osalevad Renate Pajusalu juhitud uurimisprojekti „3–7-aastaste laste keelelise arengu leksikaalsed ja grammatilised seaduspärasused” (2008–2011). Reili Argus on selle raames jätkanud lapsekeele morfoloogia uurimist (2009, koos Sirlil Parmiga 2010), Maigi Vija on avaldanud koos Reili Torn-Leesikuga ja Renate Pajusaluga artikli tegumoe kategooriast lapsekeeles (2009), samuti on ilmunud kollektiivne artikkel vahendamata ja vahendatud narratiivist laste kõnearengu hindamisel (2010).

Väljaspool Eestit kaitses Sirje Hassinen 2002. aastal Oulu ülikoolis doktori-väitekirja „Simultaaninen kaksikielisyy” eesti-soome kakskeelsete laste keele

arengust. Mitmeid artikleid lapsekeelest on avaldanud Austraalia uurija Tiiu Sala-soo. Ta on uurinud erinevates keeleteingimustes elavate poiste eesti keele loomulikku omandamist, võrreldes morfoloogilist ja süntaktilist arenemist (nt 1995, 1999, 2003) ning sõnavara (2002, 2010).

22.4. Lingvistiline tekstianalüüs

Tekstianalüüsi all mõeldakse traditsiooniliselt kirjalike tekstide uurimist paljudest eri aspektidest: kuidas tekstid on konstrueeritud, mis on eri tekstides sarnast ja erinevat, milline on tekstide funktsioneerimine ühiskonnas ja kuidas nad ühiskondlikke suhteid ja tähendusi mõjutavad ja kujundavad. Tekstianalüüsiki on mitmeid meetodeid. Ühiskonnateadlased kasutavad tekstide analüüsimist sotsiaalsete suhete selgitamiseks, lingvistilise tekstianalüüsi huviobjektiks on tekstitunnused, tekstide sarnasused ja erinevused ning see, kuidas keelevahenditega luuakse tähendusi. Mõnevõrra on tegeldud ka tekstigrammatikaga (sidusus, infojaotus jne) ning kriitilise tekstianalüüsiga (diskursuseanalüüsiga), mis tegeleb keeles väljenduvate võimuhete analüüsiga ning tekstide poolt konstrueeritava maailma selgitamisega.

Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis on tekstianalüüsiga tegeldud kahe Reet Kasiku juhitud teadusprojekti raames. Projekti „Lingvistiline tekstianalüüs” (2001–2004) eesmärgiks oli eri tüüpi tekstide keelekasutust analüüsides otsida vastust küsimusele, millised on tekstiliikide tunnused ja kuidas teksti konstrueerides keeleliste valikutega luuakse tähendusi. Jätkuprojekti „Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaalkultuurilised taustad” (2005–2008) raames analüüsiti kolme põhilise ajalehes kasutatava tekstiliigi – uudised, juhtkirjad, arvamuskirjutised – ülesehitust, tekstistrateegiaid ja keelekasutust eesmärgiga selgitada ja näidata sellise keelekasutuse eesmäärke ja põhjusi. Uurimisprojektide raames on kaitsnud kümme magistritööd ja publitseeritud viis kogumikku „Tekstid ja taustad” (I – 2002, V – 2008), mis on ilmunud eesti keele õppetooli toimetiste sarjas. 2010. aastal ilmus Tallinna ülikooli väljaandel „Tekstid ja taustad VI”.

Reet Kasik (s 1946) on oma artiklites tutvustanud tekstianalüüsi teooriat ja meetodikat ning selle rakendamist ajakirjanduskeele analüüsil (2008). Empiiriliselt on ta uurinud kõige põhjalikumalt ajakirjanduskeelt. Üks valdkond on olnud meediakeele üldseisund ja selle muutumine viimastel aastakümnetel.

Sia kuulub mitmeid võrdlevaid uurimusi ajalehe sõnavara, lausestuse ja teksti-moodustuse kohta eri aastakümnetel ja eri väljaannetes, samuti eesti ja soome meediatekstide võrdlusandmeid (2003, 2004). Teine valdkond oli uudistekstide lausestus, tekstistruktuur ja tähenduste kujundamine (2002, 2006, 2008). Uudiseid analüüsid on näidatud, milliste tekstistrateegiatega konstrueerib ajaleht end peamiselt vahendajaks, nii et uudistes pääseb esile võimukandjate, poliitikute ja ametkonna hääl, kuidas keeleliste valikutega kujundatakse identiteete ja suhteid ning kuidas keelekasutusega suunatakse lugeja pigem passiivse meelelahutustarbija kui aktiivse ühiskonnaliikme rolli. Kasik on analüüsinud ka keelekasutusega konstrueeritavaid võimusuhteid, jälgides intervjuuküsimuste moodustamise strateegiaid (2004) ja asutuse kirjavahetust kodanikuga (2006). Ülikooliõpikuna kasutatavas raamatus „Sissejuhatus tekstiõpetusse” (2007) on põhitähelepanu pööratud eri liiki tekstide koostamise õpetamisele ja hea teksti tunnustele.

Inga Kukk on kriitilise tekstianalüüsi metoodikaga tehtud magistritöös „Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides” ja selle põhjal kirjutatud artiklis (2001) näidanud, milliste tekstistrateegiatega ja keeleliste valikutega esitatakse rahvuspoliitikat võimulolijate vaatepunktist ja kujundatakse muulased selle poliitika passiivseks objektiks. Kukk on analüüsinud ka poliitika keele iseloomulikke tunnuseid (2001) ning ametkondlike tekstide intertekstuaalsust ja konventsionaalsust (2002, 2003). Sama metoodikaga on uuritud soostereotüüpe eesti ajakirjanduses. Barbi Pilvre on oma Tallinna ülikoolis kaitsnud magistritöös „Construction of Gender in the Cover-Column ”Person” in the Estonian Weekly Eesti Ekspress” (2000) analüüsinud Eesti Ekspressi artikleid, Raili Põldsaar on oma doktoriväitekirjas (2006) analüüsinud antifeministlikku retoorikat Ameerika kirjanduses, aga teinud ka uurimuse „Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitus eesti meedias” (2001), kus analüüsimaterjaliks on Postimehe artiklid. Kerli Puna (Olt) on oma magistritöös (2006) ja artiklites (2004, 2005) vaadelnud soospetsiifilist leksikat sõnaraamatutes ja eri keelekasutusvaldkondades (ajakirjandus, ilukirjandus, teaduskirjandus).

Paljudes uurimustes on vaadeldud interpersonaalseid suhteid ja modaalseid tähendusi avalikus suhtluses. Kathy Sarapuu on magistritöös „Suhtlustasandi tähendused ajalehe juhtkirjades” ja artiklites (kõige põhjalikumalt 2008) näidanud, kuidas ajaleht esineb juhtkirjades valdavalt võimupositsioonilt, kasutades peamiselt õpetaja, kritiseerija ja teadja rolli. Tekstide mikroanalüüsi kaudu on

näidatud, milliste keelevahenditega see saavutatakse. Katrin Mandra on magistritöös „Deontiline modaalsus eri tekstiliikides” (2007) ja artiklis „Deontiline modaalsus poliitikute arvamuskirjutes” (2008) võtnud vaatluse alla direktiivsuse väljendamise viisid ja funktsioonid. Katre Kasemets on oma magistritöös teatriretsensioonide tekstitunnustest ja artiklis „Retsensioonide retoorika: algused” (2005) analüüsinud retsensioonide kui tekstiliigi struktuuri (eriti alustamisstrateegiaid) ja argumenteerimisvõtteid. Muudest tekstiliikidest on mõnevõrra uuritud haldustekste (Mandra 2009 ja Riina Reinsalu magistritöö 2010)

Internetisuhtluse keelest tegi esimese põhjalikuma uurimuse Sigrid Salla, kes kaitses 2001. aastal sel teemal Tallinna ülikoolis magistritöö ja avaldas tulemused artiklina (2002). Karen Kuldnokk uuris oma 2002. aastal Tartu ülikoolis kaitsitud magistritöös ja mitmes artiklis interpersonaalsete suhete kujundamise tekstuaalseid võtteid internetivestlustes ja seda, kuidas võrguveestluse anonüümsus tugevdab tekstide modaalsust ja kujundab osavõtjatele kindlad ja selgete piiridega interpersonaalsed rollid ja identiteedid (2002). Internetisuhtluse eripära ja arengut jälgib oma käsil olevas doktoritöös ka Anni Oja (2006, 2008).

Karen Kuldnokk on oma valmiva doktoriväitekirja „Militaarne retoorika” põhjal kirjutatud artiklites (2004, 2006, 2008) uurinud Iraagi sõja ja pronksõduri-teemaliste arvamuskirjutiste argumentatsiooni ja retoorikat ja osutanud, et poliitikut ja ametiisikud kasutavad valdavalt kaitsvat retoorikat, ajakirjanikud ja üldsuse esindajad aga rohkem ründavat retoorikat. Diskussioonides on ülekaalus emotsionaalsed argumendid ja hinnangulised väljendid, üksikartiklid on ratsionaalsema argumentatsiooniga.

Reklaamtekste analüüsid on Reet Kasik selgitanud reklaamikeele kui tekstiliigi iseärasusi struktuurilisel, tekstuaalsel ja diskursiivsel tasandil (2001), Ene Vadi on selgitanud meeste ja naistele suunatud reklaamide erinevaid väärtusdiskursusi (2002, 2003), Tiina Alekõrs on oma magistritöös ja artiklis „Isikustamine reklaamides” (2007) jälginud toote isikustamist, metafooriliike ja kasutamist reklaamtekstides. Kersti Lepajõe (s 1958) on oma magistritöös ja valmiva doktoritöö raames avaldatud artiklites (2002–2008) analüüsinud eri aspektidest abiturientide riigikirjandite tekstitunnuseid.

Tallinna ülikoolis tehakse tekstianalüütilisi uurimistöid peamiselt **Krista Kerge** (s 1952) juhtimisel. Tema doktoriväitekirja „Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus teksti süntaktilise keerukuse tegurina” (2003) ühendab endas formaalse ja funktsionaalse tekstianalüüsi ning toob valitud tekstiliigitunnuste kõrval välja

nominalisatsiooni tekstitähenduse ja ideoloogilise tähenduse eri tekstiliikides. Teoreetilisest aspektist käsitletakse keele variatiivsust ja eesti keele variante. Väitekirja empiirilises osas võrreldakse viie nn valdkonnakeele – ilukirjanduskeele, ajakirjanduskeele, teaduskeele, õiguskeele ja igapäevakeele – süntaktilist keerukust ja selle taustal eeskätt *mine*-nominalisatsiooni. Esmakordselt on eesti keeleteaduses rakendatud ulatuslikku kvantitatiivset tekstianalüüsi ja saadud arvestatavaid tulemusi. Tekstianalüüsi küsimustega on Krista Kerge tegelnud ka pärast väitekirja kaitsmist. Viimastel aastatel on ta selles valdkonnas uurinud sõnavara rikkust, keelelise viisakuse väljendamist, veebikommentaariumi ja ajakirjandusliku essee tekstimaailma, konteksti ja kultuuri mõju tekstide tõlgendamisele, õigustõlgete keelt jms. Osa uurimusi (ja artikleid) on kollektiivsed. Kvantitatiivne teksti keerukuse analüüs on kesksel kohal ka Heidi Meieri magistritöös „Essee asend allkeelte tekstitüübivõrdluses” (2003) ja Helin Puksandi magistritöös „Sõnavara õpetamine ja õpikuteksti keerukus põhikooli II astme näitel” (2003).

Meediateksti kriitilisest analüüsist ja retoorikast on artikleid avaldanud **Katrin Aava** (s 1963), kes on kirjutanud õpikutena kasutatavad käsitlused „Veenmiskunst” ja „Kõnekunst” (mõlemad 2003). Doktoriväitekirja „Eesti haridusdiskursuse analüüs” kaitses Aava Tallinna ülikoolis 2010. Selles on ta kriitilise tekstianalüüsi meetodil analüüsinud haridusdokumentides kasutatavate diskursuste kaudu ühiskonnas domineerivaid ideoloogiaid ja hariduse eesmärke.

Ille Rohtlaan on kirjutanud magistritöö meediatekstide analüüsist kriitilise tarbija kujundamisel (2006) ning on hiljem kriitilise diskursuseanalüüsi meetodil analüüsinud meediateksti metafoore (2006).

Kirjandus

- Hennoste, Tiit**, Keelekasutuse uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 217 – 264.
- Kasik, Reet**, Tekstiuurimine Tartu ülikoolis. – Tekstid ja taustad IV (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 29). Tartu, 2005: 7–17.

KOKKUVÕTE

Eesti keele uurimislugu on kestnud kolm ja kolmveerand sajandit. Pikka aega kirjutasid eesti keele grammatikaid siinmail elavad ja töötavad saksakeelsed haritlased, aga mitte lingvistid. Enamik neist oli misjonitööd tegevad pastorid. Heinrich Stahl, Johann Gutsclaff, Heinrich Gösekeni, Johann Hornungi, Anton Thor Helle ja August Wilhelm Hupeli ajendiks oli soov uurida, kirjeldada ja arendada eesti keelt, et jumalasõna eestlaste seas paremini levitada. Viimaseks ja teenekaimaks misjonilingvistiks oli Eduard Ahrens, kes asendas Stahl grammatikast alguse saanud saksa ja ladina keele grammatilisele süsteemile toetuva keelekirjeldustava tänini püsiva soomesuunalise käsitlusviisiga. Ka Ahrensi eesmärk oli eeskätt pragmaatiline: parandada eesti kirikukirjanduse keelt. Selleks tuli töötada välja reeglipärane ortograafiasüsteem, puhastada kirjakeel sinna kaheksa aasta jooksul juurdunud saksapärasustest ja lähendada seda ehtsale rahvakeelele.

Lingvistiline pööre eesti grammatikakirjanduses saab alguse Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikast (1875). Tuginedes suuresti Ahrensi seisukohtadele ja neid edasi arendades seab Wiedemann eesmärgiks kirjeldada eesti keele ehitust kogu selle ulatuses ja mitmekesisuses, murded kaasa arvatud. Järgmised grammatikad, mida alates Karl August Hermannist (1884) kirjutasid juba eestlased, on jälle valdavalt normatiivse ja pedagoogilise suunitlusega ning keskenduvad kirjakeele normide kirjeldamisele ja seletamisele. Enamik neist ongi järgneva saja aasta jooksul kirjutatud kooliõpikuteks või käsiraamatuteks. Avarama vaatenurgaga on Rootsis ilmunud Valter Tauli „Eesti grammatika” (I – 1972, II – 1980) ja selle ingliskeelne versioon „Standard Estonian Grammar” (I – 1973, II – 1983). Oma aja teoreetilise keeleteaduse arenguid ja suundumusi arvesse võttev mahukas keelekirjeldus on Eesti Keele Instituudis Mati Ereli juhtimisel koostatud kollektiivne „Eesti keele grammatika”, mis ilmus kaheosalisena aastatel

1993–1995. Ingliskeelne „Estonian Language” (2003, toimetanud Mati Erelt) annab lisaks struktuurikirjeldusele ülevaate ka eesti keele arengust, eesti murretest, kirjakeele ajaloost ja korraldamisest ning suulise keelekasutuse erijoontest. Kitsama suunitlusega valdkonnaülevaadetest on ilmunud Karl Pajusalu jt „Eesti murded ja kohanimed” (2008), Tiiu Ereli „Eesti keelekorraldus” (2002) ja „Terminiõpetus” (2007), Raimo Raagi „Talurahvakeelest riigikeeleks” (2008), Reet Kasiku „Eesti keele sõnatuletus” (2010).

Esimesed eesti keele sõnastikud olid 17.–19. sajandini grammatikate lisadena ilmunud tõlkesõnastikud. Mahukaim ja mitmekülgseim iseseisev sõnaraamat oli Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869). Tõlkesõnaraamatute tava on jätkunud tänini, hõlmates üha uusi keeli. Esimene ükskeelne sõnaraamat on „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” 1918. aastast. Sellest algas tänaseni jätkunud õigekeelsussõnaraamatute traditsioon, mille viimane versioon on „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006”. Aastatel 1988–2007 ilmus vihikute kaupa „Eesti keele seletussõnaraamat”, kuueosaline parandatud ja täiendatud trükk anti välja aastal 2009. Murdesõnaraamatutest ilmus esimesena Rootsis Andrus Saareste koostatud „Eesti keele mõisteline sõnaraamat” (1958–1968), Eestis avaldati kaheosaline „Väike murdesõnastik” (1982–1989), suur murdesõnaraamat hakkas vihikute kaupa ilmuma 1994. Viimastel aastakümnetel on ilmunud mitmeid temaatilisi sõnastikke (võõrsõnade, sünonüümide, fraseologismide, antonüümide, uudissõnade, slängisõnade jm kogusid). Rohkem kui sada aastat on jätkunud mitmekeelsete oskussõnastike koostamise traditsioon. Alates 1970. aastatest on koostatud ja välja antud vana kirjakeele autorisõnastikke.

Esimene lingvistiharidusega eestlasest keeleteadlane oli Mihkel Weske ja esimene eestikeelne keeleteaduslik uurimus tema „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” aastast 1879. Esimesed eestlastest keeleteaduse doktorid olid Leipzigi ülikoolis väitekirja kaitsnud Mihkel Weske (1872) ja Karl August Hermann (1880) ning Helsingi ülikoolist doktorikraadi saanud Jakob Hurt (1886). Keeleteaduslike huvidega eesti noored (Johannes Aavik, Villem Grünt-hal, Andrus Saareste jt) õppisid 20. sajandi alguses peamiselt Helsingi ülikoolis. Eesti keelega tegelemine oli rahvusliku liikumise algusest kuni 1920. aastateni peamiselt rakenduslik – tegeldi eesti kirjakeele korraldamisega, selle kõrval koguti ka murdematerjali. Rahvusteadused jõudsid Tartu ülikooli 1919, kui loodi eesti keele professor. Esimesena kaitses Tartus eesti keelest doktorikraadi Andrus Saareste (1924) ja temast sai eesti keele professor. Peamiseks uurimissuunaks

sõjaeelses Tartu ülikoolis oli koostöös Emakeele Seltsiga eesti murrete kogumine ja uurimine, mõnel määral ka keeleajalugu ja vana kirjakeel. Doktorikraadini jõudsid eesti keele alal Paul Ariste (1939) ja Mihkel Toomse (1941).

Sõjajärgses Tartu ülikoolis kaitses esimesena doktorikraadi Arnold Kask vana kirjakeele ajaloost (1955). Läände läinud keeleteadlastest kaitses 1956. aastal Valter Tauli Uppsalas väitekirja eesti fonoloogiast. Nõukogude Eestis jõudsid doktorikraadini Huno Rätsep (1974 eesti keele süntaksist), Valdek Pall (1975 kohanimedest), Mati Ereht (1981 süntaksist), Tiit-Rein Viitso (1981 fonoloogiast), Haldur Õim (1983 semantikast), Juhan Tuldava (1985 keelestatistikast). Teaduste kandidaadi kraadini jõudis ligi 40 lingvisti. Iseseisvas Eesti Vabariigis on pärast 1990. aastat kaitsnud eesti keele alal doktoriväitekirja Tartu ülikoolis 25 inimest, Tallinna ülikoolis (alates 2003. aastast) 5 inimest, üldkeeleteaduse alal on eesti keelega seotud väitekirju kaitstud 10. Sellele lisandub hulganisti teadusmagistri kraadi saanud uurijaid. Teadusmagistri kraadi andmine lõpetati 2010.

Lääne ülikoolides kaitsesid kuni Eesti vabariigi taaskehtestamiseni eesti keele alaseid väitekirju peamiselt pagulaseestlased ja mõned välismaalased, kokku üle kümne inimese. Uuemal ajal ei ole riigipiirid enam takistuseks: tänastest juhtivatest Eesti keeleteadlastest on väljaspool Eestit doktoriks saanud Helle Metslang (Oulu 1994), Karl Pajusalu (Turu 1996), Mati Hint (Helsingi 1997), Lembit Vaba (Tampere 1997), Martin Ehala (Cambridge 1996), Urmas Sutrop (Konstanz 1998), Eva-Liina Asu-Garcia (Cambridge 2004) jt.

Eesti keeleteaduse paradigmas on aastate jooksul toimunud mitmeid olulisi muutusi ja avardamisi. Kui sõjajärgses Eestis tegeldi teaduslikul tasemel peamiselt murdeuurimise, keeleajaloo ja kirjakeele arengu probleemidega, siis 1960. aastastel siirdus pearõhk tänapäeva eesti keele struktuuri uurimisele. Alates 1990. aastatest lisandusid keele struktuuri uurimisse funktsionaalne ja tüpoloogiline aspekt. Kiiresti on arenenud kognitiivne keeleteadus, uuritakse semantika ja psühholingvistika küsimusi, keele omandamist ja mõistmist, tähenduse ja vormi vahekorda. Ka keelekasutust on hakatud uurima paljudest eri aspektidest ja mitmekesiste meetoditega, tegeldakse pragmaatika, sotsiolingvistika ja tekstianalüüsiga. Pika ajaloo uurimisel nagu keeleajaloos ja murdeuurimises on uute teooriate ja meetodite kasutuselevõtt samuti võimaldanud vaatenurka oluliselt avardada ja toonud uusi teadmisi eesti keele funktsioneerimisest ja arenguteedest. Uusi võimalusi keeleteaduslikuks tööks pakuvad elektroonilised

tekstikorpused. Viimase poolsajandi jooksul mitmekordseks kasvanud uurijate hulk on lõiminud eesti keeleteaduse rahvusvahelise lingvistikaga ja tõstnud selle silmapaistvale kohale Eesti rahvusteaduste hulgas. Aga iga uus teadmine toob kaasa selgema arusaamise sellest, mida me veel ei tea. Eesti keele uurimise olukorra ja lahendamist ootavate probleemide detailne analüüs on ilmunud „Ema-keele Seltsi aastaraamatus 48” (2003).

KIRJANDUS

200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu, 2003.

Aarma, Liivi. Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 1996, 6: 399–406.

Aava, Katrin. Kõnekunst. Tallinn, 2003.

Aava, Katrin. Veenmiskunst. Tallinn, 2003.

Aava, Katrin. Eesti haridusdiskursuse analüüs. Tallinn, 2010.

Aavik, Johannes. Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu, 1924.

Aavik, Johannes. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936.

Ahven, Eeva. Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. Tallinn, 1958.

Ahven, Eeva. Pilk paberpeeglis. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn, 2007.

Alekõrs, Tiina. Isikustamine reklaamis. – Keel ja Kirjandus 2006, 4: 310–315.

Alekõrs, Tiina. Stilistiliselt markeeritud sõnavara Eesti päevalehtede uudistekstides. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn. 2009: 9–21.

Alender, Eve, Kairit Henno, Annika Hussar, Peeter Päll, Evar Saar. Nimekorralduse analüüs. Tallinn, 2003.

Allik, Mari. Lõuna-Rootsi noored eestlased. Nende keel ja identiteet. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis. Tartu, 2002.

Alvre, Paul. Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus 1975, 12: 715–726.

Alvre, Paul. Professor Lauri Kettunen sünnist sada aastat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, 1987: 20–26.

Alvre, Paul. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. Tallinn, 1989.

Alvre, Paul. Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuuendajana. – Keel ja Kirjandus 1993, 4: 199–211 ja 5: 277–281.

Alvre, Paul. Mihkel Veske fennougristina. – Keel ja Kirjandus 1993, 1: 1–19.

Alvre, Paul. Soome väljendeid eesti vastetega. Tallinn, 1995.

Alvre, Paul. Tähelepanekuid Jakob Hurda doktoriväitekirjast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 1998: 7–13.

Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline. Tallinn, 2003.

- Argus, Reili.** Eesti keele muutmorfoloogia omandamine. Tallinn, 2008.
- Argus, Reili.** Acquisition of Estonian: some typologically relevant features. – Estonian in Typological Perspective. Sprachtypologie und Universalienforschung. Berlin, 2009: 91–108.
- Argus, Reili, Sirli Parm.** Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja ajasõnad. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 6. Tallinn, 2010: 25–41.
- Ariste, Paul.** Hiiu murrete häälikud. Tartu, 1939.
- Ariste, Paul.** Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956: 5–23.
- Ariste, Paul.** Maakeel ja eesti keel. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria 5. Tallinn, 1956: 117–125.
- Ariste, Paul.** Eesti keele foneetika. Tartu, 1977.
- Ariste, Paul.** Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn, 1973.
- Ariste, Paul.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn, 1981.
- Ariste, Paul.** Sõnalaenuõbu. Tartu, 2010.
- Asu-Garcia, Eva-Liina.** The Phonetics and Phonology of Estonian Intonation. Cambridge 2004.
- Asu, Eva-Liina, Pärtel Lippus, Pire Teras, Tuuli Tuisk.** The realization of Estonian quantity characteristics in spontaneous speech. – Nordic Prosody Proceedings of the Xth Conference, Helsinki 2008. Frankfurt, 2009: 49–56.
- Asu, Eva-Liina, Pire Teras.** Illustrations of the IPA: Estonian. – Journal of the International Phonetic Association. 2009, 3: 367–372.
- Blokland, Rogier.** The Russian Loanwords in Literary Estonian. Wiesbaden, 2009.
- Blokland, Rogier, Petar Kehayov.** Vene keele mõjust eesti keeles. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics. 2010, 2: 35–54.
- Centum. (Johannes Voldemar Veski 100. sünniaastapäeva tähistades Keele ja Kirjanduse Instituut, Emakeele Selts). Tallinn, 1974.
- Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Frankfurt am Main, 2008.
- Degel, Larissa.** Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. Tartu, 2007.
- Eek, Arvo.** Articulation of the Estonian sonorant consonants. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1971.
- Eek, Arvo.** Studies on quantity and stress in Estonian. Tartu, 1994.
- Eek, Arvo.** Eesti keele foneetika I. Tallinn, 2008.
- Eek, Arvo, Toomas Help.** Rütminihked eesti keele kujunemisloos. Tallinn, 1986.
- Eek, Arvo, Einar Meister.** Eesti vokaalide sihtväärtused hääldus- ja tajuruumis. – Keel ja Kirjandus 1994, 7: 404–413; 8: 476–483; 9: 548–553.
- Eek, Arvo, Einar Meister.** Eesti sõnaalguliste sulghäälikute akustika ja tajumine. – Keel ja Kirjandus 1996, 3: 164–170; 4: 244–253; 5: 314–321.
- Eek, Arvo, Einar Meister.** Simple perception experiments on Estonian word prosody: foot structure vs. segmental quantity. – Estonian prosody: Papers from

- a symposium. Proceedings of a International Symposium on Estonian Prosody. Tallinn, 1997: 71–99.
- Eek, Arvo, Einar Meister.** Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt. – Keel ja Kirjandus 2003, 11: 815–837 ja 12: 904–918; 2004, 4: 251–271 ja 5: 336–357. Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Tallinn, 1997.
- Eesti keele allkeeled. Tartu, 2000.
- Eesti keele grammatika I. Häälikuõpetus ja ortograafia. 1. vihik. Tartu, 1963; 2. vihik. Tartu, 1964.
- Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn, 1963.
- Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. Tallinn, 2009.
- Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Tartu, 1918.
- Eesti õigekeelsuse sõnaraamat I–III. Tartu, 1925–1937.
- Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn, 1999.
- Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Tallinn, 2006.
- Eesti kirjakeele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. Tallinn, 2003.
- Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Tallinn, 1968.
- Eestlased ja eesti keel välismaal. Tallinn, 2010.
- Ehala, Martin.** Russian influence and the change in progress in the Estonian adpositional system. – *Linguistica Uralica* 1994, 3: 177–193.
- Ehala, Martin.** Self-organisation and Language Change: The Theory of Linguistic Bifurcations. Cambridge, 1996.
- Ehala, Martin.** Eesti keele struktuur. Õpik gümnaasiumidele. Tallinn, 1997.
- Ehala, Martin.** Eesti keele arenguteid: korporatiivsus vs avatus – Keel ja Kirjandus 1998, 11: 733–739.
- Ehala, Martin.** Eesti völdete probleemi üks lahendusi. – Keel ja Kirjandus 1999, 6: 378–386 ja 7: 453–466.
- Ehala, Martin.** Estonian quantity: implications for moraic theory. – *Generative approaches to Finnic and Saami linguistics*. Stanford, 2003: 51–80.
- Ehala, Martin.** Eesti keele uurimise analüüs. Fonoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 27–35.
- Ehala, Martin.** Etnolingvistiline vitaalsus ja selle mõõtmine. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Tartu, 2006: 68–84.
- Ehala, Martin, Heiki-Jaan Kaalep, Annika Kilgi, Ülle Viks.** Eesti keele uurimise analüüs. Morfoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 36–48.
- Ehala, Martin, Katrin Niglas.** Eesti koolinoorte keelehoiakud – Akadeemia 2004, 10: 2115–2142.
- Ehala, Martin, Kristi Saarlo, Silvi Vare, Jaan Õispuu.** Eesti keele suhtluslävi. Tallinn, 1997.
- Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu, 1997.
- Eichenbaum, Külli, Kadri Koreinik.** Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal. Võro, 2008.

- Emakeel ja teised keeled I – VI. Tartu, 1994–2008.
- Erelt, Mati.** Eesti keele süntaksi ülesehitus. – Keel ja Kirjandus 1974, 5: 274–283.
- Erelt, Mati.** Suurtöö süntaksi alalt. – Keel ja Kirjandus 1978, 11: 697–701.
- Erelt, Mati.** Eesti lihtlause probleeme. Tallinn, 1979.
- Erelt, Mati.** Eesti adjektiivisüntaks. Tallinn, 1986.
- Erelt, Mati.** Eesti keele grammatika uurimise minevikust ja olevikust. – Pühendus-teos Huno Rätsepale. Tartu, 1997: 20–25.
- Erelt, Mati.** 1990. aastad eesti keele uurimises. – Akadeemia 1999, 10: 2053–2067.
- Erelt, Mati.** Does Estonian have the Jussive? – Linguistica Uralica 2002, 2: 110 – 117.
- Erelt, Mati.** Tänapäeva eesti kirjakeele uurimine. Süntaks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 63–97.
- Erelt, Mati.** Märkmeid eesti keele komplekslause kohta. – Keel ja Kirjandus 2004, 6: 401–413.
- Erelt, Mati.** Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Tartu, 2006.
- Erelt, Mati.** Vastandavatest sidesõnadest eesti keeles. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics. 2010, 2: 55 – 68.
- Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn, 1993.
- Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare.** Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn, 1995.
- Erelt, Mati, Helle Metslang.** Oma või võõras. – Keel ja Kirjandus 1998, 10: 657–668.
- Erelt, Mati, Helle Metslang, Karl Pajusalu.** Tense and evidentiality in Estonian. – Topics in subjectification and modalization. Amsterdam 2006: 125–136.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Enn Veldi.** Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik. Tallinn, 2004.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt.** Eesti-soome keeleteaduse sõnastik. Tallinn, 1995.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross.** Eesti keele käsiraamat. Tallinn 2007.
- Erelt, Mati, Silvi Vare.** Eesti keele õpik XI klassile. Tallinn, 1992.
- Erelt, Tiiu.** Eesti oskuskeel. Tallinn, 1982.
- Erelt, Tiiu.** Väike uudissõnastik. Tallinn, 1983.
- Erelt, Tiiu.** Eesti oskussõnastikud 1991–1995. – Keel ja Kirjandus 1997, 5: 305–314, 6: 394–400, 9: 592–599, 10: 683–689, 11: 755–761, 12: 816–824.
- Erelt, Tiiu.** Eesti keelekorraldus. Tallinn, 2002.
- Erelt, Tiiu.** Huno Rätsep keelekorralduses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn, 2008: 222–231.
- Erelt, Tiiu.** Eesti ortograafia. Tallinn, 2005.
- Erelt, Tiiu.** Terminõpetus. Tartu, 2007.

- Erelt, Tiit** jt. Nimekirjutusraamat. 1993.
- Erelt, Tiit, Rein Kull, Henno Meriste.** Uudis- ja unarsõnu. Tallinn, 1985.
- Erelt, Tiit, Arvi Tavast.** Eesti oskuskeelekorralduse seisund. Tallinn, 2003.
- Esimesest algusest meie ajani. Karl August Hermann 150. Tallinn, 2001.
- Eskor, Liina.** Dialoogiaktid ja suhtlusstrateegiad: eesti dialoogikorpuse analüüs. – Keel ja Kirjandus 2005, 9: 711–727.
- Estonian in Typological Perspective. Sprachtypologie und Universalienforschung 1/2. Berlin, 2009.
- Estonian language. Tallinn, 2003.
- Estonian Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language 1999, 139.
- Estonian: Typological Studies. I–V. Tartu, 1996–2001.
- Faster, Mariko.** Ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanime determinandid. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2005.
- Gerassimenko, Olga.** Information Treatment Particles in Estonian and Russian Phone Calls. Magistritöö Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis. Tartu, 2005.
- Grigorjev, Piret, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veis-**
mann. Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu, 1997: 26–44.
- Grünthal, Riho.** Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonüümit. Helsinki, 1997.
- Grünthal, Villem.** Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. Helsinki, 1941.
- Haarmann, Harald.** Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. I–III. Hamburg 1976–1977.
- Habicht, Külli.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1995.
- Habicht, Külli.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001.
- Habicht, Külli.** Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised. – Keel ja Kirjandus 2002, 4: 246–261.
- Habicht Külli.** Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 135–165.
- Habicht, Külli.** Jaak Peebo 75. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54, Tallinn 2009: 257–259.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu, 2000.
- Habicht, Külli, Leelo Keevallik, Ilona Tragel.** Keele muutumine kasutus kontekstis. – Keel ja Kirjandus 2006, 8: 608–625.
- Habicht, Külli, Pille Penjam.** Valve-Liivi Kingisepa tähtpäeva puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51, Tallinn 2006: 325–328.

- Habicht, Külli, Pille Penjam.** Kaassõna keeleuurija ja kasutaja käsutuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52. Tallinn, 2007: 51–68.
- Hallap, Valmen.** Fonoloogia tulek Eestisse. – Keel ja Kirjandus 1980, 1: 74–79.
- Hanko, Urve, Gustav Liiv.** Inglise-eesti idioomisõnaraamat. Tallinn, 1998.
- Happonen, Natali.** Täendusülekanded kui sõnavara täiendamise viis eesti, soome ja vene koolinoorte kõnekeeles ja slängis – inimkesksed metafoorid. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis. Tartu, 2010.
- Hasselblatt, Cornelius.** Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Wiesbaden, 1990.
- Hasselblatt, Cornelius.** Estonian between German and Russian: facts and fiction about language interference. – Languages in contact. Amsterdam, 2000: 134 – 144.
- Hassinen, Sirje.** Simultaaninen kaksikielisyys. Oulu, 2002.
- Help, Toomas.** Sõnakeskne keelemudel. Regulaarne ja irregulaarne verb. Tartu, 2004.
- Henno, Kairit.** Jaani kihelkonna priinimed. – Keel ja Kirjandus 1998, 5: 314–324.
- Hennoste, Tiit.** Eesti keele sotsio perioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. Tartu, 1997: 45–66.
- Hennoste, Tiit.** Sissejuhatus suulisse eesti keelde I – IX. – Akadeemia 2000–2001.
- Hennoste, Tiit.** Keelekasutuse uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 217–264.
- Hennoste, Tiit.** *et*-komplementlause kesksete põhiverbide funktsioonid eestikeelses vestluses. – Keel ja Kirjandus 2004, 7: 504–523, 8: 590–609.
- Hennoste, Tiit.** *ei ole* ja *pole* kasutus suulises spontaanses eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn, 2009: 72–93.
- Hermann, Karl August.** Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit vergleichenden Hinweisen auf das Suomi. Leipzig, 1880.
- Hermann, Karl August.** Eesti keele Grammatik. Tartu, 1884.
- Hermann, Karl August.** Eesti keele Lause-õpetus. Eesti keele grammatika teine jagu. Tartu, 1896.
- Hiitam, Katrin.** Definiteness and Grammatical Relations in Estonian. Manchester, 2003.
- Hinderling, Robert.** Rückläufiges estnisches Wörterbuch I. Das Material der Grundformen. Regensburg, 1975.
- Hint, Mati.** Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid. Tartu, 1973.
- Hint, Mati.** Keelekorralduse küsimärgid. – Looming, 1978, 4: 673–685 ja 5: 844–863.
- Hint, Mati.** Sada aastat eesti keele foneetikat. – Keel ja Kirjandus 1980, 1: 26–28.
- Hint, Mati.** Eesti keele õpik IX klassile. Tallinn, 1983.
- Hint, Mati.** Kas salliksime ajalikku keelekorraldusteooriat? – Keel ja Kirjandus 1985, 8: 458–467 ja 9: 523–529.

- Hint, Mati.** Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid. Tallinn / Helsinki, 1997.
- Hint, Mati.** Häälikutest sõnadeni. Tallinn, 1998.
- Hint, Mati,** Prosoodiavõitluses läbimurdeta. – Keel ja Kirjandus 2001, 3: 164–172, 4: 252–258.
- Hint, Mati.** Keel on tõde on õige on vale. Tartu, 2002.
- Hogan-Brun, Gabrielle, Uldis Ozolins, Meilute Ramoniene, Mart Rannut.** Language Politics and Practices in the Baltic States. Tallinn, 2009.
- Hurt, Jakob.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi. Tartu, 1864.
- Hurt, Jakob.** Die estnischen Nomina auf *ne*-purum. Helsinki, 1886.
- Hurt, Jakob.** Eesti sõnadest *line*-lõpuga. Keeleteadusline seletus ja juhatus kirjameeleste ja kooliõpetajatele. Tartu, 1903.
- Hupel, August Wilhelm.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Riga-Leipzig, 1780.
- Hussar, Annika.** Eestlaste eesnimedest 1920–1990. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1998.
- Hussar, Annika, Peeter Päll.** Das estnische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Hamburg, 2007: 170–187.
- Huumo Tuomas.** Suomen ja viron kontrastiivista sanajärjestysvertailua. – Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici. Turku, 1993: 97–158.
- Häkkinen, Kaisa,** Suomen kielen historia 2. Turku, 2008.
- Ilves, Marju.** Algaja keelekasutaja. A2-taseme eesti keele oskus. Tallinn, 2008.
- Iseseisev keelekasutaja. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus. Tallinn, 2008.
- Iva, Sulev.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. Tartu, 2007.
- Iva, Sulev.** Võro-eesti synaraamat. Tartu/Võro, 2002.
- Iva, Triin.** Haritlaste võru keel. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2002.
- Juhkam, Evi.** Eestirootsi tõlkelaenud eesti murretes. – Inter dialectos nominaque. Tallinn, 2000: 53–86.
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp.** Läänemurde tekstid. Tallinn, 2000.
- Jõgi, Aino.** Inglise päritolu sõnad eesti keeles. Kandidaadiväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1971.
- Jürjo, Indrek.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004.
- Kaalep, Heiki-Jaan.** Eesti keele ressurside loomine ja kasutamine keeletehnoloogilises arendustöös. Tartu, 1998.
- Kaalep, Heiki-Jaan.** Kuidas kirjeldada ainsuse lühikest sisseütlevat kasutusandmetega kooskõlas. – Keel ja Kirjandus 2009, 6: 411–425.
- Kaalep, Heiki-Jaan.** Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. – Keel ja Kirjandus 2010, 2: 94–111.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu, 2002.

- Kaljumägi, Karin.** *obtlik- ja kontsert-tüüpi sõnade tegelikust tarvitusest.* – Keel ja Kirjandus 2001, 9: 629–637.
- Kallasmaa, Marja.** Name studies in Estonia. – Name Studies. Volume 1. Berlin, New York, 1995.
- Kallasmaa, Marja.** Saaremaa kohanimed I – II. Tallinn, 1996–2000.
- Kallasmaa, Marja,** Valdek Pall ja nimed. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 293–298.
- Kallasmaa, Marja,** Hiiumaa kohanimed. Tallinn, 2010.
- Kalvik, Mari-Liis.** Välted muutuvus rannikumurdes. – Keel ja Kirjandus 2005, 3: 209–222.
- Kann, Kallista.** Prantsuse-eesi sõnaraamat. Tallinn, 1959.
- Kann, Kallista, Nora Kaplinski.** Eesti-prantsuse sõnaraamat. Tallinn, 1979.
- Kann, Kallista, Elisabet Kibbermann.** Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1964.
- Kasemets, Katre.** Retsensioonide retoorika: algused. – Tekstid ja taustad IV. Tartu, 2005: 18–36.
- Kasik, Reet.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Helsinki 1999.
- Kasik, Reet.** Derivatiivsetest laenudest.*u*-liitelised verbid eesti ja soome keeles. – Keel ja Kirjandus 1991, 8: 466–476.
- Kasik, Reet.** Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme V. Tartu, 1975: 3–162.
- Kasik, Reet.** Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tartu, 1994.
- Kasik, Reet.** Denominaalsed olemisverbid eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 1996, 1: 13 – 18.
- Kasik, Reet.** Typology of Estonian and Finnish word-formation. The verb. – Estonian: Typological Studies II. Tartu, 1997: 42–73.
- Kasik, Reet.** Analytic causatives in Estonian. – Typological Studies V. Tartu, 2001: 77–123.
- Kasik, Reet.** Uudiste süntaks. – Tähendusepüüdja. Tartu, 2002: 200–219.
- Kasik, Reet.** Uudistekstide hoiakud. – Tekstid ja taustad II. Tartu, 2003: 44–58.
- Kasik, Reet.** Professori pärand. Sada aastat Arnold Kase sünnist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 277–280.
- Kasik, Reet.** Interpersonaalse tähenduse konstrueerimine. Ühe intervjuu analüüs. – Tekstid ja taustad III. Tartu, 2004: 33–50.
- Kasik, Reet.** Silvi Vare tähtpäeva puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn 2005: 215–218.
- Kasik, Reet.** Tekstiuurimine Tartu ülikoolis. – Tekstid ja taustad IV. Tartu, 2005: 7–17.
- Kasik, Reet.** Nominalisatsioon meediauudiste tekstimoodustusvõttena. – Keel ja Kirjandus 2006, 2: 122–134.
- Kasik, Reet.** Võimu keel: asutus suhtleb kodanikuga. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. Tallinn, 2006: 167–176.
- Kasik, Reet.** Meediauudiste agent. – Lähivertailuja 17. Jyväskylä, 2006: 155–167.

- Kasik, Reet.** Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu, 2007.
- Kasik, Reet.** Uudistekstide struktuur ja keelekasutus. – Tekstid ja taustad V. Tartu, 2008: 44–64.
- Kasik, Reet.** Infojaotus uudistekstides: partitsiiparindid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn 2008: 48–63.
- Kasik, Reet.** Eesti keele sõnatuletus. Tartu, 2010.
- Kasik, Reet.** Tähelepanekuid soome ja eesti keele liitnimisõnadest. – Lähivõrdlusi 19. Tallinn, 2010: 9–21.
- Kasik, Reet, Mati Erelt, Tiiu Erelt.** Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele. Tartu, 2007.
- Kasik, Reet, Silvi Vare, Krista Kerge.** Eesti keele uurimise analüüs. Sõnamoodustus – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 49–62.
- Kask, Arnold.** Tänapäeva kirjakeele kujunemisteedelt. Mõningaid jooni EKS-i keelelisest tegevusest. – Eesti Keel 1938, 5: 241–256.
- Kask, Arnold.** Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956: 24–40.
- Kask, Arnold.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn, 1958.
- Kask, Arnold.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu, 1962.
- Kask, Arnold.** Eesti muutkondade süsteemi kujunemisest. – Nonaginta. Tallinn, 1963: 36–57.
- Kask, Arnold.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. Tartu, 1967.
- Kask, Arnold.** Eesti murrete uurimise ajaloost. – Kodumurre 9, Tallinn, 1969.
- Kask, Arnold.** Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu, 1970.
- Kask, Arnold.** Sada aastat eesti kirjakeele normeerimise algusest. – Keel ja Kirjandus 1972, 6: 346–354.
- Kask, Arnold.** Fr. R. Faehlmann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. – Keel ja Kirjandus 1982: 457–464.
- Kask, Arnold.** Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn, 1984.
- Kask, Arnold.** Andrus Saareste keelelisest tegevusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28. Tallinn, 1984: 13–29.
- Kask, Arnold, Paula Palmeos.** Eesti keele grammatika 2. Morfoloogia. Arv- ja asesõna. Tartu, 1965.
- Keel ja struktuur I–X. Tartu, 1965–1978.
- Keele modelleerimise probleeme I–V. Tartu, 1966–1975.
- Keelenõuanne soovitab. I–IV. Tallinn, 1996–2008.
- Keem, Hella.** Tartu murde tekstid. Tallinn, 1970.
- Keem, Hella.** Võru keel. Tallinn, 1997.
- Keem, Hella, Inge Käsi.** Võru murde tekstid. Tallinn, 2002.
- Keevallik, Leelo.** *nud* varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1994.

- Keevallik, Leelo.** From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Conversation. Uppsala, 2003.
- Keevallik, Leelo.** Suhtluskeele uurimine partiklistunud verbivormide näitel. – Keel ja Kirjandus 2005, 7: 535–548 ja 8: 630–642.
- Keevallik, Leelo.** From discourse pattern to epistemic marker: Estonian *ei tea* 'don't know'. – The Nordic Journal of Linguistic 2006, 2: 173–200.
- Keevallik, Leelo.** Conjunction and sequenced actions: The Estonian complementizer and evidential particle *et*. – Crosslinguistic studies of clause combining. Amsterdam, 2008: 125–152.
- Keevallik, Leelo.** Üldküsimuste lihtvastuste funktsioonid. – Keel ja Kirjandus 2009, 1: 33–53.
- Keevallik, Leelo.** Käskiv kõneviis nõustavas voorus ja vastuste tüpologia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn, 2009: 94–105.
- Keevallik, Leelo.** Hinnangu grammatikast. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics. 2010, 2: 147–161.
- Kehayov, Petar.** An areal-typological perspective to evidentiality: the cases of the Balcan and Baltic linguistic areas. Tartu, 2008.
- Kehayov, Petar.** *Olema*-verbi ellipsisist eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn, 2009: 107–152.
- Kehayov, Petar, Reeli Torn-Leesik.** Modal-verbs in Balto-Finnic. – Modals in the Languages of Europe. Berlin, New York, 2009: 363–401.
- Kendla, Mari.** Saare- ja Muhumaa kalanimetused. Tallinn, 1997.
- Kendla, Mari.** Lääne-Eesti kalanimetused. Tallinn, 1999.
- Kerge, Krista.** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. Tallinn, 1990.
- Kerge, Krista.** The Estonian agent nouns: grammar versus lexicon. – Sprachtypologie und Universalienforschung 1996, 3: 286–294.
- Kerge, Krista.** Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all. Tallinn, 1998.
- Kerge, Krista.** Action nouns on *-mine* in Estonian grammar and lexicon. – Nordic and Baltic morphology. Joensuu, 2001: 34–45.
- Kerge, Krista.** Eesti keele süntaks keeleõppe praktikule. Tallinn, 2001.
- Kerge, Krista.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. Tallinn, 2003.
- Kerge, Krista.** Vilunud keeleoskaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn, 2008.
- Kettunen, Lauri.** Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, 1924.
- Kettunen, Lauri.** Arvustavad märkused keeleuendused nõuete puhul. Tallinn, 1919.
- Kettunen, Lauri.** Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des Kodaferschen Dialekts. Helsinki, 1913.
- Kettunen, Lauri.** Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt. Helsinki, 1913.
- Kettunen, Lauri.** Viron ja suomen eroavaisuudet. Helsinki, 1916.
- Kettunen, Lauri.** Viron kielen äännehistorian pääpiirteet. Helsinki, 1917.

- Kettunen, Lauri.** Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki, 1917.
- Kibbermann, Elisabet, Salme Kirotar, Paula Koppel.** Saksa-eesti sõnaraamat. Tallinn, 1975.
- Kikerpill, Tiina.** Lugemisoskuse mõõtmine eesti keeles teise keelena. Testisoorituse kvalitatiivne analüüs. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis. Tartu, 2010.
- Kilgi, Annika.** „Lühike sissejuhatus” ja teised eesti keele grammatikad. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: 2006: C8–C25.
- Kilgi, Annika.** Eesti morfoloogilise mõtte ajalugu Stahlist Ahrensini. Magistritöö Tallinna ülikooli eesti keele õppetoolis. Tallinn, 2007.
- Kikas, Kristel.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula?* Tartu, 2002.
- Kindlam, Ester.** Meie igapäevane keel. Tallinn, 1976.
- Kindlam, Ester.** Tähtsaim rahvuskultuuriline aare. Johannes Aaviku õigekeelsuslikke tõekspidamisi. – Kirjakeel 1983. Tallinn, 1983: 38–51.
- Kingisepp, Valve-Liivi.** O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. – Sõnasõel 1–7. Tartu, 1972–1986.
- Kingisepp, Valve-Liivi.** Julius Mägiste elutöö ühest tahust. – Keel ja Kirjandus 1997, 10: 666–673.
- Kingisepp, Valve-Liivi.** Karl August Hermann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. 150 aastat sünnist. – Keel ja Kirjandus 2001, 9: 611–623 ja 10: 704–715.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop.** Joachim Rossihniuse kiriku-manuaalide leksika. Tartu, 2002.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu, 2010.
- Kio, Kati.** Sisseütleva käände kasutus eesti kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2006.
- Kirjakeele teataja 1979–1983. Tallinn, 1985.
- Klaas, Birute.** The quotative mood in the Baltic Sea areal. – Estonian: Typological Studies II. Tartu, 1997: 73–97.
- Klaas, Birute.** Eesti ja leedu keele struktuurilised ühisjooned. Kandidaadiväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1988.
- Klaas, Birute.** Indirektne objekt. – Keel ja Kirjandus 1988, 1: 1–8.
- Klaas, Birute.** Vaba daativi väljendusvõimalustest Balti keelearealis. – Lähivertailuja 6. Joensuu 1992: 36–44.
- Klaas, Birute.** Adressaatobjekt Balti keelearealis. – Lähivertailuja 7. Turku, 1994: 52–64.
- Klaas, Birute.** Similarities in case marking of syntactic relations in Estonian and Lithuanian. – Estonian: Typological Studies I. Tartu 1996: 37–67.
- Klaas, Birute.** Dependence of object case on the semantics of the verb on Estonian, Finnish and Lithuanian. – Estonian: Typological Studies III. Tartu, 1999: 47–83.

- Kleis, Richard, Johannes Silvet, Eduard Väari.** Võõrsõnade leksikon. Tallinn, 2000.
- Klettenberg, Reet.** Permissiivkonstruktsioonid vanemas eesti kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2007.
- Koit, Enn.** Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaadiväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Viljandi, 1959.
- Kokla, Paul, Helga Laanpere, Mart Mäger, Arno Pikamäe.** Eesti-soome sõnaraamat. Tallinn, 1972.
- Kont, Ilse.** Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles. Kandidaadiväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1955.
- Kont, Karl.** Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. Tallinn, 1963.
- Koponen, Eino.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Helsinki, 1998.
- Kuidas käsitada sõnaliigi mõistet? (Diskussiooni materjale). – Keel ja Kirjandus 1977, 9: 520–537.
- Kukk, Inga.** Poliitilise teksti tunnused ja analüüsivõimalused. – Eesti keele allkeeled. Tartu, 2000: 128–137.
- Kukk, Inga.** Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides: kriitiline tekstianalüüs. – Keele kannul. Tartu, 2001: 146–165.
- Kukk, Inga.** Blankett suhtluses. – Tekstid ja taustad. Tartu, 2002: 47–63.
- Kukk, Inga.** Asutus suhtleb kodanikuga: teabenõuete ja vastuste analüüs. – Tekstid ja taustad II. Tartu, 2003: 90–101.
- Kuldnohk, Karen.** Interpersonaalsete suhete kujunemine Interneti-diskursuses. – Keel ja Kirjandus 2002, 4: 263–269.
- Kuldnohk, Karen.** Iraagi sõda kajastav diskussioon ajalehes Postimees. – KVÜÕA toimetised 3. Tartu, 2004.: 66–82.
- Kuldnohk, Karen.** Argumentatsioon ajalehe Postimees Iraagi-missiooni käsitlevates artiklites. – Keele ehe. Tartu, 2006: 90–104.
- Kuldnohk, Karen.** Suhtumise kujundamine päevalehtede arvamustekstides. Pronksõduri-diskursuse osalised. – Tekstid ja taustad V. Meediatekstide keelekasutus ja selle sotsiaalpoliitilised taustad. Tartu, 2008: 65–99.
- Kull, Rein.** Liitsõnade kujunemine eesti keeles. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1967.
- Kull, Rein.** J.V.Veski ja markantne terminilooming. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn, 1987: 19–41.
- Kull, Rein.** Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel. Tallinn, 2000.
- Köpp, Kadri.** Relatiivlause põhijooned eesti vanemas kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2004.
- Laakso, Johanna.** Translatiivinen verbinjohdin NE itämerensuomalaisissa kielissä. Helsinki, 1990.
- Laanekask, Heli.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu, 2004.

- Laanest, Arvo.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, 1975.
- Laanest, Arvo.** Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg, 1982.
- Laanest Arvo.** Substantiivne atribuut läänemeresoome keeltes. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1959.
- Laar, Mart.** Raamat Jakob Hurdast. Tartu, 1995.
- Langemets, Margit.** Sõnaraamatu arvutilingvistiline analüüs. Magistritöö Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis. Tartu, 2000.
- Langemets, Margit.** Leksikoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 98–134.
- Langemets, Margit.** „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 50 aastat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53, Tallinn, 2008: 163–180.
- Langemets, Margit.** Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn, 2010.
- Languages in Development. München, 2003.
- Leemets, Tiina.** Inglise laenud ja mõjutused XX sajandi lõpu eesti keele sõnavaras. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2002.
- Lehiste, Ilse.** Suprasegmentals. Cambridge and London, 1970.
- Lehiste, Ilse.** Väärtuslik foneetikaraamat. – Keel ja Kirjandus 2008, 10: 826–828.
- Lehiste, Ilse, Jaan Ross.** The Temporal Structure of Estonian Runic Songs. Berlin, New York, 2001.
- Lehiste, Ilse, Jaan Ross.** Estonian prosody. Papers from a Symposium. Tallinn, 1997.
- Lepajõe, Kersti.** Kirjand kui tekst: infostruktuur. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu, 2002: 88–101.
- Lepajõe, Kersti.** Argumenteerimisoskusest eksamikirjandite põhjal. – Keel ja Kirjandus, 2002 4, 269–275.
- Lepajõe, Kersti.** Isikudeiksis õpilastekstides. – Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Tartu, 2004: 74–90.
- Lepajõe, Kersti.** Intertextual relations in student texts: a quantitative analysis of Estonian high school articulation examination essays. – Papers from the 30th conference in linguistics Joensuu, May 15 – 16, 2003, Studies in Language. Joensuu, 2004: 93–100.
- Lepajõe, Kersti.** Riigikirjandite alustamise retoorilisi võtteid. – Tekstid ja taustad IV. Tekstiliigivaatlusi. Tartu, 2005: 53–67.
- Lepajõe, Marju.** Johannes Gutsblaffi „Grammatilised vaatlused” – Johannes Gutsblaff, Observationes Grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. Tartu, 1998: 285–316.
- Liiv, Georg.** Eesti keele pearõhulise silbi monoftongid. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1962.
- Liiv, Virve, Alice Haberman, Milvi Paivel.** Saksa-eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallinn, 1973.

- Liivaku, Uno.** Kuidas öelda teisiti? Tallinn, 1969.
- Liivaku, Uno.** Kust king keelt pigistab? Tallinn, 1972.
- Liivaku, Uno, Henno Meriste.** Kuidas seda tõlkida? Tallinn, 1975.
- Lindström, Liina.** Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu, 2001: 90–118.
- Lindström, Liina.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. Tartu, 2005.
- Lindström, Liina.** Kõnelejale ja kuulajale viitamise vältimise strateegiaid eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55. Tallinn, 2010: 88–118.
- Lindström, Liina** jt. Sõnaliigituse küsimusi eesti murrete korpuse põhjal. – Keele ehe. Tartu, 2006: 154–167.
- Lindström, Liina** jt. Ainsuse 1. isikule viitamine eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn, 2009: 159–185.
- Lindström, Liina, Ilona Tragel.** Eesti keele impersonaali ja seisundipassiivi vahekorra adessiivargumendi kasutamise põhjal. – Keel ja Kirjandus 2007, 7: 532–553.
- Lindström, Liina, Ilona Tragel.** The possessive perfect construction in Estonian. – Folia Linguistica 2010, 2: 371–400.
- Lindström, Liina, Virve-Anneli Vihman.** Ise ise. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 2010, 2: 219–241.
- Lippus, Pärtel.** Võru ja eesti standardkeele /ts/. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51. Tallinn, 2006: 61–79.
- Lippus, Pärtel, Karl Pajusalu, Pire Teras.** The temporal Structure of Penta- and Hexasyllabic Words in Estonian. – Proceedings of Speech Prosody 3rd International Conference. Dresden, 2006: 759–762.
- Loog, Mai.** Esimene eesti slängi sõnaraamat. Tallinn, 1991.
- Loopman, Andres, Kati Sein, Ülle Viks.** Sõnastike haldussüsteem Eesti Keele Instituudis. – Keel ja arvuti. Tartu, 2006: 246–258.
- Lonn, Varje, Ellen Niit.** Saarte murde tekstid. Tallinn, 2002.
- Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu, 1995.
- Lõunaeesti häälikud II. Tartu, 2003.
- Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn, 2006.
- Mandra, Katrin.** Deontiline modaalsus eri tekstiliikides. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2007.
- Mandra, Katrin.** Deontiline modaalsus poliitikute arvamuskirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2008, 3: 178–193.
- Mandra, Katrin.** Haldusteksti struktuurist Tartu linnavalitsuse korralduste näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. Tallinn, 2009: 131–143.
- Mark, Julius.** Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Helsinki, 1923.
- Meier, Heidi.** Essee asend allkeelte tekstitüübivõrdluses. Magistritöö Tallinna ülikooli eesti keele õppetoolis. Tallinn, 2003.

- Mereste, Uno.** Inglise-eesti majandusterminite seletussõnastik. Tallinn, 1992.
- Mereste, Uno.** Aktuaalne majandusleksikon. Tallinn, 1994.
- Mereste, Uno.** Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Tallinn, 2000.
- Meister, Einar.** Promoting Estonian Speech Technology: From Resources to Prototypes. Tartu, 2003.
- Meister, Einar, Stefan Werner.** Duration affects vowel perception in Estonian and Finnish. – *Linguistica Uralica* 2009, 3: 161–177.
- Meister, Einar, Lya Meister.** Perception of Estonian vowel categories by native and non-native speakers. – Proceedings of INTERSPEECH 2010 Spoken Language Processing for All. Mokuhari (Japan), 2010: 1870–1873.
- Meriste, Henno.** Sõnamerel seilates. Tallinn, 1978.
- Mets, Mari.** *nud*-kesksõna võru kõnekeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2004.
- Mets, Mari.** Suhtlusvõrgustikud reaajas: võru kõnekeeles varieerumine kahes Võrumaa külas. Tartu, 2010.
- Metslang, Helle.** Kõnnekeele eesti keeles. Tallinn, 1981.
- Metslang, Helle.** Eesti hüüdlausest afektiivse süntaksi taustal. – *Keel ja Kirjandus* 1990, 10: 598–606.
- Metslang, Helle.** Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. Oulu, 1994.
- Metslang, Helle.** Eesti keele ja teiste soome-ugri keelte futuurumite arenguid. – *Keel ja Kirjandus* 1997, 4: 226–231.
- Metslang, Helle.** On the developments of the Estonian aspect: The verbal particle *ära*. – *Circum-Baltic Languages*, vol. 2: Grammar and Typology. Amsterdam, Philadelphia, 2001: 443–479.
- Metslang, Helle.** Imperative and related matters in everyday Estonian. – *Linguistica Uralica* 2004, 4: 243–256.
- Metslang, Helle.** Predikaat ajastut kogemas. – *Keel ja Kirjandus* 2006, 9: 714–727.
- Metslang, Helle.** Translatiivi ja essiivi kasutusest eesti ja soome keeles. – *Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin*. Oulu, 2007: 143–164.
- Metslang, Helle.** Estonian grammar between Finnic and SAE: some comparisons. – *Estonian in Typological Perspective*. Sprachtypologie und Universalienforschung. Berlin, 2009: 49–71.
- Metslang, Helle.** Isepäine üldkõnnekeele. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55. Tallinn, 2010: 119–137.
- Metslang, Helle, Ingrid Krall, Renate Pajusalu, Kristi Saarlo, Elle Sõrmus, Silvi Vare.** Keelehärm: eesti keele probleemseid piirkondi. Tallinn, 2003.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu.** Evidentiality in South Estonian. – *Linguistica Uralica* 2002, 2: 98–109.
- Metslang, Helle, Maria-Maren Sepper.** Mood in Estonian. – *Mood in the Languages of Europe*. Amsterdam, Philadelphia, 2010:

- Mihkels, Krista.** Vestluskaaslase algatatud reformuleeringud eesti vestluses: reformuleeringualgatuse vahendeid ja põhjuseid. Magistritöö Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis. Tartu, 2002.
- Mihkla, Karl, Lehte Rannut, Elli Riikoja, Aino Admann.** Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Tallinn, 1974.
- Mihkla, Karl, Aavo Valmis.** Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn, 1979.
- Mihkla, Meelis.** Kõne ajalise struktuuri modelleerimine eestikeelsele tekst-kõne-sünteesile. Tartu, 2007.
- Mihkla, Meelis, Einar Meister, Arvo Eek.** Eesti keele tekst-kõne-süntees: grafeemfoneem teisendus ja prosoodia modelleerimine. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu, 2000: 309–320.
- Mihkla, Meelis, Einar Meister.** Eesti keele tekst-kõne-süntees. – Keel ja Kirjandus 2002, 2: 88–97, 3: 173–182.
- Mikone, Eve.** Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. Turku, 2002.
- Muischnek, Kadri.** Verbi ja noomeni püsühendid eesti keeles. Tartu, 2006.
- Must, Mari.** Keskmurde tekstid. Tallinn, 1965.
- Must, Mari.** Eesti murdearhiiv II poolsajandi künnisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17. Tallinn, 1971: 9–34.
- Must, Mari.** Arnold Kask ja eesti murdeuurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18. Tallinn, 1972: 37–42.
- Must, Mari.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn, 1987.
- Must, Mari.** Kirderannikumurde tekstid. Tallinn, 1995.
- Must, Mari.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn, 2000.
- Must Mari, Aili Univere.** Põhja-Eesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Tallinn, 2002.
- Muuk, Elmar.** Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tartu, 1933.
- Mäearu, Sirje.** Eesnimed apellatiivsete keelenditena. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2002.
- Mäger, Mart.** Eesti linnunimetused. Tallinn, 1967.
- Mäger, Mart.** Refleksiivid – sajandi järjepidevus. – Keel ja Kirjandus 1991, 6: 343–355.
- Mägiste, Julius.** Rahvuslike teaduste edust Eestis. – Looming 1937: 470–486.
- Mägiste, Julius.** *oi-*, *ei-* deminutiivid läänemeresoome keelis. Tartu, 1928.
- Mägiste, Julius.** Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Helsinki, 1970.
- Neetar, Helmi.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. Tartu, 1994.
- Neetar, Helmi.** Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 1965, 1: 25–29.
- Nemvalts, Peep.** Case Marking of Subject Phrases in Modern Standard Estonian. Stockholm, 1996.
- Nemvalts, Peep.** Aluse sisu ja vorm. Tallinn, 2000.
- Nemvalts, Peep, Silvi Vare.** Eesti keele õpik X klassile. Tallinn, 1984.

- Nigol, Salme.** Hargla murraku konsonantism. Tallinn, 1994.
- Niit, Ellen.** Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikud ja balti prosoodilise areaali struktuur. Kandidaativäitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1985.
- Norvik, Piret.** Kirderannikumurde sõnavaralisi suhteid. – *Inter dialectos nominaque*. Tallinn, 2000: 184–201.
- Nurkse, Rein.** Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. Tartu, 1937.
- Oja, Anni.** Eesti keel internetis. – *Keel ja arvuti*. Tartu 2006: 259–267.
- Oja, Anni.** Choosing language in Internet conversations between Russians and Estonians. – *Computational Linguistics and Intellectual Technologies*. Moskva, 2008: 602–605.
- Oja, Vilja.** Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology. Tallinn, 2001.
- Oja, Vilja.** *In memoriam* Mari Must – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn: 2009: 237–239.
- Ojutkangas, Krista.** Ruumiinosisannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. Helsinki, 2001.
- Oksaar, Els.** Kaksikkeelsuse problemaatikast. – *Tulimuld* 1961, 1, 47–54.
- Oksaar, Els.** Spoken Estonian in Sweden and in the USA: an analysis of bilingual behaviour. – *Studies for Einar Haugen*. The Hague, 1972: 437–449.
- Olt, Kerli.** Mees ja naine sõnaraamatutes. – *Ariadne Lõng* 2004, 1–2.
- Orav, Heili.** Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles. Tartu, 2006.
- Org, Ervin, Nele Reiman, Katrin Uind, Eva Velsker, Karl Pajusalu.** Vastseliina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – *Keel ja Kirjandus* 1994, 4: 203–209.
- Org, Laivi.** Võru palatalisatsiooni akustikast. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2005.
- Paet, Tiina.** Tsitaatsõnade häälduse esitus „Võõrsõnade leksikonis”. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2010.
- Pai, Kristina.** Essiivne ja translatiivne predikatiivadverbiaal. – *Keele kannul*. Tartu, 2001: 232–249.
- Pajusalu, Elna.** Läänemere keelte väliskohakäänded (käänete funktsioonid). Kandidaativäitekiri Eesti Keele Instituudis, Tallinn, 1958.
- Pajusalu, Karl.** *Parree* ja *param*. Kaksitavuisten A-vartaloiden komparatiivin kehityslinjoja suomessa ja virossa. – *Kielen ja kulttuurin Satakunta*. Vammala, 1995: 190–221.
- Pajusalu, Karl.** Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Turku, 1996.
- Pajusalu, Karl.** Eesti murded ja murderühmad. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 43. Tartu, 1999: 64–98.
- Pajusalu, Karl.** Eesti keele kujunemistärgud ja sotsioperioodid. – *Keel ja Kirjandus* 2000, 3: 153–160.

- Pajusalu, Karl.** Varieerumisreeglid ja optimaalsusteooria. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu, 2002: 195–208.
- Pajusalu, Karl.** What is changed in Estonian pronunciation. The making of Estonian accents. – Languages in development. Muenchen, 2003: 107–114.
- Pajusalu, Karl.** Eesti murrete uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 197–216.
- Pajusalu, Karl.** Eesti keele ajaloo uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 166–196
- Pajusalu, Karl.** Eesti fonoloogia teisenemised Keeles ja Kirjanduses. – Keel ja Kirjandus 2008, 1 / 2: 16–27.
- Pajusalu, Karl.** Dynamics of Estonian Phonology. – Sprachtypologie und Universalienforschung 2009, 1 / 2: 109–121.
- Pajusalu, Karl, Liena Muižniece.** Mineviku partitsiibi grammatikaliseerumisest Lõuna-Eesti murretes. – Läänemeresoome lõunapiir. Võro, 1997: 96–101.
- Pajusalu, Karl, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva.** Võru vokaalid I. Tartu, 2000.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg.** Eesti murrede ja kohanimed. Tallinn, 2008.
- Pajusalu, Renate.** Üldküsilausungi pragmaatiline struktuur. – Dialoogi mudelid ja eesti keel. Tartu, 1987: 54–70.
- Pajusalu, Renate.** Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Tartu, 1997: 146–177.
- Pajusalu, Renate.** Deiktikud eesti keeles. Tartu, 1999.
- Pajusalu, Renate.** Indefinite determiners *mingi* and *üks* in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Tartu, 2000: 87–117.
- Pajusalu, Renate.** Sõna ja tähendus. Tallinn, 2009.
- Pajusalu, Renate, Karl Pajusalu.** The conditional of everyday Estonian: Its form and functions. – Linguistica Uralica 2004, 4: 257–269.
- Pajusalu, Renate, Karl Pajusalu.** Konditsionaal relatiivlauses. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 2010, 2: 243–254.
- Pajusalu, Renate, Iona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija.** Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu, 2004.
- Pajusalu, Renate, Iona Tragel.** Word and construction as units of categorization: the case of change predicates in Estonian. – Mental States: Evolution, Function, Nature. John Benjamins, 2007: 289–310.
- Pajusalu, Renate, Heili Orav.** Supiinid koha väljendajana: liikumissündmuse keelendamise asümmeetriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54. Tallinn, 2008: 104–121.
- Pall, Valdek.** Põhja-Tartumaa kohanimed I–II. Tallinn, 1969, 1977.
- Palmeos, Paula.** Eesti keele grammatika. 2. osa, 2. vihik. Sidesõna ja hüüdsõna. Tartu, 1967.

- Palmeos, Paula.** Eesti keele grammatika. 2. osa, 4. vihik. Kaassõna. Tartu, 1973
- Parm, Sirli.** Partiklite *veel, juba, alles, jälle* tähendused eesti kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis. Tartu, 2007.
- Parve, Merike.** Väited Lõuna-Eesti murretes. Tartu, 2003.
- Pedaja, Kati.** Uute laensõnade kohanemine eesti keele morfoloogilise süsteemiga. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2006.
- Peebo, Jaak.** Wastse Testamendi lugu. Tallinn, 2001.
- Peebo, Jaak.** Kalevipoja sõnastik. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt. 4: 15–73, 5: 3–51. Tartu, 1980.
- Peebo, Jaak.** Indikatiivi preesensi 3. pööre Johannes Gutsblaffil. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu, 1995: 116–129.
- Peebo, Jaak.** Keelekasutusest ajalehes „Tarto Ma-rahwa Näddali-Leht”. – Tarto Ma-rahwa Näddali-Leht: uurimusi ja allikmaterjale. Tartu, 1998: 76–132.
- Peebo, Jaak.** Eesti keele muutkonnad. Tartu, 1997.
- Peegel, Juhan.** Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest. Tartu, 1961.
- Peegel, Juhan.** Kuld on jäänud jälgedesse: regivärsi keelest ja poetikast. Tartu, 1997.
- Peegel, Juhan.** Nimisõna poetilised sünonüümid eesti regivärsides. Tallinn, 2004.
- Peegel, Juhan.** Eesti vanade rahvalaulude keel. Tartu, 2006.
- Penjam, Pille.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Tartu, 2008.
- Pihlak, Ants.** *u-*verbid ja enesekohasus eesti keeles. Tallinn, 1992.
- Piir, Hille.** Acoustics of the Estonian diphthongs. – Estonian Papers in Phonetics. Tallinn, 1985: 4–103.
- Pilvre, Barbi.** Construction of Gender in the Cover-Column „Person” in the Estonian Weekly Eesti Ekspress. Magistritöö Tallinna ülikoolis. Tallinn, 2000.
- Plado, Helen.** Tingimuskonstruktsioonid tänapäeva eesti keeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2006.
- Pool, Raili.** Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel. Tartu, 2007.
- Praakli, Kristiina.** Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine. Tartu, 2009.
- Prillop, Külli.** Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2001.
- Prillop, Külli.** Optimaalsusteooria. Kuidas eesti keeles klusiilid nõrgenesid ja kadusid. – Keel ja Kirjandus 2006, 12: 955–972..
- Puksand, Helin.** Sõnavara õpetamine ja õpikuteksti keerukus põhikooli II astme näitel. Magistritöö Tallinna ülikoolis. Tallinn, 2003.
- Puna, Kerli.** *mees-* ja *nais-*alguliste liitsõnade kasutamise dünaamika. – Tekstid ja taustad IV. Tartu, 2005: 82–99.
- Punga, Leili.** Ühe keelemehe tegevusest (125 aastat Jaan Jõgeveri sünnist). – Ema-keele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, 1987: 12–19.

- Põldmäe, Rudolf.** Eesti Kirjameeste Seltsi taotlustest ja saavutustest. – Keel ja Kirjandus 1974, 10: 597–604.
- Põldsaar, Raili.** Kriitiline diskursuseanalüüs ja naisekäsitus eesti meedias. – Ariadne Lõng 2001, 1–2: 99–106.
- Põldvee, Aivar.** Eesti tähesõja taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 2009, 8–9: 642–667.
- Põldvee, Aivar.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 2010, 5: 331–352 ja 6: 419–429.
- Põlma, Valve.** Onomatopoeetilised verbid eesti kirjakeeles. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1968.
- Päll, Peeter.** Maailma maade nimed eesti, inglise, prantsuse, vene ja riigi ametikeeles. Tallinn, 1994.
- Päll, Peeter.** Maailma kohanimed. Tallinn, 1999.
- Päll, Peeter.** Võõrnimed eestikeelses tekstis. Tartu, 2005.
- Raadik, Maire.** Panganduskeel. Tallinn, 2005.
- Raadik, Maire.** Kuidas vormistada ametikirja. Keeleline juhend omavalitsusasutuste töötajale. Tallinn, 2008.
- Raag, Raimo.** Lexical Characteristics in Swedish Estonian. Uppsala, 1982.
- Raag, Raimo.** Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Tartu, 1995: 145–163.
- Raag, Raimo.** Talurahvakeelest riigikeeleks. Tartu, 2008.
- Raag, Virve.** The Effects of Planned Change on Estonian Morphology. Uppsala, 1998.
- Raid, Vahur.** Soome–eesti ärisõnastik. Tallinn, 2004.
- Raiet, Erich.** Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeelest tänapäeva eesti keeles. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1966.
- Rajandi, Henno.** Nihetest lingvistika probleemiasetuses. – Keel ja Kirjandus 1965, 11: 659–668, 12: 741–750.
- Rajandi, Henno.** Some verb government rules for Estonian. – Sovetskoje finno-ugrovedenie 1965, 3: 171–182.
- Rajandi, Henno.** Some general properties of the Estonian negation system – Sovetskoje finno-ugrovedenie 1967, 1: 11–21.
- Rajandi, Henno.** Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses. – Keel ja Kirjandus 1978, 11: 649–657, 12: 726–732.
- Rajandi, Henno.** Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Tallinn, 1999.
- Rajandi, Henno, Helle Metslang.** Määramata ja määratud objekt. Tallinn, 1979.
- Rammo, Sirje.** Eesti keele õpik täiskasvanud keeleõppijale. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele (võõrkeelena) õppetoolis. Tartu, 2010.
- Rannut, Lehte.** Ajamäärus eesti keeles. Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1961.
- Rannut, Lehte.** Põimlause eesti keeles. Tallinn, 1981.

- Rannut, Mart.** Consonant combinatorics in Estonian. – Estonian Papers in Phonetics 1984–1985. Tallinn 1986: 164–183.
- Rannut, Mart, Ülle Rannut, Anna Verschik.** Keel. Võim. Ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepoliitika õpik. Tallinn, 2003.
- Rannut, Ülle.** Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis. Tallinn, 2005.
- Raun, Alo.** Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen. Tartu, 1942.
- Raun, Alo.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Toronto, 1982.
- Raun, Alo, Andrus Saareste.** Introduction to Estonian Linguistics, Wiesbaden 1965.
- Reinsalu, Riina.** Töövõtu- ja käsunduslepingud tekstiliigina. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2010.
- Remes, Hannu.** Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorphologiaa. Oulu, 2009.
- Remmel, Mart.** Eesti keele foneemide süsteemi modelleerimisest (vene k). Kandidaativäitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1975.
- Remmelg, Raili.** *et*-kõrvallaused tänapäeva eesti kirjakeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2006.
- Riikoja, Elli.** Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise rahvakeelne alus. Kandidaativäitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1960.
- Rohtlaan, Ille.** Meediatekstide analüüs kriitilise tarbija kujundamisel. Magistritöö Tallinna ülikoolis. Tallinn, 2006.
- Rohtlaan, Ille.** Metafoor meediatekstis: uudiste pealkirjad. – Keel ja Kirjandus 2006, 8: 626–636.
- Roos, Aarand.** Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas. Uppsala, 1980.
- Rootsi-eesti sõnaraamat. Tallinn, 2004.
- Ross, Jaan jt.** Eesti keele uurimise analüüs. Foneetika. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 7–26.
- Ross, Jaan.** Ilse Lehiste juubeli puhul. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn 2003: 281–284.
- Ross, Kristiina.** Saateks. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: 2003: 7–23.
- Ross, Kristiina.** Kohandav ja kohanev tõlge: eestikeelne Vana Testament 1739 ja nüüd. – Kohanevad tekstid. Tartu, 2005: 13–24.
- Ross, Kristiina.** Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51. Tallinn, 2006: 107–129.
- Ross, Kristiina.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni – Keel ja Kirjandus 2009, 8–9: 553–558.
- Ross, Kristiina.** *Verba dicendi, sentiendi et sciendi* ja neid sisaldavad konstruktsioonid 17. sajandi ja 18. sajandi alguse kirjakeeles. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 2010, 2: 273–293.

- Rowley, Anthony, Ludwig Hitzemberger.** Rückläufiges estnisches Wörterbuch. Bayreuth, 1979.
- Rätsep, Huno.** Eesti keele ajalooline morfoloogia I – II. Tartu, 1977–1979.
- Rätsep, Huno.** Some tendencies in the development of Estonian. – Sovetskoje finno-ugrovedenie 1981, 3: 202–211.
- Rätsep, Huno.** Andrus Saareste Tartu ülikoolis. – Keel ja Kirjandus 1982, 9: 464–473.
- Rätsep, Huno.** Viron ja suomen kielen tutkimuksen yhteisiä suuntaviivoja. – Virittäjä 1994, 2: 267–273.
- Rätsep, Huno.** J.V.Veski ja tänapäev. – Keel ja Kirjandus 1973, 6: 366–368.
- Rätsep, Huno.** Õigekeelsussõnaraamat 1976 (Keele ja Kirjanduse ringküsitlus). – Keel ja Kirjandus 1977, 12: 739–741.
- Rätsep, Huno.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979: 27–42.
- Rätsep, Huno.** Professor Arnold Kask õppejõuna ja teadlasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 28. Tallinn, 1984: 5–10.
- Rätsep, Huno.** Paul Ariste eesti keele uurijana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30. Tallinn 1986: 7–16.
- Rätsep, Huno.** Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 1987, 1: 1502–1524.
- Rätsep, Huno.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 1987, 12: 709–715.
- Rätsep, Huno.** Pidada sammu keeleteaduse arenguga. Eesti keel ja uuemad keeleteaduslikud meetodid ning teooriad – Keel ja Kirjandus 1961, 11: 641–647.
- Rätsep, Huno.** Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn, 1978.
- Rätsep, Huno.** Emakeele Seltsi tänapäev. – Keel ja Kirjandus 1980: 135–140.
- Rätsep, Huno.** Akadeemik Paul Ariste. Tallinn. 1980.
- Rätsep, Huno.** Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsiooni-analüüsi. – Keel ja struktuur 5. Tartu, 1971: 43–67.
- Rätsep, Huno.** Sõnaloo raamat. Tartu, 2002.
- Rääbis, Andriela.** Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid. Tartu, 2009.
- Saagpakk, Paul.** Sünonüümisõnastik. 1992.
- Saagpakk, Paul.** Eesti-inglise sõnaraamat. Tallinn, 1992.
- Saar, Evar.** Võrumaa kohanimedede analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Tartu, 2008.
- Saareste, Andrus.** Leksikaalsetest vahekordadest eesti murretes. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Tartu, 1924.
- Saareste, Andrus.** Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1932, 1–2, 17–40.
- Saareste, Andrus.** Die estnische Sprache. Tartu, 1932.
- Saareste, Andrus.** Meie keele korraldamise põhimõtteist ja nende kohaldamisest. – Eesti Kirjandus 1933, 9: 446 – 454.

- Saareste, Andrus.** Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. Johannes Aaviku „Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika” ilmumise puhul. Tartu, 1937.
- Saareste, Andrus.** Eesti murdeatlas I – Tartu, 1938, II – Tartu, 1941.
- Saareste, Andrus.** Väike eesti murdeatlas. Uppsala, 1955
- Saareste, Andrus.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat I – IV. Stockholm, 1958–1968.
- Saareste, Andrus.** Kaunis emakeel. Tallinn, 2006.
- Saareste, Albert, Arno Rafael Cederberg.** Valik eesti kirjakeele vanimaid mälestisi a 1524–1739. Tartu, 1992.
- Saari, Henn.** Kirjakeele saatus I. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus 1979, 11: 661–679, 12: 712–723..
- Saari, Henn.** Eesti terminoloogia põhimõtete analüüs (vene k). Kandidaadiväitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1982.
- Saari, Henn.** Keelehäälning I–II. Tallinn, 1976–2004.
- Saari, Henn.** Ein Weg zur Wortgrammatik am Beispiel des Estnischen. Tallinn, 1997.
- Sahkai, Heete.** Demonstrative doubling in spoken Estonian. – *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences* 2003, 7: 120–144.
- Sahkai, Heete.** Teonimi perifrastilises verbivormis. – Keel ja Kirjandus 2005, 10: 790–807.
- Sahkai, Heete.** Konstruksioonipõhise keelekirjelduse võimalustest adessiivse viisi- ja põhjuse määruse näitel. – Keel ja Kirjandus 2006, 10: 816–831.
- Sahkai, Heete.** Konstruksioonipõhine keelemudel ja sõnaraamatumudel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. Tallinn, 2008: 177–186.
- Salasoo, Tiiu.** Morfoloogiliste tunnuste esmakasutamine ühe lapse arenevas keeles. – Keel ja Kirjandus 1995, 4: 239–252.
- Salasoo, Tiiu.** Initial acquisition patterns of Estonian and language curriculum desing. – *Educating via Language*. Manila, 1999: 64–76.
- Salasoo, Tiiu.** What actions do children learning Estonian talk about? – Proceedings of the XIII conference of the Finno-Ugric Studies association of Canada, April 26–28, 2002. Burnaby, 2002: 45–60.
- Salasoo, Tiiu.** A step in the search for an explanation of the acquisition of Estonian. – *Languages in Development*. München, 2003: 149–188.
- Salasoo, Tiiu.** Laste esimesed eestikeelsed omadussõnad. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 2010, 1: 57–80.
- Salla, Sigrid.** Jututuba kui võrgusuhtlusvorm. – Tekstid ja taustad. Artikleid teksti-analüüsist. Tartu, 2002: 128–151.
- Salo, Age.** Verbivormistiku omandamine. Magistritöö Tartu ülikooli läänemere-soome keelte õppetoolis. Tartu, 1995.
- Saluveer, Helle.** Ühendavast ja vastandavast koordinatsioonist eesti kirjakeeles. Diplomitöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1971.
- Sang, Joel.** Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus 1975, 3: 155–162.

- Sang, Joel.** Eitus eesti keeles. Tallinn, 1983.
- Sarapuu, Kathy.** Suhtlustasandi tähendused ajalehe juhtkirjades. – Tekstid ja taustad V. Tartu, 2008: 100–192.
- Sedrik, Meeli.** Hiiu murrakute ja Edela-Soome murrete ühissõnavarast. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1994.
- Sepper, Maria Maren.** Indirektaal eesti 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi aja- ja ilukirjanduskeeles. Magistritöö Tallinna ülikooli eesti keele õppetoolis. Tallinn, 2007.
- Siil, Imre.** Eestikeelse kõne modelleerimine teadmibaasistüsteemis. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1992.
- Silvet, Johannes.** Inglise-eesti sõnaraamat 1.–2. Tallinn, 1990.
- Simm, Jaak.** Võnnu kihelkonna asustusalaane toponüümika. Kandidaadiväitekirj Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1981.
- Soodla, Karin.** Morfoloogilisi ja morfosüntaktilisi nähtusi eesti internetikeeles. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2010.
- Soome-eesti suursõnaraamat. Tallinn, 2003.
- Sutrop, Urmas.** Eesti keele välted ja balti polütooniline keeleliit. – Keel ja Kirjandus 1999, 4: 235–238.
- Sutrop, Urmas.** The Vocabulary of Sense Perception in Estonian: Structure and History. Frankfurt am Main, 2002.
- Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 1 – 7. Tartu, 1972–1986.
- Söderman, Tiina.** Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. Uppsala, 1996.
- Zabrodsckaja, Anastassia.** Vene-eesti koodivahetus Kohtla-Järve vene emakeelega algkoolilastel. Tallinn, 2005.
- Zabrodsckaja, Anastassia.** Russian-Estonian language contacts: grammatical aspects of language use and change. Tallinn, 2010.
- Tael, Kaja.** Sõnajärjemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). Tallinn, 1988.
- Tamm, Anne.** Relations Between Estonian Verbs, Aspect, and Case. Budapest, 2004.
- Tanning, Salme.** Mulgi murdetekstid. Tallinn, 1961.
- Tauli, Valter.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu, 1938.
- Tauli, Valter.** Phonological Tendencies in Estonian. København, 1956.
- Tauli, Valter.** The Structural Tendencies of Languages. Helsinki, 1958.
- Tauli, Valter.** Structural Tendencies in Uralic Languages. Boomington–The Hague, 1966.
- Tauli, Valter.** Introduction to a Theory of Language Planning. Uppsala, 1968.
- Tauli, Valter.** Keelekorralduse alused. Stockholm, 1968.
- Tauli, Valter.** Eesti grammatika I – II. Uppsala, 1972–1980.
- Tauli, Valter.** Standard Estonian Grammar I – II. Uppsala, 1973–1983.
- Tavast, Arvi, Vello Hanson.** Arvutikasutaja sõnastik. Inglise-eesti. Tallinn, 2003.

- Tavast, Arvi.** Eesti oskussõnastikud 1996–2000. – Keel ja Kirjandus 2002, 6: 401–414, 7: 489–503.
- Tavast, Arvi.** The Translator is Human too: a Case for Instrumentalism in Multilingual Specialised Communication. Tartu, 2008.
- Tekstid ja taustad I – V. Tartu, 2002–2008.
- Tender, Tõnu.** Eesti släng. Olemus ja uurimislugu I–II. – Keel ja Kirjandus 1994, 5: 293–297, 6: 246–255.
- Tender, Tõnu.** Eesti släng: olemus, uurimislugu, sissevaade vanglaslängi. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu 1996.
- Tender, Tõnu.** Eesti õpilasslängi muutumisest ajas. Vahekokkuvõte. – Eesti keele allkeeled. Tartu 2000: 138–147.
- Tender, Tõnu.** Mitmekeelsus Eestis Euroopa Liidu mitmekeelsuse ideaali taustal. Tartu, 2010.
- Teral, Maarika.** Taanikeelse keskkonna mõjud Taani eestlaste eesti keelele. – Ema-keel ja teised keeled III. Tartu, 2002: 231–238.
- Teras, Pire.** Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu, 2003.
- Tirkkonen, Mari-Epp.** Demonstratiiv- ja kolmanda isiku pronoomenid ranniku- ja kirdemurdes. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2006.
- Toikka, Kaja.** Kirderannikumurde idaosas murde- ja keelekontaktid. Magistritöö Tallinna pedagoogikaülikooli läänemeresoome keelte õppetoolis. Tallinn, 2000.
- Tomusk, Ilmar.** Eesti keelepoliitika põhimõtted ja dünaamika eurointegratsiooni ning rahvusvaheliste inimõiguste kontekstis. Tallinn, 2003.
- Toomsalu, Ülo.** Setu verbi grammatika ja sõnastikud. Tallinn, 1995.
- Toomse, Mihkel.** Eesti *ta-*, *tü-*verbide konsonantses liitumisest. Tartu, 1941.
- Torn-Leesik, Reeli.** The status of the Passive in English and Estonian. – Working Papers in English and Applied Linguistics 2002, 7: 81–106.
- Torn-Leesik, Reeli.** The Estonian periphrastic passive. – *Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics.* Tallinn, 2006: 73–92.
- Torn-Leesik, Reeli.** Voice and modal verbs in Estonian. – *Linguistica Uralica* 2007, 3: 173–186.
- Torn-Leesik, Reeli.** The voice system of Estonian. – *Estonian in Typological Perspective. Sprachtypologie und Universalienforschung.* Berlin, 2009: 72–90.
- Tragel, Ilona.** Eesti keele tuumverbid. Tartu, 2003.
- Tuldava, Juhan.** Võõrmõjusid rootsi eestlaste keeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 11, Tallinn, 1965: 93–104.
- Tuldava, Juhan.** Sõnavara kvantitatiivse uurimise probleemid ja meetodid (eesti keele ainestikul) (vene k). Doktoriväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1985.
- Turu, Ellen.** Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* V. Tallinn, 1959: 78–96.

- Turu, Ellen.** Ühesilbiliste vokaaltüveliste verbide imperfektist. – Keel ja Kirjandus 1960, 1: 36–45.
- Tärk, Tiina.** Kiili valla asustusnimed. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2010.
- Uibopuu, Valev.** Similarkomparative Konstruktionen im Finnischen und Estnischen insbesondere in der moderner Schriftsprache. Lund, 1970.
- Uind, Katrin.** Kihnu murraku sõnavara. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2000.
- Univere, Aili.** *a*-listest mitmuse vormidest eesti murdeis. – Emakeele Seltsi aastaaraamat I. Tallinn, 1955: 118 – 127.
- Univere, Aili.** Idamurde tekstid. Tallinn, 1996.
- Uuspõld, Ellen.** Eesti keele lauseõpetusest põhijooniti. – Keel ja Kirjandus 1976, 2: 94–105.
- Uuspõld, Ellen.** Aino Valmetit mälestades. – Keel ja Kirjandus 1993, 7: 443–444.
- Uuspõld, Ellen.** Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (*nuna-*) ja *tud-* (*tuna-*) konstruktiooni struktuur ja tähendus. – Keele modelleerimise probleeme I. Tartu, 1966: 4–196.
- Uuspõld, Ellen.** Sise- ja väliskohakäänded lokaaladverbiaali väljendajatena. – Lähivertailuja 6. Joensuu, 1992: 79–84.
- Uuspõld, Ellen.** Modaalusest ja modaalset predikaadist eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 1989, 8: 486–477.
- Vaba, Lembit.** Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn, 1977.
- Vaba, Lembit.** Uurimusi läti–eesti keelesuhetest. Tallinn, 1998
- Vadi, Ene.** Reklaamide väärtusdiskursused. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Tartu, 2002: 152–172.
- Vadi, Ene.** Naise ja mehe rollid reklaamidiskursuses. – Tekstid ja taustad II. Tekstianalüüsi vaatepunkte. Tartu, 2003: 150–169.
- Vainola, Kätlin, Lemmit Kaplinski.** Eesti slängi sõnaraamat. Tallinn, 2003.
- Vainik, Ene.** Lexical Knowledge of Emotions: the Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary. Tartu, 2004.
- Vainik, Ene.** Eesti väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn, 1995.
- Vakk, Feliks.** Suured ninad murdsid päid. Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis. Tallinn, 1970.
- Vakk, Feliks,** Miks just nõnda. Tallinn, 1984.
- Valge, Jüri.** Lause liikmete koordineerimisvõimalused tänapäeva eesti keeles. Kandidaadiväitekirj Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1981.
- Valge, Jüri.** Villem Grünthal-Ridala keelemehena. – Sananjalka 27: 165–173.
- Valgma, Johannes, Nikolai Rimmel.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn, 1968.

- Valik eestikeelseid grammatilisi oskussõnu. Tartu, 1925.
- Valmet, Aino.** Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles. Kandidaativäitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1956.
- Valmet, Aino.** Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 29. Tallinn, 1985: 12–23.
- Valmis, Aavo.** Lisand eesti kirjakeeles. Kandidaativäitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1973.
- Vana kirjakeel ühendab. Tartu, 2003.
- Vare, Silvi.** Lokaal- ja kollektiivsubstantiive tuletavad sufiksids eesti kirjakeeles. Kandidaativäitekiri Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1975.
- Vare, Silvi.** Nimisõnaliited eesti keeles. Tallinn, 1981.
- Vare, Silvi.** Omadussõnaliited eesti keeles. Tallinn, 1984.
- Vare, Silvi.** Liitverb eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 1986, 9: 539–547.
- Vare, Silvi.** Kazuto Matsumura ettekandest Debreceni kongressil ning verbi ja verbaalnoomeni vahekorra. – Keel ja Kirjandus 1991, 7: 408–415.
- Vare, Silvi.** Tuletusliitest uue nurga alt. – Keel ja Kirjandus 1993, 8: 530–536.
- Vare, Silvi.** Konversioonist eesti keeles. – Virittäjä 1993, 1: 34–50.
- Vare, Silvi.** Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe. – Keel ja Kirjandus 2001, 7: 455–472, 8: 563–571.
- Vare, Silvi.** Eesti keele sõnaperede sõnaraamatu koostamise põhimõtetest. – Keel ja Kirjandus 2002, 12: 855–866.
- Vare, Silvi.** Back-formation of verbs in Estonian. – Languages in Development. München 2003, 123–132.
- Vare, Silvi.** Eesti keel vene koolis. Tallinn, 2004.
- Vare, Silvi.** Eesti keele verbimoodustus: desubstantiivne konversioon. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50. Tallinn, 2005.
- Vare, Silvi.** Potentsiaalsetest sõnadest leksika ja grammatika vaatenurgast. – Keel ja Kirjandus 2008, 7: 531–552.
- Veismann, Ann.** Aega väljendavad ruumimetafoorid. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2000.
- Veismann, Ann.** Eesti keele kaas- ja mäarsõnade semantika võimalusi. Tartu, 2009.
- Veldi, Enn.** Eesti-inglise sõnaraamat. Tallinn, 2002.
- Veldi, Enn.** Paralleelid inglise ja eesti onomatopöas. (vene k) Kandidaativäitekiri Tartu ülikooli inglise filoloogia õppetoolis. Tartu, 1988.
- Veldi, Enn.** Onomatopoeic words in bilingual dictionaries. – Dictionaries. Journal of the Dictionary Society of North America 1994, 15: 74–85.
- Veldi, Enn.** Some typological characteristics of Estonian onomatopoeic formations. – Estonian: Typological Studies II. Tartu, 1997: 220–238.
- Velsker, Eva.** Inessiivi lõpu varieerumine Vastseliina murrakus. Magistritöö Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 2000.
- Vende, Kullo.** Phonetic conditioning factors of pirtsch in Estonian vowels. – Estonian Papers in Phonetics. Tallinn, 1973: 46–85.

- Vene-eesti sõnaraamat I – IV. Tallinn, 1984–1994.
- Verschik, Anna.** Koodivahetus ja eesti keeleteadus. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu, 2002: 287–296.
- Verschik, Anna.** Estonian Yiddish and Its Contacts with Coterritorial Languages. Tartu, 2002.
- Verschik, Anna.** Emerging Bilingual Speech: From Monolingualism to Code-Copying. London, 2008.
- Veski, Asta.** Eesti keele grammatika II. Kolmas vihik. Määrsõna. Tartu, 1970.
- Veski, Johannes Voldemar.** Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn, 1958.
- Vestring, Salomo Heinrich.** Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu, 1998.
- Vider, Kadri.** 2–3-aastaste eesti laste sõnavara. – Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turku, 1996: 125–138.
- Vider, Kadri.** Sagedasemad eesti verbid semantilises andmebaasis. Magistritöö Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis. Tartu, 1999.
- Viikberg, Jüri.** Eesti keelesaared Siberis (tekkimine, areng, kontaktid). – Kandidaadiväitekirj Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1989.
- Viikberg, Jüri, Lembit Vaba.** Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus 1984, 3: 145–156, 4: 210–223.
- Viikberg, Jüri.** Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – Keel ja Kirjandus 1989, 4: 202–205.
- Viikberg, Jüri.** 1999. Language shift among Siberian Estonians: pro and contra. – Estonian Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language 1999, 139: 105–124.
- Viikberg, Jüri.** Murdesektor 1947–1996. – Eesti filoloogia poolsajand teaduste akadeemias. Tallinn, 1997: 10–28.
- Viires, Helmi.** *ne*-sufiksilised omadussõnad eesti murdeis. Kandidaadiväitekirj Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 1963.
- Viitso, Tiit-Rein.** Tüvelisest astmehaldusest (eriti eesti keeles). – Emakeele Seltsi aastaraamat VIII. Tallinn, 1962: 44–62.
- Viitso, Tiit-Rein.** Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus 1976, 3: 148–162.
- Viitso, Tiit-Rein.** The history of Finnic *õ* in the first syllable. – Sovetskoje finno-ugrovedenie, 1978, 2: 86–106.
- Viitso, Tiit-Rein.** Läänemeresoome fonoloogia küsimusi. Tallinn, 1981.
- Viitso, Tiit-Rein.** Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 1985, 7: 399–404.
- Viitso, Tiit-Rein.** Eesti keele kujunemine flekteerivaks keeleks. – Keel ja Kirjandus, 1990, 8: 456–461, 9: 542–548.
- Viitso, Tiit-Rein.** Stress and quantity in North Setu (South Estonian) – Linguistica Uralica 1990, 2: 81–88.
- Viitso, Tiit-Rein.** Vowels and consonants in North Setu (South Estonian) – Linguistica Uralica 1990, 3: 161–172.

- Viitso, Tiit-Rein.** Virumaa keeled. – koguteos Virumaa, Rakvere 1996: 390–401.
- Viitso, Tiit-Rein.** Läänemeresoome lihtmineviku minevikust – Oekeeta asijoo. Helsinki, 1998: 424–436.
- Viitso, Tiit-Rein.** Huno Rätsep fennougristi ja keeleajaloolasena. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn, 2003: 285–292.
- Viitso, Tiit-Rein.** Eesti tegusõna tüpoloogiat. – Keel ja Kirjandus, 2005, 3: 182–194.
- Viitso, Tiit-Rein.** Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu–Tallinn, 2008.
- Viitso, Tiit-Rein.** *In memoriam* Arvo Eek. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55. Tallinn 2010: 265–268.
- Vihman, Virve-Anneli.** Impersonaliseeritud impersonaal kui konstruktsioonitasandi grammatiseerimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52, Tallinn, 2007: 148–178.
- Vija, Maigi.** Pronomenid lapsekeeles: mõnda MINA ja SINA omandamisest eesti laste näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2007, 3: 373–385.
- Vija, Maigi, Renate Pajusalu.** Pronouns in Estonian Child Language. – *Ad verba liberorum: Linguistics & Pedagogy & Psychology* 2009, 1: 23–31.
- Vija, Maigi, Reeli Torn-Leesik, Renate Pajusalu.** Tegumood eesti lapsekeeles. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2009, 5: 329–344.
- Viks, Ülle.** Pronominalisatsioon eesti keele elementaarlausel. – Keel ja struktuur 7. Tartu, 1972: 53–107.
- Viks, Ülle.** Väike vormisõnastik. Tallinn, 1992.
- Viks, Ülle.** Eesti murded arvutis. – Keel ja Kirjandus 1992: 346–348.
- Viks, Ülle.** Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia. Tartu, 1994.
- Viks, Ülle.** Eesti keele morfoloogiline analüsaator – Keel ja Kirjandus 1994, 3: 150–163.
- Viks, Ülle.** Eesti keele avatud morfoloogiamudel – Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu, 2000: 9 – 36.
- Viks, Ülle.** Ühest morfoloogilisest klassifikatsioonist. – Keel ja Kirjandus 1982, 10: 517–525.
- Viks, Ülle.** Eesti–X-keele sõnastik ja grammatika. Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. Tallinn, 2008: 247–261.
- Vilbaste, Gustav.** Eesti taimenimetused. Tallinn, 1993.
- Villup, Astrid.** Adverb eesti keeles. Tallinn, 1969.
- Voll, Piret.** Täheenduse konnotatiivne aspekt ja selle kajastamine ükskeelses sõnaraamatus. Magistritöö Eesti Keele Instituudis. Tallinn, 2002.
- Väike murdesõnastik I – II. Tallinn, 1982–1989.
- Väliseestlaste keelest. Tartu, 1998.
- Weske, Mihkel.** Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig, 1872.
- Weske, Mihkel.** Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Tartu, 1879.

- Wiik, Kalevi.** Kolme ja puoli vuosisataa suomalaista ja virolaista kielioppikirjallisuutta: nominien taivutus – Lähivertailuja 3. Turku, 1988: 11–26.
- Wiik, Kalevi.** Viron vokaalisointu. Helsinki, 1988.
- Wiik, Kalevi.** Foneetika alused. Tartu, 1991.
- Wiedemann, Ferdinand Johann.** Versuch ueber den Werroestnischen Dialekt. Faksiimile ja tõlge eesti keelde: Uurimus Võru murdest. Tartu, 2002.
- Wiedemann, Ferdinand Johann.** Ehstnisch–deutsches Wörterbuch. Eesti–saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973.
- Wiedemann, Ferdinand Johann.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelestland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg, 1875.
- Õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1960.
- Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn, 1976.
- Õim, Asta.** Sünonüümisõnastik. Tallinn, 1991.
- Õim, Asta.** Fraseoloogiasõnaraamat. Tallinn, 1993.
- Õim, Asta.** Antonüümisõnastik. Tallinn, 1995.
- Õim, Asta.** Väljendiraamat. Tallinn, 1998.
- Õim, Haldur.** Huno Rätsep 60. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn, 1989: 5–13.
- Õim, Haldur.** Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. – Keele modelleerimise probleeme 4. Tartu, 1971.
- Õim, Haldur.** Semantika ja keele mõistmise teooria. Eesti keele direktiivse suhtluse sõnavara ja tekstide analüüs (vene k). Doktoriväitekiri Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis. Tartu, 1983.
- Õim, Haldur.** Ühest põhimõttelisest süntaksikäsitlusest. – Keel ja Kirjandus 1983, 10: 583–588.
- Õim, Haldur Heili Orav, Piia Taremaa.** Lihtlause semantika: teoreetiline kontseptsioon ja arvutianalüüsi võimalused. – Keel ja Kirjandus 2009, 7: 489–504.
- Õim, Haldur Heili Orav, Piia Taremaa.** Lausesemantikast üldkeeleteaduse ja eesti keele kontekstis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55, Tallinn, 2010: 201–223.
- Õim, Katre.** Võrdluste struktuurist ja kujundisemantikast. Tartu, 2003.
- Õppijakeele analüüs: võimalused, probleemid, vajadused. Tallinn, 2008.
- Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn, 1971.

NIMEREGISTER

- Aava, Katrin 263
Aavik, Johannes 17–18, 20, 93–102,
104–106, 116–117, 121–123, 127, 133,
152–157, 159, 237–238, 243, 266
Adam Bremen 11
Admann, Aino 244
Agur, Ustus 205
Ahlqvist, August 58, 78–79, 81, 85
Ahrens, Eduard 17, 20, 33, 52–59, 64–67,
70, 72–75, 78–79, 83, 87, 175–176,
227, 231, 237, 243, 265
Ahven, Eeva 20, 141, 173
Alekörs, Tiina 210, 262
Al-Idrisi 11
Allik, Mari 199
Alvre, Paul 58, 172, 176, 181, 193, 209,
227
Argus, Reili 259
Ariste, Paul 12, 18, 20, 69, 111, 115–116,
118, 121, 133, 135, 172, 176, 179–181,
192, 216–218, 222–223, 267
Arumaa, Peeter 115
Arwidsson, A. 54
Asu-Garcia, Eva Liina 221–222, 267
- Bergmann, Jaan 78
Blokland, Rogier 179, 184
Boubrig, Johann 61–62
Brahe, Per 27, 47
Budenz, József 69
- Castrén, Matthias Alexander 69, 81
Cederberg, Arno Rafael 127, 172
Chomsky, Noam 223
Clare, Christoph 40
Collinder, Björn 181
Courtenay, Baudoin de 217
- Degel, Larissa 213
- Eek, Arvo 182, 218–222, 224–226
Ehala, Martin 138, 142, 151, 168–170,
182, 184, 222, 225, 234, 236, 267
Ehasalu, Epp 177
Eichenbaum, Külli 171
Einer, Hans 89
Eisen, Mattias Johann 78
Elisto, Elmar 157
Erelt, Mati 136–137, 145, 149, 162–163,
183–184, 205–206, 229, 245–246,
248–253, 265–267
Erelt, Tiiu 20, 149, 158, 161–165, 204–
206, 208–209, 238, 266
Ernits, Villem 115
Eskor, Liina 258
Eslon, Pille 148, 198
- Fachlmann, Friedrich Robert 17, 20, 56,
60, 63–67, 72, 112, 231
Faster, Mariko 197
Fillmore, Charles 146
Forselius, Bengt 32–37
- Gerassimenko, Olga 258
Gildemann, B. 12
Grünthal, Riho 11–13
Grünthal, Villem 93–94, 102, 105, 116–
118, 121, 123, 266
Gutslaff, Johann 26, 29–31, 41, 60, 174–
175, 265
Göseken, Heinrich 31–32, 41, 177–178,
265
- Haak, Anu 190
Haarmann, Harald 40

- Haberman, Alice 209
 Habicht, Külli 148, 175, 177, 183, 236, 253
 Hallap, Valmen 217, 222
 Halle, Maurice 223
 Hanko, Urve 208
 Hanson, Vello 205
 Happonen, Natali 199
 Hasselblatt, Cornelius 184, 249
 Hassinen, Sirje 199, 259
 Hausenberg, Anu-Reet 142
 Help, Toomas 182, 224, 233
 Henno, Kairit 197
 Hennoste, Tiit 147, 149, 184, 253, 257
 Hermann, Karl August 17, 68, 72, 78, 82, 86–92, 103, 112–113, 265–266
 Hiietam, Katrin 250–251
 Hinderling, Robert 206
 Hint, Mati 141–142, 145, 151, 156, 159, 167, 182–184, 216, 222–225, 231, 234, 236, 238, 267
 Hitzenberger, Ludwig 206
 Hornung, Johann 33–39, 41, 49, 53, 58–59, 75, 265
 Hunfalvy, Pál 69
 Hupel, August Wilhelm 20, 39–40, 43–45, 50, 52, 61, 63, 265
 Hupel, Helle 265
 Hurt, Jakob 17, 20, 68, 70–71, 75, 78, 82–86, 88–91, 103, 112–113, 120, 153, 179, 186, 237, 266
 Hussar, Annika 197
 Huumo, Tuomas 252

 Ilves, Marju 169
 Iva, Sulev 170, 193
 Iva, Triin 196

 Jaspersen, Otto 94
 Juhkam, Evi 190, 191, 195
 Jõgever, Jaan 68, 78, 91–92, 102–103, 105–106, 108, 111–114, 116, 120, 123, 177
 Jõgi, Aino 179
 Jürgenson, Dietrich 62, 112

 Kaal, Helju 188
 Kaalep, Heiki-Jaan 210, 233
 Kaljumägi, Karin 235
 Kallas, Oskar 92
 Kallasmaa, Marja 197

 Kalvik, Mari-Liis 193
 Kann, Kallista 208–209
 Kaplinski, Jaan 156
 Kaplinski, Lemmit 208
 Kaplinski, Nora 209
 Karelson, Rudolf 202
 Kasemets, Katre 262
 Kasik, Reet 136, 145, 149, 163, 238, 240–241, 252, 260–262, 266
 Kask, Arnold 20, 107, 111, 133, 135, 157, 173, 176, 180–181, 189, 191–192, 229, 231, 267
 Kasterpalu, Riina 258
 Kazinczy, Ferenc 94
 Keem, Hella 125, 191, 193
 Keevallik, Leelo 149, 183, 196, 258–259
 Kehayov, Peter 184, 250, 253–254
 Kendla, Mari 191, 194
 Kerge, Krista 142, 169, 239, 241, 252, 262–263
 Kettus, Lauri 93, 113–118, 120, 122–123, 172, 189, 243, 244
 Kibbermann, Elisabeth 208
 Kiefer, Ferenc 146
 Kikas, Kristel 177
 Kikerpill, Tiina 199
 Kilgi, Annika 41, 176
 Kindlam, Ester 101
 Kingisepp, Valve-Liivi 176–177
 Kio, Kati 183
 Klaas, Birute 137, 199, 244, 250–251
 Kleis, Richard 208
 Klettenberg, Reet 175
 Knüpfner, Arnold 49–50, 237
 Koell Johann 15
 Koit, Enn 192
 Koit, Mare 258
 Kokla, Paul 209
 Kont, Ilse 179, 238
 Kont, Karl 244, 251
 Kopus, Eino 15, 194
 Koreinik, Kadri 171
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold 12, 50, 70, 72, 83, 177
 Kukkk, Inga 261
 Kuldnokk, Karen 262
 Kull, Rein 158, 204–205, 208–209, 238, 241
 Kullus, Valve, vt ka Põlma, Valve 202
 Kure, Kristjan 244
 Kurrik, Johann 88

NIMEREGISTER

- Kõpp, Kadri 175
 Käsi, Inge 191
- Laagus, Aino 199
 Laakso, Johanna 179
 Laanekask, Heli 20, 149, 174
 Laanest, Arvo 180, 244
 Laanpere, Helga 209
 Langemets, Margit 139–140, 202–204, 211
 Laugaste, Gerda 133
 Leemets, Helle 209
 Leemets, Tiina 163, 179
 Leetberg, Karl 92, 102, 106, 123
 Lehiste, Ilse 145, 218, 220–222, 224–226
 Lenz, Friedrich David 61
 Lepajõe, Kersti 262
 Lepajõe, Marju 41, 175
 Liiv, Georg 219
 Liiv, Gustav 208
 Liiv, Maimu 209
 Liiv, Virve 209
 Liivaku, Uno 163
 Lindström, Liina 147, 194, 250, 252–253, 257
 Lippus, Pärtel 148, 193, 222
 Lonn, Varje 190–191
 Loog, Mai 207, 208
 Loorits, Oskar 93, 106
 Lotman, Juri 146
 Luther, Martin 33
 Läti, Henrik 15
 Lönnrot, Elias 121
- Mandra, Katrin 253, 262
 Mark, Julius 114, 115, 117–118, 120, 133
 Masing, Otto Wilhelm 45, 48–50, 53, 62, 177
 Matsumura, Kazuto 244
 Meier, Heidi 263
 Meister, Einar 219–221, 225
 Meister, Lya 219
 Melts, Nelli 209
 Mereste, Uno 164, 205
 Meriste, Henno 163, 208
 Mets, Mari 196
 Metslang, Helle 9, 137, 142, 145, 149–150, 168–169, 182–184, 194, 248–251, 253–254, 267
 Mihkels (Strandson), Krista 258
 Mihkla, Karl 244–245
 Mihkla, Meelis 221
- Mikone, Eve 210
 Moritz, Ludwig Wilhelm 61
 Muischnek, Kadri 210, 214
 Muižniece, Liena 194
 Mäearu, Sirje 163
 Must, Mari 179, 187, 189, 191–194
 Muuk, Elmar 106, 153–154, 157, 227, 235–236, 238
 Mäger, Mart 194, 209, 238
 Mägiste, Julius 12, 18, 114–115, 118, 121, 125–126, 133, 136, 172, 176, 179–189, 202
 Müller, Georg 148, 175–177
- Neetar, Helmi 179, 190, 194–195
 Nemvalts, Peep 151, 249, 250
 Nigol, Salme 191–192
 Niit, Ellen 189–192, 196
 Norvik, Piret 190, 195
 Nurkse, Rein 116
 Nurm, Ernst 157, 202
- Oinas, Zsuzsanna 244
 Oja, Anni 262
 Oja, Vilja 190, 194–195
 Ojansuu, Heikki 113, 117
 Ojutkangas, Krista 213
 Oksaar, Els 199
 Orav, Heili 214, 254
 Org, Laivi 193, 195
- Paet, Tiina 209
 Pai, Kristina 251
 Paivel, Milvi 209
 Pajusalu, Elna 244
 Pajusalu, Karl 9, 14–15, 20, 137, 147, 149, 182–184, 192–196, 221–222, 249–250, 266–267
 Pajusalu, Renate 9, 138, 183, 193, 212, 249, 252–254, 259
 Pall, Valdek 58, 189–190, 196–197, 267
 Palmeos, Paula 133, 229
 Parm, Sirlu 213, 259
 Parve, Merike 193, 221
 Pedaja, Kati 183
 Peebo, Jaak 159, 174, 176–177, 235, 236
 Peegel, Juhan 178
 Penjam, Pille 175, 183, 253
 Peterson, Kristjan Jaak 49, 50
 Petreaus, Eskil 26–27
 Pihlak, Ants 238

- Piir, Hille 219
 Pikamäe, Arno 209
 Pilvre, Barbi 261
 Plado, Helen 253
 Pool, Raili 199
 Posti, Lauri 224
 Praakli, Kristiina 199–200
 Prillop, Külli 175, 182
 Puksand, Helin 263
 Puna (Olt), Kerli 261
 Punttila, Matti 251
 Puolakainen, Tiina 233
 Põldsaar, Raili 261
 Põlma, Valve vt ka Kullus, Valve 202, 210
 Päll, Peeter 139–140, 166–167, 197
 Päts, Konstantin 126
- Raadik, Maire 163, 165
 Raag, Johannes 101, 126
 Raag, Raimo 21, 32, 101, 126, 168, 174, 199, 266
 Raag, Virve 101, 159, 209
 Raid, Vahur 205
 Raiet, Erich 202, 209
 Rajandi, Henno 149–150, 229, 245–246, 248, 250–251
 Rammo, Sirje 199
 Rannut, Lehte 244–245
 Rannut, Mart 142, 149, 167–168, 219, 222
 Rannut, Ülle 168, 198
 Raun, Alo 15, 18, 118, 121, 124–126, 128, 133, 179, 251
 Reguly, Antal 69
 Rehehusen, Johann Georg 26
 Reinsalu, Riina 262
 Remes, Hannu 235
 Rimmel, Mart 219, 225
 Rimmel, Nikolai 162, 231
 Rimmelg, Raili 253
 Riikoja, Elli 194, 241, 244
 Rohtlaan, Ille 263
 Romet, Anne 209
 Roos, Aarand 199
 Rosenplänter, Johann Heinrich 29, 42, 45, 48–49, 51–52, 112
 Ross, Evi 190
 Ross, Jaan 220
 Ross, Kristiina 41, 59, 141, 148–149, 162, 175–176
 Rossihnius, Joachim 148
 Rowley, Anthony 206
- Rääbis, Andriela 257
 Rätsep, Huno 13–14, 18, 20, 96–98, 101, 135–137, 144–145, 159, 178, 180–181, 245–247, 249–250, 267
- Saagpakk, Paul 206–208
 Saar, Evar 197
 Saareste, Andrus 12, 15, 18, 20, 106–107, 113–115, 117, 120–128, 133, 136, 144, 154, 156–157, 172, 186, 189, 191, 201, 217, 266
 Saari, Henn 149, 155–156, 161, 163–164, 166–167, 204, 209, 238–239
 Saarso, Kristi 169
 Sahkai, Heete 214, 257
 Salasoo, Tiiu 199, 260
 Salla, Sigrid 262
 Salo, Age 259
 Saluveer, Helle 252
 Sang, Joel 193, 252
 Sarapuu, Kathy 253, 261
 Saussure, Ferdinand de 128, 217
 Saxo Grammaticus 12
 Schüdlöffel, G. H. 54
 Sedrik, Meeli 194–195
 Sepp, Aldi 190–191
 Sepper, Maria-Maren 249–250
 Setälä, Emil Nestor 103, 114, 117, 118, 201
 Siil, Imre 221
 Silvet, Johannes 208
 Simm, Jaak 197
 Sirvydas, Konstantinas 26
 Sjögren, Andreas Johann 54, 69
 Skytte, Johan 60
 Soodla, Karin 235
 Soon, Tiina 139–140
 Soosaar, Sven-Erik 139, 141
 Strandson, Krista, vt Mihkels, Krista
 Stahl, Heinrich 12, 26–33, 36, 40–41, 47, 53, 59, 64, 148, 175–178, 265
 Stahlmann, Johann 49
 Steingrüber, Wilhelm Friedrich 45
 Suits, Gustav 104, 121
 Sutrop, Urmas 89, 138–139, 141, 182, 184, 213, 267
 Söderman, Tiina 194
- Tacitus, Publius Cornelius 11
 Tael, Kaja 149, 252
 Tafenau, Kai 41, 177

NIMEREGISTER

- Tamm, Anne 250, 251
 Tanning, Salme 191
 Taremaa, Piia 254
 Tauli, Valter 126, 149, 154–155, 157–158,
 161, 222–224, 231, 236, 238, 246,
 265–267
 Tavast, Arvi 165, 205–206
 Tender, Tõnu 169, 210
 Teral, Maarika 200
 Teras, Pire 148, 193, 221–222
 Thor Helle, Anton 36–41, 59, 175–176,
 265
 Tiits, Mai 202
 Tirkkonen, Mari-Epp 196
 Toikka, Kaja 195
 Tomusk, Ilmar 169
 Toomsalu, Ülo 193
 Toomse, Mihkel 18, 115, 118, 121, 125–
 126, 128, 133, 267
 Torn-Leesik, Reeli 250, 253, 259
 Trangel, Ilona 183, 212, 250, 253
 Treffner, Hugo 78, 91, 103
 Tuglas, Friedebert 178
 Tuldava, Juhan 199, 210, 267
 Turu, Ellen 193
 Tärk, Tiina 197
- Uibo, Heli 233
 Uibopuu, Valev 251
 Uind, Katrin 194
 Univere, Aili 180, 191, 193
 Uuspöld, Ellen 145, 245, 251–253
- Vaba, Lembit 179, 194, 267
 Vadi, Ene 262
 Vainik, Ene 213, 251
 Vainola, Kätlin 208
 Vakk, Feliks 214
 Valdre, Tiia 202
 Valge, Jüri 252
 Valgma, Johannes 162, 231
 Valmet, Aino 173, 174, 189
 Valmis, Aavo 245
 Vanags, Peteris 149
 Vare, Silvi 149, 151, 169, 179, 238–239,
 241, 249
 Veismann, Ann 212–213
 Veldi, Enn 206, 208, 210
 Velsker, Eva 196
- Vende, Kullo 219
 Verschik, Anna 142, 198
 Veski, Asta 229
 Veski, Johannes Voldemar 17, 100–111,
 116, 123, 133–135, 152–154, 156–157,
 164, 201, 227, 237–238
 Veskis, Leidi 202
 Vestring, Salomo 36
 Vider, Kadri 210, 259
 Vihman, Virve-Anneli 250, 257
 Viikberg, Jüri 142, 189–191, 200
 Viires, Helmi 179, 194
 Viitso, Tiit-Rein 136, 145, 149, 172,
 180–181, 192, 195, 222–226, 229, 231,
 236, 267
 Vija, Maigi 212, 259
 Viks, Ülle 145, 203–204, 206, 229, 231–
 233, 235–236, 252
 Vilbaste, Gustav 194, 206
 Vilde, Eduard 103
 Villup, Astrid 179, 229
 Virginius, Adrian 32, 60
 Voll, Piret 210
 Vossler, Karl 94
 Vääri, Eduard 208
- Wanradt, Simon 15, 127
 Werner, Stefan 219
 Weske, Mihkel 17, 68, 77–82, 84–91, 112–
 113, 181, 186, 216, 223–224, 266
 Wexonius, Michael 47
 Wiedemann, Johann Ferdinand 17, 20, 54,
 56, 68–76, 78–79, 82, 86–87, 90–91,
 103, 109, 113, 118, 120–122, 124–125,
 177, 186, 187, 201, 224, 227, 237,
 243, 265–266
 Wiik, Kalev 55, 192, 218, 224
- Zabrodskaia, Anastassia 198
- Õim, Asta 206–207, 209
 Õim, Haldur 19, 136, 138, 145, 147, 211,
 212, 245, 254, 258, 267
 Õim, Katre 215
 Õispuu, Jaan 169

